

БОРИС ВАСИЛЬЕВ
ТОНГЛАР ЭДИ СОКИН БУ ЕРДА...

Повесть

РЎЙХАТЛАРДА ЙЎҚ ЭДИ НОМИ

Роман

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

Редколлегия

С. О. АЗИМОВ, Б. БОЙҚОВИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД ҒУЛОМ,
З. И. ЕСЕНБОВЕВ, В. Й. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚЎШЖОНОВ,
МИРМУҲСИН, Н. САФАРОВ, Р. А. САФАРОВ, Р. ФАЙЗИЙ,
П. ШЕРМУҲАМЕДОВ, О. ЕҚУВОВ, К. ЯШИН (Редколлегия раҳ-
бари).

ҲАЙДАР ИБРОҲИМОВ, ЭЛБЕК МУСАЕВ
таржималари

Васильев Борис.

Тонглар эди сокин бу ерда...: Повесть. Рўйхатларда йўқ эди номи: Роман. / Ҳ. Иброҳимов, Э. Мусаев тарж.— Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1981.— 384 б. (Дўстлик кутубхонаси. СССР халқ. прозаси).

Таниқли рус ёзувчиси Борис Васильевнинг кўпгина асарларида совет ёшларининг Улуғ Ватан уруши йиллари кўрсатган қаҳрамонликлари ҳақида ҳикоя қилинади. „Тонглар эди сокин бу ерда...“ повестинда оддий қизларнинг жасорати тасвирланса, „Рўйхатларда йўқ эди номи“ романи Брест қалъаси ҳимоячиларининг мислсиз қаҳрамонликларига бағишланган.

Васильев Б. А зори здесь тихие...: Повесть. В списках не значился: Роман.

P2

70302—57

В М 352 (04)—81 109—81 4702010200

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.
(Таржима)

ТОНГЛАР ЭДИ СОКИН БУ ЕРДА...¹

1

171-разъездда ўн икки хонадону ўт ўчирувчилар саройи билан аср бошида харсанглардан қурилган пастак, узун омбор омон қолди. Сўнги бомбардимон пайтида сув минораси қулаб тушиб, поездлар бу ерда тўхтамай ўтадиган бўлди. Немислар энди разъездни бомбардимон қилмас, лекин разъезд устидә душман самолётлари ҳар куни чарх урарди. Шу сабабдан, қўмондонлик ҳар эҳтимолга қарши бу ерда иккита зенит тўртлигини² сақлаб турарди.

1942 йилнинг май ойи эди. Ғарбда (салқин тунларда у томондан артиллериянинг бўғиқ гумбури эшитиларди) ҳар икки тараф икки метрлик окоп қазиб позиция уруш олиб боришга мажбур бўлиб қолганди; шарқда немислар канал ва Мурманск йўлини кечаю кундуз бомбардимон қилишарди; шимолда денгиз йўллари учун беомон жанглар борар, жанубда қамалда қолган Ленинград жон-жаҳди билан курашни давом эттирарди.

Бу ер эса оромгоҳни эслатарди. Осойишталик, бекорчиликдан солдатлар ҳаммомнинг иссиқ хонасида бўлган одамлардек бўшашиб юришарди. Ўн икки хонадонда самогон пишириш бобида йўқни йўндирадиган ёш жувонлар ва бевалар туришарди. Янги келган солдатлар уч кунгача ухлашар, шароитни кузатишарди, аммо тўртинчи кунга бориб, кимларнингдир туғилган кунини нишонлаш бошлашар, бутун разъездни қўлбола боданинг чучмал ҳиди ёсиб кетарди.

Разъезд коменданти — бадқовоқ Васков, команда

¹ Тақризчи Зухриддин Исомиддинов.

² Тўртгаси бирлаштирилган зенит пулемёти.

устидан тинмай шикоятнома ёзарди. Шикоятномалар сони ўнгага етгач, бошлиқлар Васковга навбатдаги ҳайфсанни ёпиштиришиб, ичкиликдан шишиб кетган нимвзводни алмаштиришарди. Бу орада комендант бир ҳафтагача ёлғиз қолиб, бир ўзи ишни амаллаб турарди. Кейин яна ҳаммаси шу қадар аниқ такрорланардики, старшина олдинги шикоятномалардаги фамилия ҳамда числоларни ўзгартириб, уларни кўчириб қўя қоларди.

— Бекорчи ишлар билан шуғулланяпсиз!— деб бақирди сўнгги шикоятнома бўйича келган майор.— Ёзув-чизувга муккадан тушиб кетгансиз! Комендант эмас худди мирза!..

— Бизга ичмайдиганлардан юборинг!— туриб олди Васков; у бақироқ бошлиқлардан ҳайиқарди, лекин қайсарлик қилиб, ўз билганидан ҳам қолмасди:— Ичмайдиганлар ва ҳалиги... аёллар масаласига...

— Бичилганларни демоқчимисан?

— Бу ёғини ўзингиз биласиз,— деди старшина эҳтиёткорона.

— Майли, Васков!— деди майор ўзининг қаттиққўл эканидан қизишиб.— Сенга ичмайдиганларини юбораман. Аёллар масаласи ҳам рисоладагидек ҳал қилинади. Лекин, эҳтиёт бўл, старшина, уларни ҳам удалай олмасанг...

— Тушунарли!— тўрслик билан деди комендант.

Майор қуюшқондан чиққан зенитчиларни олиб кетаркан, Васковга хайрлашаётиб, аёлларни ҳамда сагонни кўрганда ундан — старшинадан бурунроқ тескари қарайдиган аскарлардан юбораман, деб яна бир карра ваъда берди. Аммо бу ваъдани бажариш унчалик осон иш эмасакан, уч кунгача бирорта одам келмади.

— Бу анча мураккаб иш,— тушунтирди старшина ўзи турган уйнинг бекаси Мария Никифоровнага.— Иккита бўлинма — бу ичмайдиган йигирматача одам дегани. Бутун фронтни титкиласа ҳамки, ҳозир шунча одамни топиб беришларига кўзим етмаябди...

Бироқ унинг бу гумони асоссиз бўлиб чиқди, чунки эрталаб уй бекаси зенитчилар етиб келишганини жабар қилди. Унинг овозида қандайдир ғайирлик оҳанги бор эди, лекин старшина уйқусираб тургандан, буни сезмади, у ўзини қизиқтирган мавзуда гап очди:

— Командирлари билан келишдимми?

— Командири кўринмайди, Федот Евграфович.

— Худого шукур!— Старшина ўзининг комендантлик лавозимини жуда қадрларди; амални бўлашишдан ёмон нарса йўқ.

— Элбурутдан бекорга қувоняпсиз,— сирли табасум қилди уй бекаси.

— Қувонишлар урушдан кейин бўлади,— Федот Евграфич беканинг гапига шундай ўринли жавоб бериб, фуражкасини кийганча, уйдан чиқди.

Чиқди-ю, донг қотди: уй олдида ҳориб-чарчаган қизлар икки қатор бўлиб саф тортиб туришарди. Старшина ҳамон уйқусираётган бўлсам керак, деб кўзларини пирпиратди, аммо жангчиларнинг гимнастёркалари солдат уставида кўзда тutilмаганда баъзи ерда дўмпайиб, пилоткалар остида турлича тартибга солинган калта-узун сочлар ёйилиб турарди.

— Ўртоқ старшина, алоҳида зенит-пулемёт батальони бешинчи ротаси учинчи взводининг биринчи ва иккинчи бўлинмалари объектни қўриқлаш учун сизнинг ихтиёрингизга келди,— рапорт берди ингичка товушда уларнинг бошлиғи.— Доклад қилаётган взвод командирининг ёрдамчиси сержант Кирьянова.

— Хў-ўш,— деди уставга мос келмаган тартибда комендант.— Демак, ичмайдиганларни топишибдида...

Куни бўйи унинг қўлидан болта тушмади: зенитчи қизлар хонадонларда туришга рози бўлишмагани сабабли, ўт ўчирувчилар саройида сўри ясади. Қизлар тахта ташишар, унга кўмаклашишар, зағизфондек тинмай сайрашарди. Старшина буларнинг олдида обрўсизланиб қолишдан қўрқиб, қовоғини уйиб олган эди.

— Мендан сўрамай разъезддан бир қадам ҳам четга чиқилмасин,— деб кўрсатма берди у, ҳамма нарса тайёр бўлгач.

— Ҳатто мева тергани ҳамми?— дадил сўради малла бир қиз. Зенитчилар келган заҳотиёқ Васков бу қизнинг шаддотлигини сезганди.

— Ҳали мева пишгани йўқ,— деди у.

— Шовул териш мумкинми?— қизиқсиниб сўради Кирьянова,— бизга иссиқ таомсиз қийин бўлади, ўртоқ старшина; озиб кетамиз.

Федот Евграфич таранг тортиб кийилган гим-

настёркаларга иккиланган бир ҳолатда назар ташлади, аммо бунга рухсат берди:

— Фақат сойдан нарига ўтилмасин. Сой бўйида шовул тўлиб ётипти.

Разъездда осойишталик бошланди; лекин бундан энди комендантнинг аҳволи енгиллашмади. Зенитчилар шўх ва ҳазилкаш қизлар экан, старшина ҳар дақиқа ўзини чўғ устида юргандек ҳис этар, ноўрин гап айтишдан, нотўғри бирон иш қилиб қўйишдан қўрқарди. Қизлар ётоқхонасига эшик тақиллатмай кириш ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Мабодо эшик қоқишни унутиб қўйса борми, қизлар шундай чийиллашардики, старшина ташқарига қандай чиқиб кетганини ўзиям билмай қоларди. Федот Евграфич қизларнинг унга мойиллик билдиришиб қилган ишоралари, ҳазилларидан ҳаммадан кўпроқ ҳайиқарди. Шу сабабли худди бир нарсасини йўқотиб қўйгандек, ер сузиб юрарди.

— Вунча тумтайиб юрмасангиз, Федот Евграфич,— деди уй бекаси, унинг қўлостигагилар билан қандай муомала қилаётганини кузатиб.— Улар сизни ўзаро чол деб аташяпти, сиз ҳам шунга яраша иш тутинг.

Федот Евграфич бу йил баҳорда ўттиз иккига кирди, ўзини қарияга чиқаришларини, албатта, ҳазм қилолмасди. Уйлаб-уйлаб, бундай гаплар уй бекасининг ўзидан чиққан, мавқеини мустаҳкамлаш учун гапиряпти деган хулосага келди; бека баҳор тунларидан бирида комендант юрагидаги музни эритишга эришган, энди эса табиийки, эгаллаган маррасини мустаҳкамлашга интиларди.

Зенитчи қизлар тунлари учиб ўтаётган немис самолётларига қарата саккизга пулемётдан барабар ўқ узишар, кундузлари кир ювишгани ювишганди; ўт ўчирувчилар саройи атрофида доим уларнинг қандайдир кийим-кечаклари ёйиғлик турарди. Старшина қизларнинг бундай кир ёйиб қўйишларини ножоиз ҳисоблаб, бу тўғрида сержант Кирьяновага лўнда гап қилди:

— Сизлар маскировкани бузаяпсизлар.

— Виз буйруққа асосланамиз,— деди Кирьянова ўйланиб ўтирмай.

— Қанақа буйруқ?

— Тегишли буйруқ. Унда, ҳарбий хизматдаги аёлларга барча фронтларда кийимларини қуритишларига рухсат бериледи, дейилган.

Комендантнинг нафаси ичига тушиб кетди: ҳе, жин урсин бу қизларни! Буларга гап топиб бериш қийин; ўринсиз гап қилсанг, қиёматгача ҳиринглаб юришади...

Кунлар дим, қилт этган шамол йўқ; чивин шунақаям кўпайиб кетгандики, қўлда новда тутмасдан бир қадам ҳам юриб бўлмасди. Ҳарбий кишининг новда кўтариб юриши ғалатиноқ туюлса ҳамки, бунга парво қилмаслик мумкин эди. Аммо комендант сўнгги пайтлар ҳар қадамда томоқ қириб, йўталиб қўйишга одатланган, бундан у ростакан чолга ўхшаб қолганди; ана шуниси бир оз хижолатли эди.

Унинг бундай юриши жазирама май кунларидан бирида омборга кирганидан бошланди. У ўшанда беҳос турган жойида қотиб қолганди: қаршисида шунақа оппоқ, шунақаям диркиллаган, бунинг устига бир эмас, саккизта баданни кўриб, Васковни тер босганди: биринчи бўлинма қизлари ўз командирлари кичик сержант Осянина бошлиқ брезент устида вужудларини офтобга солиб, худди онадан янги туғилгандек чўзилиб ётишарди. Одоб юзасидан чинқариб ҳам қўйишмади; брезентга юзларини босишиб, миқ этмай ётишибди; Федот Евграфич кимнингдир полизига ўғринча кирган боладек, секингина орқасига тисарилди. Уша кундан буён у кўкйўтал бўлган одамдек, ҳар қадамда ўҳ-ўҳлаб юрадиган бўлиб қолди.

Васков қизлар ичида Осянинанинг бошқача эканлигига олдиндан эътибор берганди: бу жуда жиддий қиз эди. Ҳеч қачон кулмасди, фақат лаблари салгина табассумга келар, аммо ўшанда ҳам кўзларида бирдек жиддият акс этарди. Бироқ Осянинанинг юриш-туриши бир оз ғалатиноқ экани ҳам Федот Евграфичнинг диққатини жалб қилганди; уй бекасига аёллар тўғрисида гап очиш унча маъқул иш бўлмаса ҳамки, бу қизни орқаваротдан суриштириб кўришни буюрди.

— У бева экан,— бир кундан кейин маълум қилди Мария Никифоровна лабини алланечук буриб.— Хуллас, расмана хотин, кўнглини олишингиз мумкин.

Старшина индамади: барибир хотин кишига туншунтириб бўлмайди. Волтани олиб, ҳовлига чиқди:

хаёл суриб олиш учун ўтин ёришдан қулайроқ иш йўқ. Уйлайдиган гаплар эса тўпланиб қолган, уларни сарак-пучакка ажратиш керак эди.

Хўш, энг аввал — интизом масаласи. Тўғри, бу жангчилар ичишмайди, аҳоли билан кўнгилхушлик ҳам қилишмайди, булар ишнинг яхши томони. Аммо тартиб йўқ: «Люда, Вера, Катенька — соқчиликка! Катя, сен разводяший» эмиш...

Шу ҳам команда бериш бўлдими? Соқчиларни жой-жойига, албатта, тартиб билан, уставга мувофиқ тайинлаш керак. Бу ерда эса масхарабозликнинг ўзгинаси, бунга барҳам бериш лозим, лекин қандай қилиб? Бу ҳақда қизларнинг бошлиғи Қирьянова билан гаплашиб кўрмоқчи бўлди, бироқ унинг жавоби маълум:

— Бизга рухсат берилган, ўртоқ старшина. Қўмондоннинг шахсан ўзи рухсат берган.

Нуқул кулишади, шайтонлар...

— Роса жонингни куйдириб ишляяпсанми, дейман, Федот Евграфич?

У қайрилиб қараб, ёнига ташриф буюрган қўшни аёл Полинка Егоровани кўрди. Разъедадаги аёллар орасида ашаддийси мана шу. Утган ойда тўрт марта туртилган кунини нишонлади.

— Сен ўзингни кўп қийнайверма, Федот Евграфич. Зот учун қолдирилгандек, орамизда бир ўзингсан, биргина жонсан.

Шундай деб, хахолаб кулади. Ёқасининг тугмаси ҳам солилмаган; кўйлаги ичида худди қўш олма қалқиб турибди.

— Энди сен подачига ўхшаб ҳовлима-ҳовли айланасан. Бир ҳафта бир ҳовлида, кейин яна бошқасида. Биз, хотинлар, сенинг хусусингда, шундай келишиб қўйдик.

— Полина Егоровна, сенинг виждонинг борми ўзи? Солдатнинг аёлимисан ёки аллақандай хонимчамисан? Ўзингга ярашадиган гапни гапир.

— Уруш, Евграфич, ҳамма нарсани кечиради. Солдатларни ҳам, солдатларнинг хотинларини ҳам.

Мана қанақа гаплар бор дунёда! Бундайларни аслида бадарға қилса арзийди, лекин қандай йўсинда? Граждан ҳокимияти ўз кучини кўрсатса-чи? Комендантга эса булар бўйсунушмайди: шу тўғрида у ҳатто бақироқ майор билан ҳам гаплашганди.

Ҳа, қисқаси, ўйлайдиган гаплар тўлиб-тошиб, битга сандиққа сигмайдиган бўлиб қолди. Бунинг устига, ҳар бир жумбоқни алоҳида таҳлил қилиш даркор. Алоҳида таҳлил қилиш...

Унинг деярли саводсиз экани, ҳар ҳолда, анча халал етказяпти. Уқиш, ёзиш, асосан, қўлидан келади; ҳи^а соблашни ҳам умуман тўрт синф ҳажмида ўрганган, аммо бундан нарига ўтолмади; худди шу тўртинчи синфни тугатай деяётганида, отасини айиқ эзгилади. Қизлар айиқ воқеасини билиб қолишсами, ундан роса кулишар! Шунақаси ҳам бўларкан-да; жаҳон урушида газдан, граждандлар урушида қиличдан, қулоқларнинг қирқма милтиғидан омон қолган одам ниҳоят ўз ажали билан ўлмай, нақ айиқ панжасида жон берса! Бу қизлар айиқни, эҳтимолки, фақат ҳайвонот боғида кўришгандир...

Федот Васков, сен деярли саводсиз бўлсанг ҳам комендантликка етишгансан. Булар эса — оддий аскар бўлганларига қарамай, билимдон: ошириб мўлжал олиш, квадрант, снос бурчаги нималигидан хабардор. Гапларидан сезилиб турибди, еттинчи синфни, ҳатто кўпчилик тўққизинчини битиришган. Тўққиздан бешни чиқариб ташласа — тўрт қолади. Демак, булардан анча орқада қолгани аниқ.

Ўйлар унчалик кўнгилли эмасди, шунинг учун Васков жон-жаҳди билан ўтин ёришга тушганди. Унинг қолиб кетгани учун кимни айблаш керак? Ҳалиги шафқатсиз айиқдан шикоят қилишнинг ҳожати бормикан?..

Қизиқ, шу вақтгача у ўзини омадли деб биларди. Ҳамиша бирдай иши юришавермаса ҳам, ортиқча зорланмасди. Ҳар ҳолда, тўлиқсиз тўрт синф маълумоти билан полк мактабини ўқиб битирди ва ўн йил хизмат қилиб, старшина даражасига кўтарилди. Бу жиҳатдан ёмон бўлгани йўқ, лекин бошқа томондан тақдир уни бир оз қисиб қўйди; икки марта унга қарата ўзининг бутун тўпларидан баб-баравар ўт очди, аммо Федот Евграфич тақдир зарбаларига барибир бардош берди. Чидади...

Фин урушидан сал олдин гарнизон госпиталида хизмат қилган санитар қизга уйланди. Хотини жуда офатижон эди: унга дунёда қўшиқ айтиш, рақс тушиш, вино ичиш бўлса бас эди. Нима қилганда ҳам,

унга бир ўғил туғиб берди. Отини Игорь қўйишди. Игорь Федотич Васков. Ўшанда фин уруши бошланиб қолди. Васков фронтга кетди; иккита медаль билан қайтиб келганида тақдир биринчи марта унга зарба берди: у фронтда қор кечиб юрганида, хотини полкдаги мол доктори билан дон олишиб, жануб томонга кетиб қолибди. Федот Евграфич дарҳол ҳисоб-китобни тўғрилади, болани суд орқали ўзига олиб, қишлоққа, ойсининг бағрига жўнатди. Бир йилдан кейин бола ўлди, мана ўшандан буён Васков бор-йўғи уч мартагина жилмайди: орден топширган генералга, елкасидан снаряд парчасини олиб ташлаган жарроҳга-ю, сезгирлиги учун уй бекаси Мария Никифоровнага.

Хуллас, ўша снаряд парчаси эвазига ҳозирги лавозимни эгаллади. Омборда айрим ашёлар қолган, бу ерга соқчи қўйилмагани, лекин комендантлик лавозимини жорий қилишиб, унга ўша омборни қўриқлашни топширишди. Старшина объектни ҳар куни уч марта айланиб чиқар, қулфларни текширар ва ўзи тутган дафтарга бир хил қилиб: «Объект текшириб чиқилди, тартибсизлик рўй бергани йўқ», деб ёзиб қўярди. Текширган вақтини ҳам белгиларди, албатта.

Старшина Васков хизматни тинч ўтар эди. Деярли шу кунгача умуман тинч эди. Энди эса...

Старшина хўрсиниб қўйди.

2

Рита Муштакова урушгача бўлган ҳамма воқеалар ичида мактабда ўтказилган қаҳрамон чегарачилар билан учрашув кечасини яхши эслаб қолгани. Ўша кечага машҳур чегарачи Карацупа келмаган, итнинг оти ҳам Индус эмасди, шунга қарамай, Рита бу учрашувни ҳозиргина бўлиб ўтгандай яхши эслар, уятчан лейтенант Осянин кичкина чегара шаҳарчасининг ёғоч ётқизилган йўлкасида у ёнида бораётгандек бўларди. Лейтенант қаҳрамон ҳам эмас, делегация составига тасодифан кириб қолган ва бундан гоят уялар эди.

Рита ҳам шаддот қизлардан эмасди: у на чегарачиларни табриклашда ҳам, бадий ҳаваскорликда ҳам қатнашмай, залда ўтирар, ёши ўттизга етмаган меҳмонлардан бирортасига биринчи бўлиб гап қотишдан кўра, ер ёрилиб, ер қаърига кириб кетишга рози эди.

Рита лейтенант Осянин билан тасодифан ёнма-ён ўтириб қолган, иккаласи ҳам қимирлашга қўрқиб, олдинга тикилганча қотиб ўтиришарди. Кейин мактаб кечасини бошқарувчилар ўйин бошлашди, уларнинг яна бирга бўлишига тўғри келди. Кейин умумий ўйин-вальс бошланди, улар рақсга тушишди. Сўнг дераза олдида туришди. Кейин... Ҳа, кейин у кузатиб қўйди.

Ушанда Рита жуда муғамбирлик қилди; уни энг узоқ йўлдан бошлади. У эса барибир жим борар ва фақат чекар, ҳар сафар чекишга ундан тортинибгина рухсат сўрарди. Йигитнинг бу тортинчоқлигидан Ританинг юраги шувиллаб кетарди.

Улар хайрлашаётиб ҳатто, қўл олишмади, бир-бирига бош ирғаб қўя қолишди. Лейтенант заставага жўнаб кетди ва ҳар шанба қисқа-қисқа хат ёзиб турди. Рита эса ҳар якшанба узундан-узоқ жавоб хат ёзарди. Ёзгача ёзишмалар шу тарз давом этди: июнда у шаҳарчага уч кунга келди ва чегара нотинч, бошқа отпусका беришмайди, шунинг учун дарҳол ЗАГСга борамиз, деди. Рита ҳам бу таклифдан ҳеч ажабланмади, аммо ЗАГСда бюрократлар ўтиришган экан, улар рўйхатга олишдан бош тортишди, чунки Ританинг ўн саккизга тўлишига ҳали беш ярим ой бор эди. Лекин улар шаҳар коменданти ҳузурига, у ердан Ританинг ота-онаси ҳузурига боришди ва ўз айтганларини қилишди. Рита синфидагилар орасида биринчи бўлиб эрга тегди. Яна қанақасига денг — чиройли командирга, бунинг устига чегарачига. Дунёда ундан бахтли қиз йўқ эди.

Заставада уни дарров хотин-қизлар советига сайлашди ва ҳамма тўгаракларга аъзо қилиб ёзиб қўйишди. Рита ярадорларни боғлашни, отишни, чавандозликни, граната улоқтириш ва газдан қандай сақланишни ўргана бошлади. Бир йилдан кейин ўғил кўрди, отини Алик — Альберт қўйишди, яна бир йилдан кейин эса уруш бошланди.

Урушнинг ўша биринчи кун беш-олти киши ўзини йўқотиб қўймаган бўлса, улардан бири Рита эди. У умуман босиқ, мулоҳазали эди, аммо ўша кунги хотиржамлигининг сабаби бошқа: Рита ўглини майдаёқ ота-онасиникига жўнатган, шу сабабли бегона болаларни қутқариш билан шуғуллана оларди.

Застава душман ҳамласига ўн етти кун бардош берди. Рита кечаю кундуз узоқдан отишмани эшитар, кўнглида шу отишмада эри соғ-саломат юрганига, чегарачилар армия қисмлари етиб келгунча бардош беришларига ва биргаликда зарбага зарба билан жавоб қилишларига умид боғларди. Ахир заставада: «Тун кирди; чегарани қоплади зулмат, лекин ундан ўтолмас ҳеч ким, совет ерига душман суқолмас тумшуқ...» деб куйлашни севишарди. Аммо кунлар ўтаверди, ёрдам етиб келмади ва ўн еттинчи куни застава жим бўлиб қолди.

Ритани ватан ичкарасига жўнатмоқчи бўлишди, у эса жангга юборишларини сўрарди. Уни ҳайдашар, зўрлаб теплушка вагонга киритиб қўйишар, лекин застава бошлигининг ўринбосари старший лейтенант Осяниннинг қайсар хотини бир кундан кейин яна истеҳкомли район штабида пайдо бўларди. Ниҳоят уни санитаркаликка олишди, ярим йилдан кейин эса полк зенитчилар мактабига ўқишга юборишди.

Старший лейтенант Осянин эса урушнинг иккинчи куни тонгда бошланган қарши ҳужум вақтида ҳалок бўлганди. Рита буни июлда, чегарақи сержант забт этилган заставадан бир амаллаб ўтиб келгандан кейин билди.

Бошлиқлар қаҳрамон чегарачининг кулги нима-лигини билмайдиган бевасини қадрлашарди: буйруқларда қайд этишар, намуна қилиб кўрсатишар эди. Шу сабабли мактабни тугатгандан кейин ўша застава турган, эри шиддатли найзабозлик жангида ҳалок бўлган жойга юбориш ҳақидаги шахсий илтимосини инобатга олишди. Бу ерда фронт жиндеккина чекинган: кўлга ёпишиб олиб, ўрмонларни пана қилиб, собиқ застава ва бир вақтлар лейтенант Осянин тўққизинчи «В» ўқувчиси билан танишган шаҳарча ўртасида ерга қапишиб, қотиб қолган эди.

Энди Рита мамнун: у ниятига етди. Ҳатто эрининг ҳалокати уқубатлари ҳам юрагининг бир бурчагига яширилди; унинг иши, бурчи ва нафратини сочиши учун бутунлай аниқ нишон бор эди. У жим ва шафқатсиз нафратланишни ўрганиб олди, ҳозирча унинг расчёти душман самолётини уриб тушира олмаган бўлса-да, у ҳар ҳолда немис азростатини илма-тешик қила олди. Аэростат ёниб, пучқайиб қолди;

корректировка қилиб турган душман ўзини саватдан ташлаб, ерга тошдек қулади.

— От, Рита!.. От!..— деб бақиршарди зенитчи қизлар.

Рита эса тушаётган нуқтани кутиб турарди. Немис ерга яқин қолгач, парашют боғичини тортиб, ўзининг немис худосига шукрона айтаётганда у гашеткани оҳиста босди. Тўрт стволдан баравар отилган ўқ қора шарпани бўлиб ташлади, қизлар қувониб бақириб, уни ўпиша кетди, у эса зўрма-зўраки табассум билан қараб турарди. Туни билан у титраб-қақшаб чиқди, взвод командирининг ўринбосари Кирьянова унга чой ичириб, тасалли берарди:

— Ўтиб кетади, Ритуха. Мен биринчисини ўлдирганимда, ўлишимга сал қолган, худо ҳақи, рост. Лаънати бир ойгача тушимга кириб юрди...

Кирьянова кўп жанглари кўрган қиз эди: фин урушидаёқ санитар сумкаси билан олдинги маррада озмунча километр йўлни сурғалиб ўтмаган, ордени ҳам бор эди. Рита уни характери учун ҳурмат қилар, лекин унчалик қалин эмасди.

Айтмоқчи, Рита умуман кўпчиликка аралашмас эди: бўлинмаси нуқул комсомол қизлардан иборат эди. Ёш эмас, йўқ, аммо гўр қизлар. Улар на муҳаббатни, на оналикни, на ғамни, на қувончни билишар, топган гаплари лейтенантлар-у, бўса ҳақида эди, бу эса ҳозир Ританинг асабига ёмон таъсир қиларди.

— Ухланглар!..— деб қисқа буйруқ қиларди у, муҳаббат савдоси ҳақидаги навбатдаги гапларни эшитиб.— Яна бунақа аҳмоқона гапларни эшитсам, соқчиликдан бўшамайсан.

— Чакки қилипсан, Ритуха.— Кирьянова эринчоқлик билан эътироз билдиради.— Вайсапаверсин, зериқтирмай ўтиришибди.

— Севиб қолишса — ҳеч нарса демайман. Аммо пана-пастқамда ялашиб-юлқашиларига ҳеч тушунмайман.

— Ўзинг намуна бўл,— деб кулади Кирьянова.

Рита дарров жим бўлиб қолади. Бундай бўлишини у тасаввур ҳам қилолмайди: унинг учун дунёда эркак зоти йўқ энди. Фақат бир эркак бор эди — урушнинг иккинчи куни тонгида одами кам қолган заставани

найзабозлик жангига бошлаб борган йигит. Энди Рита ўзини тутиб, дадил бўлишга ҳаракат қилиб яшарди.

Май арафасида расчёт роса қийналди: чаққон «мессер»лар билан икки соат жанг қилишди. Немислар қуёш томондан келишар, зениткалар устига шўнғиб, ўқ ёғдиришарди. Ҳамма вақт бировга билдирмай ниманидир кавшаб юрадиган пучуқ, хунук, ўқ ташийдиган семиз қизни ўлдиришди, яна иккитасини енгил ярадор қилишди. Дафи этишга қисм комиссари келди, қизлар уввос солиб йиғлашарди. Қабр устида салют беришди, кейин комиссар Ритани бир четга чакирди:

— Бўлинмани тўлдириш керак.

Рита индамади.

— Коллективингиз соғлом, Маргарита Степановна. Ўзингиз биласиз, фронтда хотин кишига ҳамма гап отаверади. Лекин ўзини тутат олмайдиган хотинлар ҳам бўлади.

Рита яна индамади. Комиссар оғирлигини у оёғидан-бу оёғига солиб, махорка тутатди-да, бўғиқ овозда гапирди:

— Штаб командирларидан бири — оилалик одам-у, ҳалиги, маъшуқа ортирибди. Ҳарбий Совет аъзоси буни билиб қолиб, ўша полковникни исканжага олди, қизни бирор ишга — соғлом, яхши коллективга жойлаштириб қўйишни эса менга топширди.

— Юбораверинг, — деди Рита.

Эрталаб уни кўриб, кўз узолмай тикилиб қолди: қиз баланд бўйли, малласоч, оппоқ эди. Кўзлари эса болаларникидек яшил ва юм-юмалоқ.

— Жангчи Евгения Комелькова сизнинг ихтиёрингизга...

Ўша куни ҳаммомга тушиладиган кун эди. Уларнинг навбати келгач, ҳаммомнинг кийим ечадиган хонасида қизлар янги келганга мўъжизага қарагандек тикилиб қолишди.

— Женька, сув парисининг ўзгинасисан...

— Женька, баданинг бунча тиниқ бўлмаса...

— Женька, сенинг қоматингга қараб ҳайкал ясаса бўларкан!..

— Женька, сийнабанд тақмай юрсанг ҳам бўларкан!

— Вой, Женька, сени музейга қўйиш керак. Қора

духоба устига ўтқазиб, ойна билан беркитиб қўйиш лозим...

— Бахтсиз аёл, — Кирьянова хўрсинди. — Шундай келишган қадди-қоматни ҳарбий кийим остига яшириб юриш ўлим билан баравар.

— Гўзал, — деди Рита оҳиста. — Гўзаллар камдан-кам бахтли бўлишади.

— Узингга ҳам шама қилиясанми? — Кирьянова жилмайди.

Рита яна жим бўлиб қолди, Ҳа, у взвод командирининг ўринбосари Кирьянова билан дўстлашолмади. Ҳеч ҳам тил топишолмаяпти.

Женька билан эса дўстлашиб кетди. Бир кун ўз-ўзидан, ҳеч қандай тайёргарликсиз, синашта бўлмай турибоқ Рита унга ўз ҳаёти ҳақида сўзлаб берди. Ҳам насиҳат қилмоқчи, ҳам ўз ҳаётини мисол келтириб мақтанмоқчи бўлди. Женька эса бунга жавобан на ачинди, на ҳамдард бўлди. Қисқагина қилиб:

— Демак, душманда шахсий ўчинг бор экан, — деб қўя қолди.

Бу гапни шундай айтдики, Рита полковник билан унинг ўртасида бўлган гапларни ипидан-игнасиғача билса ҳам:

— Сенинг ҳамми? — деб сўради.

— Мен — ҳозир ёлғизман. Ойим, синглим, укам — ҳаммасини пулемётдан қириб ташлашди.

— Отишмадами?

— Ушлаб, отиб ташлашган. Комсостав оиласи деб ушлаб олиб, отиб ташлашган. Мени эса рўпарадаги уйга эстон аёли яшириб қўйганди, ҳаммасини кўриб турганман. Ҳаммасини!.. Синглим энг кейин йиқилди: атайлаб отишди...

— Менга қара, Женька, полковник-чи?... — Рита шивирлаб сўради. — Қандай ботиндинг-а, Женька?..

— Ботиндим-да!.. — Женька жаҳл билан малла сочларини силкитиб жавоб қилди. — Насиҳатгўйликни ҳозир бошлайсанми ёки отбойдан кейинми?

Женьканинг тақдири олдида Ританики унчалик бўлмай қолди. Шуниси қизиқки, Рита гўё бирор жойи лат егандек, анча бўшашиб қолди. У баъзан ҳатто кулар, қизларга қўшилиб қўшиқ айтар, лекин Женька билан ёлғиз қолгандагина ўзини эркин сезар эди.

Малласоч Комелькова, бошига тушган фожеаларга

қарамай, гоят одамшаванда, қувноқ ва шўх эди. Гоҳ бўлинмадаги қизларни кулдириш учун бирор лейтенантни ҳазил билан мот қилар, гоҳ бўш вақтларда қизларнинг «ла-ла» лаб жўр бўлишида «Циганочка»га қойил қилиб рақс тушарди, гоҳ бирдан ҳаммани ўз оғзига қаратиб бирорта ишқий саргузаптни ҳикоя қилиб берарди.

— Сен саҳна учун яратилгансан, Женька, — Кирьянова хўрсиниб қўяди. — Шундай ажойиб хотиннинг умри бекор ўтяпти-я!..

Ританинг авайлаб асраб келаётган ёлғизлиги шу тариқа тамом бўлди. Женька ҳаммасини остин-устун қилиб юборди. Уларнинг бўлинмасида Галка Четвертак деган кўримсизгина бир қиз бор эди. Озгин, бурни узун, сочи похолдан ясалгандек, кўкраги болаларникидек ясси. Ҳаммомда Женька уни ювиб-таради, сочи ни яхшилаб турмаклади, гимнастёркасини қаддига мослаб берди — Галка гўлдек очилиб кетди. Кўзлари бирдан порлай бошлади, табассум ҳам пайдо бўлди. Уша кундан бошлаб Галка Женькадан бир қадам ҳам узоқлашмайдиган бўлиб қолгани учун энди улар — Рита, Женька, Галка учовлон бирга юришарди.

Зенитчи қизлар олдинги маррадан объектга ўтказиш ҳақидаги хабарни норозилик билан кутиб олишди. Фақат Рита индамади: штабга бориб, харитага қаради-да:

— Менинг бўлинмамни юборинглар, — деди.

Қизлар ҳайрон бўлишди. Женька қаршилиқ қилиб исён кўтарди, лекин эртасига бирданига ўзгариб қолди. Қизларни разъездга боришга ташвиқот қила бошлади. Нима учун, нега бундай бўлганини ҳеч ким тушунмасди, аммо жим бўлиб қолишди: Женька айтдими — демак, зарур экан. Гап-сўзлар дарров тўхтади, йўлга ҳозирлик бошланди. Разъездга келишлари биланоқ Рита, Женька ва Галка бирдан чойни қандсиз ичадиган бўлиб қолишди.

Уч кундан сўнг Рита разъезддан ғойиб бўлди. Ут ўчирувчилар саройидан сирғалиб чиқиб, уйқуга кетган разъездни шарпа каби кесиб ўтди-ю, шудрингдан нам тортган зиркзорда ғойиб бўлди. Ут босган ўрмон сўқмоғидан қатта йўлга чиқиб, биринчи юк машинасини тўхтатди.

— Йўл бўлсин, гўзал қиз? — сўради мўйловдор

старшина. Тунда машиналар фронт орқасига овқат келтириш учун жўнар, уларни уставни унча яхши билмайдиган кишилар кузатиб боришарди.

— Шаҳаргача элтиб қўясизларми?

Машина кузовидан ёрдамлашгани қўллар чўзилди. Рита руксат кутиб турмай гилдирак устига оёқ қўйди-ю, бир сакраб юқорига чиқиб олди. Уни брезент устига ўтқазиб, елкасига пахталик ташлаб қўйишди:

— Қизалоқ, бирор соат мизғиб ол...

Эрталаб эса у яна ўз ўрнида эди.

— Лида, Рая, нарядга!..

Ҳеч ким кўрмади, Кирьяновага эса кимдир айтиб қўйди. Аммо у ҳеч нима демади, ўзича кулиб:

— Мағрур қиз бирортасини орттирганга ўхшайди. Майли, балки кўнгли юмшар...— деб қўйди.

Бу ҳақда Васковга ҳам бир оғиз гапирмади. Сирасини айтганда, қизларнинг бирортаси ҳам Васковдан қўрқмасди, Рита эса умуман тап тортмасди. Ахир Васков разъездда пўпанак босган тўнкадек кезиб юради, биладиган сўзи йигирмата, улар ҳам уставдан олинган. Ким уни одам қаторига қўшади?

Аммо форма деган нарса бор, айниқса армияда. Шу форма Ританинг тунги сафарлари ҳақида Женька билан Галка Четвертакдан бошқа ҳеч ким билмаслигини талаб қиларди.

Қанд, қотирилган нон, буғдой ёрмаси, баъзан эса гўшт консерваси шаҳарчага «сафар» қиларди. Омади келганидан эс-ҳушини йўқотган Рита ҳафтада икки-уч марта кечаси шаҳарга югурарди, шунинг учун қорайиб, озиб кетди. Женька унинг қулоғига таънаомуз шивирларди:

— Тинканг қуриб қолди, ойиси. Патрулга дуч келиб қолсанг ёки бирорта командир суриштириб қолса — ишинг пачава.

— Жим бўл, Женька, мен омадлиман!..

Ўзининг эса бахтдан кўзлари порлайди: бунақа аёл билан жиддий гаплашиб бўлармиди? Женьканинггина кўнгли нотинч эди:

— Эҳтиёт бўл, Ритка!..

Ўзининг тунги сафарларидан Кирьянова хабардорлигини Рита дарров сезиб қолди: қарашларидан, киноларидан сездди. Гўё Рита старший лейтенантга чиндан ҳам хоинлик қилгандек, Кирьянованинг киноя-

лари уни жиғибийрон қиларди. Жаҳли чиқиб, силтаб ташламоқчи бўлди-ю, Женька йўл қўймади. Маҳкам ёпишиб, четга олиб чиқди:

— Майли, Рита, нима деб ўйласа ўйлайверсин!..

Рита ўзига келди: Женьканинг гапи тўғри. Ҳар қанақа ифлос гап тўқиса ҳам майли, ишқилиб жим юрса, халақит бермаса, Васковга чақиб қўймаса бўлгани. Васков минғиллаб, шундай эговлайдики, ёруғ дунё кўзингга қоронғи кўриниб кетади. Бунини аллақачон билиб олишган: биринчи бўлинмадан икки дугонани старшина дарё ортида ушлаб олди. Тўрт соат — тушликдан кечки овқатгача насиҳат қилди: устав, инструкция, қўлланмалардан цитаталарни ёддан ўқиб берди. Қизларни шунчалик йиғламоқдан бери қилдики, энди дарёнинг нариги томонига ўтиш у ёқда турсин, ҳовлидан ташқарига чиқмасликка қасам ичишди.

Лекин Кирьянова ҳозирча жим юрарди.

Оқ тунлар бошланди. Шамол эсмасди. Кечки шафакдан тонггача узундан-узоқ нимқоронғиликда гуллаётган ўтлар иси анқир, зенитчи қизлар эса хўроз иккинчи марта қичқиргунга қадар ўт ўчирувчилар саройи олдида қўшиқ айтишар эди. Энди — Рита шаҳарчага қатнашини фақат Васковдан сир тутар, кечки овқатдан кейин кўп ўтмай ғойиб бўлар, тонготарда қайтиб келарди. У икки кун оралатиб шаҳарчага борарди.

Рита разъездга қайтишни ҳамма нарсадан ҳам яхши кўрарди. Патрулга дуч келиб қолиш хавфи энди орқада, этикни бир-бирига боғлаб, елкасига ташлаб олиб, муздек шудрингга яланг оёқ, хотиржам юриш мумкин.

Шудринг кечиб, келгуси учрашув тўғрисида, онасининг шикоятлари ва келгуси бесўроқ кетиш ҳақида ўйлаш нақадар лаззатли. Келгуси учрашувни бошқаларнинг аралашувисиз ёки унга қарам бўлмаган ҳолда ўзи белгилай олишидан Рита бахтиёр эди.

Лекин уруш давом этар, у инсон ҳаётини ўз билганича истаган кўйига солар, кишилар тақдири бири-бири билан чалкаш ва тушуниб бўлмайдиган даражада туташиб кетган эди. Кичик сержант Маргарита Осянина сокин 171-разъезд комендантини алдаб юрганда СД империя хизматининг С 219/702 номерли «ФАҚАТ ҚЎМОНДОНЛИК УЧУН» деб белги қўйил-

ган директивасига имзо чекилгани ва амалга оширила бошлаганидан мутлақо беҳабар эди.

3

Бу ерда тонглар жуда сокин эди.

Рита яланг оёқ юриб борар, елкасида этиги тебраниб турарди. Ботқоқдан қалин туман тарқалиб, оёғини музлатар, кийимига ўтирарди. Рита эса разъездга яқинлашгач, таниш тўнкага ўтириб, қуруқ пайпоғи ва этигини кийиб олишини мамнунлик билан ўйларди. Йўловчи машина келишини узоқ кутиб қолганидан ҳозир шошилиб борарди. Старшина Васков эса тонг ёришмаёқ ўрнидан туриб, омбор қулфини текширгани жўнар эди. Рита худди омбор олдидан чиқиши керак эди: унинг таниш тўнкаси ёғоч девордан икки қадамча нарида, бута орқасида эди.

Иккита муюлишдан ўтиб, ольхазордан тўғри кесиб чиқса, тўнкага етади. Рита биринчи муюлишдан ўтди-ю, қотиб қолди: йўлда одам турарди.

У тескари қараб турибди: новча, холдор плашч-палаткада, елкасида нимадир букирга ўхшаб дўппайиб чиқиб турибди. Унг қўлида тасма билан тортиб боғланган узунчоқ тугун, кўкрагида автомат осиглиқ.

Рита ўзини бута орасига олди, бута силкиниб, унинг устига шудринг ёғилди, лекин у ҳеч нарса сезмади. Нафасини ичига ютиб, сийрак барглар орасидан худди, тушида кўраётгандек, йўлда қимирламай турган бегона кишига қаради.

Ўрмондан иккинчиси чиқди: бўйи сал пастрок, кўкрагида автомат, қўлида худди ҳалигидақа тугун. Улар баланд пошнали, шнурли ботинкалари билан шудрингли ўтлар устидан шарпасиз тўғри Рита томон юришди.

Рита муштумини оғзига тиқиб, оғрийдиган даражада тишлади. Ишқилиб беихтиёр қимирламаса, бақириб юбормаса, буталар оралаб қочиб қолмаса бўлгани. Улар ёнгинасидан ўтиб кетишди: четдагиси Рита яширинган бутага тегиб ўтди. Индамай, овоз чиқармай, соя каби ўтишди-ю, ғойиб бўлишди.

Рита кутиб турди: бошқа ҳеч ким кўринмади. Оҳиста чиқиб, йўлни кесиб ўтди-да, буталар орасига шўнғиди, яна қулоқ солди.

Сукунат.

Ҳансираб, йўлни кесиб тиккасига югурди: этиги орқасига урилиб борарди. Посёлкада яширинмай чолиб кетди, тақа-тақ ёпилган эшикни тақиллатди:

— Уртоқ комендант!.. Уртоқ старшина!..

Ниҳоят эшик очилди, галифе шимда, яланг оёғига шиппак илиб олган Васков бамазий ичкўйлакда останада кўринди. Уйқу қочмаган кўзлари пирпиради.

— Нима?

— Урмонда немислар!..

— Хўш... — Федот Евграфич майнавозчилик қиляпти шекилли деб ўйлаб, ишонқирамай кўзларини қисди. — Қаердан билдинг?

— Ҳзим кўрдим. Иккита. Автомати бор, маскировка халатида.

Йўқ, алдаётганга ўхшамайди. Кўзларида қўрқув бор...

— Шу ерда туратур.

Старшина ўзини уйга урди. Ёнғин чиққандек шошилиб этигини, гимнастёркасини кийди.

— Нима гап, Федот Евграфич? — деб сўради бека қўрқиб.

— Ҳеч нарса. Сизга алоқаси йўқ.

Тўппонча осиглиқ камарини боғлаётиб, кўчага югурди. Осянина жойидан қимирламай, этигини ҳамон елкасидан олмай турарди. Старшина беихтиёр унинг оёғига қаради: ҳўл, қизариб кетибди, бош бармоғига хазон ёпишиб қолибди. Демак, ўрмонда яланг оёқ юрибди, этигини елкасига осиб олибди. Ҳозир, демак, шунақа жанг қилишаркан-да.

— Команда бер — ҳамма қуролини олсин: жанговср тревога. Кириянова ҳузуримга келсин. Тез!..

Икки томонга югуриб кетишди: қиз — ўт ўчирувчилар саройига, у эса — темир йўл будкасига, телефонга. Ишқилиб алоқа узилмаган бўлсин-да...

— «Қарағай», «Қарағай!..» Ҳа, онангни эмгур... Ё ухляшяпти, ё бузилган... «Қарағай!..», «Қарағай!..» Ҳу сени!..

Таъсир қилди!..

— «Қарағай» эшитади.

— Ун еттинчи гапиряпти. Учинчини ула! Тез бўл, ЧП!

— Улаяпман, бақирма. ЧП эмиш...

Трубкада нимадир узоқ шитирлади, хириллади, кейин узоқдан эшитилган овоз сўради:

— Васков, сенмисан? Нима бўлди?

— Худди шундай, ўртоқ Учинчи. Урмонда, бизга яқин жойда немислар. Бугун пайдо бўлишди, икки киши...

— Ким кўрди?

— Кичик сержант Осянина...

Кириянова кирди: пилоткаси йўқ. Зиёфатга келгандек бош ирғаб сўрашди.

— Мен тревога кўтардим, ўртоқ Учинчи. Урмонни титкилаб чиқмоқчиман...

— Титкилашга шошилма, Васков. Уйлаб кўриш керак: объектни қаровсиз қолдирсак — бошимизни силашмайди. Немисларингни афти-башараси қанақа ўзи?

— Айтишларича, маскхалатда, автоматлари бор. Разведка...

— Разведка дейсанми? Улар нимани разведка қилади? Бека билан қучоқлашиб ётишингними?

Шунақа, ҳамиша Васков айбдор. Ҳамма захрини Васковга сочади.

— Нега индамайсан, Васков? Нималарни ўйлаяпсан?

— Уларни тутиш керак, ўртоқ Учинчи. Узоққа кетмай туриб тутиш керак.

— Тўғри ўйлабсан. Командадан беш кишини олгин-да, ҳали изи ўчмасидан орқасидан жўна. Кириянова ўша ердами?

— Шу ерда, ўртоқ...

— Трубкани унга бер.

Кириянова гапни қисқа қилди: икки марта «Эшитаман», деди-ю, беш мартача бош ирғади. Трубкани жойига қўйиб, гаплашиб бўлдик, дегандек, босиб қўйди.

— Сизнинг ихтиёрингизга беш киши ажратиш буюрилди.

— Менга анави немисларни кўрганни бер.

— Осянина бошлиқ бўлиб боради.

— Жуда соз, одамлар саф бўлсин.

— Саф қилинган, ўртоқ старшина.

Шу ҳам саф бўлди-ю. Бирининг сочи худди ёлдек белига тушиб турибди, бошқасининг бошида қанақа-

дир қоғозлар. Жангчилар эмиш!.. Бунақалар билан ўрмонни титиб, автоматли немисларни тутишнинг ўзи бўладими!..

Уларнинг қўлларида эса 1891—1930 йилги намуна асосида тайёрланган қадрдон милтиқ.

— Вольно.

— Женя, Галя, Лиза...

Старшинанинг афти бурушди:

— Осянина, тўхтанг! Балиқ тутгани эмас, немисларни ушлагани кетяпмиз. Жилла қурса отишни биладиганларни...

— Билишади.

Васков, билганингни қил, деб қўл силтамоқчи бўлди-ю, ўзини тутиб қолди:

— Яна бир гап. Балки бирортангиз немисча биларсиз?

— Мен биламан.

Сафдан чийиллаган овоз эшитилди. Федот Евграфич жуда хафа бўлиб кетди:

— Мени нимаси? Мен дегани нимаси? Доклад қилиш керак.

— Жангчи Гурвич.

— Ох-хо-хо... Қўлингни кўтар дегани, уларнинг тилида қандай бўлади?

— Хенде хох.

— Тўғри,— старшина ниҳоят қўл силтади.— Ут бу ёққа, Гурвич...

Бештаси саф бўлди. Болалардек жиддий, лекин ҳовирча чеҳраларида қўрқув сезилмасди.

— Икки кунга кетяпмиз, менинг мўлжалим шундай. Қуруқ паёқ, беш обоймадан ўқ олинси. Тартибга солинглар ўзларингни... Яъни тўйиб овқатланинг, пой-афзални одамлардек кийинг, ўзларингга қаранглар, тайёрланинглар. Ҳаммасига қирқ минут вақт бераман. Тарқал!.. Кирьянова, Осянина, мен билан юринглар.

Жангчилар нонушта қилиб, сафарга тайёрланишга ётганда старшина сержантларни уйига кенгашга олиб кетди. Хайриятки, бека қаёққадир чиқиб кетибди. Лекин ўринни йиғиб қўймапти, иккита ёстиқ ёнма-ён турибди... Федот Евграфич сержантларни шўрва билан меҳмон қилди ва эски, букилган жойлари титилиб кетган уч верстли харитани кўздан кечирди.

— Демак, манави йўлда учратибсан-да?

— Мана бу ерда,— Осянинанинг бармоғи харитага енгил тегди.— Ёнимдан катта йўл томонга ўтиб кетишди.

— Йўл томонга?... Эрталаб соат тўртда сен ўрмонда нима қилиб юргандинг?

Осянина жавоб бермади.

— Шунчаки, ҳожатга чиққан,— деди Кирьянова старшинага қарамай.

— Ҳожатга?— Васковнинг жаҳли чиқди: шунақаям ёлғон гапиришадими!— Бунинг учун шахсан ўзим ҳожатхона қуриб берганман. Ёки унга сизмаяп-сизларми?

Иккаласи хўмрайиб туришарди.

— Биласизми, ўртоқ старшина, шунақа нарсалар борки, хотин кишининг уларга жавоб бериши шарт эмас,— деди яна Кирьянова.

— Бу ерда хотин киши йўқ!..— бақирди комендант. Ҳатто кафти билан столни енгил шапатилади.— Йўқ! Бу ерда жангчилар ва командирлар бор, тушунарлими? Уруш кетяпти, уруш тугамагунча ҳаммамиз, эркак ҳам, хотин ҳам эмас, ўрта жинс бўлиб юрамиз.

— Шунинг учун ўрнингиз ҳалигача йиғиштирилмай турган экан-да, ўртоқ ўрта жинс старшина...

Оҳ, бу Кирьянова, заҳарнинг ўзи. Бир сўз билан айтганда тикан қадалади қолади.

— Катта йўлга кетишди, дедингми?

— Катта йўл томонга...

— Йўлда нима қилишади: у ерда фин урушидаёқ икки томондаги ўрмонни кесиб ташлашган, у ерда дарров қўлга туширишади. Йўқ, кичик командир ўртоқлар, уларни катта йўл қизиқтирмайди... Сизлар шўрвани ичаверинглар, ичинглар.

— У ерда — бутазор ва туманда менга шундай туюлгандир,— деди Осянина.

— Туюлган бўлса, чўқиниш керак эди,— деб тўнғиллади комендант.— Тугунлари бор эди, деганмидинг?

— Ҳа. Оғир бўлса керак, ўнг қўлларида кўтариб кетишарди, яхшилаб, пухта боғланган.

Старшина махорка ўраб чекди, у ёқдан-бу ёққа юрди. Унга бирдан ҳаммаси равшан бўлди, шунчалик равшан бўлдики, ҳатто ўзи уялиб кетди:

— Фикримча, улар тол олиб кетишяпти. Агар қўл-

ларидаги тол бўлса маршрутлари катта йўл эмас, балки темир йўл. Демак Киров темир йўлига.

— Киров темир йўли яқин эмас,— деди Кирьянова ишонқирамай.

— Узоқ бўлгани билан ўрмон орқали борилади. Бу ердаги ўрмонлар эса бепоён: иккита одам эмас, бутун армия яширинса ҳам бўлаверади.

— Ундай бўлса....— Осянина ҳаяжонлана бошлади.— Ундай бўлса, темир йўлдаги соқчиларга хабар қилиш керак.

— Кирьянова хабар қилади,— деди Васков.— Мен ҳар куни соат йигирма учда гаплашаман. Менинг номерим «17». Осянина, сен овқатингни е, еявер. Кун бўйи юришга тўғри келади...

Қирқ минутдан сўнг қидирув группаси саф тортди, лекин бир ярим соатдан кейин йўлга чиқди, чунки старшина қаттиққўл ва инжиқ эди:

— Ҳамма этигини ечсин!..

Худди ўйлаганидек: ярмиси юпқа пайпоқда, ярмиси пайтавани сочиқдек ўраб олган. Бунақа этикда кўп жанг қилолмайсан, нега деганда, бу жангчилар уч километр юришлари биланоқ оёқлари шилиниб кетади. Майли, ҳеч бўлмаса уларнинг командири сержант Осянина пайтавани тўғри ўрабди. Нега энди бошқаларга ўргатмайди?..

Пайтавани қандай ўрашни ўттиз минут ўргатди. Яна ярим соат милтиқларни тозалашга мажбур қилди. Кўз ёши қилишмадими, шунисига шукур, отишга тўғри келганда нима бўларкин?..

Сўнгги ярим соатни старшина кичик лекцияга бағишлади. Унинг фикрича, лекция жангчиларга ишнинг моҳиятини тушунтириши керак эди:

— Душмандан қўрқманглар! У бизнинг ичкари-мизда юрипти, демак ўзи қўрқади. Лекин яқин келишига йўл қўйманг, чунки душман бақувват эр киши ва яқин масофада жанг қилиш учун махсус қуроолланган. Агар у яқин келиб қолса, яхписи пусиб олинг. Фақат қочманг, худо сақласин, қочиб кетаётганни автоматдан отиш — роҳатнинг ўзи. Доим жуфт бўлиб юринг. Йўлда орқада қолинмасин, гаплашилмасин! Агар йўлга дуч келсак, қандай ҳаракат қилиш керак?

— Бидамиз,— деди малла қиз.— Биттамиз чапдан, биттамиз ўнгдан.

— Яширин ҳолда,— Федот Евграфич аниқлик киритди.— Йўл юриш тартиби мана бундай: олдинда кичик сержант ва бир жангчи бош дозор бўлиб боради. Улардан юз метрча орқада асосий куч: мен...— у отрядга назар солди,— таржимон билан бораман. Бизнинг орқамиздан юз метрча нарида сўнгги жуфт юриди. Ёнма-ён эмас, кўриниш масофасида юриш керак. Душманга ёки бирор тушуниб бўлмайдиган нарсага дуч келинса... Ким ҳайвон ёки қушга ўхшаб товуш чиқара олади?

Қизлар хиринглаб кулишди, тентаклар...

— Мен жиддий сўраяпман! Ўрмонда овоз чиқариб сигнал бериб бўлмайди: немиснинг ҳам қулоғи бор.

Жим бўлиб қолишди.

— Мен биламан,— деди Гурвич ийманибгина.— Эшакка ўхшаб ҳанграшни: И-а! И-а!..

— Бу ерларда эшак бўлмайди,— деди старшина норози бўлиб.— Майли, ўрдакка ўхшаб ғақиллашни ўрганинглар.

Ўзи ғаққиллаб кўрсатди, қизлар эса кулиб юборишди. Нима учун кулишаётганини Васков тушунмади, аммо ўзи ҳам кулгисини тиёлмади.

— Нар ўрдак модасини шунақа чақиради,— тусунтирди у.— Қани, ғаққиллаб кўринглар-чи.

Мамнуният билан ғаққиллашди. Айниқса ҳалиги малласи, Евгения (гўзал қиз, уни севиб қолишдан худонинг ўзи асрасин, гўзал!) кўпроқ уринди. Лекин, равшанки, Осянина яхшироқ ўхшатди: қобилиятлига ўхшайди. Яна бири, Лизамиди, у ҳам ўхшатди. Гавдали, биққи қиз, елкаси кенгми ёки белидан пастроғими — билиб бўлмайди. Ўрдакка жуда ўхшатди. Умуман, чаккимас, бунақаси ҳамиша асқотади: соғлом, ҳатто ер ҳайдаса ҳам бўлади. У шаҳарлик нозик-ниҳол Галя билан таржимон Соня Гурвичга сира ўхшайди.

— Воль-кўлга жўнаймиз. Бу ёққа қаранглар,— харита устига тўпланишди, бир-бирининг елкасига, қулоғига нафаслари тегиб турибди; кулгили.— Немислар темир йўлга боришаётган бўлса, уларнинг кўл ёнидан ўтмай иложи йўқ. Яқин йўлни эса билишмайди: демек, у ерга биз улардан олдин етиб борамиз. У ергача йигирма чақирим — тушда етиб борамиз. Кутиб олишга тайёрланиб ҳам улгурамиз, нега десангиз, немислар

айланиб, бунинг устига яшириниб эллик чақирим юришади. Ҳаммаси тушунарлими, ўртоқ жангчилар?

Унинг жангчилари жиддийлашишди:

— Тушунарли...

Улар ўзларини офтобга солиб ётишса-ю, самолётларга қараб отишса — ана шу уруш...

— Кичик сержант Осянина, олинган овқатларни текширинг, сафарга тайёрланинг! Ун беш минутдан кейин йўлга чиқамиз.

Жангчиларни ёлғиз қолдирди: уйга кириб чиқиши керак. Бекага бундан олдин халтани тўлдиришни топширган, яна баъзи нарсаларни олиш зарур эди. Немислар — баджаҳл, жангари, карикатурадагина уларни дасталаб савалашаётгани тасвирланади. Шунинг учун пухта тайёрланиш лозим эди.

Мария Никифоровна айтган нарсасини тайёрлаб қўйган экан, ҳатто айтмаганини ҳам бажарибди: халтага ёғ, дудланган балиқ солиб қўйибди. Буни кўриб сўкмоқчи бўлди-ю, фикридан қайтди: озчилик эмас улар, тўйга тўплангандек кўпчилик: халтага милтиқ ва тўппонча учун кўпроқ ўқ солди, иккита граната ҳам қўшиб қўйди: нима бўлишини худо биледи! Бека қўрқиб жим қараб турарди: кўзлари жиққа ёш. Ўридан қимирламаса ҳам, бутун вужуди билан унга интилардики, Васков ўзини тутолмади: қўлини унинг бошига қўйди:

— Эртадан кейин қайтиб келаман. Жуда ушланиб қолсак, чоршанба куни қайтамиз.

Бека йиғлаб юборди. Эҳ, хотинлар, хотинлар, бебахт халқсизлар! Эркаклар учун-ку, бу уруш ортиқча матоҳ, сизларга эса...

Қишлоқ четига чиққач гвардиясига назар ташлади: милтиқлар қўндоғи ерга тегай-тегай деб келяпти. Қизлар қўлига милтиқ олибдики, демак фашист Россиянинг чакана жаҳлини чиқармабди. Парадга чиқишга ёки ярадорларни боғлашга бўлса майли эди-я! Бу кўкракларни ўқ парчалаб ташласа-чи, унда қандай бўлади?..

Васков хўрсинди.

— Тайёрмисизлар?

— Тайёрмиз, — деди Рита.

— Операция тугагунча кичик сержант Осянинани ўзимга ўринбосар қилиб тайинлайман. Сигналларни

эслатиб қўяй: икки марта ғаққиллаш — диққат, душманни кўряпман, дегани. Уч марта ғаққиллаш ҳамма менинг олдимга; дегани.

Қизлар кулиб юборишди. У эса атайлаб, уларни кулдириш учун, улар дадилроқ бўлишлари учун икки марта ғаққиллаш, уч марта ғаққиллаш ҳақида гапирган эди.

— Бош дозор, бошла!

Йўлга чиқишди.

Олдинда Осянина семиз қиз билан. Васков улар буталар орасида ғойиб бўлгунча кутиб турди, ичида юзгача санади-да, уларнинг орқасидан юрди. Милтиқ, халта, ўралган шинел ва йўл халта остида қамишдек эгилган таржимон унинг ёнида борарди.

4

Вопь-кўлгача бориладиган йўлдан Васков хотиржам эди: немислар у ёққа йўлни билмасликлари турган гап, чунки бу йўлни фин урушида ўзи топган. Ҳамма хариталарда бу ер ботқоқ сифатида тасвирланган, демак немислар битта йўлни билишади: ўрмон ичидан айланиб ўтиб, кейин кўлга, Синюхин қояларига чиқишади, улар бу қояларни четлаб ўтишолмайди. Унинг жангчилари қандай юришмасин, қанчалик имиллашмасин — немислар улардан кўпроқ йўл босишлари керак. Душман фақат кечқурун етиб боради, унгача у ҳамма йўлларни тўсиб қўяди. Қизларини тошлар орқасига ишончлироқ яшириб, дадил бўлиш учун ўқ узади-да, немислар билан гаплашиб қўяди. Ҳеч бўлмаса: биттасини ўлдириш мумкин, Васков немис билан яккама-якка олишишдан қўрқмасди.

Унинг жангчилари дадил ва шароитга тўла мувофиқ йўл босишарди: комендант ўзаро гапларни ва кулгини эшитмади. Улар йўлни қанчалик кузатиб бораётганликларини билмас, ўзи эса айиқ овига чиққандек оёғи остига қараб борарди. Шунинг учун билинарбилинмас бегона изни кўриб қолди. Бу из қирқ тўртинчи размерли ботинка изи эди. Федот Евграфич бу бўйи икки метр, оғирлиги олти пуддан ортиқроқ барзангининг изи, деган хулосага келди. Албатта қизлар қуролланган бўлишига қарамай, бундай барзанги билан

юзма-юз келишига ҳеч йўл қўйиб бўлмайди, лекин старшина кўп ўтмай яна бир изни топди. У ҳар иккала изга қараб, немислар ботқоқни айланиб ўтаётганликларини фаҳмлади. Ҳаммаси у ўйлаганча бўлаётган эди.

— Немисвойлар роса лўкиллашади,— деди у шеригига.— Росаям лўкиллашади, қирқ чақиримча.

Таржимон ҳеч нарса демади, чунки жуда чарчган, ҳатто милтиқ қўндоғи ерда судралиб келарди. Старшина унга бир неча марта қаради. Узунчоқ, хунук, лекин ғоят жиддий юзига разм соларкан, ҳозирги эркаклар камчил вақтда бу бечора оила нималигини билмай ўтади, деб ачиниш билан ўйлади ва тўсатдан сўради:

— Ота-онанг тирикми? Ёки етиммисан?

— Етим?..— у табассум қилди.— Биласизми нима, етим бўлсам керак.

— Нима, ўзинг ишонмайсанми?

— Ҳозир ким аниқ айта олади, ўртоқ старшина?

— Рост айтасан...

— Ота-онам Минскда.— Ориқ елкасини силкитиб, милтиқни тўғрилаб олди.— Мен Москвада ўқирдим, сессияга тайёрланаётган эдим, бирдан...

— Бирор хабар борми?

— Қаёқдан келсин...

— Ҳа...— Федот Евграфич яна разм солди, хафа қилиб қўймасмикинман, деб ўйлади.— Ота-онанг яҳудийми?

— Табиий.

— Табиий...— Комендант жаҳл билан пишиллади,— табиий бўлганда эди, сўрамаган бўлардим.

Таржимон жим бўлиб қолди. Ҳўл ўтларни керза этиги билан босиб борар, қовоғи солиқ эди. Оҳиста хўрсинди:

— Балки чиқиб кетишга улгуришгандир...

Бу хўрсиниш Васков қалбини тилиб юборди. Эҳ, нимжонгина миттивой-е, бу ғамларни нозик елкаларинг кўтара олармикин? Қани энди ҳозир бир сўкинса, бу урушни болохонадор қилиб бошлаб сўкса, бир оз енгиллашармиди? Бунинг ўрнига зўрма-зўраки, ясама кулиш керак:

— Қани, жангчи Гурвич, уч марта ғаққилла!

— Нимага?

— Жанговар тайёргарликни текшириш учун. Хўш? Қандай ўргатганим эсингдан чиқдимми?

Дарров қизнинг юзига табассум югурди. Кўзлари чарақлаб кетди.

— Йўқ, унутганим йўқ!

Ғаққилаш сираям ўхшамади, эрмакнинг ўзи. Худди театрдагидек. Лекин бош дозор орқадаги звено нима гаплигини тушуниб, тезда яқинлашди.

Осянина эса милтигини қўлига олиб югуриб келди:

— Нима гап?

— Бир нарса юз берганда, сизларни ҳозир нариги дунёда фаришталар кутиб олишадиган бўларди.— Жаҳл билан деди сержант.— Бузоқдек думларини ҳода қилиб, шаталоқ отиб келишяпти-я.

Осянина ранжиганидан ловлагидек қизариб кетди. Нима қилсин — ўргатиши керак-да.

— Чарчадиларингми?

— Қаёқда!— деди малла қиз. Унинг Осянина учун хафа бўлгани шундоқ сезилиб турибди.

— Унда, жуда яхши,— деди Федот Евграфич юмшаб.— Йўлда нимани кўрдиларинг? Навбати билан гапиринглар: кичик сержант Осянина, бошла.

— Айтарли ҳеч нарса...— Рита тутилиб қолди.— Бурилишда битта шох синибди.

— Яшавор, тўғри. Қани, орқадагилар. Жангчи Комелькова.

— Ҳеч нарса сезганим йўқ, ҳаммаси жойида.

— Буталардаги шудринг тўкилган,— деди бирдан шошилиб Лиза Брйчкина.— Унг томондагида тўкилмаган, чап томондагида тўкилган.

— Кўзинг жуда ўткир экан!— мамнун бўлиб деди сгаршина.— Қизил аскар Брйчкина, қойил. Яна йўлда иккита из бор. Немис резина ботинкасининг изи, уларнинг десангчилари шунақа ботинка кийишади. Изига қараганда, улар ботқоқни айланиб ўтишмоқчи. Майли, айланаверишсин, чунки биз ботқоқни тўғри кесиб ўтамиз. Ҳозир ўн беш минут чекиб олишга, ёзилишга...

У ножўя гап айтгандай қизлар қиқирлаб кулишди. Команда эса шунақа, уставда шундай ёзиб қўйилган. Васковнинг қовоғи солинди:

— Шақилламанглар! Тарқалиб кетманглар. Бўлди!..

Юк халталарни қаерга, скаткаларни қаерга, милтиқларни қаерга қўйишни кўрсатди ва қўшинини ўз ҳолига қўйиб юборди. Ҳаммалари бараварига сичқондек буталар орасига югуришди.

Старшина болтачасини олиб, қуриб қолган дарахтлардан олтита узун таёқ кесиб олди, шундан кейингина юклар ёнига ўтириб чекди. Кўп ўтмай ҳамма шу ерга тўпланди: бир-бирига қараб шивирлашиш бошланди.

— Ҳозир ҳушёр бўлиш керак, — деди комендант. — Мен йўл бошлайман, сизлар эса орқамдан, фақат изма-из юрасизлар. Бу ерда чапда ҳам, ўнгда ҳам ўпқон: дод дейишга ҳам улгурмайсан — тортиб кетади. Ҳар ким биттадан таёқ олади, қадам қўйишдан олдин тубини асо билан текшириб кўради. Саволлар борми?

Бу гал савол беришмади: малла қиз бошини бир силкитди-ю, кейин фикридан қайтди. Старшина ўридан туриб, папирос қолдиғини мох устига ташлаб, оёғи билан эзди.

— Хўш, ким кучли?

— Нимайди? — иккиланиб сўради Лиза Бричкина.

— Жангчи Бричкина таржимоннинг сафар халтасини кўтариб олади.

— Нимага?.. — чийиллади Гурвич.

— Нимагаки, бу ҳақда сўралмайди!.. Комелькова!

— Мен.

— Қизил аскар Четвертакнинг қопини олинг.

— Чорақжон, бир йўла милтиғингни ҳам берақол...

— Гаплар тўхтатилсин! Айтганимни қилинглар: шахсий қурооларни ҳар ким ўзи кўтаради...

Ундай қилма, бундай қилма, деб бақириб, кейин ўзи хафа бўларди. Бақирган билан онгли ҳаракатга эришиб бўладими? Хириллаб қолсанг ҳам иш битмайди. Аммо кўп гапирадиган бўлиб қолишди. Чуғурлашишяпти. Валақлаш эса, ҳарбий киши учун биқинига найза санчилгандек гап. Худди шунақа...

— Такрорлайман, демак, адашилмасин! Тўғри менинг орқамдан юринглар! Қадамингизни олдинда бораётганларнинг изига қўйинглар! Асони суқиб кўринг..

— Савол берсам мумкинми?

Вой худо ,сабр қилишолмайди-я.

— Нима демоқчисиз, жангчи Комелькова?

— Асо деганингиз нима? Таёқми?

Малла қиз тентаклик қиляпти, кўзидан кўриниб турибди. Хавфли кўзлар, ўпқоннинг ўзи.

— Қўлингиздаги нима?

— Қанақадир ёғоч...

— Уша асо бўлади. Тушунарлими?

— Энди равшан бўлди. Даль.

— Яна қанақа даль?

— Шунақа лугат бор, ўртоқ старшина.

— Евгения, жим бўл! — бақирди Осянина.

— Хўш, йўлимиз хавфли. Бу ерда ҳазил кетмайди. Юриш тартиби: мен олдинда, мендан кейин — Гурвич, Бричкина, Комелькова, Четвертак, кичик сержант Осянина энг орқада боради. Саволлар борми?

— Чуқур эмасми?

Четвертак қизиқяпти. Бу тушунарли, бу пакана қизга ариқ ҳам сой бўлиб кўринади.

— Баъзи жойлари... ҳалиги, анави ерингизгача... сизнинг белингизгача келади. Милтиқни авайланг.

Биринчи қадам қўйишидаёқ тиззасигача сувга ботди. Ўпқон шалопадади. Пружинали матрац устида юргандек чайқалиб кета бошлади. У орқасига қарамай борар, хўрсиниш ва қўрқиб шивирлашлардан отряди қандай ҳаракат қилаётганини билиб турарди.

Димиққан нам ҳаво ботқоқ устини қоплаб олганди. Терга ботган кишилар устида қайсар баҳор чивинлари булутдай учарди. Бўрсиган ўт-ўлан, чириётган сув ўтлари ва ботқоқ ҳиди анқирди.

Қизлар бутун оғирликлари билан таёққа таяниб, тортиб кетаётган совуқ ботқоқдан оёқларини зўрга сугуриб олишарди. Хўл юбкалар сонларига ёпишиб қолар, милтиқларининг қўндоғи лойда судраларди. Ҳар бир қадам катта куч талаб қиларди, шунинг учун старшина нимжон Галя Четвертакнинг қадамига мослаб секин борарди.

У намликдан қийшайиб ўсган пастаккина иккита қарағай кўринаётган оролни мўлжаллаб борарди. Комендант қарағайлар оралиғидан кўринаётган қуриган оқ қайиндан кўзини узмасди, чунки чапда ҳам, ўнгда ҳам кечув йўқ эди.

— Ўртоқ старшина!..

Ху, жин урсин!.. Комендент таёқни қаттиқроқ ботириб, қийинчилик билан орқасига ўгирилди: худди ўйлаганидек, отряд чўзилиб, тўхтаб қолибди.

— Бир ерда турманглар! Турманглар, тортиб кетади!

— Уртоқ старшина, этигим оёгимдан чиқиб кетди!..

Четвертак энг орқадан қичқирди. Қоққан қозиқдек қаққайиб турибди: юбкаси ҳам кўринмайди. Осянина яқинлашиб, унга кўмаклашди. Таёқни ўпқонга тиқишяпти: этикни қидиришяпти шекилли?

— Топдингми?

— Йўқ...

Комелькова таёқни суғуриб, ёнига чайқалиб кетди. Яхшиямки у бунга вақтида кўриб қолди. Шундай бақирдики, пешонасидаги томирлари ўйнаб кетди.

— Қаёққа?! Қимирлама!..

— Мен ёрдамга...

— Жойингда тур!.. Орқага йўл йўқ!..

Вой худо, булар билан ҳамма нарсани чалкаштириб юборасан: гоҳ тўхтама деб бақирсанг, гоҳ қимирлама деб буюрасан. Қўрқиб кетиб, ваҳимага тушишмас бўлгани. Ботқоқда ваҳимага тушиш — ўлимнинг ўзи.

— Шошилманглар, фақат шошилманглар! Оролга ча арзимаган йўл қолди: у ерда дам оламиз. Этикни топдиларингми?

— Йўқ!.. Пастга тортиб кетяпти, ўртоқ старшина!

— Юриш керак! Бу ер балчиқ, узоқ туролмаймиз.

— Этик нима бўлади?

— Энди уни топиб бўлармиди? Олга!.. Менинг кетимдан олга!.. — Угирилди-ю, орқасига қарамай юриб кетди. — Изма-из юрилсин! Орқада қолинмасин!..

Қизлар ўзларини дадилроқ сезишлари учун у атайин бақирарди. Буйруқдан жангчиларда дадиллик пайдо бўлади; бунга у ўз тажрибасидан билади. Худди шундай.

Ниҳоят оролга етиб олишди. У сўнгги метрларда жудаям кўрқди: у ер чуқурроқ эди. Оёгингни суғуриб ололмайсан, бу лаънати ботқоқ бўтқасини тананг билан ёриб ўтишга тўғри келади. Бу ерда куч ҳам керак, эпчиллик ҳам. Энди ҳаммаси ортда қолди.

Тик туриш мумкин бўлган оролчада Васков тўхтади. Бутун командасини олдинга ўтказиб, қаттиқ ерга чиқишига ёрдамлашди.

— Фақат шошилманглар. Хотиржамлик бўлсин. Шу ерда дам оламиз.

Қизлар оролга чиқиб, ўтган йилги чириган ўтлар устига чўзилишди. Улар шалаббо бўлишган, лойга беланишган, зўрға нафас олишарди. Четвертак этигинигина эмас, пайтавасини ҳам ботқоққа совға қилиб, пайпоқда чиқди. Йиртигидан бош бармоғи чиқиб турибди, совуқдан кўкариб кетган.

— Хўш, ўртоқ жангчилар, чарчадиларингми?

Жангчилар индашмади. Фақат Лиза бош ирғади:

— Чарчадик...

— Ундай бўлса, ҳозирча дам олинглар. Бу ёғи осонроқ бўлади: қуриган оқ қайинга етиб олсак — тамом.

— Биз ювиниб олсак бўларди, — деди Рита...

— Нариги томонда шахобча тоза, қирғоқ ҳам қумлоқ. Чўмилсанглар ҳам бўлаверади. Кийимларни эса йўл-йўлакай қуритишга тўғри келади.

Четвертак хўрсиниб, ботинқирамай сўради:

— Мен этиксиз нима қиламан?

— Сенга шайтон кавуш тўқиб берамиз. — Федот Евграфич табассум қилди. — Фақат ботқоқдан ўтгандан кейин, бу ерда эмас. Чидайсанми?

— Чидайман.

— Лапашангсан, Галка! — жаҳл билан деди Комелькова. — Оёгингни суғураётганингда бармоқларингни тепага қайиришинг керак эди.

— Қайирдим, барибир ечилиб қолди...

— Совуқ, қизлар.

— Суяк-суягимгача музлаб кетганга ўхшайди...

— Нима, менинг кийимларим қуруқми? Қоқилиб кетиб, ўтириб қолсам бўладими!..

Кулишяпти. Демак, унчалик чарчашмаган, ўзларига келиб қолишди. Аёл бўлишса-да ҳали ёш улар, жуда бақувват бўлишмаса ҳам ҳар ҳолда кучлари бор. Сув совуқ, бетоб бўлиб қолишмаса эди.

Федот Евграфич махоркасини яна бир тортиб, қолдигини ботқоққа ирғитди, ўрнидан туриб, бардам гапирди:

— Қани, ўртоқ жангчилар, таёқларни олинглар. Олдинги тартибда — менинг орқамдан юрасизлар. Нариги қирғоқда ювиниб, исиниб оламиз.

Шундай деб тўнкадан тўғри қўнғир ботқоққа сакраб тушди.

Бу сўнгги кечув ҳам жаҳаннамнинг ўзи эди, худо кўрсатмасин. Суюқ бўтқа: оёқ қўйсанг кўтармайди, сузиб ҳам ўтолмайсан. Олдинга юриш учун ёриб ўтгунингча терга пишиб кетасан.

— Қандай, ўртоқлар?

У қизларнинг руҳини кўтариш учун орқасига қарамай қичқирди.

— Зулук борми бу ерда?— Гурвич нафаси тиқилиб сўради.

— Бу ерда ҳеч нарса йўқ. Фалокатли, хатарли жой.

Чандан пуфак бўртиб чиқиб, ёрилди-ю, ботқоқ бирдан бўғиқ нафас олгандек бўлди. Орқада кимдир қўрқиб «вой» деб юборди, Васков тушунтирди:

— Қўрқманглар, ботқоқ гази чиқяпти. Биз қўзга-тиб қўйдик...— Бир оз ўйлаб туриб, кейин илова қилди: — Кексаларнинг айтишича, худди шунақа жойда ботқоқ хўжайини — жин яшармиш. Бу эртақ, албатта...

Гвардияси жим. Пишиллашади, «вой»лашади, нафаслари тиқилади, лекин олдинга юришяпти. Қайсарлик билан, жаҳл билан олға юришяпти.

Йўл анча енгиллашди: балчиқ суюқроқ, туби қаттиқроқ жойга келишди, қатто ҳар жой-ҳар жойда дўнглик кўрина бошлади. Старшина атайлаб юришни тезлатмади, отряд гужроқ бўлиб қолди, энди улар бир-бирининг кетидан келишарди. Оқ қайин олдига деярли баравар чиқишди: бу ёғида ўрмон бошланар, дўнгликлар, мохзорлардан иборат эди. Бу ердан ўтиш араимаган ишдек эди, бунинг устига тупроқ борган сари кўтарилиб, аста-секин қуруқ оқ тупроқли қарағайзорга айланарди. Бу ерда улар бараварига чуғурлай кетишди, севиниб, таёқларни отиб юборишди. Аммо Федот Евграфич таёқларни тўплаб, бирорта қарағайга суяб қўйишни буюрди.

— Бирор кишига асқотиб қолар.

Бир минут ҳам дам олдирмади. Ҳатто оёқ яланг Галя Четвертакка ҳам раҳми келмади.

— Ўртоқ қизил аскарлар, яна жиндек зўр берсак бўлгани. Сой бўйида дам оламиз.

Тепаликка кўтарилишгач, қарағайлар орасидан сой кўринди. Суви кўз ёшидек тиниқ, олтин қумли қиргоқ.

— Ура!..— бақирди малла Женька.— Чўмиладиган жой, қизлар!

Қизлар нималардир деб шўх қийқиришиб, йўл-йўлакай юкларини, скаткаларини ташлаб, ёнбағирликдан сой томон югуришди.

— Тўхта!..— буюрди комендант.— Смирно!..

Ҳаммаси баравар қотиб қолишди. Ажабланиб, ҳатто хафа бўлиб қараб туришарди.

— Қум!— жаҳл билан давом этди старшина.— Сизлар эса қум устига милтиқни ташлаяпсизлар, аскарлар. Милтиқлар дарахтга суяб қўйилсин, тушунарлими? Халталар, скаткалар бир жойга қўйилсин! Ювиниб-таранишга қирқ минут вақт бераман. Мен буталар орқасида, овоз эшитиладиган масофада бўламан. Сиз, кичик сержант Осянина, тартиб-интизом учун жавобгарсиз.

— Хўп бўлади, ўртоқ старшина!

— Гап тамом. Қирқ минутдан кейин ҳамма тайёр бўлсин. Ювиниб, кийинган бўлсин.

Пастроқ тушиб, туби қумлоқ ва чуқурроқ, буталарга яқинроқ жойни танлади. Юкларини қўйиб, ечинди.

Қаердадир қизлар чуғурлашар, нима деяётганларини аниқлаб бўлмас, Васковга айрим сўзлар ва кулги-гина эшитиларди. Балки шунинг учунми у ҳаминша қулоқ солиб турарди.

Федот Евграфич аввал галифесини, пайтаваси ва ич кийимларини ювиб, қўлидан келганча сиқди, қуритиш учун бута устига ёйиб қўйди. Кейин баданига совун суриб, хўрсиниб, қирғоқда ўзини шайлаб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, сўнг қирғоқдан чуқурга сакради. Сув юзига сузиб чиқди-ю, нафас ололмай қолди: муздек сув юрагини қисиб қўйганди. Овозининг борича бақиргиси келди-ю, гвардиясини чўчитиб юборишдан қўрқди; деярли шивирлаб, ўрдакчасига гаққиллади. Баданидаги совунни ювиб, қирғоққа чиқди. Дағал сочиқ билан баданини қизаргунча артгандан кейингина енгил нафас олди ва яна қулоқ сола бошлади.

У ерда эса аёллар йиғинидагидек, ҳаммаси бараварига ўз гапини маъқуллаб шовқин кўтаришарди. Фақат баравар кулишар, Четвертақ қувонч билан қичқирарди:

— Вой Женечка, вой Женечка!..

— Фақат олга!..— деб бақирди бирдан Комелькова ва старшина буталар орқасида кимдир ўзини сувга шалоплатиб ташлаганини эшитди.

«Уни қара, чўмилишяпти...» — меҳр билан ўйлади у.

Шодон қийқириқ бирдан ҳамма овозларни босиб кетди. Яхшиямки, немислар узоқда. Аввал бу қийқириқдан ҳеч нарса билиб бўлмади, кейин Осянина қаттиқ қичқирди:

— Евгения, қирғоққа чиқ!.. Дарров!..

Федот Евграфич кулиб, махоркани йўғон қилиб ўради, «катюша»ни чақмоқтошга уриб, тугай бошлаган пиликдан ёндириб, илиқ май қуёшига яланғоч елкасини тутиб, шошилмай, роҳат қилиб чека бошлади.

Равшанки, қирқ минут ичида ҳеч нарса қуриб улгурмади, лекин кийимларининг қуришини кутиб ўтириш мумкин эмасди. Васков жунжикиб, ҳўл кальсон ва галифени кийди. Бахтига қуруқ пайтаваси бор эди, уни ўраб, этигини кийиб олди. Гимнастёркасини кийди-да, камарини тақди, юкларини олди. Хириллаб қичқирди:

— Уртоқ жангчилар, тайёрмисизлар?

— Сабр қилинг.

Шундай бўлишини билганди! Федот Евграфич жилмайди, бошини тебратди ва уларга бақариш учун энди оғиз жуфтлаган эдики, Осянина яна қичқирди:

— Келаверинг! Мумкин!..

Унвони катта одамга жангчилар «мумкин» деб бақаришяпти-я. Ўйлаб кўрилса, уставни мазах қилишининг ўзи. Бу тартибни бузиш, ахир.

Аммо бу ҳақда шунчаки ўйлади, чунки чўмилиб, дам олгандан кейин комендантнинг кайфияти Биринчи Май байрамидагидек аъло эди. Бунинг устига гвардия уни батартиб, тоза бўлиб, табассум билан кутиб турарди.

— Қалай, ўртоқ қизил аскарлар, ишлар жойидами?

— Ҳаммаси жойида, ўртоқ старшина. Ана, Евгения чўмилиб ҳам олди.

— Қойил, Комелькова. Совқотмадингми?

— Барибир иситиб қўядиган одам йўқ...

— Тилинг ўткир! Уртоқ жангчилар, келинглар, тамадди қиламизу узоқ ўтирмай, йўлга чиқамиз.

Нонни тузланган балиқ билан ейишди: старшина тўйимли овқатларни сақлаб қўйди. Кейин лепашанг Четвертакка шиппак тайёрлашди. Оёғига запас пайтавани ўраб, устидан икита жун пайпоқ кийдиришди (уни бека тўқиб, совға қилганди). Федот Евграфич пўстлоқдан таглик қилиб, бинт билан боғлаб қўйди.

— Яхшими?

— Жудаям. Раҳмат, ўртоқ старшина.

— Қани, йўлга, ўртоқ жангчилар. Биз яна бир ярим соат юришимиз керак. У ерда у ёқ-бу ёққа қараб, меҳмонларни қаерда, қандай кутиб олишга тайёрлашимиз керак.

У қизларни тез юргизди; юбкалари ва бошқа буюмлари йўлда қуриши керак эди. Лекин қизлар чакки эмас, бўш келишмади, фақат қизариб кетишди.

— Қани, бир зўр берайлик, ўртоқ жангчилар. Менинг орқамдан югуринглар!..

Ўзининг нафаси тиқилиб қолгунча югурди, кейин одимлашга ўтди, қизларга дам бериб яна:

— Менинг орқамдан!.. Югуринглар!.. — деди.

Вопь-кўлга етиб келишганда қуёш оғиб қолган эди. Кўл тошларга урилиб чайқалар, қирғоқда қарағайлар кечқи шивирлашини бошлаган эди. Старшина уфққа қанча тикилмасин, қайиқ кўринмади: шивирлаётган шабадани қанча ҳидламасин, ҳеч қайси томондан тутун ҳиди келмади. Урушдан олдин ҳам бу ерларда одам кам бўларди, энди эса бутунлай ҳувиллаб қолганди: дарахт кесувчилар ҳам, овчилар ҳам, балиқчилар ҳам, елим йиғувчилар ҳам — ҳаммаси фронтга кетган.

— Мунча жимжит...— шивирлаб деди овози жангдор Евгения. — Худди тушдагидек.

— Чапдаги тилдан Синюхин тепалиги бошланади, — тушунтирди Федот Евграфич. — Нариги томондан бу тепаликни иккинчи кўл қисиб туради, Легонт кўли дейишади. Бир вақтлар шу ерда Легонт деган роҳиб яшаган. У овлоқ жой қидириб келган.

— Бу ерда овлоқ жой тўлиб ётибди. — Гурвич хўрсинди.

— Немисларга битта йўл бор: шу қўллар ўртасидан, тепалик орқали ўтишади. Тепалик эса қўйтош ва уйдек-уйдек харсанглардан иборат. Уставда ёзилганидек, асосий ва эҳтиёт позицияларни шу тошлар ораси-

дан танлашимиз керак. Танлаб бўлиб, овқатланамиз, дам оламиз ва кутамиз. Шундайми, ўртоқ қизил аскарлар?

Ўртоқ қизил аскарлар жим бўлиб, ўйланиб қолишди...

5

Васков ўзини, азалдан, ҳақиқий ёшидан кексароқ сезарди. Ун тўрт ёшида баъзи бола-чақали одамлардек меҳнат қилмаганида уйдагилар тиланчилик қилган бўлур эди. Бунинг устига ўшанда очарчилк, қийинчилик даври эди. У эса оиладаги ягона эркек — боқадиган ҳам, едириб-ичирадиган ҳам, топиб келадиган ҳам ўзи эди. Ёзда деҳқончилик қилди, қишда овчилик билан шуғулланди ва одамларга дам олиш кунни берилишини йигирмага киргандагина билди. Кейин армияда хизмат қилди, бу ҳам болалар боғчаси эмас. Армияда вазмин кишиларни ҳурмат қилишади, у эса армияни ҳурмат қиларди. Шу тариқа бу даврда у яна ёшармади, аксинча, старшина бўлиб қолди. Старшина — қария дегандек гап: у жангчилар учун ҳамиша кекса. Тартиб шунақа.

Шундай қилиб, Федот Евграфич ўз ёшини унутди. Бир нарсани биларди: у оддий аскарлар ва лейтенантлардан катта, ҳамма майорларга тенг ва ҳамиша ҳар қандай полковникдан ёш. Бу ўринда гап унвоннинг катта-кичиклигида эмас, ҳаётни билишда, кўпни кўрганликда.

Шу сабабли ўзи командирлик қилаётган қизларга ҳам у гўё бошқа авлод деб қарарди. Гўё у граждандар уруши қатнашчиси, Лбишченск шаҳрида шахсан Василий Иванович Чапаев билан чой ичгандай тутарди ўзини. Бу унинг фикр-хаёли шундайлиги ёки қасам ичгани учун эмас, унинг табиати, унинг старшиналиги боисидан эди.

Ўзининг ҳақиқий ёшидан каттароқлиги ҳақидаги фикр Васковнинг хаёлига ҳеч келмаганиди, фақат шу тунда, сокин ва ёруғ тунда қандайдир шубҳалар ўйғонди...

Аммо унда ҳали тунгача анча вақт бор эди, энди жой танлашаётган эди. Унинг жангчилари эчкидек тошдан-тошга сакрашарди, бирдан у ҳам қўшилиб

сакрай бошлади, шундай чаққон чиқиб қолдики, ҳатто ўзи ажабланди. Ажабланди-ю, шу заҳоти қовоғини солди ва дарров вазмин юра бошлади, тошларга энди сакраб эмас, оҳиста чиқди.

Бироқ, энг муҳими бу эмасди. Энг муҳими, у жуда соз жой танлагани эди. Чуқур, йўллардан яширин, ўрмондан кўлгача кузатиш мумкин. Бу жой кўл бўйлаб қалашиб ётган қўйтошлар орқали чўзилиб, ўтиш учун нақ қирғоқда тор очиқ йўлак қолдирганди. Бирор воқеа бўлса, немислар шу йўлкадан уч соатча юриб, тепаликни айланиб ўтишларига тўғри келарди, у эса тўғри чекиниб, душман етиб келмасдан анча олдин запас жойни эгаллаши мумкин. Бу жойни ҳар эҳтимолга қарши танлади, чунки икки қўпоровчини асосий жойда турибоқ, гумдон қилиши аниқ.

Федот Евграфич жой танлаб бўлиб, қондага кўра вақтчи чамалади. Ҳисобга кўра, немисларни яна тўрт соат кутишга тўғри келарди, шу сабабли командасига ҳар икки кишига бир котелокдан иссиқ овқат тайёрлашга ружсат берди. Лиза Бричкина ўзи овқат қилмоқчи бўлди; комендант унга икки ёрдамчи ажратди ва гулхандан тутун кўтарилмасин, деб кўрсатма берди.

— Тутунни кўрсам, ўша заҳоти овқатни ўт устига ағдариб ташлайман. Гапим тушунарлими?

— Тушунарли, — деди Лиза бўшашиб.

— Йўқ, тушунарли эмас, ўртоқ жангчи. Мендан болта сўраб олиб, ёрдамчиларингни қуруқ шохларни кесиб келишга юборганингдан кейингина тушунарли бўлади. Уларга тайинлаб қўй, йўсин босмаганини кесишсин. Жаранглайдиган ёғоч бўлса, ўшанда ловиллаб ёниб, тутун чиқмайди.

Буйруқ ўз йўлига-ю, лекин қизларга кўрсатиш учун ўзи қуруқ ёғочларни кесиб келди, ўзи гулхан ёқди. Кейин, Осянина билан атрофни ўрганаётганда ўша томонга қараб-қараб қўйди, лекин тутун кўринмади: тошлар устида фақат ҳаво жимирларди, аммо буни ўт ёққанда шундай бўлишини биладиган кўзи пишган одамгина сезиши мумкин. Немисларнинг эса бунга ақли етмаслиги аниқ.

Учовлон у ерда бўтқа пишираётганда Васков кичик сержант Осянина ва жангчи Комелькова билан бутун тепаликни кезиб чиқишди. Жойларни, отиш

секторларини, ориентир, белгиларни аниқлашди. Белгиларгача бўлган масофани Федот Евграфичнинг ўзи шахсан одимлаб ўлчаб, устав талабига мувофиқ ўқчи дафтарчасига ёзиб қўйди.

Шу пайт тушликка чақиришди. Йўл юришгандагидек жуфт-жуфт бўлиб ўтиришди. Комендант билан жангчи Гурвичга бир котелок тегди.

Гурвич камтарлик қилиб, қошиқни тез-тез котелокка уриб, қуюғини старшина томонга суриб қўя бошлади. Старшина унга танбеҳ берди.

— Ўртоқ таржимон, бекорга қошиқни тақиллат-япсан. Биласанми нима, меҳрибонлик қилиб, гўштини мен томонга сурмай қўяқол. Жангчидек овқатлан, бўш келма.

— Бўш келмаяпман, — у жилмайди.

— Кўриб турирман! Бултурги жўжадек ориқсан.

— Бичимим ўзи шунақа.

— Бичимим дейсанми?.. Ана у Бричкинанинг бичими ҳам ҳаммамизникидақа-ю, лекин миқтигина. Қарасанг қарагудек...

Тушликдан кейин чой ичишди: Федот Евграфич йўлдаёқ брусника баргидан териб олган экан, ўша баргдан дамлашди. Ярим соатча дам олишгандан кейин старшина сафланишни буюрди.

— Жанговар буйруқни эшитинглар! — кўнглида бу буйруқни бериб тўғри иш қилаётганига шубҳаланса ҳам, тантанавор бошлади. — Тиш-тирноғигача қуролланган икки фрицдан иборат бўлган душман кучлари Киров темир йўлига ва ўртоқ Сталин номидаги Беломор-Балтика каналига яширин равишда ўтиб олиш учун Воль-кўл томон бормоқда. Бизнинг олти кишилик отрядимизга Синухин тизмасида мудофаада туриш ва шу ерда душманни асир олиш топширилган. Чап томондаги қўшнимиз — Воль-кўл, ўнг томондаги қўшнимиз — Легонт кўли. — Старшина жим бўлиб қолди, йўталди, буйруқни олдин қоғозга тушириб олсам бўларкан, деб ўйлади. Кўнгли ғаш бўлиб давом этди: — Мен шундай қарорга келдим: душманни асосий позицияда туриб кутиб оламиз ва ўт очмай туриб унга таслим бўлишни таклиф қиламиз. Қаршилик кўрсатадиган бўлса, биттасини ўлдириб, иккинчисини тириклайин қўлга туширамиз. Ҳамма юклар запас позицияда қолдирилсин, уларни жангчи Четвертак

қўриқлаб туради. Жанговар ҳаракатлар менинг командам билан бошлансин. Кичик сержант Осянинани ўзимга ўринбосар қилиб тайинлайман, агар у ҳам сафдан чиқса, ўрнига Гурвич қолади. Саволлар борми?

— Мени нега запас позицияда қолдирыпсиз? — хафа бўлиб сўради Четвертак.

— Уринсиз савол, ўртоқ жангчи. Сизга буюрилди-ми, бажаравринг.

— Сен, Галка, бизнинг резервимизсан, — деди Осянина.

— Саволлар йўқ, ҳаммаси равшан, — дадил гапирди Комелькова.

— Равшан бўлса, позицияни эгаллашни сўрайман.

У жангчиларни олдин Осянина билан биргаликда белгилаб чиққан жойларга қўйди, ҳар бирига ориентирларни кўрсатди, миқ этмай ётиш керак деб, яна бир марта шахсан огоҳлантирди.

— Ҳеч ким қимирламасин. Улар билан олдин мен гаплашаман.

— Немисчалабми? — Гурвич киноя қилди.

— Русчалаб! — қатъий деди старшина. — Сиз эса, агар тушунишмаса, таржима қиласиз. Гапим тушунарлими?

Ҳеч ким индамади.

— Жангда ҳам шунақа бошингни чиқариб турсанг, билиб қўй, яқин орада санбат йўқ. Ойинг ҳам йўқ.

Ойиси ҳақида беҳуда гапирди, бутунлай беҳуда. Шу сабабли жуда ҳам жаҳли чиқиб кетди. Ахир ҳамма иш жуда жиддий бўлади, бу ер отишни машқ қиладиган майдон эмас!

— Немислар билан узоқдан жанг қилган яхшироқ. Милтиқни ўқлагунаррича у сизларни илма-тешик қилиб юборади. Шунинг учун қимирламай ётишни буюраман. Шахсан ўзим «Ўт оч!» деб буюрмагунимча қимирлаш йўқ. Акс ҳолда аёл киши эканликларингга қараб ўтирмайман... — Шу ерга келганда Федот Евграфич тутулиб қолиб, қўл силтади. — Гап тамом. Инструктаж тугади.

Кузатиш секторини белгилаб, сергак бўлиб кузатиб туришлари учун икки кишидан жойлаштирди.

Ўзи юқорироққа кўтарилди, ўрмон четини дурбин орқали кўзи тиниб кетгунга қадар синчиклаб қараб чиқди.

Қуёш тепалик устига қўнай деб қолди, лекин Васков ётган тош ҳали совумаган эди. Старшина дурбинни ёнига қўйиб, дам бериш учун кўзларини юмди. Шу заҳоти ҳалиги илиқ тош оҳиста тебраниб, қаёққадир — сукунат ва ором томон сузиб кетди. Федот Евграфич мудрай бошлаганини ҳам сезмай қолди. Шабадани ҳам сезиб тургандек, ҳар бир шитирлашни ҳам эшитиб тургандек, назарида печка устида ётибди-ю, таги а кўрпача солишни унутиб қўйибди. Буни ойимга айтиш керак, деб ўйлабди. Ойисини ҳам кўрди: чаққон, кичкинагина аёл, у уйқу гўё ўзининг деҳқонча ҳаётини қисқартириб қўядигандек кўп йиллардан бери жуда кам ухларди. Чиллакдек қўлларини — намдан ва меҳнатдан аллақачон букилмай қолган бармоқларини кўрди. Ажин босган, димлаб пиширилган олмадек буришган ёноқларидан оқаётган кўз ёшларини кўрди ва ойиси ҳали ҳам марҳум Игорни эслаб йиғлаётганини, ҳамон унинг ўлимида ўзини айбдор ҳисоблаётганини тушунди. Ойисига илиқ гаплар айтмоқчи бўлган ҳам эдики, кимдир оёғига туртди ва у нима учундир, отам туртаётган бўлса керак, деб ўтакаси ёрилаёзди. Кўзини очиб қараса, Осянина тош устига тирмашиб, оёғини туртаётган экан.

— Немисларми?

— Қаерда?.. — қўрқиб сўради Осянина.

— Уф, шайтон... Менга шундай туюлди.

Рита унга узоқ тикилиб, жилмайди.

— Мизғиб олинг, Федот Евграфич. Мен сизга шинель олиб келиб бераман.

— Қўйсанг-чи, Осянина. Шунчаки, кўзим кетган экан. Чекиб олишим керак.

Пастга тушди, қоя остида Комелькова сочини тараётган экан. Сочини ёзиб юборибди — елкаси тўла соч. Тутамламаса таролмайди. Сочи қалин, майин, мисдек товланади. Қўллари ҳам шошилмай, чаққон ҳаракат қилади.

— Бўяганмисан? — сўради старшина ва ҳозир заҳрини сочади-ю, мана шу — оддий муносабат тугайди, деб қўрқиб кетди.

— Ўзи шунақа. Сочларим тўзғиб кетибдими?

— Ҳечқиси йўқ.

— Кузатув жойида одам қолмади, деб ўйламанг. У ерда Лиза Бричкина турибди. Унинг кўзи жуда ўт-кир.

— Майли, майли. Ўзингни тартибга солавер...

Эҳ, яна шу лаънати сўз огзидан чиқиб кетди. Чунки бу сўз уставда ёзиб қўйилган. Миясига сингиб кетган. Эҳ, Васков, сен айиқнинг ўзисан, одам кўрмаган айиқ!..

Старшинанинг қовоғи тушиб кетди, махорка тутатиб, тутун орасида қолди.

— Ўртоқ старшина, уйланганмисиз?

Қараса, малла сочлар орасидан яшил кўзлар тикилиб турибди. Бу кўзларнинг кучи беқиёс, бир юз эллик икки миллиметрли гаубица — тўп кучи каби беқиёс.

— Уйланганман, жангчи Комелькова.

Албатта ёлғон гапирди. Лекин бунақалар билан гаплашганда ёлғонни ишлатган яхшироқ. Унинг жойи қаерда эканлигини кўрсатиб қўяди.

— Хотинингиз қаерда?

— Қаерда бўларди — уйда.

— Болаларингиз борми?

— Болаларми?.. — Федот Евграфич хўрсинди. — Бола бор эди. Улди. Нақ уруш бошланишдан олдин.

— Улдими?..

Сочларини орқасига ташлаб шундай тикплдики, гўё старшинанинг юрагидаги бор гапни биллиб олгандек бўлди. Бошқа ҳеч нарса демади. Юпатмади ҳам, ҳазил ҳам қилмади, бекорчи гапларни ҳам гапирмади. Шунинг учун ҳам Васков ўзини тутолмай хўрсинди.

— Ҳа, ойим асраб қололмади...

Шундай деди-ю, ўзи пушаймон қилди. Шундай афсусландики, дарҳол сакраб туриб, кўриқка тайёрланаётгандай, гимнастёркасини тортиб тўғрилади.

— Нима гап, Осянина?

— Ҳеч ким йўқ, ўртоқ старшина.

Шундан кейин бир жангчидан иккинчисининг ёнига ўта бошлади.

Қуёш аллақачон ботган бўлса ҳам, тонг пайтидагидек ёруғ эди, жангчи Гурвич ўз тоши орқасида китоб ўқирди. Худди дуо ўқиётгандек оҳанг билан ўқирди, Федот Евграфич унинг ёнига боришдан олдин қулоқ солиб турди:

Эслолмагай ўтган йўллари
 Оғир палла туғилган одам.
 Биз, Рус элин қонли йиллари
 Бунёд бўлган қиз-ўғиллари
 Унутмасмиз бир садони ҳам.
 Эй сиз, ўтли, оловли йиллар
 Сизга бахтми ё телбалик ёр?
 Эркин кунлар уруш кунларин
 Қирмиз акси юзимизда бор...

— Кимга ўқиб беряпсан? — сўради у яқин келиб.
 Таржимон қизариб кетди (ахир кузатиш, ҳамшиша кузатиб туриш буюрилган эди-да), китобни четга қўйиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Старшина қўл силтади:

— Кимга ўқиб беряпсан, деб сўраяпман?

— Ҳеч кимга. Ўзимга.

— Нега бўлмаса овоз чиқариб ўқияпсан?

— Ахир бу — шеър.

— Ҳа-а... — Васков ҳеч нарса тушунмади. Китобни олди — юпқа, гранатомёт бўйича қўлланмадек келлади. — Варақлаб кўрди. — Кўзингни ишдан чиқарасан.

— Ёруғ, ўртоқ старшина.

— Мен шунчаки айтяпман. Ундан кейин тош устида ўтирма. Тош тез совуб, иссиғингни тортиб ола бошлайди. ўзинг билмай қоласан. Тагингга шинель солиб ол.

— Яхши, ўртоқ старшина. Раҳмат.

— Барибир овоз чиқариб ўқима. Бу ерда кечқурун ҳаво нам, зич бўлади, тонг пайти эса сокин, шу сабабли беш чақирим наридан эшитилади. Қараб тур... Куватиб, жангчи Гурвич.

Кўлга яқинроққа Бричкина жойлашган эди, Федот Евграфич узоқданоқ мамнун жилмайди: ишбилармон қиз! Арча шоҳларидан синдириб, икки тош оралигига тўшаб, устига шинелини солибди: тажрибали қиз. Буни кўриб, унинг қаерлик эканлигига қизиқиб қолди.

— Қаерликсан, Бричкина?

— Брянскдан, ўртоқ старшина.

— Колхозда ишлаганмисан?

— Ишлаганман. Кўпроқ — отамга ёрдам берардим. У ўрмончи эди, биз чегарада яшардик.

— Шунинг учун яхши гаққиллар экансан-да.
Кулиб юборишди. Қизлар кулишни яхши кўришади, ҳали кулишни унутганлари йўқ.

— Ҳеч нарса сезмадингми?

— Ҳозирча жимлик.

— Сен ҳаммасига эътибор бер, Бричкина. Буталар қимирламаяптими, қушлар безовта бўлмаяптими — ҳаммасига эътибор қил. Сен ўрмонда ўсган одамсан, ҳаммасини тушунасан.

— Тушунаман.

— Ана шунақа...

Старшина тарадудланиб қолди; ҳамма гапни айтди, кўрсатма берди, энди кетадиган пайт бўлди, лекин негадир кетгиси келмасди. Чунки қиз унга гоят яқин, ўрмон қизи эди, қулай жойлашиб олган ва бугун тушига кирган қадрдон рус печкаси ҳароратидек бу қиздан ҳам илиқ ҳарорат келиб турарди.

— «Лиза, Лиза, Лизавета, нега менга салом йўлламайсан, нега севгилинг учун куйламайсан, наҳотки... хушторинг сенга ёқмас», — комендант дағал овоз билан куйлади ва тушунтирди. — Биз томонларда шунақа қўшиқ бор.

— Бизда эса...

— Сен билан кейин қўшиқ айтишамиз, Лизавета. Жанговар буйруқни бажарганимиздан кейин бир куйлашамиз.

— Чин сўзингизми? — Лиза жилмайди.

— Айтдим-ку.

Старшина бирдан унга чапаничасига кўз қисди, ўзи уялиб кетиб, фуражкасини тўғрилаб, жўнаб қолди.

Бричкина орқасидан қичқирди:

— Эсингизда бўлсин, ўртоқ старшина! Ваъда бердингиз!..

У Лизага жавоб қилмади, аммо қоялар орқали запас позицияга етгунга қадар юзидан табассум аримади. Бу ерда табассумини яшириб, жангчи Четвертак қаерда беркинганикин деб қидира бошлади.

Жангчи Четвертак эса қоя остида — қоплар устида шинелга ўралиб, бир енгини иккинчи енги ичига тиқиб қунишиб ўтирарди. Шинелнинг кўтариб қўйилган ёқаси унинг бошини пилоткаси билан бирга тўсиб турар, шинел ёқалари орасидан қизил, ингичка бурни сўррайиб кўриниб турарди.

— Нега ўралиб олдинг, ўртоқ жангчи?

— Совуқ...

Старшина қўлини чўзди, у эса ўзини орқага ташлади: нодонлигидан, старшина мени қучоқламоқчи деб ўйлади...

— Питиллама, вой худо-е! Пешонангни тут. Қани?

Қиз бўйинини чўзди. Старшина пешонасини ушлаб кўрди: ёняпти. Жин урсин, ёняпти!

— Иситманг бор, ўртоқ жангчи. Сезяпсанми?

Қиз индамади. Кўзлари ҳам бузоқнинг кўзидек маъюс, ҳар қандай одамнинг ҳам раҳми келади. Мана сенга ботқоқ, старшина Васков. Мана сенга жангчи этигини йўқотиб қўйгани, сенинг шошқалоқлигинг ва май ойининг изғирини. Мана жангта қобилиятсиз одам, бутун отрядга ва шахсан сенга ортиқча юк.

Федот Евграфич йўлхалтасини олиб, тасмаларини ечди ва ичига қўлини тикди: бир бурчагида унинг энг муҳим дахлсиз запаси — етти юз эллик грамм спирт солиниб, оғзи пўкак билан беркитилган фляга бор эди. Ундан кружкага қўйди:

— Шундай ичасанми ёки сув қўшиб берайми?

— Нима ўзи?

— Дори. Спирт, хўш?

Галя қўлларини силкитиб, орқага ташланди:

— Вой, нима деяпсиз, нима деяпсиз...

— Ичишни буюраман! — старшина — бир оз ўйлаб, жиндек сув аралаштириб берди. — Ич. Орқасидан дарров сув ичиб юбор.

— Йўқ, қўйсангиз-чи...

— Ич, гап қайтарма!..

— Нима деяпсиз ўзингиз! Менинг ойим медицина ходими...

— Ойинг йўқ. Бу ерда уруш кетяпти, немислар бор, мен, старшина Васков борман. Ойинг эса йўқ бу ерда. Ким урушда омон қолса, ўшанинг ойиси бўлади. Тушунарлими?

Қиз қалқиб, кўз ёшлари оқиб, ичиб юборди. Йўталди: Федот Евграфич кафти билан унинг елкасига қоқди. Йўтал ўтиб кетди. Галя мушти билан кўз ёшларини артиб, кулди:

— Бошим... айланиб кетди!..

— Эртага тўхтатволасан.

Шохларни судраб келиб, тўшади. Устига шинелини ёшиб қўйди.

— Дамингни ол, ўртоқ жангчи.

— Узингиз шинелсиз қандай қилаёсиз?

— Қўрқма, мен соғман. Эрталабгача тузалсанг бўлгани. Сендан ўтиниб сўрайман, тузал тезроқ.

Атрофга сукунат қўнди. Ўрмон ҳам, кўл ҳам, ҳаво ҳам — ҳамма нарса жимиб, ором оларди. Тун яримлаб, эртанги кун бошланди, лекин ҳеч қанақа немисдан дарак йўқ эди. Рита Васковга тез-тез қараб қўярди, иккаласи ёлғиз қолишгач, сўради:

— Балки, бекорга ўтиргандирмиз бу ерда?

— Балки бекордир, — старшина хўрсинди. — Лекин ундай бўлмаса керак. Агар сен тўнкаларни фриц деб ўйлаб ваҳима кўтармаган бўлсанг, албатта.

Бу вақтга келиб комендант позицияда сергак туришни бекор қилди. Жангчиларни запас позицияга юбориб, қарағай шохларидан синдириб тўшаб, то уйғотгунимча ухланглар, деб буюрди. Ўзи эса асосий позицияда қолди, Осянина ҳам унга эргашди.

Немислар кўринмаётгани Федот Евграфични қатиқ ташвишлантирарди. Улар, ахир, умуман бу ерда келмасликлари, йўлни мўлжаллаб бошқа жойдан ўтишлари мумкин эди, у ўйлаганча эмас, бошқача топшириқ олган бўлишлари ҳам мумкин. Ҳозиргача бирмунча фалокат келтирган, бирор бошлиқни отган ёки бирор муҳим объектни портлатган бўлишлари мумкин. Ана унда трибуналда жавоб беришга тўғри келади. Нега сен ўрмонни титкилаб, немисларни гумдон қилиш ўрнига, худо билади, қаёққадир жўнаб қолдинг, жангчиларни аядингми? Буйруқ бажарилмаган экан, бу сабаб бўлолмайди. Йўқ, бу сабаб эмас.

— Бир оз ухлаб олсангиз бўларди, ўртоқ старшина. Саҳарда уйғотаман...

Бунақа вақтда уйқуга бало борми! Комендант гимнастёркада бўлса-да совуқни сезмасди...

— Уйқуни қўятур, Осянина. Агар фрицларни қўлдан чиқариб юборган бўлсам, мени абадий уйқуга маҳкум этишади.

— Балки улар ҳозир ухлашаётгандир, Федот Евграфич?

— Қанақасига ухлайди?

— Улар ҳам одам. Узингиз айтдингиз-ку, Синю-

хин тепалиги темир йўлга борадиган бирдан-бир қулай йўл деб. Темир йўлгача, улар...

— Тўхта, Осянина, сабр қил! Эллик чақиримлиги аниқ, ҳатто ундан ҳам кўпроқ. Бунинг устига нотаниш жойлардан, ҳар бир бутадан ҳадиксираб... Шундайми? Фикрим тўғрими?..

— Тўғри, ўртоқ старшина.

— Тўғри бўлса, турган гапки, улар ётиб дам олишлари мумкин. Дарахтлар қалинроқ жойда. Кун чиққунча ухлашади. Кун чиқиши билан... а, лаббай?

Рита жилмайди. Яна старшинага хотинлар болаларига қарагандай, узоқ тикилди.

— Ундай бўлса, сиз ҳам кун чиққунча дам олинг. Мен уйғотаман.

— Уйқум келмаяпти, ўртоқ Осянина... Маргарита, отангни исми нима?

— Рита деб чақираверинг, Федот Евграфич.

— Чекишамизми, ўртоқ Рита?

— Мен чекмайман.

— Ҳа, уларнинг ҳам одам эканлиги хусусида, негадир хаёлимга келмапти. Тўғри эса солдинг: дам олишлари керак. Сен ҳам бор, Рита, бора қол.

— Уйқум келмаяпти.

— Ундай бўлса, оёғингни чўзиб ёт. Кўп юриб ўрганмагансан, ҳозир зирқираётгандир?

— Урганиб қолганман, Федот Евграфич.— Рита жилмайди.

Лекин старшина уни дам олишга кўндирди ва Рита шу ердаёқ бўлажак олдинги маррада Лиза Бричкина ўзи учун тайёрлаган шохлар устига чўзилди. Устига шинелни ёпиб, тонг отгунча мудрамоқчи бўлди-ю, қаттиқ ухлаб қолди. Туш кўрмай, қотиб ухлади. Старшина шинелидан торганидан кейингина уйғонди.

— Нима?

— Жим! Эшитяпсанми?

Рита устидаги шинелни четга суриб, юбкасини тўғрилади ва сакраб турди. Қуёш уфқдан бош кўтарган, қоялар пушти ранг бўлиб кўринарди. Атрофга қаради: анча наридаги дарахтлар тепасида қушлар чирқиллаб учишарди.

— Қушлар чирқиллаяпти...

— Зағизғонлар!— Федот Евграфич оҳиста кулди.— Биқини ола зағизғонлар чағиллашяпти, Рита.

Демак, кимдир келяпти, уларни безовта қияпти. «Меҳмонлар» бўлса керак. Югур, Осянина, жангчиларни уйғот. Дарров! Лекин эҳтиёт бўл, овозларингни чиқарманглар, ҳеч ким сезмасин!..

Рита югуриб кетди. Старшина ўз жойига чўзилди, унинг жойи бошқаларникидан олдинроқда ва баландроқда эди. Тўппончасини текширди, милтиқни ўқлади. Энди кўтарилаётган қуёш ёритиб турган ўрмон четини дурбин орқали кузатди. Зағизгонлар буталар устида чарх уришар, тинимсиз чағиллашарди.

Жангчилар етиб келишди. Унсиз жой-жойларига бориб, ётиб олишди. Гурвич старшина ёнига келди:

— Салом, ўртоқ старшина.

— Салом. Ҳалиги, Четвертак қалай?

— Ухлаяпти. Уни уйғотмадик.

— Тўғри қилибсизлар. Ёнимда бўл, алоқачилик қиласан. Фақат бошингни чиқарма.

— Чиқармайман,— деди Гурвич.

Зағизгонлар учиб, тобора яқинлашиб келарди, баъзи жойларда буталарнинг учи қимирларди, ҳатто Федот Евграфичга оёқ остида қуруқ шох сингани эшитилгандек бўлди. Кейин ҳаммаёқ жим бўлиб қолди, зағизгонлар ҳам тинчиб қолгандек эди. Аммо старшина ўрмон четгинасида, буталар остида одамлар ўтирганини биларди. Улар кўл қиргоқларини, нариги томондаги ўрмонни ўз йўллари ўтадиган ва ҳозир старшина ҳамда унинг уйқидан юзлари қизариб турган жангчилари яшириниб олган тепаликни кузатиб ўтиришибди.

Шундай сирли дақиқа бошландики, бундай дақиқада бир воқеа ўрнига иккинчиси, сўнг тасодифлар бошланади. Тинчлик пайтида инсон бу дақиқани сезмайди, урушда, асаблар таранг тортилган, ҳаётнинг шу парчасида яшашнинг ибтидоий моҳияти — омон қолиш яна биринчи ўринга чиққанда бу дақиқа реал, жисмонан сезиладиган ва поёнсиз даражада узоқ бўлиб кетади.

— Қани, келаверинглар, келаверинглар... — Федот Евграфич унсиз шивирларди.

Узоқдаги буталар қимирлади ва ялангликка икки киши оҳиста чиқди. Улар холдор кулранг яшил ёпқичда эдилар-у, аммо қуёш нури тўғри уларнинг юзига тўшарди, шу сабабли комендант уларнинг ҳар бир ҳа-

ракатини аниқ кўриб турарди. Бармоқларини автомат тепкисига қўйганча, энгашиб, мушукдек энгил одимлаб кўл томон юришди... Лекин Васков энди уларга қарамасди. Чунки уларнинг орқасида буталар ҳамон қимирлар ва у ердан автомат ушлаган кулранг-яшил ёпқичли одамлар кетма-кет чиқиб келарди.

— Уч... беш... саккиз... ўн...— Гурвич шивирлаб санарди.—Ўн икки... ўн тўрт, ўн беш, ўн олти... Ўн олти, ўртоқ старшина...

Буталар қимирламай қолди. Зағизгонлар ҳам қичқирганча учиб кетишди. Ўн олти немис атрофга аламлилаб, қирғоқ бўйлаб, Синюхин тепалиги томон секин юриб келишарди...

6

Федот Евграфич умр бўйи буйруқни бажариб келди. Буйруқларни у айтилгандай қилиб, тез ва жондилдан бажарарди, чунки бошқалар иродасини шу тариқа аниқ ижро этишни ўз ҳаётининг мазмуни деб биларди. Бошлиқлар уни яхши ижрочи сифатида қадрлашарди, ундан бошқа нарса талаб қилинмасди. У яхшилаб созланган улкан механизмнинг узатувчи тишли ғилдираги эди: ўзи айланар, бошқа ғилдирақларни айлантитар, бу айланиш нимадан бошлангани, қаёққа йўналтирилгани ва қандай тугаши билан иши йўқ эди.

Немислар эса Воль-кўл қирғоғи бўйлаб секин ва оғишмай тўппа-тўғри старшина ва унинг жангчилари томон келишарди. Унинг жангчилари эса тошлар орқасида, буйруқда айтилганча, милтиқларнинг совуқ қўндоқларини ширмон юзларига тақаб, отишга тайёр, кутиб ётишарди.

— Ўн олти, ўртоқ старшина,— Гурвич деярли унсиз шивирлади.

— Кўриб турибман,— деди у қизга қарамай.— Жангчилар олдига бор, Гурвич. Осянинага айт, жангчиларни дарҳол запас позицияга олиб ўтсин. Яширин равишда, яширин!.. Тўхта, қаёққа кетяпсан? Бричкинани менинг олдимга юбор. Эмаклаб юр, ўртоқ таржимон. Ҳозирча эмаклаб яшаймиз.

Гурвич тошлар орасидан пилдираб, эмаклаб кетди. Комендант бирор нарса ўйлаб топгиси келар, бирор қарорга келишни истар, лекин мияси қовоқдек бўм-

бўш, фақат йиллар давомида таркиб топган бир истақ — маълум қилиш истаги миясида ўралашарди. Шароит ўзгарганлигини, энди ўз кучлари билан на Киров темир йўлини, на ўртоқ Сталин номидаги канални тўсиб қололмаслиги ҳақида командага ҳозир, шу ҳақиқатда маълум қилиш истаги миясида ғужғон ўйнардди.

Унинг отряди чекина бошлади; қаердадир милтиқ тақиллади, яна қаердадир тош думалади. Бу товушлар унга найзадек ботар, немислар ҳали узоқда бўлиб, ҳеч нарса эшита олмасалар ҳам, Федот Евграфич чинакам қўрқув исканжасида эди. Қани энди ҳозир билан пулемёт ёки ҳеч бўлмаса фаросатли ёрдамчи билан қўл пулемёти бўлса! Ҳатто қўл пулемёти эмас, учта автомат-у, эпчил йигитлар бўлса... Аммо унинг отрядида на пулемёт, на йигитлар бор, уларнинг ўрнига бешта кулонгич қиз-у, ҳар бир милтиққа беш обойма ўқ. Уша сершудринг май тонгида шунинг учун ҳам старшина терга ботиб кетган эди...

— Ўртоқ старшина... ўртоқ старшина...

Комендант енгги билан терини яхшилаб артди, шундан кейингина ўгирилди. Яқингинасидаги катта очилган кўзларга қаради-да, кўз қисди:

— Дадилроқ бўл, Бричкина. Уларнинг ўн олти кишилиги қайтага яхшироқ, тушундингми?

Нима учун иккита диверсиячи ўрнига уларнинг ўн олтига бўлгани яхшироқ эканлигини старшина тушунтириб ўтирмади, лекин Лиза унинг фикрига қўшилиб, бош ирғади ва ишонқирамай жилмайди.

— Келган йўлимиз яхши эсингдами?

— Ҳа, ўртоқ старшина.

— Бу ёққа қара: фрицларнинг чап томонида қарағайзор чўзилиб кетган. Уни кесиб ўтасан, кўл бўйлаб, қарағайзор четидан юр.

— Сиз шох кесган жойданми?

— Яшавор, қизалоқ! У ердан тўғри сойга қараб юр: у ерда йўлдан адашмайсан.

— Биладан, ўртоқ...

— Сабр қил, Лизавета, шошилма, Энг муҳими ботқоқ, тушундингми? Сўқмоқ тор, ўнг томони ҳам, чап томони ҳам ўпқон. Мўлжал — оқ қарағай. Оқ қарағайга етгач, у ердан оролдаги икки туп қарағайни мўлжаллаб юрасан.

— Хўп.

— У ерда бир оз дам ол, дарров йўлга тушма. Оролдан мен устига чиқиб сакраган куйган тўнкани мўлжаллаб юр. Ушани аниқ мўлжаллаб юр, яхши кўриниб туради.

— Хўп.

— Кирьяновага шароитни маълум қил. Бу ерда биз фрицларни бир оз чалғитиб турамиз, лекин узоқ бардош беролмаймиз, ўзинг биласан.

— Ҳа.

— Милтиқ, халта, шинель — ҳаммасини ташлаб кет. Йўлда енгилроқ бўлади.

— Демак, ҳозир жўнайми?

— Ботқоққа тушишдан олдин таёқ олишни унутма.

— Хўп. Мен кетдим.

— Борақол, Лизавета, оппоқ қиз.

Лиза индамай бош ирғаб, четга сурилди. Милтиқни тошга суяб қўйди, камаридан ўқдонни еча бошлади, ўзи эса ниманидир кутиб, старшинага қараб-қараб қўярди. Аммо Васков немисларни кузатарди, шу сабабли унинг ташвишли кўзларини кўрмади. Лиза оҳиста хўрсиниб, камарини тортиброқ боғлади, дунёдаги ҳамма аёллар сингари оёғини сал судраб, қарагайзор томон югуриб кетди.

Диверсиячилар бунгача яқин келиб қолишган — уларнинг юзларини бемалол кўриш мумкин эди, — Федот Евграфич эса ҳамон тош устида ёпишиб ётарди. Немисларга кўз қирини ташлаб, қоялардан бошланиб, ўрмон четигача чўзилган ёш қарагайзорга қараб турарди. У ерда дарахт учи икки марта силкинди. Лекин енгил, қуш қўнгандек сал тебранди. Старшина Лиза Бричкинани юбориб, тўғри қилдим, деб ўйлади.

Диверсиячилар алоқачини сезишмаганига ишонч ҳосил қилгач, милтиқни предохранителига қўйиб, тош орқасига тушди. Бу ерда Лиза қолдирган қуролни олиб, гурсиллаш эшитилмаслиги учун шарпа чиқармай, орқага югуриб кетди.

— Ўртоқ старшина!..

Чумчуқлар донга ташлангандай, қизлар старшинага ташланишди. Ҳатто Четвертак ҳам шинель остидан чиқди. Шу ҳам интизом бўпти-ю, уларга бақиршиш, буюриш керак эди. Соқчи қўймаганлиги учун Осянинани огоҳлантириш керак эди. У энди оғзини очиб, қош-

ларини командирчасига чимирган эди, уларнинг жиддий кўзларига қаради-ю, худди бригаданинг дала шийпонида гапиргандек бўшашиб:

— Иш чатоқ, қизлар, — деди.

Тош устига ўтирмақчи бўлган эди, бирдан Гурвич тўхтатиб, ўзининг шинелини тўшади. Старшина унга миннатдорчилик билан бош силкиб ўтирди ва махорка халтачасини олди. Қизлар унинг ёнига ўтириб, махорка ўрашини индамай кузатиб туришарди.

Васков Четвертакка қаради:

— Хўш, қалайсан?

— Тузук, — жилмаймоқчи бўлган эди, лаблари бўйсунмади. — Яхши ухладим.

— Демак, улар ўн олти киши. — Старшина хотиржам сўзлашга уринар, шу сабабли ҳар бир сўзни ўйлаб гапирарди. — Ўн олтига автомат — бу ҳазилакам куч эмас. Бунақа кучни очиқ олишувда тўхтатиб бўлмайди. Тўхтатмаслик ҳам мумкин эмас, уч соатлардан кейин бу ерга етиб келишади, тахминан шунақа.

Осянина билан Комелькова бир-бирига қараб олишди. Гурвич эғнидаги юбкасини силаб текисларди, Четвертак эса, унга киприк қоқмай, бақрайиб қараб турарди. Комендант махоркасига тикилиб, чекиб ўтирган бўлса ҳам, ҳозир ҳамма нарсани сезар, ҳаммасини кўриб, эшитиб турарди.

— Бричкинани бўлинмамизга юбордим, — деди у бир оздан кейин. — Ёрдам кечаси етиб келиши мумкин, ундан олдин келмайди. Агар жанг бошласак, тунгача дош беролмаймиз. Ҳеч қандай позицияда дош беролмаймиз, чунки уларда ўн олтига автомат бор.

— Нима, ёнимиздан ўтиб кетишларига қараб тураверамизми? — секин сўради Осянина.

— Уларни бу тепаликдан ўтказиб бўлмайди, — деди Федот Евграфич. — Йўлидан чалғитиш керак. Адаштириб, Легонт кўлини айланиб ўтадиган қилиш керак. Қандай қилиб? Жанг қилсак — дош беролмаймиз. Хуллас, фикрларингизни айтинглар.

Старшина ҳаммадан ҳам ўзининг саросимага тушиб қолганини қизлар сезиб қолишларидан қўрқарди. Сезиб қолишса, қалблари билан сезиб қолишса иш тамом. Унинг жангчилардан устунлиги барҳам топади, командирлик иродаси тугайди, ирода билан бирга ун-

га ишонч ҳам йўқолади. Шу сабабли у атайлаб шунчаки, секин, хотиржам гапирар, қўшнисиникига кириб супага ўтиргандай чекиб ўтирарди. Узи эса ўйлар, бош қотирар, ҳамма имкониятларни ҳисобга оларди.

Жангчиларга у олдин нонушта қилишни буюрди. Қизларнинг жаҳли чиққан эди, у ўшқариб берди ва сафар халтасидан ёғ чиқарди. Ким билади, уларга қайси бири кўпроқ таъсир қилдийкин — ўшқаришми ёки ёғми, ҳар ҳолда дадил ёғ чайнашга тушиб кетишди. Федот Евграфич эса шошиб қолиб, Лиза Бричкинани нонуштасиз узоқ жойга юборганидан афсусланди.

Нонуштадан сўнг комендант соқолини совуқ сувда ивитиб, қиртишлаб олди. Устара отасидан қолган, ўткир — ҳавас қилса арзигудек бўлса ҳам, икки жойини кесиб олди. Кесган жойларига газета ёпиштириб қўйди, Комелькова эса халтасидан атир олиб, кесилган жойларга ўзи суртиб куйдирди.

Старшина ишларини шошилмай, хотиржам қиларди, лекин вақт ўтиб борар, аммо ўйлари ҳамон тарқоқ эди. Фикрларини бир жойга йиғолмасди ва ҳозир болта билан ўтин ёра олмаслигидан афсусланарди. Утин ёрсами, фикрлари бир тартибга солиниб, сараланиб, бу аҳволдан қутулиш йўлини топган бўларди.

Албатта, немислар бу ерга жанг қилиш учун келишмаган — бунини у яхши тушунарди. Улар пастқам жойлардан, узоқларга дозор юбориб, оҳиста келишяпти. Нима учун шундай қилишяпти? Душман билиб қолмаслиги учун, ўқ узишга мажбур бўлмаслик учун бўлиши мумкин, заслонлар орасидан асосий мақсад томон ўтиб олиш учун шундай қилишяпти. Демак, шундай қилиш керакки, немислар уни кўришсин, у эса ўзини немисларни кўрмаганга олсин. Ана шунда, балки орқага чекиниб, бошқа жойдан ўтишга уриниб кўришар. Бошқа жой эса — Легонт кўлини айланиб ўтиш: бир кунлик йўл бу.

Аммо уларга кимни кўрсатиши мумкин? Тўрт қиз билан шахсан ўзиними? Шу ерда тўхташди ҳам дейлик, кейин разведка юборишар, уларни ўрганишар, бу заслон роппа-роса беш кишидан иборатлигини билиб олишар. Кейин нима бўлади?.. Кейин, ўртоқ старшина Васков, улар ҳеч қаерга чекиниб ўтиришмайди. Қуршаб олишади-да, ўқ чиқармай, бутун отрядингни бешта пичоқ билан бир ёқлик қилиб қўя қолишади. Ахир

улар ҳам аҳмоқ эмаски, тўртта қиз-у, тўппонча ушлаган старшинадан қўрқиб, ўрмонга қочиб қолишса...

Ана шу мулоҳазаларни Федот Евграфич жангчиларга — Осянина, Комелькова ва Гурвичга айтди: ухлаб олган Четвертак ўзи соқчилик қилишга талабгор бўлган эди. Ҳаммасини яширмай айтиб, илова қилди:

— Бир-бир ярим соат ичида бошқа бирор нарса ўйлаб топмасак, мен айтгандек бўлади. Тайёрланавринглар.

Тайёрланинглар... Қанақа тайёргарлик кўришин? Нариги дунёгами? У ёққа жўнашга тайёргарлик кўриш учун вақт қанча оз бўлса, шунча яхши...

Бироқ ўзи тайёрланарди. Гранаталарга запал солди (бор-йўғи иккитагина граната), тўппончасини тозаллади, финкасини тошга қайради. Ҳамма тайёргарлиги шу: қизларда эса бу ҳам йўқ. Бир четда нималарнидир шивирлашишар, баҳслашишарди. Кейин унинг ёнига келишди:

— Ўртоқ старшина, агар улар дарахт кесувчиларга дуч келиб қолишса-чи?

Васков тушунмади: қанақа дарахт кесувчилар? Қаерда? Ахир уруш кетяпти, ўрмонда ҳеч ким йўқ, ўзлари кўришди-ку. Қизлар тушунтира бошлаган эдики, комендант гап нимадалигини фаҳмлаб қолди. Васков шуни тушундики, ҳар қандай қисмининг ҳам ўзи эгаллаб турган жойи, чегараси бўлади. Бу чегара аниқ: қўшнилари ҳам, ҳамма жойдаги постлари ҳам маълум. Дарахт кесувчилар эса ўрмонда бўлишади. Бригада-бригада бўлиб ўрмонга тарқаб кетишлари мумкин: қидириб топиш ҳам қийин. Немислар уларни қидириб ўтирадимиз? Ҳеч-да, уларни қидириш хавфли. Сал хато қилдингми — тамом: қаерда эканлигини билиб олишади, тегишли жойга хабар қилишади. Чунки неча киши дарахт кесаётганини, улар қаердалигини, уларда алоқа қандайлигини билиб бўлмайди.

— Эҳ, қизлар, лочинларим, яшанглар!

Запас позиция орқасида кичик сой бор эди — саёз, лекин шовиллаб оқадиган сой. Соёз ортида сув бўйданоқ ўрмон бошланади — қалин теракзор, қулаб тушган дарахтлар, ўтиб бўлмас арчазорлар. Бу ерда, икки қадам нарида, қалин ўтлар орасидаги бирор нарсани кўриб бўлмайди, ҳеч қандай дурбин билан ҳам, ўрмоннинг қандайлигини, унинг қаергача чўзилишини

аниқлаб бўлмайди. Қизларнинг режаларини амалга оширмақчи бўлганда Федот Евграфич ана шуни назарда тутган эди.

Немисларнинг дарров кўзи тушиши учун ўртага Четвертак билан Гурвични қўйди. Уларга тутатиб гулхан ёқишни, бақириб-чақириб, ўрмонни бошларига кўтаришни буюрди. Буталар орасидан ҳадеб бош чиқараверманглар, кўзга чалинсанглар бўлгани, деб тайинлади. Этик, пилотка, камар — ҳарбий формани ечиб қўйишни буюрди.

Жойга қараганда, немислар бу гулханларни фақат чап томондан айланиб ўтишга уриниб кўришади: ўнг томонда қоялар сойгача чўзилган бўлиб, ўтишга қулайроқ жой йўқ, лекин ҳар эҳтимолга қарши у ерга Осянинани қўйди. Унга ҳам олдингидек, кўзга ташланиш, шовқин кўтариш ва гулхан ёқишни буюрди. Ўтиш мумкин бўлган чап томонни ўзи билан Комельковага танлади. Бошқа пана жой йўқ эди. Бунинг устига у ердан сойнинг қайилиш жойи кўриниб турарди: немислар сойдан кечиб ўтмоқчи бўлишса, қизларнинг қочиб улгуришлари учун шу ердан туриб икки-учтасини қулатиши мумкин эди.

Вақт оз қолган эди, шунинг учун Васков соқчиларни яна бир киши билан кучайтириб, Осянина ва Комелькова билан биргаликда тайёргарлик кўра бошлади. Улар гулхан ёқиш учун шох-шаббаларни ташишаётганда старшина энди очиқчасига (Майли, эшитаверсинлар, майли, тайёр бўлаверсинлар!) болта билан дарахт кесди. Баландроғини, шовқин билан қулайдиганини танлаб, бир итарганда йиқиладиган даражада кесар ва навбатдагисига югурарди. Кўзларини тер ачитар, чивин талар, лекин старшина ҳансираб, тўхтовсиз дарахт кесарди. Олдинги маррадан Гурвич югуриб келгунча кесаверди. Гурвич нариги томонда туриб қўл силтади:

— Келишяпти, ўртоқ старшина!..

— Ҳамма жой-жойига, — деди Федот Евграфич. — Қизлар, жой-жойларингга боринглар, фақат илтимос: эҳтиёт бўлинглар. Буталар орқасида эмас, дарахтлар орқасида кўрининглар. Қаттиқроқ қичқиринглар...

Унинг жангчилари ҳар томонга тарқаб кетишди. Фақат Гурвич билан Четвертак ҳамон нариги қирғоқда уймаланишарди: Четвертак шиппак боғланган

бинтни ечолмай овора эди. Старшина, уларнинг ёнига борди:

— Тўхта, кўтариб ўтказиб қўяман.

— Қўйсангиз-чи, ўртоқ...

— Тўхта дедим. Сув муздек, сен эса ҳали тузалганинг йўқ.

Мўлжаллаб туриб шартта қизил аскарни кўтарди (енгил, уч пудча келади, кўп эмас). Четвертак унинг бўйнидан кучоқлади ва бирдан негадир қизара бошлади. Қулоқларигача қизариб кетди:

— Мени худди ёш боладек...

Старшина унга ҳазил қилмоқчи бўлди, ахир у тўнка кўтариб кетаётгани йўқ — аммо бутунлай бошқа нарса ҳақида гапирди:

— Нам жойда кўп югурма...

Муздек сув тиззагача келарди. Олдинда Гурвич юбкасини кўтариб, сув кечиб борарди. Унинг озгин болдири кўриниб турар, мувозанатни сақлаш учун этигини силкитарди. У орқасига қаради:

— Совуқлигини қаранг... Бр-р!..

Шундай деди-ю, юбкасини туширди. Энди этаги сувга тегиб борарди. Комендант жаҳл билан бақирди:

— Этагингни кўтар!

Гурвич тўхтаб, жилмайди:

— Уставда бунақа команда йўқ, Федот Евграфич.

Яхши, ҳали тушкунликка тушганларича йўқ, ҳазиллашишяпти! Бу Васковга ёқди ва у жойига, Комелькова гулханларга ўт қўяётган жойга кайфияти кўтарилиб келди. Овозининг борича бақирди:

— Қани, қизлар, дадилроқ ишланглар!..

Узоқдан Осянина жавоб қилди:

— Эҳ-ҳей!.. Иван Иванович, аравани келтир!..

Улар бақирришар, кесиб қўйилган дарахтларни итариб қулатишар, гулхан ёқишарди. Эркак кишининг ҳам овози эшитилиши учун старшина ҳам баъзан бақириб қўяр, лекин кўпроқ толзорда яшириниб ўтириб, нариги томондаги буталарни сергак кузатарди.

Анчагача у ерда ҳеч нарса илғаб бўлмади. Унинг жангчилари бақиравериб чарчашди, қирқиб қўйилган дарахтларни Осянина билан Комелькова қулатиб бўлишди, қуёш ўрмон устига кўтарилиб, сойни ёритдию, лекин нариги томондаги буталар қимирламас, жим турарди.

— Балки қайтиб кетишгандир,— қулоғи остида Комелькова шивирлади.

Худо билади, эҳтимол қайтиб кетишгандир. Васков балки немислар сурғалиб сой бўйига яқинлашганларини сезмаган бўлиши ҳам мумкин. Улар ҳам анойн эмас, ахир: бунақа ишга дуч келган одамни юборишавермайди...

Старшина шундай деб ўйлади-ю, қисқа жавоб қилди:

— Сабр қил.

Яна сўнгги шохларигача кўздан кечириб чиққан буталарга тикилди. Шундай тикилдики, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Кўзини пирпиратиб, кафти билан арди ва сесканиб кетди: деярли рўпарасида, сойнинг нариги томонида ольхазор силкиниб, ораси очилди ва оралиқда ёш йигитнинг соқоли ўсган юзи аниқ кўринди.

Федот Евграфич қўлни орқага узатиб, Комелькованинг думалоқ тиззасини топиб қисди, Комелькованинг лаби унинг қулоғига тегди:

— Кўряпман...

Пастроқда яна биттаси кўзга чалинди. Иккитаси енгил, юксиз қирғоққа чиқди ва автоматларни ўқталиб, нариги сершовқин-қирғоқни кузата бошлашди.

Васковнинг юраги орқасига тортиб кетди: разведка! Демак, ўрмонни текшириб, дарахт кесувчиларни санаб, уларнинг орасидан йўл топмоқчи бўлишибди-да. Ҳамма нарса, бутун режа, ҳамма бақирӣқлар, тутун, кесилган дарахтлар беҳуда бўлди: немислар қўрқишмади. Улар ҳозир сойдан ўтишади, буталар орасига шўнғиб, қизлар овози келаётган, гулханлар ва шовқин томон илондек ўрмалаб боришади. Бармоқ билан санаб, таҳлил қилишади ва... ўзларини сездириб қўйганларини англашади.

Федот Евграфич шохни қимирлатиб юборишдан қўрқиб, оҳиста тўплончасини олди. Бу иккаласини-ку сувдан чиқмаёқ тинчитади. Албатта, шундан кейин унга қарата отишади, қолган ўн тўрт автоматдан баравар ўқ узишади, лекин қизлар чекиниб, яшириниб олишга улгуришлари турган гап. Комельковани бу ердан жўнатса бўлгани.

Старшина орқасига қаради. Евгения унинг орқасида чўккалаб ўтирганча гимнастёркасини жаҳл билан

бошидан тортиб ечарди. Гимнастёркани ерга улоқтириб, яширинмай, ўрнидан турди.

— Тўхта!..— шивирлади старшина.

— Рая, Вера, келинлар, чўмиламиз!— жарангдор овозда қичқирди Женька ва буталарни синдириб, тўғри сув томон юрди.

Федот Евграфич негадир унинг гимнастёркасини олиб, нимагадир кўксига боеди. Дўндиққина Комелькова эса қуёш нур сочиб турган тошлоқ қиргоққа чиқди.

Рўпарада шохлар қимирлаб, кулранг-яшил шарпаларни яширди. Евгения тиззалари қалтираб, юбкасини, ичкўйлагини ечди ва қўллари билан қора трусигини силаб туриб, бирдан баланд, жарангдор овозда куйлай бошлади:

Гуллади боғда олма ва ноклар,

16

Дарё узра сузмоқда туман...

Оҳ, нақадар гўзал эди у ҳозир, нақадар гўзал! Новча, бадани оппоқ, момикдек — автоматлардан ўн метрча масофада турибди. Қўшиқни тўхтатиб, сувга қадам қўйди, қийқириб, шовқин кўтариб чўмила бошлади. Сув томчилари унинг таранг танасидан оқиб тushаётиб қуёш нурида товланар, комендант эса нафасини ичига ютиб, даҳшат билан автоматлардан ўт очилишини кутарди. Мана ҳозир, ҳозир шу таранг сийнага ўқ келиб тегади-ю, Женька букчайиб, қўлларини ёзади ва...

Буталардан еадо чиқмасди.

— Қизлар, келинлар, чўмиламиз!— Комелькова сув ичида типирчилаб, жарангдор овози билан қувноқ қичқирарди.— Иванни чақиринглар! Хей, Ванюша, қаердасан?..

Федот Евграфич унинг гимнастёркасини улоқтирди, тўппончани гилофига солди, эмаклаб, ўрмон ичкарасига ташланди. Болтани олиб, нарироқ югуриб борди-да, ғазаб билан қарағайга урди.

— Ҳо-ҳой, кетяпман!..— бақирди у ва яна дарахтга болта урди.— Ҳозир борамиз, шешма!.. Ҳо-ҳо-ҳой!..

Умрида ҳеч қачон бунчалик тез дарахт қулатмаган, бу куч қаёқдан келганига ўзи ҳам ҳайрон эди. Елкаси билан итариб, шовқин кўпроқ чиқиши учун қуруқ арчалар устига қулатди. Ҳансираб, орқага,

кузатиб турган жойига югуриб келди ва нариги томонга мўралади.

Женька қирғоқда унга ва немисларга ёни билан турарди. Ичкўйлагини хотиржам кияркан, шойи мато баданига ёпишиб, ҳўл бўлиб, ўрмон ортидан тушаётган қуёш нурида шаффофдек кўринарди. Женька буни биларди, албатта ва шу туфайли шошилмай, сочларини елкасига ёярди. Яна Васков, ҳозир буталар орасидан ўқ отилади-ю, бу навқирон гавдани тилка-пора қилиб юборади, деб кутиб турарди. Бу кутиш Васковнинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Женька мрамардек оқ жойини кўрсатиб, кўйлаги остидан ҳўл лозимини ечди, уни сиқиб, тош устига ёйиб қўйди, кейин ўзи ҳам оёқларини чўзиб ўтирди ва тўзғиган сочларини қуёшга тутди.

Нариги қирғоқ эса жим эди. Қирғоқдан садо чиқмас, буталар ҳам қимирламасди. Васков қанча тикилмасин, немислар ҳали ҳам ўша ердами ёки қайтиб кетишдими — аниқлай олмади. Тахмин қилиб ўтиришга вақт йўқ эди, шу сабабли комендант гимнастёркасини дарров ечиб, тўппончани шими чўнтагига солди ва шохларни қасир-қусир синдириб, қирғоққа қараб юрди.

— Қаердасан?

Дадил бақирмоқчи бўлди-ю, эплай олмади, томоғига бир нарса тикилиб қолди. Буталар орасидан ялангликка чиқди — қўрқувдан оёқлари учигача музлаб кетди. Комелькованинг ёнига борди:

— Райондан телефон қилишди, ҳозир машина келади. Хуллас, кийин, офтобда тобланганинг етар.

Нариги томондагилар эшитсин деб қаттиқ гапирди, лекин Комелькова нима жавоб қилганини эшитмади. Унинг бутун эътибори немисларга, буталарга қаратилган эди. Вужуди шундай қулоққа айланган эдики, назарида ўша томонда бир япроқ қимирласа ҳам эшитадигандек, сезадигандек ва шу заҳоти анави тош орқасига чўзилиб, тўппончасини ҳам чиқаришга улгурадигандек эди. Аммо ҳозирча у ерда ҳеч нарса қимирламагандек эди.

Женька унинг қўлидан тортди, комендант ёнига ўтирди ва бирдан қизнинг кулиб турганини, катта очилган кўзлари эса даҳшатга тўлалигини кўрди. Бу даҳшат жонли, симобдек оғир эди.

— Жўна бу ердан, Комелькова,— ўзини зўрлаб кулиб деди Васков.

Женька яна нималарнидир гапирди, ҳатто кулди, бироқ Федот Евграфич ҳеч нарса эшитмасди. Уни олиб кетиш, буталар орасига олиб кетиш керак эди, чунки қачон отишаркин, деб дақиқаларни санашга ортиқча мажоли қолмаганди. Лекин лаънати фрицлар исканжага олмасликлари, немисларни лақиллатаётган бу ўйин енгил кўчиши учун ниманидир ўйлаб топиш керак эди.

— Яхшиликча жўнамасанг, сени одамларга кўз-кўз қиламан!— старшина бирдан бақирди ва тош устидан қизнинг кийимини олди.— Қани, етиб ол!

Женька шундай пайтда қичқириш табиий бўлгани учун чийиллаб старшинанинг орқасидан югурди. Васков аввалига унга тутқич бермай қирғоқ бўйлаб югурди, кейин эса буталар орасига ташланди ва ўрмон ичкарисига киргандан кейингина тўхтади.

— Кийиниб ол. Ўт билан ўйнашганинг етар. Бўлди энди!..

Тескари ўгирилиб, юбкани узатди, Женька эса олмади, старшинанинг қўли чўзилганча қолаверди. Уришмоқчи бўлиб ўгирилиб қаради — жангчи Комелькова юзини қўллари билан беркитиб, букчайиб ўтирар, ичкўйлагининг ингичка тасмаси остида думалоқ елкалари силкиниб, титраб-қақшаб, аччиқ йиғларди...

Улар кейин, немислар қайтиб кетганини билишганидан сўнг хахолаб кулишди. Осянинанинг хириллаб қолганидан, Гурвич юбкасини куйдириб кўйганидан, Четвертакнинг афти қоракуя бўлганидан, Женька фрицларни бошлаб алдаганидан, старшина Васков устидан кулишди. Кулганда ҳам кўзларидан ёш чиққунча, ҳоллари қолмагунча кулишди. Васковнинг ўзи ҳам бирдан старшина эканлигини унутиб, немисларни алдашганини, уларни бошлаб алдашганини, энди улар қўрқув ва ваҳима билан Легонт кўлини айланиб ўтиш учун бир кеча-кундуз йўл босишларини ўйлаб, куларди.

— Бўлди энди!..— дерди Федот Евграфич улар хахолаб кулишаётганда. — Бўлди, қизлар, Бричкина вақтида етиб келса, улар ҳеч қаерга қочиб қутулишолмайди.

— Бричкина тез қайтади, — деди овози хириллаб

Осянина ва яна хахолай бошлади, чунки овози жуда галати чиқди, — у чаққон қиз.

— Шу ишимиз учун, келинлар, қиттай-қиттай ичамиз, — деди комендант ва флягани чиқарди. — Бричкинининг чаққонлиги ва сизларнинг фаҳм-фаросатингиз учун ичамиз, қизлар!..

Шундай дейиши билан қизлар ҳаракатга тушиб қолишди. Тош устига сочиқ ёзишди, нон, сурёғ кесиб, балиқ тозалай бошлашди. Улар хотинлар юмуши билан шуғулланишаётганда старшина одатга кўра бир четда чекиб ўтирар, дастурхонга таклиф қилишларини кутар ва энг даҳшатлиси ўтиб кетди, деб ҳорғин ўй сурарди...

7

Лиза Бричкина ўн тўққиз йил эртанги кун орзуси билан яшади. Ҳар тонгда уни бахт туйғуси қамраб олар, шу заҳоти онасининг ҳолдан тойдирувчи йўтали бу байрам билан учрашувни эртангги кунга улоқтириб ташларди. Бу учрашув орзусини сўндирмас, йўққа чиқармас, фақат орқага сурарди.

— Онамининг аҳволи ёмон, саноқли кунлари қолди, — огоҳлантирарди отаси.

Беш йилгача отаси ҳар кунни уни шу сўзлар билан кутиб оларди. Лиза чўчқа боласига, қўйларга, уларнинг боқимидаги қирчанғи отга ем солиш учун ҳовлига чиқарди. Онасини ювинтириб, кийинтириб; қошиқда овқат едирарди. Овқат пишириб, уйни йиғиштирар, отаси қўриқлайдиган ўрмонни айланиб чиқар, сўнг нон олиб келгани энг яқин сельпога югурарди. Дугоналар: ўқишни аллақачон тугатиб, баъзилари ўқигани жўнаб кетишган, баъзилари эрга теккан, Лиза эса уй йиғиштирар, кир ювар, қўйхонани тозалар, яна овқат пиширарди. Шу тариқа келгуси кунни кутарди.

Ўша келгуси кун унинг хаёлида ҳеч қачон ойисининг ўлими билан боғлиқ бўлмасди. У онасининг соғ юрган пайтларини зўрға эсларди, аммо Лизанинг ўзи ҳаётни шу қадар севардики, бу туйғу орасида ўлим ҳақидаги тасаввурга ўрин ҳам йўқ эди.

Отасининг қайсарлик билан эслатувчи ўлим ҳақидаги хабари билан ҳаётнинг фарқи унинг тушунарли, реал ва сезиларли эканлигида эди. Бу ҳаёт қаердадир ёрқин келгуси кунга яшириниб олгандай, ўрмон орасидаги кордонга беркиниб олгандай эди, лекин Лиза

ҳаёт мавжудлигини ва бу ҳаёт ўзи учун аталганлигини ва эртанги кун албатта келганидек, бу ҳаётни ҳам тўхтатиб бўлмаслигини яхши биларди. Лиза эса кутишга ўрганиб қолганди.

Лиза ўн тўрт ёшидаёқ аёлларнинг бу буюк санъатини ўргана бошлади. Онасининг бетоблиги сабабли мактабни ташлаб кетиб, аввалига синфга қайтишини кутди, кейин дугоналари билан учрашувни кутди, сўнг клуб олдидаги майдончада ўтадиган, камдан-кам бўладиган оқшомларни кутди, кейин...

Кейин эса тўсатдан кутадиган ҳеч нарсаси қолмади. Дугоналарининг баъзилари ўқишар, баъзилари ишлашар ва ундан узоқда яшашар, энди уларнинг қизиқишлари бошқача эди, Лиза эса аста-секин уларни тушунмайдиган бўлиб қолди. Бир вақтлар клуб олдида сеансдан олдин бемалол суҳбатлашиб, кулишиб юрган йигитлар энди бегонадек, енгилтакдек кўринишарди. Лиза ўзини тортадиган, индамай ўтиб кетадиган, қувноқ кампаниялардан узоқроқ юрадиган бўлди, кейин эса клубга бутунлай бормаи қўйди.

У болалигидан ва эски дўстларидан шу тариқа ажрала бошлади. Янги дўстлари эса йўқ эди, чунки уй деразасидан кўринадиган керосин чироқнинг липиллаган ёруғи кекса ўрмончилардан бошқа ҳеч кимни жалб қилмасди. Лиза, изтироб ва даҳшатда эди. Чунки у болалиги ўрнини нима эгаллашини билмасди. Қаҳратон қиш саросима ва ниманидир кутиш билан ўтди, баҳорда эса отаси аравасида бир овчини олиб келди.

— Бизникида турмоқчи, — деди у қизига. — Аммо қаерга жой солиб берамиз. Ойинг ўлим тўшагида ётган бўлса.

— Пичанхона бордир балки?

— Ҳали совуқ, — ботинмай деди Лиза.

— Пўстин берасизми?..

Отаси меҳмон билан ошхонада анчагача ароқ ичишиб ўтиришди. Тахта девор ортида онаси қаттиқ йўталарди. Лиза карам олиб келиш учун ертўлага югурар, қўймоқ пиширар ва гапга қулоқ соларди.

Кўпроқ отаси гапирарди. Ароқни стаканлаб ичар, бармоқлари билан идишдан карам олиб, мўйлови ўсиб кетганидан кўринмай қолган оғзига тиқар, чайнаиб, тўхтовсиз гапирарди.

— Сен гапимни эшит, эшитиб тур, авизим, Ҳаётни

ҳам ўрмон каби сийраклатиб, тозалаб туриш керак, шунақаи? Тўхта. Қуриган, касал дарахтлардан, буталардан тозалаш керак. Шундайми?

— Тозалаш керак,— тасдиқлади меҳмон.— Сийраклатиш эмас, тозалаш керак. Бегона ўтни юлиб ташламоқ лозим.

— Хўш,— деди отаси.— Хўш. Сабр қил. Агар ўрмон бўлса, биз ўрмончилар яхши тушунамиз. Гап ўрмон ҳақида бўлса, биз тушунамиз. Гап ҳаёт тўғрисида Борганда-чи? Агар жонли нарса бўлса, чийиллаб чопиб юрса-чи?

— Масалан, бўри...

— Бўри!..— отасининг жаҳли чиқа бошлади.— Бўри сенга ҳалақит бераптими? Нима учун ҳалақит берапти. Нима учун?

— Шунинг учунки, унинг тишлари бор,— овчи жилмайди.

— Нима, у бўри бўлиб туғилгани учун гуноҳкорми? Йўқ, азизим, уни биз ўзимиз гуноҳкорга чиқариб қўйдик, ўздан сўрамай, биз гуноҳкор қилиб қўйдик. Шу виждонданми ахир?

— Биласанми, Петрович, бўри билан виждонни таққослаб бўлмайди.

— Таққослаб бўлмайди? Хўш, бўри билан қуёни таққослаб бўладими? Ҳирингламай тур, азизим!.. Майли, бўриларни аҳолининг душмани деб қаралади. Майли. Биз бу ишга умумхалқ иши деб қараб, бутун Россияда ҳамма бўриларни умумхалқ йўли билан қириб ташладик, дейлик. Ҳаммасини!.. Кейин нима бўлади?

— Нима бўлади деганингиз нимаси?— овчи кулиб турарди.— Парранда кўп бўлади...

— Кам бўлади!..— бақирди отаси ва сержун қўлини мушт қилиб, бор кучи билан столга урди.

— Кам бўлади, тушундингми? Ҳайвон дегани омон бўлиши учун чопиши керак. Чопиши, азизим, тушунарлими? Чопиши учун қўрқув даркор, ем бўлишдан қўрқиш даркор. Ана шунақа. Албатта, ҳаётни бир қолипга солиш мумкин. Ҳа мумкин. Лекин нима учун? Хотиржамлик учунми? Бўри бўлмаса, ахир қуёнлар семириб кетади, ялқов бўлиб қолади. Унда нима қиламиз? Бўриларни ўзимиз кўпайтира бошлаймиз ёки қуёнларни қўрқитиш учун чет эллардан сотиб оламиз.

— Сени қулоқ қилишгани йўқми, Иван Петрович?— меҳмон тўсатдан секин сўради.

— Мени нимага қулоқ қилишади?— ўрмончи хўрсинди.— Бутун бойлигим — икки муштумим, хотиним-у, қизим. Мени қулоқ қилишларидан фойда йўқ уларга.

— Улари ким?

— Уларга эмас, бизга! Отаси стаканга қўйиб, уриштирди. Мен бўри эмасман, азизим, мен қуёнман.— Стаканда қолганини кўтариб ичди, айиқдек жун босган бу одам ўрнидан тураётиб, столни итариб юборди. Эшик олдида тўхтади.— Бориб ухлайман. Сени қизим кузатиб қўяди. Ётадиган жойингни кўрсатади.

Лиза бурчакда жим ўтирарди. Овчи шаҳарлик бўлиб, ёш, тишлари оппоқ эди, бундан Лиза уяларди. Унга кўзини узмай тикилиб, кўзи кўзига тушишидан қўрқиб, вақтида нигоҳини олиб қочар, у гапга солса, жавоб бера олмаслигидан ёки пойма-пой жавоб қилишидан қўрқарди.

— Отангиз эҳтиёткор эмас экан.

— У қизил партизан бўлган,— шошилиб жавоб қилди. Лиза.

— Бунисини биламиз,— меҳмон жилмайиб, ўрнидан турди.— Қани, менга йўл кўрсатинг, Лиза.

Пичанхона ертўладек қоронғи эди. Лиза эшик олдида тўхтади, ўйланиб турди-да, меҳмоннинг қўлидан оғир пўстин ва ичидаги пахтаси думалоқ-думалоқ бўлиб қолган ёстиқни олди.

— Шу ерда кутиб туринг.

Лиқиллаб турган нарвондан юқорига чиқиб, пичанни пайпаслаб титди, бош томонга ёстиқни ташлади. Энди пастга тушиш, меҳмонни чақириш мумкин эди, лекин у хушёрлик билан қулоқ солиб, ҳамон ўтган йилги майин пичан устида ғимирлар, уни ёзиб, қулайроқ қилиб тўшарди. Овчининг оёғи остида зина қирсиллашини кутганини, қоронғида шошилиш ва бемаъни учрашувни хоҳлаганини, унинг нафасини, шивирлашини, ҳатто қўполлик қилишини истаганини умрида ҳеч тан олмаган бўларди. Йўқ, хаёлига ҳеч қандай ёмон ўй келмаган, фақат юраги бирдан тез дукиллаб уришини, қандайдир хи-

ра, оташли нарса пайдо бўлиб, сўнг ғойиб бўлишини истаганди.

Лекин зинани ҳеч ким қисирлатмади, Лиза пастга тушди. Меҳмон эшик олдида папирос чекаётган эди. Лиза, пичанхонада чекакўрманг, деди жаҳл билан.

— Биламан,— деди у папирос қолдигини топтаб ўчираркан.— Яхши туш кўринг.

Шундай деди-ю, ухлагани кетди. Лиза эса идишларни йиғиштириш учун уйга шошилди. Ҳар бир тақсимчани одатдагидан секинроқ артиб, идишларни йиғиштирар экан, яна дераза тақиллашини қўрқув ва умид билан кутарди. Бироқ ҳеч ким тақиллатмади. Лиза чироқни ўчириб, ойисининг кундалик йўтали ва маст отасининг қаттиқ хуррагига қулоқ солиб, жойига ётди.

Меҳмон ҳар куни эрталаб уйдан чиқиб кетар, кеч-қурун очиқиб, чарчаб қайтиб келарди. Лиза унга овқат берарди, у шошилиб, лекин очкўзлик қилмай ер, бу эса Лизага ёқар эди. Овқатланиб бўлиб, дарров пичанхонага жўнарди, Лиза эса уйда қоларди, чунки жой тайёрлашга ҳожат йўқ эди.

— Нега сиз овдан ҳеч нарса олиб келмайсиз?— деди Лиза бир куни юрак ютиб.

— Омадим келмаяпти,— у жилмайди.

— Озиб кетдингиз,— давом этди Лиза унга қарамай.— Шу ҳам дам олиш бўлдимми?

— Бу ажойиб дам олиш, Лиза,— меҳмон хўрсинди.— Афсуски, вақтим тамом бўлиб қолди, эртага қайтиб кетаман.

— Эртага?..— қайта сўради Лиза зўрға.

— Ҳа, эрталаб. Хуллас, ҳеч нарса отолмадим. Кулгили, тўғримми?

— Кулгили,— деди у ғамгин оҳангда.

Улар бошқа гапиришмади, лекин овчи чиқиб кетиши билан Лиза ошхонани наридан-бери йиғиштириб, ҳовлига шошилди. Сарой атрофида анчагача айланиб юрди, меҳмон хўрсиниб, йўталганига қулоқ солди, бармоқларини тишлади, кейин эшикни секин очди ва ниятидан қайтишдан қўрқиб, тезда пичан устига чиқди.

— Ким?..— секин сўради овчи.

— Мен,— деди Лиза.— Балки ўрнингизни тўғри-лаб...

— Керакмас,— у Лизанинг гапини бўлди.— Бор, ухла.

Лиза пичанхонанинг дим сукунатида қаердадир унинг ёнида жим ўтирарди. Овчи Лиза бор кучи билан нафасини тутиб турганини сезди.

— Нима, зерикдингми?

— Зерикдим,— деди Лиза эшитилар-эшитилмас.

— Ҳатто зерикканда ҳам нодонлик қилмаслик керак.

Лизага у кулаётгандек туюлди. Қиз ундан ҳам, ўзидан ҳам нафратланиб ўтирарди. Бу ерга нимага келганини билмаганидек, ҳозир нега ўтирганини ҳам билмасди. Лиза ҳеч қачон йиғламаган, чунки доим ўзи ёлғиз бўлиб, ёлғизликка кўникиб қолган эди, ҳозир эса дунёда ҳамма нарсадан кўра ўзига шафқат кўрсатишларини истарди. Мулойим сўзлар айтиб, бошини силашларини, овутишларини ва бунисини ҳам тан олмади — ҳатто ўпишларини истарди. Аммо ойнаси уни сўнгги марта бундан беш йил олдин ўпганини ва бу бўса ҳозир унга орзу қилиб яшаётган гўзал эртанги кун гарови сифатида зарурлигини айта олармиди.

— Бор, ухла,— деди у.— Мен чарчадим. Эртага барвақт жўнашим керак.

Шундай деб, эснади. Узоқ эснади. Лиза лабини тишлаб, ўзини пастга ташлади, тиззасини қаергадир қаттиқ уриб олди ва эшикни тарақлатиб ёпиб, ҳовлига отилиб чиқди.

Эрталаб у отаси оти Димкани аравага қўшганини, меҳмон онаси билан хайрлашганини, дарвоза гичирлаганини эшитди. У ўзини ухлаётганга солиб ётар, киприклари орасидан ёш сизиб чиқарди.

Тушда отаси маст бўлиб қайтди. Шапкасидан стол устига каллақанднинг кўкимтир, қиррали бўлақларини тарақлатиб тўқди ва ажабланиб деди:

— Меҳмонимиз амалдор чиқиб қолди! Бизга шунча қанд беришни буюрди. Биз эса сельпомизда бир йилдан бери қанд кўрмаймиз. Уч кило қанд!..

Кейин жимиб қолди, чўнтақларини узоқ титкилади ва тамаки халтачасидан эзилган қоғоз парчасини чиқарди:

— Ушла.

«Сен ўқишинг керак, Лиза. Урмонда бутунлай

ёввойи бўлиб қоласан. Августда кел: ётоқхонаси бор техникумга киритиб қўяман».

Имзо ва адрес. Бошқа ҳеч гап, ҳатто салом ҳам йўқ.

Бир ойдан кейин ойиси вафот этди. Ҳамиша қовоғини солиб юрадиган отаси ваҳший бўлди-қолди. У яшириңча ичар, Лиза эса кечаси отасиниң дўстларидан бекиниб, эшикни маҳкам ёпиб олар ва ҳамон эртанги кунни кутарди. Энди бу эртанги кун август билан қатъий боғлиқ эди, Лиза девор ортидаги масталаст бақриқларни эшитиб ўтириб, гижимланиб йиртилиб кетган ўша хатни мингинчи марта ўқирди.

Уруш бошланиб қолди ва Лиза шаҳарга бориш ўрнига мудофаа ишларига тушиб қолди. Ёз бўйи немислар осонгина айланиб ўтаётган хандақ ва танкка қарши истеҳкомларни қазиди, қуршовга тушди, қуршовдан ёриб чиқиб яна хандақ қазиди. Шу тариқа борган сари шарққа сурилаверди. Кеч кузда Валдай ортига келиб қолди, зенит қисмига қўшилди, шу сабабли ҳозир 171-разъездга югуриб кетмоқда...

Васков Лизага дарров, уларнинг сафи олдида ҳали уйқу қочмаган кўзларини пирпиратиб, ҳайрон бўлиб тургандаёқ ёқиб қолган эди. Унинг камсуқумлиги, деҳқонча босиқлиги ва ҳамма аёллар оила мустаҳкамлигининг гарови деб биладиган эркакларга хос қатъийлиги маъқул бўлган эди. Шундай бўлдики, ҳамма комендант устидан кулиб, ҳазил қила бошлади: бу яхши қилиқ эди. Лиза бунақа гапларга қўшилмасди, лекин ҳамма нарсадан хабардор Кирьянова кулиб туриб, уй бекасининг паривашлигига старшина тоб бера олмабди, деб хабар қилганда, бирдан Лизанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ёлгон бу!..

— Севиб қолибди!— тантанавор оҳ урди Кирьянова.— Қизлар, Бричкинамиз севиб қолибди! Ҳарбий кишига ишқи тушибди!

— Бечора Лиза!— Гурвич қаттиқ хўрсинди.

Шундан кейин ҳамма бараварига гапира бошлади. Хаҳолаб кулишди, Лиза эса хўнграб йиғлаб, ўрмонга қочиб кетди.

Рита Осянина уни тўнка устида йиғлаб ўтирган жойида қидириб топди.

— Қўйсанг-чи, нодон қиз, соддароқ яшаш керак. Соддароқ, тушундингми?

Аммо Лиза уятчанлигидан, старшина эса хизматдан бўғилиб яшарди, агар шу ҳодиса бўлмаганда уларнинг кўзлари ҳеч қачон тўқнашмаган бўларди. Шу сабабли Лиза ўрмондан қанот пайдо қилгандек, учиб борарди.

«Сен билан кейин бирга қўшиқ айтамыз, Лизавета,— деди старшина.— Олдин жанговар буйруқни ба-жарайлик, кейин...»

Лиза унинг гапларини ўйлар ва таранг юзларида акс этиб, қалбида уйғонаётган нотаниш қудратли туйғудан уялиб, жилмаярди. Старшина ҳақида хаёл суриб, таниш қарағай олдидан ўтиб кетиб қолди, ботқоққа етиб боргач таёқ ёдига тушди, лекин орқага қайтгиси келмади. Бу ерда синган дарахтлар етарли эди, Лиза битта ёғочни танлаб олди.

Лойқа сувга тушишдан олдин диққат билан қулоқ солди, кейин кир қилмаслик учун юбкасини ечди.

Юбкани таёқ учига боғлаб, лой бўлмасин деб, гимнастёркаси этагини қайириб, камарига қистирди, ҳаворанг рейтузини кўтариб, ботқоққа қадам қўйди.

Бу сафар ҳеч ким лойни ёриб, олдинда йўл кўрса-тиб бормасди.

Суюқ балчиқ белига ёпишар, орқасидан эргашар, Лиза эса қийинчилик билан, ҳансираб, тебраниб, олға босарди. Совуқ сувдан қалтираб, оролдаги икки туп қарағайдан кўзини узмай одимларди.

Аммо на лой, на совуқ, на оёғи остидаги жонсиз, лекин нафас олаётган замин унинг учун хавfli эмасди. Ёлғизлик, қўнғир тусли ботқоқ устида ҳукм сураётган сукунат даҳшатли эди. Лиза беихтиёр даҳшатни сезар, бу даҳшат йўқолмас, балки қадам сайин кучаяр ва у атрофга назар ташлашдан, ортиқча ҳаракат қилишдан ёки ҳеч бўлмаса чуқур нафас олишдан ҳам қўрқиб, мажолсиз, ночор ҳолга тушиб қалтирарди.

Лиза оролчага қандай чиқиб олганини яхши эс-лолмасди. Тиззалаб эмаклаб чиқди, чириган ўтлар устига мук тушди-ю, йиғлаб юборди. У совуқдан, ёлғизликдан ва жирканч қўрқувдан қалтираб пиқиллаб йиғлар, кўз ёшларини юмалоқ юзига суриб артарди.

Ўрнидан турди — кўз ёшлари ҳамон тинмасди. Бурнини торта-торта оролни кесиб ўтиб, бу ёғига қан-

дай кетишни мўлжаллади, дам олмай, куч тўпламай туриб ботқоққа қадам қўйди.

Олдин унча чуқур эмасди. Лиза ўзини тутиб олди, анча кўнгли ёришди. Ботқоқнинг сўнгги бир қисми қолди, бу қолган йўл нақадар қийин бўлмасин, у ёғи қуруқлик, қаттиқ, ўтлар ва дарахтлар ўсган қадрдон ер. Лиза қаерда ювинишни ўйлаб, ҳамма қўлмакларни хотирлади ва кийимни ювсамми ёки разъездгача сабр қилсамми деб мўлжаллай бошлади. Ботқоқдан ўтса, у ёғи яқин, йўлни, ҳамма муволишларни ёдида яхши сақлаб қолган, бир-бир ярим соатда ўзимизникилар олдига етиб олиши аниқ.

Юриш қийинлашди, ботқоқ тиззага чиқа бошлади, лекин қадам сайин нариги қиргоқ яқинлашарди, старшина ўшанда устидан ботқоққа сакраган тўнкани Лиза аниқ, ёриғларигача кўриб турарди. Старшина айиққа ўхшаб қўпол, кулгили сакраган, йиқилишига сал қолган эди.

Лиза яна Васков ҳақида ўйлай бошлади ва ҳатто юзида табассум пайдо бўлди. Улар биргалашиб қўшиқ айтишади, комендант жанговар буйруқни бажариб, яна разъездга қайтиб келгач, албатта биргалашиб қўшиқ айтишади. Фақат айёрлик қилиб уни алдаб, кечқурун ўрмонга бошлаб бориш керак бўлади. У ерда эса... У ерда кўрамиз, ким кучлилигини, у зўр келади-ми ёки старшина билан бирга бир хонада яшаётганидан бошқа фазилати бўлмаган уй бекасами...

Олдинда улкан қўнғир пуфак кўтарилди. Бу шунча қадар кутилмаганда, тез ва яқингинасида юз бердики, Лиза беихтиёр ўзини четга олди. Фақат бир қадам четга олди, оёғи эса дарров таянчни йўқотиб қўйди, ёпишқоқ бўшлиқ устида осилиб қолди ва ўпқон юмшоқ омбир билан белини қисди. Аллақачондан буён тўпланиб турган даҳшат юрагида қаттиқ, даҳшатли оғриқ қолдириб бирдан ташқарига сапчиди. Лиза нима қилиб бўлса ҳам ўзини тутиб қолиш, сўқмоққа бир амаллаб чиқиб олишга уриниб, бутун оғирлиги билан таёққа таянди. Қуруқ ёғоч қирсиллаб синди ва Лиза суюқ балчиқ устига юзтубан йиқилди.

Замин йўқ эди. Оёғини оҳиста, даҳшатли равишда секин пастга тортиб борар, қўллари балчиқни бекорга сурар, Лиза балчиқ ичида бўғилиб типирчиларди. Сўқмоқ эса ёнгинасида, бир қадам, ярим қадам нари-

да эди, лекин шу ярим қадамни қўйишнинг иложи йўқ эди.

— Ёрдам беринглар!.. Ёрдам!.. Ёрдам беринглар!..

Қўнғир тусли бепарво ботқоқ устида даҳшатли қичқириқ анчагача жаранглаб турди. Бу қичқириқ қарағайлар учига кўтарилар, ольхазорда барглар ора-фида ўралашар, хириллаб секинлашар ва яна янги куч билан булутсиз май осмонига кўтариларди.

Лиза бу мовий гўзал осмонни анчагача кўриб турди. Хириллаб, оғзига кирган лойни туфлаб ташлар ва осмонга интилар, интилар ва умидвор эди. Дарахтлар ортидан қуёш оҳиста сузиб чиқди, унинг нурлари ботқоққа тушди ва Лиза қуёшнинг иссиқ, эртанги кунни ваъда қилаётган чидаб бўлмайдиган даражада ёруғ нурини сўнги марта кўрди. У ана шу эртанги кун ўзига ҳам ато этишига сўнги дақиқагача ишонарди...

8

Хахолашиб овқатланишаётганда (иссиқ овқат эмаслиги равшан) душман анча олислаб кетди. Содда қилиб айтганда, сершовқин қирғоқдан, шанғи хотинлар-у, кўзга кўринмас эркаклардан қочиб, жуфтакни ростлади, ўрмон ичига яширинди.

Бу Васковга ёқмасди. Унинг жанговар тажрибасигагина эмас, овчилик тажрибаси ҳам бор эди, шунинг учун душман билан айиқни кўздан қочириб бўлмаслигини тушунарди. У ерда нималар қилишини, қаёққа кетишини, қаерга пистирма қўйишини худо билади. Ана унда ёмон овга ўхшаб қолади: сен айиқни қувляяпсанми, айиқ сени қувляяптими, — тушунолмай қоласан. Бундай ҳол юз бермаслиги учун старшина қизларни қирғоқда қолдириб, ўзи Осянина билан қидирув бошлади.

— Орқамдан юр, Маргарита. Мен тўхтасам — сен ҳам тўхта, мен ётсам — сен ҳам ёт. Немис билан бекинмачоқ ўйнаш деярли ўлим билан ўйнашишдек гап, хуллас, бутун вужудингни қулоққа айлантир, қулоғу кўзга айлан.

Унинг ўзи олдинда борарди. Бутадан бутага, қоядан қояга ўтарди. Кўзларидан ёш чиқиб кетгудек бўлиб олдинга тикилар, ерга қулоғини тутиб тинглар, ҳавони ҳидлар — ҳозир портлаб кетадиган гранатадек,

ҳар нарсага тайёр эди. Атрофга тикилиб қараб, қулоқ солиб, қўлини сал қимирлатар,— шу заҳоти Осянина унга етиб оларди. Иккаласи — бирор жойда шох қир-силламадими, нодон зағизгон чағилламадими деб қулоқ солиб туришар, кейин старшина яна энгашиб, олдинга, навбатдаги пана жойга соядек силжир, Рита эса жойида қолар, икки киши учун сергаклик билан қулоқ солиб турарди.

Улар шу тариқа тепаликдан ўтиб, асосий позицияга, кейин эрталаб Бричкина немисларни айланиб ўтиб, ўрмонга чиққан ёш қарағайзорга етиб келишди. Ҳозирча ҳеч қандай диверсиячи бўлмагандек, ҳаммаёқ тинч, хотиржам эди. Лекин Федот Евграфич бу ҳақда ўйламас, кичик сержантнинг ҳам бу ҳақда ўйлашига йўл қўймасди.

Ёш қарағайзор ортида Легонт кўлининг мох босган, сертош қиргоғи бошланарди. Ўрмон эса қиргоқдан анча наридан, тепаликдан бошланарди, ўрмонга қийшиқ ўсган оқ қайинзор ва онда-сонда дуч келадиган пакана арчалар сафи орқали бориларди.

Шу ерда старшина тўхтаб қолди: дурбин билан буталар орасини кўздан кечирди, қулоқ солди, кейин сал кўтарилиб, тепаликдан кўлнинг сатхи томон билинар-билинемас эсаётган шабадани ҳидлаб кўрди. Рита мох устида кийими аста-секин нам бўлаётганини сезиб, алам қилиб, индамай ётарди.

— Сезяпсанми? — секин сўради Васков ва ичида кулгандек бўлди: — Немисни маданияти фош қилиб қўйди: кўнгиллари кофе тилаб қолибди.

— Нега ундай деяпсиз?

— Тутун иси келяпти, демак, нонушта қилишмоқчи. Фақат ўн олти немиснинг ҳаммаси шу ердамикин?..

Ўйлаб туриб, милтигини ёш қарағайга авайлаб суяб қўйди, камарини қаттиқ тортиб боғлади ва ўтирди;

— Бирортаси қолиб кетмадимикин, Маргарита, уларни санаб чиқишга тўғри келади. Гапимга қулоқ сол. Агар отишма бошланса, ўша заҳоти бу ердан кет. Қизларни олиб, тўғри шарққа жўнанглар, каналгача. У ерда немислар ҳақида маълумот берасан, менимча, ўзлари ҳам билишса керак, чунки Лизавета Бричкина ҳали замон разъездга етиб бориши керак. Тушундингми?

— Йўқ, — деди Рита. — Сиз ўзингиз-чи?

— Сен, Осянина, бунақа гапни қўй, — қатъий деди старшина. — Биз бу ерда қўзиқорин териб юрганимиз йўқ. Агар мени кўриб қолишса, тирик қўлдан чиқаришмайди, бунга шубҳа йўқ. Шунинг учун дарров жўна. Буйруқ тушунарлими?

Рита жавоб бермади.

— Нима деб жавоб беришинг керак, Осянина?

— Тушунарли, деб жавоб қилишим керак.

Старшина жилмайди ва энгашиб яқин жойдаги қўйтош томон югурди.

Рита ундан кўз узмай турди-ю, шунга қарамай қачон ғойиб бўлганини сезмай қолди. У мох босган кулранг қўйтошлар орасида эриб кетгандек кўздан йўқолди. Юбкаси ва кўйлагининг энглари ивиб кетди: у орқага қараб эмаклаб бориб, тош устига ўтирди ва ўрмоннинг сокин шитирлашига қулоқ сола бошлади.

У ҳеч нарса юз бермаслигига қаттиқ ишонган ҳолда деярли хотиржам кутиб ўтирарди. Уни ҳамма нарсанинг яхшилиқ билан тугашини кутадиган қилиб тарбиялашган эди: муваффақиятга шубҳа билан қараш унинг авлоди наздида деярли хоинлик билан баравар эди. Албатта, у қўрқиш ва иккиланиш нималигини бошидан кечирган, лекин қалбидаги яхшилиқ билан тугашига ишонч ҳамиша реал шароитдан кучлироқ эди.

Лекин Рита қанчалик қулоқ солмасин, қанча кутмасин, Федот Евграфич тўсатдан, овоз чиқармай пайдо бўлди, қарағай шохлари сал қимирлади, холос. Индамай милтиқни олиб, Ритага ишора қилди-да, буталар орасига шўнғиди. Қояларга етгачгина тўхтади.

— Сен ёмон жангчи экансан, ўртоқ Осянина. Ёмон жангчисан.

У жаҳл билан эмас, ташвишланиб гапирарди. Рита кулди:

— Нима учун?

— Жўжаларни бор тустовуқдек ялпайиб ўтирибсан. Сенга эса қимирламай ётиш буюрилган эди.

— У ер жуда ҳўл экан, Федот Евграфич.

— Ҳўл эмиш... — старшина норози бўлиб гапирди. — Бахтинг бор экан, улар кофе билан овора бўлиб кетишди, бўлмаса дарров тугатиб қўя қолишарди.

— Демак, тўғри топибсиз-да?..

— Мен фолбин эмасман, Осянина. Ун киши овқат-ланяпти — уларни кўрдим. Иккитаси пистирмада: уларни ҳам кўрдим. Қолганлари бошқа жойда хизматда бўлса керак. Анча ўтиришадиган кўринади: гулханда пайпоқларини қуритишяпти. Хуллас, жойимизни ўзгартиришнинг айна пайти. Мен бу ерда, тошлар орасида қараб тураман, сен эса Маргарита, жангчилар олдига бориб, уларни бошлаб кел. Бу ерга эҳтиёт бўлиб келинглар. Қулги деган нарса бўлмасин.

— Тушунаман.

— Ҳа, айтмоқчи, ўша ерда қурисин деб тамакимни ёйиб қўйгандим. Худо хайрингми берсин, олиб кел. Юкларни ҳам.

— Олиб келаман, Федот Евграфич.

Осянина жангчиларни чақириб келгани кетар экан, Васков ёнверидидаги ва узоқдаги тошларни ҳам оралаб эмаклаб текшириб чиқди. Кузатди, қулоқ солди, ҳаммаёқни синчиклаб қаради, лекин ҳеч қаерда немисларнинг ўзи ҳам, иси ҳам сезилмади, старшинанинг кўнгли бир оз ёришди. Ахир мўлжалига кўра, Лиза Бричкина разъездга етиб қолди, тезда у аҳволни хабар қилади. Ана шунда диверсиячилар атрофига уларни қўлга тушириш учун кўзга кўринмас гўр тортилади. Кечқурун, — узоғи билан эрталаб! — ёрдам етиб келади, ёрдамга келганларни немислар изига солиб юборади-ю, кейин...

Кейин ўз қизларини қоялар орқасига яширади. Сўкнишлар эшитилмаслиги учун узоқроқ жойга яширади, нега деганда, бу ерда қўл жанги бўлмай иложи йўқ.

Яна у жангчилари келаётганини узоқдан билди. Улар шовқин солмай, тарақлатмай шивирлашмай келаётгандек эди. Шунга қарамай комендант уларнинг келишаётганини бир чақирим наридан билиб олди. Улар зўр беришганидан пишиллашармиди ёки атир иси етиб келдими, фақат Федот Евграфич диверсиячилар орасида ҳақиқий овчи йўқлигидан қувонди.

Жуда ҳам чеккиси келар, чекиб қўймаслик учун тамаки халтачасини қизлар олдида қолдириб, мана уч соатчадан бери тошлар, дарахтлар оралаб юрарди. Уларни кутиб олиб, овоз чиқарманглар, деб огоҳлантирди ва тамаки халтасини сўради.

— Унутибман! Федот Евграфич, азизим, унутибман!..

Старшина, эҳ, эси йўқ аёллар, дегандек томоқ қириб қўйди. Эркак киши бўлганда бошқа гап эди: Васков болохонадор қилиб бир сўкарди-ю, овсарни тамаки халтачани олиб келгани қайтариб юборарди. Ҳозир эса жилмайишга тўғри келди:

— Майли, ҳечқиси йўқ. Тамаким бор... Сафар халтамини эсдан чиқарганларинг йўқми?

Сафар халтани олиб келишганди, комендант тамаки учун эмас, халтачаси учун ачинарди, чунки халтача совға эди ва унга «Азиз Ватан ҳимоячисига», деб тикилганди. У хафа бўлганини яширишга улгурмай туриб, Гурвич орқага қараб югурди:

— Мен олиб келаман. Қаердалигини биламан!..

— Жангчи Гурвич, қаёққа?.. Уртоқ таржимон!..

Қаёқда дейсиз: этигининг тўқиллаганигина эшитилди, холос.

Этик шунинг учун тўқиллардики, Соня Гурвич шу вақтгача ҳеч қачон этик киймаган ва тажрибасизлик қилиб, омбордан анча каттасини олган эди. Этик оёққа тўғри келса, тўқилламайди, балки тарақлайди: буни армияда хизмат қилган ҳар бир киши билади. Аммо Сонянинг оиласи ҳарбий эмасди. Бу оилада умуман этик кийилмасди, ҳатто Сонянинг дадаси ҳам умрида этик киймаган эди...

Немига ортидаги уларнинг кичкина уйи эшигига мис тахтача осиглиқ бўлиб, унга «МЕДИЦИНА ДОКТОРИ СОЛОМОН АРОНОВИЧ ГУРВИЧ» деб ёзилган эди. Отаси медицина доктори эмас, оддий участка врачлари бўлса ҳам тахтачани олиб ташлашмасди, чунки уни бобоси совға қилган ва ҳатто ўз қўли билан мих қоқиб, маҳкамлаб қўйган эди. Шунинг учун маҳкамлаб қўйганки, ўғли маълумотли киши бўлиб етишган ва уни бутун Минск билиши керак эди.

Яна эшик ёнида қўнғироқ дастаси осиглиқ турарди, қўнғироқ жиринглаши учун уни силкитиш зарур эди. Бу қўнғироқнинг кечаю кундуз, ёзу қиш ташвишли жиринглаши Сонянинг ёшлиги билан боғлиқ. Дадаси кичкина чамадонни кўтариб олиб, ҳар қандай обҳавода ҳам пиёда юрарди, чунки извошда юриш қимматга тушарди. Қайтиб келгач эса, сил, томоқ оғриги,

безгак ҳақида секин гапириб берар, бувиси унга олчадан қилинган вино қуйиб берарди.

Уларнинг оиласи жуда аҳил ва катта эди: болалар, жиянлар, бувиси турмушга чиқмаган холаси, яна қандайдир узоқ қариндоши улар билан бирга туришарди. Уйда ҳеч қачон битта каравотда бир киши ухламасди, ҳар бир каравотда уч кишидан ётишарди.

Соня университетда ўқиганида ҳам опаларининг эски кўйлагидан тикилган кўримсиз, совутдек дағал кўйлак кийиб юрарди. Узоқ вақтгача бу кўйлакларнинг оғирлигини сезмади, чунки танцага қатнаш ўрнига қироатхонага, агар иккинчи қаватга билет ололса, МХАТга югурарди. Лекция вақтида ёнида ўтирадиган кўзойнакли йигит у билан бирга қироатхонада ўтириши бежиз эмаслигини фаҳмлаганидан кейингина кўйлакларининг ўзига ярашмаслигини сизди. Бу бир йил ўтгач, ёз вақтида содир бўлди. Горький номли маданият ва истироҳат боғида ўтказилган ягона ва унутилмас оқшомдан кейин уч кун ўтгач қўшниси унга Блокнинг юпқагина китобини совға қилди ва кўнгилли бўлиб фронтга кетди.

Ҳа, Соня университетда ҳам опаларининг эскиларидан тикилган кўйлак кийиб юрарди. Узун ва совут каби оғир кўйлаklar...

Рост, кўп киймади: бор-йўғи бир йил. Кейин эса форма кийди. Яна икки размер катта этик.

Қисмда уни деярли билишмасди: у кўзга ташланмас ва буюрилган ишни сўзсиз бажарарди. Зенитчиликка ҳам тасодифан тушиб қолганди. Уша даврда мудофаа жанглари борарди, таржимонлар етарли бўлиб, зенитчилар эса етишмасди. Уша «мессер»лар билан бўлган жангдан кейин уни Женька Комелькова билан бирга юборишди. Шунинг учунми, унинг овозини ёлғиз старшина эшитди:

— Гурвич бақиргандай бўлдими?

Қулоқ солишди, қоялар сукунатга чўмган. Фақат шамол ҳуштак чаларди.

— Йўқ, — деди Рита. — Сизга шундай туюлгандир.

Узоқдан келган хўрсинишдек овоз бошқа эшитилмади, лекин Васков юзи борган сари тундлашиб, ҳамон қулоқ соларди. Бу ғалати бақирик унинг қулоғига ўрнашиб қолган, ҳамон бақирини эшитилаётгандек

эди. Бу бақиріқ нимани билдиришини Федот Евграфич даҳшат ичида тушуна бошлаганди.

Ранги оқариб, бошқача овоз билан:

— Комелькова, орқамдан. Қолганлар шу ерда кутсин,— деди.

Васков олдинда соядек борарди, Женька эса, ҳансираб, унга зўрға етиб юрарди. Рост, Федот Евграфичнинг юки йўқ, Женька эса милтиқ кўтариб олган, бунинг устига юбкада, юбка эса югурганда ҳамиша торлик қилади. Лекин, энг муҳими, Женька бутун кучини шовқин чиқармасликка сарфлар, қолганига мадори қолмасди.

Старшина эса бутун вужуди диққатга айланган, ҳалиги бақиріққа қаратилган эди. Ягона, деярли унсиз бақиріқни у бирдан эшитди, бу овоз кимники эканлигини билди ва нима бўлганини тушунди. У бундай бақиріқни олдин ҳам эшитган, бундай бақиріқ билан ҳамма оламдан ўтади, ҳамма ғойиб бўлади, шунинг учун ҳам бундай бақиріқ қулоғингда жаранглайверади. Қалбингда, жисмингда жаранглайди ва бу жарангни ҳеч қачон унутолмайсан. У гўё музлагандек вужудингни титратади, эзиб, юрагингни уюштиради, шу сабабли ҳозир комендант шошиларди.

Худди шу сабабли у тўсатдан деворга дуч келиб қолгандек, бирдан тўхтади, Женька эса ўзини тўхта толмай, келиб унга урилди. Старшина эса қайрилиб қарамади ҳам, фақат чўққайиб ўтириб, қўлини ерга — из ёнига қўйди.

Бу из япалоқ, тишли эди.

— Немисларми?.. — овоз чиқармай сўради Женька.

Старшина жавоб бермади. У тикилар, қулоқ солар, ҳидлаб кўрарди. Муштини шунчалик қисдикки, бармоқлари оқариб кетди. Женька олдинга энгашиб қаради, тошда томчилар қорайиб кўринарди. Васков тошни оҳиста олди, унда қора томчи қуюлиб, жонли нарсадек бужмайиб қолган эди. Женька бошини силкитиб, бақирмоқчи бўлди-ю, бўғилиб қолди.

— Пала-партиш,— оҳиста гапирди старшина ва яна такрорлади: Пала-партиш...

Ҳалиги тошни оҳиста ерга қўйди, ким қаёққа қараб юрганини, ким қаерда турганини чамалаб, атрофга қаради. Сўнг қоя орқасига қараб юрди.

Ҷоя орқасида Гурвич гужанак бўлиб ётарди, куйган юбкаси орасидан қўпол кирза эшиги чиқиб турибди. Васков уни камаридан тортиб, қўлтигидан ушлаш учун бир оз кўтарди ва четга судраб бориб, чалқанча ётқизди.

Соња ярим юмуқ кўзлари билан осмонга қараб ётарди, гимнастёркасининг юқори қисми қонга бўялган эди. Федот Евграфич гимнастёрка тугмаларини ечиб, Соњанинг кўкрагига қулоқ тутди. Узоқ қулоқ солиб турди, Женька эса орқада муштини тишлаб, овоз чиқармай пиқилларди. Сўнг старшина қаддини ростлаб, қиз кўкрагидаги қондан ёпишқоқ бўлиб қолган кўйлакни авайлаб текислади: унда иккита тор тешик кўринди. Биринчиси кўкрак, чап кўкрак тўғрисида, иккинчиси сал пастроқда, юрак тўғрисида эди.

— Мана нима учун бақирган экансан, — старшина хўрсинди. — У сени эркак киши деб ўйлаган ва ҳамла ҳам ўшанга мўлжалланган, шунинг учун бақирингизга улгургансан. Биринчи зарбада юрагингга етказа олмаган: кўкрагинг халақит берган...

Еқасини тўғрилаб, тугмаларини қадади, ҳаммасини, битта ҳам қолдирмай қадади. Қўлларини қовуштириб қўйди, кўзларини бекитмоқчи бўлди, аммо юмилмади, фақат қовоғини қонга бўяб юборди. Урнидан турди:

— Ҳозирча шу ерда ётатур, Сонечка.

Орқада Женька пиқиллаб йиғлади. Старшина қовоғини уйиб:

— Йиғлаб ўтиришга вақт йўқ, Комелькова, — деди унга.

Шундай деди-ю, энгашиб, билинар-билинемас тишли изни сезгиси билан аниқлаб, олдинга тез юриб кетди...

9

Немислар Соњани кутиб туришганмикин ёки Соња уларга тасодифан дуч келиб қолдимикан? Старшина Васковга ўша лаънати тамакини олиб келишга шошилиб, ўзи икки марта ўтган ва яхши билган йўлидан қўрқмай югурган. Қувониб югурган ва нозик елкаларига терлаган оғирлик қаердан тушганини, нима учун юраги бирдан қаттиқ оғриқдан типирчиллаганини ан-

лашга ҳам улгурмаган. Йўқ, улгурган. Англаб, бақиришга улгурди, чунки биринчи зарбдаёқ пичоқ юракка бориб етмаган: сийнаси халақит берган. Сийнаси баланд, қаттиқ эди.

Балки воқеа бундай бўлмагандир? Балки улар Соняни кутиб туришгандир! Балки қўпоровчилар тажрибасиз қизларни ҳам, уларнинг разведка учун орден олган, муддатдан ташқари хизмат қилувчи старшиналарини ҳам алдашгандир. Балки у фрицларни эмас, фрицлар унинг изидан пойлаб юришгандир. Балки ҳаммаларини кўриб, ҳисоблаб, қачон кимни тугатишни белгилаб ҳам қўйишгандир?

Лекин ҳозир Васковни қўрқув эмас, ғазаб олға суриб борарди. У ғазабдан тишларини ғичирлатар ва фақат бир нарсани — уларга етиб олишни хоҳларди. Етиб олса бўлгани, у ёгини ўзи биледи...

— Сен бақиришга ҳам улгурмайсан... Йўқ, бақиролмайсан...

Тошлар устида баъзи жойларда билинар-билинемас из қолганди, уларга қараб, Федот Евграфич немислар икки киши эканлигини аниқ билди. У ўзини кечира олмас, немисларнинг қаердалигини аниқ билмагандан, улар бу ерда эмас, гулханнинг нариги томонида тентираб юрибди деб умид қилганидан, кечагина бир котелокдан овқат еган таржимоннинг ҳалок бўлишига йўл қўйганидан қийналар эди. Бу азоб унинг бутун аъзосини исканжага олган эди. Энди у фақат бир нарса — қувлаш билан тинчланиши мумкин. Бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлашни истамас, Комельковага ҳам ўгирилиб қарамасди.

Женька қаёққа ва нима учун югуриб кетаётганларини биларди. Старшина ҳеч нарса айтмаган бўлса ҳам биларди, аммо қалбида қўрқув йўқ эди. Бирдан бутун вужуди жунбушга келганди, шу боис уни ҳеч нарса изтиробга солмас эди. Женька ўзини қаттиқ идора қилар, шу сабабли уни ҳеч нарса чалғитмасди. Йлгари ҳам, эстон аёл уни яшириб қўйганда шундай бўлган эди. Қирқ биринчи йил ёзида, деярли бир йил арвал...

Васков қўлини кўтарди ва у жонҳолатда нафасини ичига ютди.

— Дамингни ол, — деди Федот Евграфич зўрға эшитиладиган қилиб. — Улар шу ўртада. Яқин орада.

Женька милтиққа суянди, ёқасини тортиб очди. Кўкрагини тўлдириб чуқур нафас олгиси келарди. аммо душман эшитмаслиги учун оҳиста нафас оларди ва бундан юрак тинчлангиси келмасди.

— Ана улар, — деди старшина.

У тошлар орасидаги тор ёриқдан қараб турарди. Женька ҳам қаради: уларнинг олдидан ўрмон томон бошланган сийрак оқ қайинзорда дарахтларнинг эги-лувчан учи сал қимирларди.

— Ёнимиздан ўтишади,— Васков ўгирилмай гапни давом эттирди.— Шу ерда тур. Урдак бўлиб гаққиллашим биланоқ тош ёки қўндоқ билан ерга ур, улар сен томонга қарасин. Кейин қотиб жим тур. Тушундингми?

— Тушундим,— деди Женька.

— Демак, ўрдак бўлиб гаққиллаганимда. Ундан олдин эмас.

У ўпкасини тўлдириб чуқур нафас олди-да, тош устидан тўғри оқ қайинзорга сакради.

Энг муҳими уларнинг кўзи қамашини учун қуёш ботаётган томондан босиш. Иккинчи муҳим иш — елкасига сакраш. Зарб билан йиқитиш, пичоқ уриш, бақиртирмаслик, токи сувга чўккандек, бўлсин...

У яхши жойни танлади. Немислар бу ердан айла-ниб ўтиша олмас, уни ҳам кўришмас эди. Ўзлари эса очиқ жойга чиқишади, чунки у яширинган жой олди-да — оқ қайинзорда кичик яланглик бошланади. Албатта шу ердан хотиржам, бехато отиши мумкин, аммо ўқ овози асосий группага эшитилмаслигига ишонч камроқ, элдан бурун шовқин кўтариш эса ўзига зиён. Шу сабабли у тўппончани дарров гилофига тикиб, тўполонда тушиб қолмасин деб тасмасини солди. Ўлжа олинган фин пичоғи қинидан енгил чиқишини текшириб кўрди.

Шу пайт баҳорда майин барглари билан ясанган сийрак, оқ қайинзорда немислар биринчи марта очиқ кўринди. Федот Евграфич кутганидек, улар икки киши эди, ўнг елкасига автомат осиб олган норғули олдинда келарди. Тўппончадан отиб тугатишнинг энг қулай пайти, жуда қулай пайти эди, лекин старшина бу фикрдан қайтди. Аммо бунга сабаб ўқ овози чиқишидан қўрқиш эмасди. Соня эсига тушиб кетди. Энди уларнинг осонгина ўлишига йўл қўймайди. Жонга жон,

пичоқ билан ўлдиргани учун пичоқдан ўлим топишадди. Ҳозир шундай, фақат шундай бўлиши керак.

Немислар ҳеч нарсадан ҳайиқмай, бемалол келишарди, орқадагиси ҳатто лабларини ялаб, қотган нон чайнаб борарди. Старшина уларнинг қадами катталигини аниқлади, қачон тўғрисига етиб келишларини мўлжаллади, финкани қинидан суғурди ва биринчиси бир сакрашлик жойга етиб келганда икки марта калта ва тез ғаққиллади. Немислар дарров бошларини кўтарди. Лекин шу пайт уларнинг орқасида Комелькова қўндоқ билан қояга урди, улар шовқин эшитилган томонга шарт бурилишди, шу заҳоти Васков сакради.

У сакрашни аниқ мўлжаллаган эди: вақт ҳам тўғри танланган, масофа ҳам тўғри ўлчанган эди. Немиснинг устига тушиб, тиззалари билан тирсагини қисди. Фриц нафас олишга ҳам, сесканишга ҳам улгурмаёқ старшина чап қўли билан пешонасидан тортиб, бошини орқага қайирди-ю, таранг бўйнига ўткир пичоқни тортди.

Худди шундай мўлжалланган эди. Қўйдек сўйиб ташлаш керак эди уларни. Бақиринишга улгурмасин, қонига беланиб хирилласин. Фриц қулай бошлаганда комендант унинг устидан сакраб тушиб, иккинчисига ташланди.

Бор-ўғи бир сониягина ўтди, бир сония: иккинчи немис орқасини қилиб турарди, энди ўгирилаётган эди. Лекин иккинчи марта сакрашга Васковнинг кучи етмадими ёки имиллаб қолдими — пичоқ санчолмай қолди. Автоматни уриб туширди, лекин қўлидаги финкани ҳам тушириб юборди, қонга беланган, совун каби сирғанчиқ эди пичоқ.

Бемаъни иш бўлди: жанг ўрнига олишув, муштлашиш. Немис ўрта бўй бўлса ҳам тиришқоқ, чайир чиқиб қолди: Васков шунча уринса ҳам уни эгиб, босиб ололмасди. Тошлар ва оқ қайинлар орасида шох устида олишардилар, лекин немис старшинани енгилшга ишонганиданми ёки кучини кетказгиси келмаганиданми, ҳозирча бақирмасди. Федот Евграфич яна хато қилиб қўйди: немисни маҳкамроқ тутмоқчи бўлган эди, у Васков чангалидан сирғаниб чиқиб, пичоғини қинидан суғуришга улгурди, Васков бу пичоқдан қўрққанидан кўп кучи ва эътибори пичоққа қаратилди-ю, на-

тижада немис унинг устига чиқиб, оёқлари билан гавдасини қисиб олди ва энди ханжарнинг хира тиғи билан унинг томоғига интилди. Ҳозирча старшина унинг қўлини ушлаб турар, ҳозирча ўзини ҳимоя қиларди, лекин фриц бутун оғирлиги билан устидан босар, бу вазият узоқ давом этолмасди. Буни комендант биларди, немис ҳам биларди — кўзлари қисилиб, лаблари қийшайётгани бежиз эмасди.

Бирдан фриц бўшашиб қолди, бўш қопдек бўшашиди, Федот Евграфич олдин тушунмади, биринчи зарбани эшитмаган эди. Иккинчисини эса эшитди: чириган ёғочга урилгандек бўғиқ товуш эшитилди. Юзига иссиқ қон сачради ва немис қийшайган оғзи билан ҳаво ютиб, орқасига ағдарила бошлади. Старшина уни улоқтириб ташлади, пичоқни тортиб олиб, юрагига мўлжаллаб санчди.

Шундан кейингина атрофга қаради: жангчи Комелькова таёқ ушлагандек, милтиқнинг стволидан тугтиб, унинг олдида турарди. Милтиқ қўндоғи қон эди.

— Яша, Комелькова... — старшина бўлиб-бўлиб гапирди. — Сенга миннатдорчилик... эълон қиламан...

Ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, туролмади. Оғзини балиқдек каппа-каппа очиб, ерда ўтириб қолди. Фақат ҳалиги, биринчисига қаради: бақувват немис экан, хўкиздек бақувват. Ҳали ҳам типирчилар, хириллар, ҳали ҳам қон сачраб турарди. Иккинчиси эса қимирламамас эди, ўлим олдидан гужанак бўлганча қотиб қолганди. Иш тугаган эди.

— Мана, Женя, — деди секин Васков. — Улар, демак, яна икки кишига камайди...

Женька бирдан милтиқни ташлаб, энгашганча, маст одамдек тебраниб бута орқасига ўтди. У ерда чўккалаб қолди: кўнгли айнир, қайт қилар ва йиғлар, онасиними, кимнидир чақирарди...

Старшина ўрнидан турди. Ҳамон тиззаси қалтирар, кўкраги оғирди, лекин энди вақтни бой бериш хавфли эди. У Комельковани ўз ҳолига қўйиб берди, биринчи қўл жангида одам ҳаёт қаби табиий бўлган «ўлдирма» деган қонунни босиб ўтганидан ларзага келишини ўз бошидан ўтказгани учун уни чақирмади ҳам. Бунақага ўрганиш, бағритошга айланиши керак, Евгениягина эмас, бошқа жангчилар, бақувват эркаклар ҳам дийдалари қотмагунча қаттиқ азоб чекишган. Бу ерда эса

аёл жонли одамнинг бошига қўндоқ билан урди, хотин киши, табиатан, қотилликни нафрат билан қораловчи бўлажак она. Буни ҳам Федот Евграфич немислар жиноятига тиркаб қўйди, чунки улар инсоният қонунларини поймол этишди ва оқибатда ўзлари қонундан ташқарида бўлиб қолишди. Шунинг учун ҳам Васков ҳали совумаган мурдаларни тинтиётганда фақат ижирғанарди, ўлимтикни айлантириб кўраётгандек жирканарди, холос...

У қидираётганини топди,— ҳозиргина хириллашдан тўхтаб, жони жаҳаннамга кетган новчасининг чўнтагидан тамаки халтачасини топди. Унинг, старшина Васковнинг, устига «Азиз Ватан ҳимоячисига» деб тикилиб ёзилган шахсий тамаки халтачасини топди. Қўлига олиб, қисди: Соня келтириб беролмади... Йўлини тўсиб турган сержун қўлни этиги билан тепиб улоқтирди-да, Женьканинг ёнига келди. У ҳамон буталар орасида бўғилиб, пиқиллаб, чўккалаб турарди.

— Кетинг...— деди.

Васков қисилган муштумини Женянинг юзига яқин келтириб, бармоқларини ёзиб, тамаки халтачасини кўрсатди. Женька таниб, дарров бошини кўтарди.

— Тур, Женя.

Туришига ёрдамлашди. Орқага, ялангликка бошлади, Женька эса бир қадам қўйди-ю, тўхтади, бошини сарак-сарак қилди.

— Қўй, — деди Васков. — Қийналганинг етар. Бир нарсани тушунмоқ керак: булар одам эмас. Одам эмас, ўртоқ жангчи, инсон эмас, ҳатто ҳайвон ҳам эмас — фашистлар улар. Демак, уларга фашист деб қара.

Лекин Женька қарай олмасди. Федот Евграфич ҳам қаттиқ турмади. Автоматларни, запас обоймаларни олди, флягаларни ҳам олмоқчи бўлди-ю, Комельковага кўз қирини ташлаб, фикридан қайтди. Жин урсин, катта ўлжа эмас. Женькага эса енгилроқ бўлади, камроқ эслайди.

Васков ўлдирилганларни яшириб ўтирмади: барибир бутун ялангликдаги қонни қириб ташлолмайсан. Бундай қилишнинг фойдаси ҳам йўқ: кеч кириб боряпти, тез орада мадад етиб келиши керак эди. Немисларнинг вақти оз қолганди, старшина бу вақтни улар хавф-хатар остида ўтказишларини истарди. Майли, қийналишаврсин, дозорни ким ўлдирганини тахмин

қилишаверсин, ҳар бир шитирлашдан, ҳар бир соядан чўчишаверсин.

Биринчи кўлмакка дуч келишгандаёқ (яхшиямки бу ерда кўлмаклар малла қиз юзидаги сепкилдек кўп) старшина юзини ювди, амал-тақал қилиб узилган ёқасини гимнастёркасига ёпиштирди.

— Балки ювиниб оларсан?

Женька бош чайқади, йўқ, уни ҳозир гапга сололмайсан, чалғитолмайсан... Старшина хўрсинди:

— Одамларимизни ўзинг топиб бороласанми ёки кузатиб қўяйми!

— Топиб бораман.

— Кетавер. Сонянинг олдига боринглар. Демак, ўша жойга... Балки ёлғиз қўрқарсан?

— Йўқ.

— Ҳар ҳолда эҳтиёт бўл. Тушунишинг керак.

— Тушунаман.

— Майли, кетавер. У ерда ўралашиб ўтирманглар, кейин мотам тутамиз.

Ажралишди. Федот Евграфич Женька кўздан йўқолгунча орқасидан ғараб турди: у зўрға юриб борарди. Душманга эмас, ўз туйғуларига қулоқ соларди. Эҳ, сиз, жангчилар...

Соня ярим юмуқ, хира кўзларини осмонга тикиб ётарди. Старшина унинг кўзларини яна юмиб қўймоқчи бўлди, аммо юмолмади. Шундан кейин Сонянинг гимнастёркаси чўнтагини ечиб, у ердан комсомол билети, таржимонлар курсини битиргани ҳақидаги справка, иккита хат ва фотосуратни олди.

Бу фотографияда граждан кийимидаги кишилар ҳам кўп эди. Ўртадаги ким эканлигини Васков аниқлай олмади: пичоқ қоқ ўртасини тешиб ўтган эди. Соняни эса топди: ён томонда узун энгли, кенг ёқали кўйлакда турибди: ингичка бўйни кўйлак ёқасидан туртиб чиқиб турибди. У кечаги гапларни, Сонянинг хомушлигини эслади ва алам билан, оддий аскар Софья Соломоновна Гурвичнинг қаҳрамонларча ҳалокати тўғрисида ёзиб юборадиган қариндоши ҳам йўқ, деб ўйлади. Сўнг унинг рўмолини тупуги билан ҳўллаб, қовоқларида қотиб қолган қонни артди-да, шу рўмол билан юзини ёпиб қўйди.

Ҳужжатларни эса ўз чўнтагига солди. Чап чўнтагига, ўзининг партбилети турган чўнтагига солиб қўй-

ди. Енига ўтириб, ҳеч эсдан чиқмайдиган халтачадан тамаки олиб чекди.

Унинг ғазаби босилди, оғриқ ҳам сўнган эди: фақат қайғуга тўла, ҳалқумигача қайғуга тўла, ҳатто томоғи бу қайғудан қичишарди. Энди ўйлаб кўрса, чамаласа, ҳар воқеани ўз жойига қўйиб, бундан кейин қандай ҳаракат қилишни пухталаб олса бўларди.

У дозорларни ўлдириб, ўзини фош қилиб қўйганидан афсусланмасди. Ҳозир вақт унинг фойдасига ишларди, ҳозир ҳамма линиялардан улар ва диверсиячилар ҳақида доклад қилиняпти ва жангчилар эҳтимол фрицларни қандай қилиб осонроқ тугатиш тўғрисида инструктаж олишаётгандир. Ун олти кишига қарши тўртовлон уч соат, боринги, беш соат олишишига тўғри келар, бунга бардош бериш мумкин. Бунинг устига улар немисларни тўғри йўлдан чалғитиб, Легонт кўлига йўналтириб юборишди. Кўлни айланиб ўтиш учун эса бир кеча-кундуз юриш керак.

Унинг командаси ҳамма юклари билан келади. Икки киши, рост, икки томонга қараб кетди, уларнинг юки эса қолди ва эҳтиёткор оиладагидек отряд буюмлари кўпая бошлади. Галя Четвертак Соняни кўриб қичқириб, қалтирай бошлаган эди, Осянина жеркиб берди:

— Йиғи-пиғи бўлмасин!..

Шундан кейин Галя жим бўлиб қолди. Сонянинг бош томониغا чўккалаб, секин йиғлай бошлади. Рита эса оғир нафас олар, кўзлари қуруқ эди.

— Қани, дафнга ҳозирланглар, — деди старшина.

Болтачани олиб (бунақа ишга белкурак олмаган экан-а!), қабр учун жой излаб тошларни оралаб кетди. Қидирди, нуқул қояларга дуч келарди, қазиб бўлмайди. Тўғри, чуқур топди. Шох-шаббаларни кесиб, остига солди, кейин қайтиб келди.

— Аълочи эди, — деди Осянина. — Нуқул бешга ўқиган, мактабда ҳам, университетда ҳам.

— Ҳа, — деди старшина. — Шеър ўқирди.

Ўзича эса, муҳими бу эмас, деб ўйлади. Энг муҳими — Соня бола кўриши, болаларидан неvara, чевара кўриши мумкин эди. Энди эса ана шу ришта узилди. Инсониятнинг бепоён калавасидан пичоқ билан қирқилган битта ришта...

— Кўтаринглар, — деди у.

Комелькова билан Осянина елкасидан, Четвертак оёғидан кўтарди. Қоқилиб, чайқалиб, кўтариб кетишди, Четвертак янги ясалган шиппак кийган қўпол оёғини судраб босарди. Федот Евграфич эса Сонянинг шинелини кўтариб, орқада борарди.

— Тўхтанглар, — деди у чуқур ёнига келишгач. — Ҳозирча шу ерга қўйинглар.

Чуқур четига ётқизиб қўйишди: боши ўрнашмай, ҳадеб қийшайиб кетаверди, буни кўриб, Комелькова пилоткани чаккасига тираб қўйди. Федот Евграфич эса ўйланиб, қовоғини солиб (хоҳламаганди бунақа қилишни, сираям хоҳламаганди), қарамасдан Осянига буюрди:

— Оёғидан ушлаб тур.

— Нимага?

— Буюргандан кейин ушлайвер-да! У ердан эмас — тиззасидан!

Сонянинг оёғидан этигини ечиб олди.

— Нега?.. — қичқирди Осянина. — Ундай қила кўрманг!..

— Негаки, жангчимиз оёқ яланг, мана нима учун.

— Йўқ, йўқ, йўқ! — Четвертак титраб кетди.

— Бекинмачоқ ўйнаётганимиз йўқ, қизлар, — старшина хўрсинди. — Тириклар ҳақида ўйлаш керак. Урушда фақат шу қонун бор. Ушла, Осянина. Буюраман, ушла.

Иккинчи пойини ечиб, Галя Четвертакка ташлади:

— Кий. Ҳиқилламай кий: немислар бизни кутиб ўтиришмайди.

Чуқурга тушиб, Соняни шинелга ўраб, қабрга қўйди. Устига қизлар узатиб турган тошларни тахлай бошлади. Тепалик ҳосил бўлди: старшина тепаликка пилотка қўйиб, тош билан бостирди. Комелькова эса қабр устига яшил шох қўйди.

— Харитада белгилаб қўямиз, — деди старшина, — урушдан кейин ёдгорлик ўрнатамиз.

Харитадан жойни топиб, белги қўйди. Қараса, Четвертак ҳамон шиппакда турибди.

— Жангчи Четвертак, нима гап? Нега оёғингга киймадинг?

Четвертак титраб кетди:

— Йўқ!.. Йўқ, йўқ, йўқ! Бундай қилиш яхши эмас. Зарарли! Менинг ойм медицина ходими...

— Етар алдаганинг! — Осянина бирдан қичқириб юборди. — Етар! Ойинг йўқ! Бўлган ҳам эмас! Ташландиқсан, ёлғонни тўқишга ҳожат йўқ!..

Галя йиғлаб юборди. Ҳайвончи синиб қолган ёш боладек хафа бўлиб, аччиқ йиғлади...

10

— Нима кераги бор бундай гапни, нима кераги бор? — таънаомуз деди Женька ва Четвертакни қучоқлади. — Биз баджаҳл бўлмаслигимиз керак, бўлмаса тошбағир бўлиб қоламиз, немислардек тошбағир бўлиб қоламиз...

Осянина индамади...

Галя чиндан ҳам ташландиқ эди, ҳатто Четвертак деган фамилияни ҳам болалар уйида беришган. Чунки ҳаммадан пакана, бошқалардан нимчорак кам эди.

Болалар уйи собиқ монастирда жойлашган бўлиб, баланд шиплардан семиз, кулранг шиллиққуртлар тўкиларди. Кўп черковлар шошилич равишда турар жойга мосланган бўлиб, деворларидан яхши бўялмаган серсоқол шахслар кўриниб турарди, роҳибларнинг ҳужралари ертўлага ўхшаб совуқ эди.

Ун ёшида Галя шовқин кўтариб, ном чиқарди. Монастир қурилгандан буён бу ерда бундай шовқин бўлмаган эди. Тунда зарурат билан бориб, овозининг борица бақириб, уйни бошига кўтарди. Иссиқ ўринларидан туришга мажбур бўлган тарбиячилар уни нимқоронғи коридорда ётган жойидан топишди ва Галя, соқолли чол ер остига судраб кетмоқчи бўлди, деб содда қилиб тушунтирди.

«Хужум ҳақида иш» юзага келди, бу иш бутун округда битта ҳам соқолли одам бўлмагани учун чиғаллашиб кетди. Бу ерга келган терговчилар ва ўз ораларидан чиққан Шерлок Холмслар Галядан сабртоқат билан сўраб-суриштиришди ва бу воқеа борган сари янги-янги тафсилотлар билан тўлдирилаверди. Фақат кекса завхоз — жарангдор фамилия топиб бергани учун Галя у билан дўстлашиб қолган эди — во-

қеанинг тагига етди: буларнинг ҳаммаси уйдирма эди.

Галяни анчагача калака қилиб, нафратланиб юришди, у эса мана сенларга, дегандек, эртақ тўқиди. Рост, эртақ «миттивой» эртагига жуда ўхшаб кетарди, лекин, биринчидан, Галянинг эртагида ўғил бола ўрнида қиз бола эди, иккинчидан, эртақда соқолли қариялар ва қоронғи ер қаъри ҳам бор эди.

Эртақ ҳамманинг жонига тегиши биланоқ шон-шуҳрат ўтиб кетди. Галя янги эртақ тўқиб ўтирмади. Бунинг ўрнига болалар уйда роҳиблар кўмиб қўйган хазина ҳақида мишмишлар тарқалди. Хазина излаш дарди тарбияланувчилар орасида юқумли касалдек тарқалди ва қисқа вақт ичида монастырь ҳовлиси ўйдим-чуқур бўлиб кетди. Раҳбарлар бу дардни тугатмай туриб, ертўлалардан кенг оқ кийимли шарпалар чиқа бошлади. Шарпаларни кўплар ўз кўзи билан кўрди ва ёш болалар кечаси ташқарига чиқишдан бутунлай бош тортишди, бунинг оқибати эса аён. Иш фалокат даражасига бориб етди, тарбиячилар алвастиларни қўлга тушириш учун яширин равишда ов қилишга мажбур бўлишди.

Биринчи бўлиб қўлга тушган оқ чойшабга ўралган алвасти Галя Четвертак бўлиб чиқди.

Шундан кейин Галя тинчиб қолди. Яхши ўқир, октябрятлар билан ўйнар, ҳатто яккахон ашулачи бўлишни, узун кўйлакни ва ҳамманинг ҳавас қилишини орзу қилиб юрса ҳам, хорда ашула айтишга рози бўлди. Шу даврда у биринчи муҳаббат нималигини билди, у ҳамма нарсани сирли қилиб кўрсатишга ўрганиб қолганлиги учун, кўп ўтмай бутун уйни ёзишмалар, мактублар, кўз ёши-ю, учрашувлар босиб кетди. Айбдорга яна танбеҳ беришиб, дарҳол ундан қутулиш чорасини кўришди. Юқори стипендия тайинлаб, кутубхоначилар тайёрлаш техникумига юборишди.

Уруш бошланганда Галя учинчи курсда эди, биринчи душанбадаёқ уларнинг группаси ёппасига ҳарбий комиссариатга келди. Группани олишди-ю, Галяни қайтаришди, чунки унинг бўйи ҳам, ёши ҳам армия стандартига тўғри келмасди. Лекин Галя бўш келмай, қайсарлик билан ҳарбий комиссар ҳузурига қатнайверди. Уялмай-нетмай шунақаям ёлғон гапи-

рардики, уйқусизликдан гаранг бўлиб қолган подполковник нима қилишини билмай, истисно тарзида Галяни зенитчиликка юборди.

• Орзу амалга ошса, романтика қолмайди. Ҳақиқий ҳаёт эса аччиқ ва шафқатсиз бўлиб, ҳарбий уставларни сўзсиз бажаришни талаб қиларди. Сабрсизлик билан кутилган янгилик тез ўтиб кетди, кундалик ҳаёт эса Галянинг фронт тўғрисидаги тасаввурига сира ўхшамасди. Галя ўзини йўқотиб қўйди, бўшашиб қолди ва кечаси яширинча йиғлайдиган бўлди. Лекин шу орада Женька пайдо бўлди ва ҳаёт яна қувончли бўлиб, тез ўта бошлади.

Галя ёлгон гапирмай тура олмасди. Аниқроғи бу ёлгон эмас, ҳақиқат деб кўрсатилган орзу эди. Шу тариқа медицина ходими бўлган она вужудга келди, бундай ойисининг борлигига Галянинг ўзи ҳам деярли ишонарди...

Кўп вақт беҳуда ўтганидан Васков асабийлаша бошлади. Бу ердан тезроқ кетиш, немисларнинг қаерда эканлигини аниқлаш, уларнинг изига тушиш муҳим эди, кейин, майли, ўлдирилган дозорни топишаверсин. Ана ўшанда улар эмас, старшина қулай вазиятда бўлади. Изма-из бориб, уларни турткилайди, зарур томонга йўналтиради ва... кутади. Ҳизматчилар етиб қелишини, облава бошланишини кутади.

Лекин... ушланиб қолишди; Соняни дафн этишди. Четвертакни этикни кийишга кўндиришди, вақт эса ўтиб борарди. Унгача Федот Евграфич автоматларни текширди, ортиқча милтиқларни — Бричкина билан Гурвичникини пана жойга яшириб қўйди, патронларни тенг бўлашиб берди.

— Ҳеч автоматдан отганмисан? — сўради Осянинадан.

← Ҳизматчи автоматдан отганман.

— Ма, фрицларникини ушла. Менимча, ўрганиб оласан, — қандай отишни кўрсатиб, огоҳлантирди: — сурункасига отма: учи кўтарилиб кетади. Қисқа-қисқа от.

Худога шукур, қўзғалишди... У олдинда, Четвертак билан Комелькова ўртада энг орқада эса Осянина борарди. Оҳиста, товуш чиқармай боришарди, лекин яна ҳар ким ўз хаёли билан бўлиб кетганга ўхшайди,

чунки немисларга дуч келишларига сал қолди. Худди эртактагидек мўъжиза бўлди-ю, омон қолишди.

Яхшиямки, старшина уларни биринчи бўлиб кўриб қолди. Тош орасидан чиқди-ю, кўриб қолди: иккитаси рўпарада, қолганлари орқада туришарди. Федот Евграфич етти қадам кечиккандами — уларнинг хизмати шу билан тамом бўларди. Икки сидра отишдаёқ тамом бўлишарди.

Аммо старшина шу етти қадамни қўйиб улгурган эди ва шу сабабли аксинча бўлиб чиқди. Ўзини орқага олишга ҳам, қизларга тарқалинлар деб ишора қилишга ҳам, чўнтагидан гранатани чиқаришга ҳам улгурди. Яхшики, граната запали билан эди: тош орқасидан итқитди-да, портлаши биланоқ автоматдан ўт очди.

Уставда бунақа жанг муқобил жанг деб аталади. Бундай жангнинг муҳим томони шундаки, душман сенинг кучларинг қанчалигини билмайди: сен разведкамисан ёки бош дозормисан, — буни англай олмайди. Шунинг учун бунақа жангда энг муҳими — душманнинг ўзини ўнглаб олишга йўл кўймаслик.

Лекин, ўз-ўзидан маълумки, Федот Евграфич бу ҳақда ўйламасди. Бу унга сингиб кетган, бир умрга сингиб кетган, у фақат отиш ҳақида ўйларди. Яна, жангчиларим қаердайкин, ётиб олишдими ёки қочиб кетишдими, деб ўйларди.

Қулоқни қоматга келтирувчи шовқин кўтарилди, чунки фрицлар у яширинган харсангни мўлжаллаб, ҳамма автоматлардан отишарди. Унинг юзини тош зарралари тилиб юборди, кўзига чанг тўлди, у деярли ҳеч нарсани кўрмасди: кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Артишга ҳам вақт йўқ эди.

Автомати затвори орқага урилиб, шарақлади: патрон тугаган эди. Васков шу дақиқадан қўрқарди: қайта ўқлаш учун вақт керак, ҳозир эса ҳар секунднинг қиммати ҳаёт билан ўлчанарди. Автомат жим бўлиши билан немислар олдинга ташланиб, орадаги ўн ўн беш метрни босиб ўтишсами — иш тамом-вассалом.

Лекин диверсантлар ҳужумга ўтишмади. Бошларини ҳам кўтаришмади, чунки иккинчи автомат — Осянина автомати уларни бош кўтаришга қўймасди.

Нишонга олиб, рўпарадан қисқа-қисқа ўт очиб,

старшинага бир секунд имконият берди. Шу секунд учун бир умр миннатдор бўлмоқ керак.

Уша жанг қанча давом этганини ҳеч ким эслолмади. Одатдаги вақт билан ўлчанса, жанг қисқа бўлди, уставда айтилганидек, муқобил жанг шунақа қисқа бўлади. Агар бошдан кечирганлари сарфланган куч, шиддат ва хавф билан ўлчанадиган бўлса, ҳаётнинг анча-мунчасига, баъзилар учун эса бир умрга татийди.

Галя Четвертак шунақа қўрқдики, бир марта отишга ҳам улгурмади. Юзини тош орқасига яшириб, қўллари билан қулоғини беркитиб ётар, милтиқ бир четга улоқтирилган эди. Женька эса дарров ўзини тутиб олди, шарпани мўлжалга олиб отди. Текказдими, йўқми, униси билан иши йўқ, бу мерганлик майдони эмас, нишонга олишга вақт йўқ.

Икки автомат ва бир милтиқ — бор-йўғи шу, немислар эса бардош беришолмади. Қўрққанлари учун эмас — ноаниқликдан. Бир оз отишиб, чекинишди. Ўт очиб пана қилиб турмай, орқага соқчи қўймай чекинишди. Кейин маълум бўлишича, улар ўрмон ичкарасига кириб кетишган экан.

Отишма бирдан тўхтади, фақат Комелькова ҳамон отишда давом этар, милтиқ зарбидан елкаси титрарди. Обоймани отиб тугатиб, тўхтади. Ер остидан Васковга қаради.

— Тамом, — Васков хўрсинди.

Чуқур сукунат чўкди, ҳатто қулоқлар шанғилларди. Порох ҳиди, чанг, куйинди иси анқирди. Старшина юзини артган эди, кафти қон бўлиб қолди, юзини тош зарралари тилиб юборган эди.

— Ярадор бўлдингизми? — шивирлаб сўради Осянина.

— Йўқ, — деди старшина. — Сен у ёқда қараб тур, Осянина.

Тош орқасидан бошини чиқарган эди, ҳеч ким отмади. Атрофга тикилиб қаради: узоқда — ўрмонга туташиб тетган оқ қайинзорда дарахтларнинг учи қимирлади. Тўппончани ушлаганча оҳиста олдинга сирганиб тушди. Югуриб ўтиб, бошқа қўйтош орқасига яширинди-да яна қаради: портлашдан ҳар томонга сочилиб кетган шохда қон қорайиб кўринди. Қон кўп, лекин жасад йўқ: олиб кетишибди.

Тошлар ва буталар оралаб юриб, диверсиячилар ҳеч қандай заслон қолдирмаганига ишонч ҳосил қилгач, Федот Евграфич хотиржам, тик юриб, шериклари ёнига қайтиб келди. Юзи ачишар, ҳорғинликдан эса икки елкасига тегирмон тоши осиб қўйгандек эди. Ҳатто чеккиси ҳам келмасди. Қани энди чўзилиб ётиб дам олса, ҳеч бўлмаса ўн минут ётиб дам олса, лекин шериклари ёнига етиб келмаёқ Осянина савол берди:

— Ўртоқ старшина, сиз коммунистмисиз?

— Большевиклар партияси аъзосиман...

— Сиздан комсомол йиғилишига раислик қилишни сўраймиз.

Васков ҳайрон бўлиб қолди:

— Йиғилишга?..

Қараса, Четвертак кўз ёшини оқизиб ўтирибди. Комелькова эса порох тутинидан қорайиб кетган, худди лўли қизнинг ўзи бўлиб қолган, ғазаб билан қараяпти.

— Қўрқоқлик!..

Мана-гап нимада экан...

— Йиғилиш ўтказиш — жуда яхши, — жаҳли чиқиб гап бошлади Федот Евграфич. — Йиғилиш — жуда соз нарса! Демак, мажлис ўтказамиз, ўзини йўқотиб қўйганлиги учун ўртоқ Четвертакни қоралаймиз, протоколга ёзиб қўямиз. Шундайми?..

Қизлар индашмади. Ҳатто Галя йиғидан тўхтаб, бурнини тортиб эшитиб турарди.

— Фрицлар эса протоколимизга резолюция қўйиб беришади. Маъқулми шу? Маъқул эмас. Шу сабабли старшина сифатида ҳам коммунист сифатида ҳозирги вақтда ҳар қандай мажлисни бекор қиламан. Бунинг ўрнига шароитни маълум қиламан: немислар ўрмонга кириб кетишди. Граната портлаган жойда қон кўп: демак, кимнингдир кунини битирдик. Демак, ҳисобимча, улар ўн уч киши қолди. Бу биринчи масала. Иккинчи масала шуки, менинг автоматимда отилмаган битта обойма қолди. Сенда-чи, Осянина?

— Бир яримта.

— Шундай дегин. Қўрқоқликка келганда эса, ҳеч қандай қўрқоқлик бўлмаган. Қўрқоқлик қизлар, фақат иккинчи жангда билинади. Буниси эса ўзини йўқотиб қўйиш, холос. Бу тажрибасизликдан бўлган. Тўғрими, жангчи Четвертак?

— Тўғри...

— Ундай бўлса, кўз ёшингни ва бурнингни артиб олишни буюраман. Осянина олдинга ўтиб, ўрмонни кузатсин. Қолган жангчилар овқатланиб, иложи бори-ча дам олишсин. Саволлар йўқми? Буйруқни бажаринглар.

Жим овқатланишди. Федот Евграфичнинг иштаҳаси йўқ эди, фақат оёғини чўзиб ўтиргиси келар, лекин зўр бериб кавшанарди, чунки куч тўплаш керак эди. Унинг жангчилари бир-бирларига қарамай, ёшларга хос иштаҳа билан овқатланишарди. Шуниси ҳам яхши: шалпайиб, тушкунликка тушиб қолишмабди, ҳозирча ўзларини тутишяпти.

Қуёш пастга оғиб, ўрмон чети қорая бошлаганда старшина-ташвишга тушди. Нима учундир ёрдам кечикяпти, немислар эса шу нимқоронғиликдан фойдаланиб, ё яна унга тўқнаш келишлари, ё четдан айланиб, икки кўл оралиғига ўтиб олишлари, ёки ўрмонда ғойиб бўлишлари мумкин. Ана унда қидириб тополмайсан. Винобарин, аҳволдан хабардор бўлиш учун яна қидирувни бошлаш, яна уларнинг изига тушиш лозим. Шундай қилиш даркор, лекин бунга ҳол қолмаган эди.

Ҳа, ҳозирча иш ўнгидан келмаяпти, чаппасига кетяпти. Жангчини ҳам ҳалок қилди, ўзи қаердалигини билдириб қўйди, бунинг устига дам олиш зарур. Ёрдамдан эса ҳамон дарак йўқ...

Аmmo Васков Осянина овқат еб бўлгунча дам олди. Кейин ўрнидан туриб, камарини тортиб боғлади ва қовоғини солиб деди:

— Жангчи Четвертак мен билан бирга қидиришга жўнайди. Бу ерда Осянина бошлиқ бўлиб қолади. Вазифа: орқамиздан узоқ масофа сақлаб юриш. Уқ овозини эшитсанглар, яшириниб олишни буюраман. Биз етиб келгунча яшириниб, кутиб турилсин. Биз қайтиб келмасак, орқага чекининглар. Олдинги позициямиз орқали яширин равишда ғарбга чекининглар. Одамларга дуч келишларинг биланоқ ҳаммасини маълум қилинглар.

Албатта, миясига бундай ишга Четвертак билан бормаслик керак эди, деган фикр келди. Бунақа ишга Комелькова билан бориш ишончлироқ: у синовдан ўтган, бир кунда икки марта синовдан ўтди. Бундай синовдан ўтиш кўпчилик эркакнинг қўлидан келмайди.

Лекин у командир — оддий ҳарбий бошлиққина эмас, ўз қўли остидагилар учун у тарбиячи ҳам бўлиши керак. Уставда шундай деб ёзиб қўйилган.

Уставни эса старшина Васков ҳурмат қиларди. Ҳурмат қилар, ёд билар ва сўзсиз амал қиларди. Шу сабабли Галяга деди:

— Йўлжалта билан шинелни шу ерда қолдирасан. Орқамдан изма-из юр ва нима қилаётганимни кузатиб бор. Нимаики юз берса ҳам овозингни чиқарма. Жим юр, кўз ёшини тий.

Четвертак унинг гапларини тинглар экан, шошилиб ва қўрқиб бош прғарди.

11

Немислар нега жанг қилишдан бош тортишди? Тажриба орттирган кишилар рақибининг ўт очиш қудратига (аниқроқ айтганда, ожизлигига) баҳо бериб, ўзларини тортишдими?

Булар шунчаки саволлар бўлмай, Васков улар устида синчковлиги учунгина бош қотирмаётган эди. Душманни тушунмоқ даркор. Унинг ҳар қандай ҳаракати, жойини ўзгартириши сен учун очиқ равшан бўлиши керак. Ана шундагина худди душман ўйлаётгандек, унинг учун ўйлай бошлайсан. Уруш ахир ким-кимни отиб ўлдиради, деган гап эмас. Уруш — бу ким-кимнинг фикрини билиб олиш. Устав ҳам сенинг каллангни бошқа фикрлардан озод қилиб қўйиш учун, сен узоқроқни ўйлай олишинг учун, нариги томон — душман учун ҳам ўйлаб иш қилишинг учун ёзиб қўйилган.

Лекин Федот Евграфич воқеаларни қанча айлантирмасин, қай томонидан қарамасин, бир нарса аниқ эди: немислар улар ҳақида ҳеч нарса билишмасди. Билишмасди: демак у ер тишлатган ҳалиги иккитаси дозор эмас, балки разведка эди, фрицлар эса уларнинг тақдиридан беҳабар, орқасидан хотиржам келишаётганди. Воқеа шундай бўлган, лекин бундан у ўзига қандай наф чиқара олиши ҳозирча ноаниқ эди.

Старшина ўйлар, бош қотирар, фактларни картдек чийлаб кўрар, ишини эса унутмасди. Ҳушёрлик билан, овоз чиқармай борарди. Аммо шабада на бирор товушни, на бирор нарса ҳидини келтирар, шу сабабли Васков ҳозирча тўхтамай йўл босарди. Ҳалиги-дарди-

сар қиз орқада судралиб келарди. Федот Евграфич унга дам-бадам қараб қўярди, лекин танбеҳ беришга лойиқ бирор ножўя ҳаракат қилмасди. Худди буюрилганидек юриб келарди. Фақат енгил, чаққон эмас, бўшашиб йўл босарди. Бу боши устидан визиллаб ўтган ўқнинг асари эди.

Галя эса ўқ ҳақида ўйламасди. Унинг кўз олдида бошқа нарса тўрарди: Сонянинг чўзилиб қолган кулранг юзи, ярим очик жонсиз кўзлари ва қондан қотиб қолган гимнастёркаси. Яна... кўкрагидаги иккита тешик. Пичоқ тигидек ингичка тешик. Галя Соня тўғрисида ҳам, ўлим тўғрисида ҳам ўйламас — у пичоқнинг баданга ботишини кўнгил айнигудек аниқ сезар, тананинг қисирлашини эшитар, қоннинг оғир ҳидини сезарди. У ҳақиқий ҳаётдан кўра кўпроқ ўзи тасаввур қилган дунёда яшаган эди ва ҳозир буни унутгани, унга хотима беришни истар, лекин унута олмасди. Ана шундан қаттиқ ваҳимага тушар, ана шу ваҳима асоратида ҳеч нарсанинг фарқига бормай юриб борарди.

Федот Евграфич буни билмасди, албатта. У ҳозир менинг бошимга тушадиган иш бунинг ҳам бошига тушади, деб ўйлаётган жангчиси аллақачон ўлдирилганлигини билмасди. Немисларга яқинроқ етиб бормай туриб, душманга қарата бир марта ҳам ўқ отмай туриб — у ўлдирилган эди...

Васков қўлини кўтарди: шу ердан ўнг томонга из кетган эди. Тош зарралари устида зўрға билинадиган енгил из бу ерда, мох орасида чуқурроқ ботиб, сув силқиб, қорайиб кўринарди. Фрицлар оғир юк кўтариб кетаётиб, бирдан қоқилиб кетиб, ялпоқ оёқларининг изини қолдиргандек эди.

— Кутиб тур, — шивирлади старшина.

Изни босмай, ўнг томонга юрди. Буталарни эгиб қаради: чуқурликда шошиб-пишиб пала-партиш ташланган шохлар тагида инсон танаши сал билиниб турарди. Васков шохни оҳиста сурди: чуқурда икки мурда тўнкарилиб ётарди. Федот Евграфич чўккалаб ўтириб, уларга тикилди: тепадагисининг энсасида деярли қонсиз тешик қорайиб кўринди, калта қирқилган сочи оловдан жингалак бўлиб қолганди.

«Отиб ташлашибди, — аниқлади старшина — ўзларининг одамларини орқасидан отишибди. Ярадорни ўлдиришибди, демак, қонунлари шундай экан...»

Васков туфлади. Бу энг катта гуноҳ бўлишига қарамай, ўликларга туфлади. Лекин уларга нафратдан бошқа туйғу сезмади: унинг учун улар ҳам қонундан ташқари эди. Инсонни инсон қиладиган фазилятлар чегарасининг нариги томонида туришарди улар.

Инсонни ҳайвондан ўзининг инсон эканлигини тушуниш ҳисси ажратиб туради. Ана шу тушунча йўқ эканми,— демак, у ҳайвон; энг даҳшатли ҳайвон. Бундай ҳайвонга нисбатан ҳеч қандай инсоний туйғу бўлиши мумкин эмас: на инсонийлик, на ачиниш ва на шафқат бор. Савалаш керак бундайларни. Инига қочиб кетгунча савалаш керак. Инида ҳам бир вақт инсон бўлганлиги эсига тушгунга қадар, буни тушуниб етгунга қадар савалаш керак.

Кундузи, бундан бир неча соат бурун олдинга газаб етаклаб борган эди. Қонга-қон деган ташналик каби оддий газаб етаклаб борган эди. Энди эса бирданига ҳаммаси чекинди, сўнди, тинчланди ва ҳатто... етилди. Нафрат, онгли ўч олишга асосланган нафрат пишиб етилди. Энди бу нафратда жаҳл йўқ эди.

— Демак, қонунлари шундай экан-да?.. Ҳисобга оламиз.

Хотиржамлик билан яна иккитасини чиқариб ташлади: ўн иккита қолди. Бир дюжина.

Четвертак кутиб турган жойга қайтиб келди. Унинг кўзига кўзи тушди-ю, қўрқаётганини кўриб, ичида нимадир узилиб кетгандек бўлди Ич-ичидан, ёмон қўрқаяпти. Бир умрга шундай бўлиб қолмаса-ку, яхши-я. Шу сабабли старшина бир дақиқада ўзини тутиб олиб, унга азиз севгилисига қарагандай жилмайди ва кўз қисиб қўйди:

— У ерда иккитасини тинчитдик, Галя! Иккитасини, демак, ўн иккитаси қолди. Бу ёғи бизга қўрқинчли эмас, ўртоқ жангчи. Биз учун арзимаган гап!..

Бунга жавобан Галя ҳеч нарса демади, ҳатто жилмайиб ҳам қўймади. Бунақа вақтда эркакларнинг жаҳлини чиқариш — болахонадор қилиб сўкиш ёки қулдоғи тагига солиш керак — буни Федот Евграфич ўз тажрибасидан биларди. Қиз болани эса нима қилиш керак — буни билмасди. Тажрибаси йўқ, уставда ҳам бундай шароитда нима қилиш кераклиги ҳақида ҳеч гап йўқ.

— Павел Корчагин ҳақида ҳеч нарса ўқиганми-сан?

Четвертак унга телбага қарагандек қараш қилди-ю, лекин бош ирғади. Буни кўриб Федот Евграфич дадиллашди.

— Демак, ўқиган экансан. Мен эса уни худди сени кўриб турганимдек кўрганман. Ҳа. Бизни, жанговар ва сиёсий тайёргарлик аълочиларини Москвага олиб боришган. У ерда эса мавзолейни, ҳар хил саройларни, музейларни кўрдик, у билан ҳам учрашдик. У катта лавозимига қарамай, содда одам экан. Самимий. Бизни ўтқазиб, чой билан меҳмон қилди, хўш, йигитлар, қандай хизмат қиляпсизлар, деб сўради...

— Нега мени алдаяпсиз, нега?— деди секин Галя.— Корчагин фалаж бўлиб қолган. У асли Корчагин эмас, Островский. У ҳеч нарса кўрмайди, қимирлай олмайди, биз ҳам унга, бутун техникум номидан хат ёзганмиз.

— Балки бошқа Корчагиндир?..

Васков уялиб, терга ботиб кетди. Бунинг устига чивинлар қўймаяпти, кечки чивин айниқса хира бўлади.

— Эҳтимол, мен адашгандирман. Билмадим. Фақат бизга...

Олдинда шох қисирлади. Оёқ остида аниқ қисирлади, старшина эса севиниб кетди. У ҳеч қачон ўз ташаббуси билан ёлғончилар қаторига қўшилиб қолмаган эди, ўз қўл остидагилар олдида шарманда бўлмаганди ва шу сабабли она сути оғзидан кетмаган қиздан таъна эшитгандан кўра бир дюжина душман билан олишишга тайёр эди.

— Бута орасига!..— шивирлади у.— Миқ этма!..

Галяни бута орасига тиқиб, шохларни тўғрилаб қўйишга улгурди, ўзи ёнидаги қўйтош орқасига чўзилди, вақтида яшириниб улгурди. Қараса, яна иккитаси келяпти, лекин зада бўлгандай, эҳтиёткорлик билан автоматни тўғрилаб келяпти. Старшина, немислар бунча жуфт-жуфт бўлиб юришавермаса, деб ўйлаб улгурмаган ҳам эдики, ҳалиги иккитасининг орқасида ва чапроқда буталар шитирлади. У икки томонда дозорлар келаётганини ва немислар кутилмаган учрашувдан, ҳамда разведкасининг ғойиб бўлганидан ташвишланиб қолганини тушунди.

Старшина уларни кўриб турар, немислар уни кў-

ишмас эди, бинобарин, козир туз ҳар ҳолда старшина кўлида эди. Тўғри, бу ягона устунлик, аммо у кучли зарб бериши мумкин. Фақат бу ерда шошилиш мумкин эмасди, шу боисдан Федот Евграфич бутун танаси билан моҳга қапишиб ётар, ҳатто тер босган пешонасидан чивинни ҳайдашга кўрқарди. Майли, пусиб келишаверсин, майли, орқаларини тутиб беришсин, қидирув қаёққа кетаётганини кўрсатишсин, ана шунда старшина ўйин бошлайди, ўзи юради. Ҳозир тузни юради...

Инсон бошига хавф тушганда ё ҳеч нарсага ақли емай қолади, ё икки кишидан кўпроқ ўйлайди. Бири, бундан кейин нима қилсам экан деб режа тузаётганда, бошқаси шу дақиқа ташвишини қилади: ҳамма нарса-ни кўриб, билиб туради. Васков ҳам козир туз ҳақида ўйлаётиб, диверсиячиларни бир дақиқа ҳам унутмади. Кўқ, у яхши бекинган, немислар ҳам ундан четроқдан ўтаётгандек, хуллас, бу жойда хавф кутилмасди. Фрицлар жойни-бўлақларга кесиб ўтиб боришарди, старшина эса жангчиси билан шу бўлақларнинг нақ ўртасида, рост, бошқа-бошқа бўлақлар ўртасида қолишганди. Демак, нафас олмай кутиш, моҳлар ва буталар орасига сингиб кетиш, кейин эса ҳаракат қилиш керак эди. Кейин бирлашиб, нишонни тақсимлаб олиб, қадрдон тўппончаси-ю, немис автоматидан ўт очиш керак.

Афтидан, фрицлар яна ўша йўлни текширишпти ва эртами-кеч Осянина билан Комельковага дуч келиб қолишлари мумкин. Бу старшинани сўзсиз ташвишлантирарди-ю, лекин унчалик эмасди; қизлар уруш кўрган, нима қилишга ақллари етади ва бемалол ё яшириниб олишлари, ё орқага чекинишлари мумкин. Бунинг устига у ўз юришини немислар олдидан ўтиб, икки ўт орасига кириб қолган дақиқага мўлжаллаб кўйган эди.

Диверсиячилар Четвертак яширинган бутани йнгирма метрча сўл томонда қолдириб, рўпарага келишди. Иккала ён томонда келаётган дозорлар кўринмади, лекин Федот Евграфич уларнинг қаердан ўтишини билиб улгурган эди. Ҳеч ким уларга дуч келмайдигандек эди, шунга қарамай старшина автоматни оҳишта предохранителдан туширди.

Немислар энгашиб, автоматларини ўқталиб кели-

шарди. Дозорлар ҳимоясида бўлганлари учун атрофга деярли қарашмас, ҳар дақиқа рўпарадан ўқ отилишини кутиб, олдинга тикилиб келишарди. Яна бир неча қадамдан сўнг улар Четвертак билан Васков оралигида бўлишлари лозим, худди шу дақиқадан бошлаб, старшина овчидек кўзини қисиб, уларнинг елкасини нишонга олган бўларди.

Буталар шитирлаб, орасидан бирдан Галя отилиб чиқди. Энгашиб, қўллари билан бошини бекитганча, ҳеч нарсани кўрмай ва ҳеч нарсанинг фарқига бормай, ялангликдан немислар томон югурди.

— А-а-а...

Автомат қисқа тириллади. Ун қадамча наридан но-зик, югуришдан таранглашган елкасига ўқ санчилди. Галя даҳшатдан бошини чангаллаган қўлларини ёзишга улгурмай, юзтубан йиқилди. Унинг сўнгги қичқириги гилқилдоқ хириллашга айланди, оёқлари эса, этик учини шохга санчиб ҳали ҳам югурар, типирчилар эди.

Ялангликда ҳамма нарса тинди. Бир неча дақиқагагина тинди, ҳатто, Гаянинг оёқлари типирчиллаши ҳам тушдагидек секинлашди. Васков эса ҳамма режалари барбод бўлганини, қўлида козир туз ўрнига олтилик қолганини сезмай ҳали ҳам тош ортида ётарди. Ким билади, шу тарзда қанча ётарди-ю, бундан кейин қандай ҳаракат қиларди. Лекин орқада қирсиллаш ва гурсиллаш эшитилдию Васков ўнг томондаги дозор бу ерга югуриб келаётганини тушунди.

Уйлаб ўтиришга фурсат йўқ. Энди вақт ўтган эди, шу сабабли Федот Евграфич энг муҳимини ҳал қилди: немисларни чалғитиб, бу ердан олиб кетмоқчи бўлди. Уларни эргаштириб, чалғитиб, қолган жангчиларидан узоқлаштирмоқчи бўлди. Шу қарорга келгач, энди яширинмай, сакраб турди, Галя устида, энгашиб турган иккитасига қарата ўқ узди, дуқиллаш эшитилаётган буталар томон автоматдан сурункасига ўқ узди-да, энгашиб, Синюхин тепалигидан ўрмон томон чопиб кетди.

У бирортасига тегизолдими йўқми, буни кўрмади: бунга вақти ҳам йўқ эди. Ҳозир немислар орасидан ёриб ўтиб, ўрмонга эсон-омон етиб олиши ва қйзларни асраб қолиши шарт эди. Уларни, қолганларини сўзсиз асраб қолиш лозим эди, ўзининг эркаклик ва коман-

дирлик виждони олдида асраб қолишга мажбур эди. Шунчасининг ҳалок бўлгани етар. Шунинг ўзи ҳам бир умрга етарли.

Старшина анчадан буён ўша кечдаги каби югурмаган эди. Буталар орасидан ғизиллаб ўтар, тошлар орасидан сакрар, йиқилар, ўрнидан туриб яна югурар ва боши устида япроқларни узаётган ўқлардан қочиб яна йиқиларди. Ҳар томонда кўзга чалинаётган немисларга қарата қисқа-қисқа ўт очар ва шовқин кўтарарди. Буталарни синдирар, топтар, овози хириллаб бақирар эди, чунки фрицларни ўз орқасидан эргаштирмай чекингишга ҳақи йўқ эди. Ут билан ўйнашишга, фрицларни чалғитишга тўғри келарди.

У бир нарсадан деярли хотиржам эди: немислар уни қуршаб олишолмасди. Чунки бу жойларни билдирмас, бунинг устига қуршаб олиш учун оз қолишган, энг муҳими, улар ҳалиги тўқнашувни, ўша муқобил жангни унутишмаган: атрофга аланглаб чопишарди. Шу сабабли ҳозирча осонгина қочиб қутулар, фрицларни атайлаб эрмак қилар, улар таъқибни тўхтатмасликлари учун, ўзларини ўнглаб олиб, бу ерда унинг ёлғиз эканлигини, аслини олганда якка ўзи эканлигини тушуниб қолмасликлари учун тўхтовсиз жаҳлини чиқарарди. Якка ўзи.

Бунинг устига туман ҳам ёрдам берарди: ўша баҳор сертуман келганди. Қўёш уфққа огиши билан пастликларни тутун қоплагандек бўлар, туман қуюқлашиб, ҳар бутага ёпишиб олар, сутдай оппоқ бу туманда бир киши эмас, бутун полк бемалол яшириниб олса бўларди. Васков ҳар дақиқа шу булут орасига шўнғиб кетиши мумкин эди — кейин қидираверишсин!

Бироқ ноқулайлиги шундаки, бу туман кўл томонга чўзилиб кетганди. Васков эса, аксинча, фрицларни ўрмонга олиб боришга интиларди, шу сабабли бутунлай ҳолдан тойгандагина туман ичига шўнғирди. Кейин эса, салом фрицлар, мен тирикман... дегандай, яна туман орасидан чиқарди.

Умуман старцинанинг омади келди. Кичикроқ отишмада одамлар илма-тешик бўлган ҳоллар учраган, бу ерда эса омади келди. Ўлим билан беармон бекинмачоқ ўйнади, лекин ўрмонга чопиб борган ёлғиз унинг ўзи эмасди: бутун компания орқасидан таъқиб

қилиб борди, шу ерга келганда унинг автомати сўнги марта шиқиллади-ю, жим бўлиб қолди. Патронлар ту-гаган, қайта ўқлашга патрон қолмаган эди, унингсиз ҳам автомат старшинанинг қўлини шундай чарчатган эдики, Федот Евграфич уни тош остига яшириб, енгиллашиб, қуролсиз чекина бошлади.

Бу ерда туман йўқ эди, ўқлар эса дарахтларга келиб санчилар, пайрахалар отилиб кетар эди. Энди ўзоқроққа кетиш мумкин, энди ўзи ҳақида ўйлайдиган пайт келди, лекин ғазаби қайнаган немислар уни ярим доира шаклида қуршаб олиб, ботқоққа қисиб қўйиш ва тирик қўлга тушириш умидида дам бермай таъқиб қилиб келишарди. Улар шундай аҳволга тушиб қолишган эдики, старшина уларнинг командири ўрнида бўлганда «тил» учун орденни аямаган, ҳовучлаб берган бўларди.

Энди шундай деб ўйлаган, мўлжаллаб отишмаса керак, деб энди ўзига таскин берганда қўлига ўқ тегди. Тирсагидан пастроққа, юмшоқ жойига тегди, Федот Евграфич эса шошилишда ўқ текканини тушунмади, фарқига бормади, қўлидан иссиқ қон оқиши билан бутага урилиб шилиб олдим, деб ўйлади. Қон кўп кетмас, лекин қуюқ эди. Уқ венага теккан эди. Васковни совуқ тер босди: ярадор бўлгач узоқ жанг қилолмайди. Энди у ёқ-бу ёғига қараш, ярани боғлаш, дам олиш керак. Лекин бу ерда душман орасидан билдирмай ўтиб кетишнинг, улардан узоқлашиб кетишнинг иложи йўқ. Фақат бир йўл қолди — ботқоққа чекиниш, бор кучи билан югуриши керак.

Бутун кучини шу югуришга сарфлади. Таниш қарағай олдига етиб келганда юраги типирчилаб, нафаси бўғзига тиқилиб қолган эди. Таёқни олди ва бешта таёқ қолганини кўрди, ўйлашга вақт йўқ эди. Немислар оёғи остида ўрмон шатирлар, немислар овози жанглар, немислар ўқи визилларди. Ботқоқдан оролга қандай ўтганини билмайди. Қийшиқ қарағайлар остида ўзига келди. Совуқдан ўзига келди: қалтирар, тиши-тишига тегиб такилларди. Қўли ҳам оғрирди. Нима, совуқдан зирқираяптимикин...

Бу ерда қанча ётганини Федот Евграфич эслай олмади. Кўп вақт ётган бўлса керак, чунки атроф сукунатга чўмган, немислар қайтиб кетишган эди. Тонгга яқин туман қуюқлашиб, чўка бошлади ва бу намлик

Васковнинг суяк-суягигача ўтиб кетди. Аммо энди ярадан қон оқмасди. Қўли елкасигача ботқоқ лойига беланиб, ўқ ўтган тешикни лой беркитиб қўйганга ўхшайди. Старшина лойни кўчириб ўтирмади. Бахтига чўнтагида қолган бинтни олиб, устидан ўраб, атрофга қаради.

Ўрмон ортида тонг ёриша бошлаган, ботқоқ устида эса осмон туманни ерга қапиштириб, баландда ёғду билан ўйнашарди. Лекин бу ерда, пастликда эса совуқ ва туман сут каби қуюқ эди, Федот Евграфич совуқдан қалтираб, флягани орзу қилиб, маъюс ўйларди. Бу совуқдан қутулишнинг бир йўли бор, у ҳам бўлса сакраш, шунинг учун тер чиққунча сакради. Бунгача туман ҳам сийраклаша бошлади. Энди атрофга кўз югуртса бўлади.

Васков қанча тикилмасин, немислар томондан ҳеч қандай хавф сезмади. Албатта, фрицлар унинг орқага қайтишини кутиб, яшириниб олган бўлишлари мумкин. Лекин бундай бўлмаслиги ҳам мумкин, нега деганда, уларнинг назарида ботқоқдан ўтиб бўлмайди, демак, старшина Васковни улар аллақачон чўкиб кетган деб ўйлашади.

Виз томонга, разъездга, тўппа-тўғри Мария Никифоровна ҳузурига олиб борадиган томонга Федот Евграфич қарамади. Бу томонда ҳеч қандай хавф йўқ эди, аксинча, бу томонда ҳаёт бор: ярим кружка спирт, тухум ва меҳрибон бека кутади уни. Старшина бу томонга қарамаса бўларди, қарашга ундаётган туйғудан юз ўгирса бўларди, лекин бу томондан мадад келмаяпти, ҳамон келгани йўқ, шу сабабли старшина бу томонга ҳам назар ташлаб қўярди.

У ерда нимадир қорайиб кўринарди. Нима қорайиб кўринаётганини старшина аниқлай олмади. Бир дақиқа шу қорани бориб кўргиси ҳам келди, лекин сакрайвериб чарчаганидан олдин нафасини ростлаб олмоқчи бўлди. Нафасини ростлаб бўлганда тонг анча ёришиб қолганди.— ва — у ботқоқда нима қорайиб кўринаётганини тушунди. Тушунди-ю, дарров ўзи кесган таёқдан таниш қарағай олдида бештаси қолганини эслади. Бешта — демак, жангчи Бричкина бу лаънати ботқоққа таёқсиз тушибди...

Ундан солдатча юбкагина қолди. Бошқа ҳеч нарса — ҳатто мадад етиб келишга умид ҳам қолмади...

...Васков бирдан ўрмондан чиқиб келган диверсантларни санаган тонгни эслади. Чоп томонида Сонянинг шивирлаганини, Лиза Бричкинанинг катта очилган кўзларини, шиппак кийган Четвертакни эслади. Эслади-ю, овозини баралла қўйиб:

— Демак, Бричкина етиб боролмапти... — деди.

Унинг шамоллашдан хириллаб қолган овози ботқоқ устида бўғиқ парвоз қилди-ю, яна ҳаммаси жим бўлиб қолди. Бу фалокат жойда ҳатто чивинлар ҳам гингилламай келиб чақарди, старшина хўрсиниб, ботқоқ томон дадил юрди. Таёққа таяниб, қирғоқ томон юрар экан, шу ботқоқ ўз бағрига абадий олган Бричкина ҳақида, бекордан-бекорга ҳалок бўлган Четвертак ҳақида, Комелькова билан Осянина тўғрисида ўйлар, уларнинг тирик эканлигига умид қиларди. У яна яккаю ягона қуроли — ёнидаги тўппонча экани ҳақида ҳам ўйларди.

Диверсиячилар бу ерда битта одам қолдиргандами, старшина Васков ўт-ўланларга муккасидан кетганча шу ерда чириб кетган бўларди. Уни икки қадам наридан отиб ташлашлари мумкин эди, чунки қирғоқ томонга қараб борар, бу ерда ҳатто яшириниш учун ётиб ҳам бўлмасди. Аммо немислар одам қолдиришмаган эди, шу сабабли Федот Евграфич эсон-омон таниш сойга етиб олди, наридан-бери ювиниб, тўйиб сув ичди. Кейин чўнтагидан қоғоз топиб, қуриган мохдан тамаки ўради, «катоша»ни ёндириб, чекди. Энди ўйлаб олса бўларди.

Кеча душманнинг роппа-роса йигирма беш процентини сафдан чиқарган бўлса ҳам, урушни бой бериб қўйибди-да. Бой бериб қўйди, чунки немисларни тутиб тура олмади, шахсий составининг нақ ярмидан ажради, бор ўқ-дорини сарфлаб, битта тўппонча билан қолди. Қандай ваз-қарсон кўрсатма, қанчалик ўзингни оқлама, расво бўлди. Энг ёмони, диверсиячиларни қарердан қидиришни билмасди.

Васков ўз ёғида ўзи қовуриларди. Очликданми, сассиқ тамакиданми, ёлғизлик ва миясида аридек гужғон ураётган ўйларданми — изтироб чекарди.

Шериклари ёнига бориши керак, албатта, Унинг

қўл остида икки нафар қиз қолди, лекин ақл-идрокли қизлар қолди. Учовлон катта куч, аммо бу кучнинг қўлида қурол йўқ. Демак, у командир сифатида нима қилиш керак ва нима билан жанг қилиш керак, деган икки саволга жавоб тайёрлаб қўйиши керак. Бунинг учун битта йўл бор: аввал ўзи шароитни аниқлаши, немисларни топиб, уларнинг қуролини қўлга киритиши керак.

Кеча югур-югурда немислар ўз уйларидагидек бе-малол чопишган, шу сабабли ўрмонда излар кўп эди. Федот Евграфич харитага қарагандек, шу изларга қараб борар, мулоҳаза қилар ва санар эди. Унинг ҳисобича, орқасидан қувлаган немислар ўнтадан ортиқ эмас: бирортаси юклар олдида қолган ёки старшина отишма вақтида яна бирортасини гумдон қилиб улгурган. Аммо кеча нишонга олишга вақти бўлмагани учун ҳозирча немисларни ўн икки киши деб ҳисоблаш ва шунга қараб иш тутиш керак эди.

Шу тариқа, изма-из юриб, ўрмон четига чиқди, у ердан яна Воль-кўл ҳам, Синюхин тепалиги ҳам, ўнг томонга чўзилган кичик қарағайли бутазор ҳам намөён бўлди. Федот Евграфич атрофни кўздан кечириш учун бир оз тўхтади, лекин на ўз шерикларини, на бегоналарни — ҳеч кимни сезмади. Унинг олдида жимлик, сукунат, тонгги фароғат ётарди ва шу фароғат ичида қаердадир немис автоматчилари ва милтиқни қучоқлаб олган икки рус қизи яширинган эди.

Ҳалиги тошлар орасида қизларни қанчалик қидириб топгиси келмасин, старшина ўрмондан чиқмади. У ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, таваккал қилиши мумкин эмасди, сира ҳам мумкин эмасди, чунки ҳамма аламларга ва ночорликка қарамай, у ҳатто ҳаёлида ҳам ўзини мағлуб ҳисобламасди. Шу сабабли старшина учун уруш ҳали-бери тугаши мумкин эмасди. Федот Евграфич атрофдаги хотиржамликка назар тапилаб, яна ўрмон ичига шўнғиди ва қояларни айланиб, Легонт кўли томон юрди.

Унинг режаси жўнгина эди. Немислар кеча унинг орқасидан кечгача югуришди, тун ёруғ бўлса ҳам улар тусмоллаб ҳужум қилишолмасди. Бинобарин, улар эрталабгача кутишлари керак, тонгни кутиш учун эса, бирор ҳодиса юз берса, ботқоққа чекинмаслик учун Легонт кўли ёнидаги ўрмондан қулай жой йўқ. Шу

сабабли Федот Евграфич таниш тошлардан нотаниш жойларга жўнади.

Бу ерда у эҳтиёт билан, бир дарахт панасидан иккинчисига ўтиб борарди. Чунки излар бирдан йўқ бўлиб қолди. Лекин ўрмон жимжит, фақат қушлар сакраб ўйнашарди, уларнинг чуғур-чуғуридан Федот Евграфич яқин орада одам йўқлигини ҳис этарди.

Шу тариқа у узоқ юрди, бекорга овора бўлаётгандай, ҳисобда адашиб, энди диверсиячиларни улар йўқ жойдан қидираётгандек туюла бошлади. Аммо ҳозир унинг сезгидан бошқа белгиси йўқ эди, кўнгли эса йўл тўғри танланганини сезиб турарди. Энди ўзини оғчилик сезгисига шубҳалана бошлаган, энди ҳаммасини қайта бошдан ўйлаб, мезонга солиб кўрмоқчи бўлган ҳам эдики, олдидан қуён сакраб чиқди. Ялангликка югуриб чиқди-ю, Васковни сезмай, орқасига қараб орқа оёқларига турди. Одамлардан қўрқиб кетган қуён авваллари одамларни кўрмагани учун қизиқиб орқасига қарарди. Старшина ҳам қуёндек қулоқларини динг қилиб, ўша томонни кузата бошлади. Бироқ у қанча кузатмасин, қанчалик диққат билан қулоқ солмасин, у ерда ҳеч қандай фавқулодда нарса сезмади. Қуён теракзорга қочиб қолди. Федот Евграфичнинг кўзлари тиниб, ёш чиқиб кетди, лекин у ҳамон қимирламай турар, чунки ўз қулоқларидан кўра ҳалиги қуёнга кўпроқ ишонарди. Шу туфайли қуён қараб турган томонга секин, соядек силжий бошлади.

Олдин у ҳеч нарса сезмади, кейин буталар орасидан қандайдир қўнғир нарса кўринди. Бу баъзи жойларини замбуруғ босган ғалати нарса эди. Васков нафасини ичига ютиб, олдинга юрди ва қўли билан буталар орасини ёрди-ю, чўкиб кетган эски кулбанинг моғорлаган деворига дуч келди.

«Легонт кулбаси», — тушунди старшина.

Бурчакка ўтиб, қудуқнинг чириб кетган ёғоч оғзини, ўт босган сўқмоқни ва битта ошиқ-мошиққа илиниб, қийшайиб қолган эшикни кўрди. Тўппончасини чиқариб қулоқлари зинғиллаб кетгудай диққат билан қулоқ солиб, эшикка яқинлашди. Кесакига қаради, занг босган дорпеч ва эзилган ўт-ўланларга қаради, зинадаги ҳали қурирмаган изни кўриб эшикни кўпи билан бир соатча олдин бузишганини тушунди.

Нега эшикни бузишди, деган савол туғиларди. Немислар ташландиқ кулба эшигини шунчаки қизиқиб бузишмагандир: демак, шундай қилиш зарур бўлган. Демак улар бошпана излашган: балки ораларида ярадор бордир, уни яшириб қўйиш лозим бўлгандир. Старшина бошқа сабаб тополмади ва шу сабабли из қолдирмасликка ҳаракат қилиб, эҳтиёткорлик билан орқага — буталар орасига чекинди. Буталар қалин жойга эмаклаб келиб, қотиб кута бошлади.

Фақат чивинлар унга ҳужум қиларди, қаердадир зағизгон чағиллади. Кейин шох қирсиллаб синди, нимадир жиринглаб кетди ва ўрмон ичидан Легонт кулбасига қараб бирин-кетин ўн икки немиснинг ҳаммаси чиқиб келди. Ўн биттаси юк кўтариб келар (портловчи модда, деб аниқлади старшина), ўн иккинчиси таёққа таяниб, қаттиқ оқсар эди. Кулба олдига келишгач, юкларни бир жойга қўйишди, ярадор дарров инага ўтирди. Бирин портловчи моддани кулбага таший бошлади, қолганлари чекишиб, навбати билан харитага қараб, нима ҳақдадир гаплаша бошладилар.

Васковни чивин талаб, қонини сўрар, у эса кипряк қоқнишга ҳам қўрқарди. У немислардан икки қадам нарида тўпончасини маҳкам ушлаб ўтирар, уларнинг ҳамма гапларини эшитар, лекин нима дейишаётганига тушунмасди. У лугатдан бор-йўғи саккизта гапни биллиб олган, уни ҳам руслар чўзиб гапирсагина тушунарди.

Лекин тусмоллаб ўтиришга тўғри келмади: ўртада турган (бошқалар унинг планшетига қарашаётганди) бошлиқ қўл силтадию ўн киши автоматларини елкасига осиб, ўрмонга йўл олди. Улар ўрмонга кириб кетаётганда ҳалиги юк ташигани ярадорнинг туришига ёрдамлашди ва уни кулбага судраб олиб кирди.

Ана энди Васков нафасини роғлаб, чивинларни қувди. Энди ҳамма нарса равшанлашди. Немислар Синюхин тепалиги томон мева тергани кетишаётгани йўқ. Улар Легонт кўлини лўкиллаб айланишни истамай, қайсарлик билан шу ерга ёпишиб олишди. Ҳозир юкларини қолдириб, у ерга ўтиш жойини текшириб кўриш учун кетишаётган эди.

Улардан ўзиб кетиш старшина учун ҳеч гап эмасди, қизларни топиб, ҳамма ишни яна бошидан бошласа бўларди. Фақат бир нарса — қурол масаласи уни

тутиб турарди. Қуролсиз фрицларнинг йўлини тўсишни ўйламаса ҳам бўлади.

Ҳозир бу кулбада, қийшайган эшик ортида иккита автомат бор. Иккита, бу катта бойлик, лекин бу бойликни қандай қилиб қўлга киритишни Васков ҳозирча билмасди. Уйқусиз тундан кейин, ярадор қўл билан бостириб кириш фойдасиз. Шу сабабли Федот Евграфич шамол қаёқдан эсаётганини аниқлаб, немиснинг кулбадан чиқишини кутди.

Мана, чивин чақаверганидан юзлари шишиб кетган диверсиячи кулбадан ўз ўлимига пешвоз чиқди: сув ичгилари келганга ўхшайди. Автоматни ушлаб, белига иккита фляга осиб, эҳтиёт бўлиб чиқди. Анчагача атрофга тикилиб, қулоқ солиб турди ва ниҳоят деворга ёпишиб турган жойидан қудуқ томон юрди. Ана шунда Васков тўппончани кўтарди, мусобақа вақтидагидек нафас олмай, тепкини оҳиста босди. Уқ овзи эшитилди, немисни куч билан олдинга улоқтириб юборди. Старшина ҳар эҳтимолга қарши яна бир ўқ узди, энди яширинган жойидан чиқмоқчи бўлган эдики, тўсатдан, қийшайган эшик ёнида девор тирқишидан учи чиқиб, ялтираб турган автоматни кўриб қолди-ю, жойида қотди. Иккинчиси, ярадори дўстини қўриқлаб турган, ҳаммасини кўрган, демак, қудуқ олдига югуриш ўлимга рўбарў бўлиш билан баравар.

Васковни совуқ тер босди: ҳозир анави ярадор сурункасига ўқ узади. Шунчаки, осмонга қараб, бўғиқ, ташвишли ўқ узади. Немислар дарров қайтиб келиб, ўрмонни титкилаб чиқишади ва шу билан старшинанинг бу дунёдаги хизмати тугайди. Иккинчи марта қоқиб қутулолмайсан...

«Лекин немис нима учундир отмаяпти. У ниманидир кутар, автомат стволини сергаклик билан қимирлатар, шерикларига сигнал бермас эди. Дўсти қудуқ оғзига қулаганини кўрди, ҳали ҳам типирчилаётганини кўриб турибди, лекин ёрдамга чақирмаяпти. Кутяпти... Нимани кутяпти?..»

Васков тушунди. Ҳаммасини тушунди; фашист ўз жонини асраяпти. Улаётган дўсти, буйруқ қўлга кетган дўстлари унинг учун икки пул: у ҳозир кўринмас рақиб эътиборини ўзига қаратмасликни ўйлаяпти. Кўзга кўринмас душмандан ўлгудек қўрқади, у йўғон-

лиги бир қучоқ келадиган ходалар орқасида жон сақлаш ҳақида ўйлапти.

Ҳа, ажал кўзига тикилиб қараганда фриц қўрқоқлигини билдириб қўйди. Қўрқоқ экан, старшина буни тушуниб, энгил нафас олди.

Федот Евграфич тўппончасини ғилофига солиб, эҳтиёткорлик билан эмаклаб орқасига қайтди, кулбани тез айланиб ўтиб, қудуққа бошқа томондан яқинлашди. Тахмин қилганидек, ярадор фриц ўлдирилган шеригига қарамасди, старшина унинг ёнига хотиржам эмаклаб келиб, автоматни, белидан запас обоймалар сақланадиган халтани олиб, сездирмай ўрмонга қайтди.

Энди ҳамма нарса тезликка боғлиқ, чунки у айланма йўлни танлади. Бу ўринда таваккал қилишга тўғри келарди, шу сабабли у таваккал қилди ва бу тўғри бўлиб чиқди. Қояларгача борадиган қарағайзорга шўнғиди ва шундан кейингина бир оз дам олди.

Бу ер ўзлари эмаклаб ўтишган таниш жойлар. Шу ернинг қаеридадир қизлар яшириниб олишган. Бирор ҳодиса юз берса, қизларга чекинишни буюрган бўлса ҳам, ҳозир Федот Евграфич қизлар бу буйруқни бажарганларига ишонгиси келмасди. Ишонгиси келмас, ишонишни хоҳламас эди.

Шу ерда дам олиб, немисларнинг овози эшитилма-яптимикин, деб қулоқ солди. Кейин бир кун олдин Осянина билан бирга келган йўлидан Синюхин қоялари томон оҳиста юрди. Унда ҳаммаси тирик эди, Лиза Бричкинадан бошқа ҳаммаси...

Улар ҳар ҳолда чекинишди. Тўғри, узоққа эмас, кеча эрталаб фрицларга томоша кўрсатишган сойнинг нариги томонига чекинишди. Федот Евграфич эса бу ҳақда ўйламай, қизларни эски позицияда, тошлар орасидан тополмай, уларни қидириш учун эмас, ўзини йўқотиб қўйганидан сой бўйига чиқди. Тўсатдан ёлғиз қолганини, ярадор аҳволда ёлғиз ўзи қолганини тушунди ва уни шундай ғам босдики, ҳаммаси миясида қоришиб кетиб, бу жойга паришон ҳолда келди. У сув ичмоқчи бўлиб энди чўккалаган ҳам эдики, шивирлаш эшитилди:

— Федот Евграфич...

Орқасидан қичқирик эшитилди.

— Федот Евграфич!.. Ўртоқ страшина!..

Бошини кўтарди, улар эса сув кечиб, югуриб келишяпти. Юбкаларини кўтармай, сувдан югуриб келишяпти. Уларга пешвоз югурди, шу ерда, сув ичида қучоқлашиб кетишди. Иккаласи барабарига бўйнига осилиб, лой, тер босган, соқоли олинмаган юзидан ўпшарди...

— Қўйсаларинг-чи, қизлар, нима қиялпсизлар?!

Ўзи эса кўз ёшларини зўрға тутиб турарди. Асаблари бўшашиб қолганга ўхшайди, кўз ёшлари кипригида осилиб турибди. Қизларни елкасидан қучоқлади, учовлон шу тарзда нариги томонга юришди. Комелькова эса унинг пинжига суқилиб, соқол босган юзини силамоқчи бўларди.

— Эҳ, қизалоқларим, қизалоқларим! Бирор нарса едиларингми, бир оз бўлсаям ухладиларингми?

— Уйқи келмади, ўртоқ старшина...

— Энди сизларга қанақасига старшина бўлай, сингилларим? Энди сизларга акадекман. Федот деб чақираверинглар энди. Ёки бўлмаса, оймга ўхшаб Федя деб...

Буталар орасида қоплар, шинеллар, милтиқлар тахлаб қўйилган эди. Васков дарров ўз халтасига ёпишди. Энди тизимчасини ечаётганда Женья сўраб қолди:

— Галка қани?..

Секин, журъатсизлик билан сўради: улар аллақачон ҳаммасини тушунишган эди. Фақат унинг оғзидан эшитиб, аниқлаб олишмоқчи эди.

Старшина жавоб бермади. Индамай халтани ечди, ундан қотган нон, сурёғ ва флягани олди. Учта кружкага қуйди, нонни ушатди. Сурёғни кесди. Жангчиларга тақсимлаб, кружкани кўтарди.

— Ўртоқларимиз мардларча ҳалок бўлишди. Четвертак отишма вақтида ҳалок бўлди, Лиза Бричкина эса ботқоққа чўкиб кетди. Хуллас, Соня билан бирга учта ўртоғимиздан жудо бўлдик. Худди шундай. Аммо бунинг эвазига бир кеча-кундуздан бери душманни шу ерда, кўллар орасида чалғитиб турибмиз. Бир кеча-кундуз!.. Энди яна бир кеча-кундуз вақтдан ютиш — бизнинг навбатимиз. Бизга ёрдам келмайди, немислар эса келишяпти. Хуллас, келинлар, сингилларимизни хотирлайлик, кейин жангга киришга тўғри келади. Менимча, сўнгги жанг...

Мусибат бўладик, елкангдан тоғдек босади, эзоди, дунё кўзингга қоронги бўлиб кетади. Қўлагандан кейин қарабсанки, яшаса, нафас олса бўлади.

Аммо арзимаган хатоликлар ҳам бўлади. Ўзи арзимаган нарса-ю, оқибати шунақа бўладик, худо кўрсатмасин.

Васков нонуштадан сўнг жангга тайёрланаётиб шунақа азримас хатони аниқлади. Халтасини ағдариб, титкилаб чиқди, ҳар бир буюмни уч мартадан ушлаб кўрди, лекин тополмади.

Запал арзимаган нарса. Лекин запалсиз граната — бир бўлак темир, кесақдек жонсиз темир бўлиб қолади.

— Энди артиллериямиз йўқ, қизлар.

Қизлар хафа бўлишмасин деб кулиб гапирди. Улар эса, нодонлар, бу гапни эшитиб, жилмайишди.

— Ҳечқиси йўқ, Федот, ҳужумни қайтарамиз!

Бу гапни сал тутулиб, Комелькова айтди. Қизариб кетди. Ўз-ўзидан равшан, тўсатдан, командирнинг исмини айтиш қийин.

Отишиш учун учта милтиқ, иккита автомат-у, тўп-понча бор. Лекин ўнта автоматдан тириллатиб турганда, унчалик ўзингни бежавотир сезмайсан. Эҳтимол, жонажон ўрмонимиз ёрдам қилар. Ўрмон билан сойнинг фойдаси тегиб қолар.

— Ушла, Рита, автоматга запас ўқдон, фақат узоқдан отма. Соининг нариги томонида туришганда, милтиқдан от, автоматни асраб тур. Соидан ўтиша бошлаганда жуда асқотади. Жудаям. Тушундингми?

— Тушундим, Федот....

Буниси ҳам тутулиб қолди. Васков жилмайиб қўйди.

— Федя десаларингиз осонроқ бўлади. Менинг исми чиройли эмас, албатта, лекин бориға барака...

Ҳар қолда бир кеча-кундуз немислар учун сабоқ бўлди. Улар жуда эҳтиёткор бўлиб қолишди. Шу сабабли ҳар бир қўйтош орқасига қараб, оҳиста ҳаракат қилишарди. Қўлларида келганча ҳаммаёқни титкилаб текшириб, қуёш анча кўтарилиб қолганда қирғоқда пайдо бўлишди. Ҳаммаси худди олдингидек такроланди: фақат бу гал немислар рўпарасидаги ўрмондан қизлар овози эшитилмас, ўрмон ниманидир кутиб, таҳ-

дид қилиб сукут сақларди. Диверсиячилар бу таҳдидни сезиб, нариги томонда, буталар орасида қоралари кўринса ҳам анчагача сув бўйига чиқишмади.

Федот Евграфич сойнинг кенг бурилишида қизларни қолдирди, шахсан ўзи уларга позиция танлаб, ориентирларни кўрсатди. Узига эса бир кун олдин Женька Комелькова ўз танаси билан фрицларни тўхтатган ўша сойдаги бурунчани танлади. Бу ерда қирғоқлар деярли туташиб кетган бўлиб, ҳар икки томонда сув бўйиданоқ ўрмон бошланар, сувни кечиб ўтиш учун бу ердан қулайроқ жой йўқ эди. Бирор асаби таранг душман ўзини тутолмай ўқ узишини кутиб, немислар худди шу ерда тез-тез пайдо бўлишарди. Аммо асабийлар ҳозирча топилгани йўқ, чунки Васков ўз жангчиларига фрицлар сувга тушгандан кейингина отишни қаттиқ тайинлаб қўйган, унгача қушларни ҳам чўчитмаслик учун нафасларини ичларига ютиб ўтиришни буюрган.

Ҳамма нарса ёнида, ҳаммаси тахт қилиб қўйилган: автоматлар билан милтиқлар шай. Старшина нариги қирғоқни деярли хотиржам кузатарди, фақат лаънати қўли совуқ теккан тишдек зирқирарди.

У ерда, нариги томонда бунинг акси эди: қушлар жимиб қолган, зағизғон тинмай чағилларди. Бекинмачоқ ўйнаш қачон фрицларнинг жонига тегишини аниқ билиб олиш учун Федот Евграфич ҳаммасини сезиб, баҳолаб, хулоса чиқарарди.

Аммо биринчи ўқни унга насиб қилмади, ўқ овозини кутиб турган бўлса ҳам, старшина чўчиб кетди: ўқ ҳамиша кутилмаганда, бирданига отилади. Чап томонда, оқимнинг қуйироғида отилди, ундан кейин бирин-кетин ўқ овози янгради. Васков ўша томонга қаради: қайилишда немис сувдан қирғоққа тирмашиб чиқяпти, орқага, шериклари турган томонга чиқяпти, ёлларида ўқ визиллар, лекин унга тегмасди. Фриц тсшлоқда оёғини судраб, эмаклаб қочарди.

Шу пайт ярадорни ҳимоя қилиб, автоматлар тириллади. Старшина жойидан чиқиб, шериклари ёнига югурмоқчи бўлди-ю, ўзини тутиб қолди. Яхши қилган экан: нариги томонда буталар орасидан қирғоққа бирданига тўрттаси сирғаниб тушди, автоматлар сайраб турганда, унинг ҳимоясида сойдан чопиб ўтиб, ўрмонга яширинмоқчи бўлишса керак. Бу пайт милтиқ иш

бермасди, чунки ҳар отгандан кейин милтиқ затвори-ни тортиб, қайта ўқлаш керак, бундай қилишга эса вақт йўқ. Шунинг учун Федот Евграфич автоматни қўлига олди. Тепкини босиши биланоқ рўпарасидаги буталар орасидан икки олов отилиб, боши узра ҳавони ўқлар кесиб ўтди.

Васков бир нарсани — бу жангда чекиниб бўлмаслигини биларди. Бу қирғоқдан немисга бир қарич ерни ҳам бермаслиги керак. Қанчалик оғир бўлмасин, қаршилиқ кўрсатиш қанчалик бефойда бўлмасин — шу ердан чекинмаслик, шу ерда ўрнашиб туриш керак. Шу позицияни ушлаб туриш зарур, акс ҳолда мажақлаб ташлашади, — унда ҳаммаси барбод бўлади. Федот Евграфичда шундай туйғу пайдо бўлдики, гўё бутун Россия унинг орқасида, худди у, Федот Евграфич Васков Ватаннинг ёлғиз фарзанди, ҳимоячиси эди. Ҳозир унинг назарида бошқа ҳеч ким йўқ: фақат унинг ўзи, душман ҳамда Россия бор.

У ўзи сезмаган ҳолда милтиқ отишяптими, йўқми деб қулоқ ҳам соларди. Отишяптими — демак, улар тирик. Демак ўз фронтларини ўз Россиясини ҳимоя қилишяпти. Тутиб туришибди!..

У ерда ҳатто гранаталар портлай бошлаганда ҳам Васков қўрқмади. У яқин орада жимлик чўкишини сезиб турарди, чунки немислар душман кучини аниқ билмай туриб, сурункали жанг қила олмас эдилар. Улар ҳам вазиятни эътиборга олишлари ва шунга қараб иш кўришлари керак эди. Рўпарасидан бостириб кела бошлаган тўртови дарҳол чекинди, чекинганда ҳам шундай эпчиллик қилишдики, старшина бирортасини ярадор қилдими-йўқми, сезмай қолди. Буталар орасига кириб, дағдаға қилиб, бир оз отиб туришди-ю, яна жим бўлиб қолишди, фақат сув юзида тутун сузиб юрарди.

Бир неча минут вақтдан ютишди. Рост, бугун ҳисоб минутлар билан ўлчанмаслиги керак, нега деганда ҳеч ердан ёрдам кутиб бўлмайди, шунга қарамай, улар душманни бир узиб олишди, уларга тиш-тирноқли эканларини кўрсатиб қўйишди, энди у иккинчи марта бу ерга эҳтиёт бўлиб бош суқади. Душман яна бирор жойдан, аниқроғи, оқим бўйлаб юқоридан ўтишга жой қидириб кўради, чунки қайилишдан қуйида қоятошлар сойга тик тушган, ўтиш қийин. Демак, дарҳол

Ўнг томонга югуриш, бу ерда ўз ўрнига ҳар эҳтимолга қарши қизлардан бирортасини қолдириш керак...

Васков ўз диспозициясини ўйлаб чиқишга улгурмади; орқасидан эшитилган оёқ товуши ҳалал берди, ўгирилиб қаради: Комелькова тўғри буталар орасини ёриб келарди.

— Энгаш!..

— Тезроқ!.. Рита!..

Ритага нима бўлганини Федот Евграфич сўраб ўтирмади: кўзларидан тушуниб олди. Қуролини олиб, Комельковадан олдин етиб борди. Осянина дарахтга суяниб, қарағай остида букчайиб ўтирарди. Тез-тез лабларини ялаб, кулишга уринди, қорнини ушлаб турган қўлларидан қон оқарди.

— Нима тегди?— сўради Васков.

— Граната...

Ритани чалқанча ётқизиб, қўлини ушлади — унинг қўлини қўйиб юборгиси келмас, оғриқнинг зўрайишидан қўрқарди. Ританинг қўлини оҳиста четга сурди-ю, қизнинг кунни битганини тушунди... Унга нима бўлганини ажратиб олиш ҳам қийин эди: ҳамма нарса — қон ҳам, йиртилган гимнастёрка ҳам, қорнига ботиб кетган солдат камари ҳам бир-бирига қоришиб кетибди.

— Мато бер!— қичқирди у.— Ич кийимидан бер!

Женька қўллари қалтираб, халтасини йиртиб, ундан энгил, силлиқ нарса олиб тутқазди...

— Шойи эмас, ип газламадан тикилганини бер!..

— Йўқ!..

— Ҳа, жин ургур!..— ўз сафар халтасига ташла-ниб, сеча бошлади. Аксига, маҳкам боғлаб қўйган экан...

— Немислар...— Ританинг лаблари шивирлади.— Немислар қаерда?

Женька бир дақиқа унга тикилиб турди, кейин автоматини олиб, орқасига қарамай қирғоқ томон югурди.

Старшина кўйлак, кальсон ва иккита запас бинт олиб қайтиб келди. Рита нимадир деди, аммо Васков эшитмади. Гимнастёрка, юбка ва қонга беланган ичкўйлакни пичоқ билан кесиб, тишларини ғижирлатди. Граната парчаси қорнини чавақлаб, тешиб ўтиб кетган: қоп-қора қон орасида кўкимтир ичаклари титраб

турарди. Устига кўйлакни босиб, бинт билан ўраб боғлай бошлади.

— Ҳечқиси йўқ, Рита, ҳечқиси... Ялаб ўтибди: ичкалар бутун. Тузалиб кетади...

— Қирғоқда автомат тириллади. Яна атрофда ўқлар визиллаб, барглар узилиб туша бошлади, Васков эса ҳамон бинт устидан бинт боғлар, латта дарров қондан хўл бўлиб кетарди.

— Бор... ўша ерга бор...— деди зўрға Рита.— Женька ўша ерда...

Енгинасидан ўқлар визиллаб ўтди. Юқоридан эмас, ёнгинасидан, демак, мўлжаллаб отилган, фақат тегмади. Старшина ўгирилиб, тўппончасини чиқарди, липиллаб кўринган қорага қарата иккита ўқ узди: немислар сойдан ўтишган эди.

Женьканинг автомати эса ҳамон қаердадир тириллар, ўт сочар, тобора ўрмон ичкарасига кириб борарди. Васков Қомелькова отишмани давом эттириб, немисларни ўз орқасидан эргаштириб кетаётганини тушунди. Эргаштириб кетяпти-ю, лекин ҳаммасини эмас, яна қаердадир диверсиячининг қораси кўринди, старшина унга қарата ўқ узди. Бу ердан кетиш, Осянинани олиб кетиш зарур эди, чунки немислар шу ерда айланиб юришарди, ҳар дақиқа старшина ҳаётидаги сўнгги он бўлиб қолиши мумкин эди.

У, Рита, кўкарган, азобга чидолмай тишлаб қонатиб юборган титроқ лаблари билан нимани шивирлаётганига қулоқ солмай, уни кўтарди. Милтиқни ҳам олмоқчи бўлди-ю, удалай олмади. Ҳар қадам қўйганида ярадор бўлган ва тиш оғриғидек зирқираётган чап қўлида куч қолмаётганини сезиб, буталар орасига югурди.

Юк халталар, милтиқлар, скаткалар ҳамда Женьканинг старшина отиб юборган ич кийимлари қарағай остида қолди. Яп-янги, нафис ва чиройли ичкўйлак...

Женька чиройли кийим кийишни яхши кўрарди. У табиатан қувноқ бўлгани учун кўп нарсадан бемалол воз кечаоларди, лекин уруш олдидан онаси совға қилган ички кийимларни қайсарлик билан армия юк халтасида олиб юрарди. Бунинг учун ҳамиша ҳайфсан, навбатдан ташқари наряд ва бошқа ҳарбий кўнгилсизликларга дуч келса ҳам, ажралгиси келмасди.

Айниқса, битта ичкўйлаги бор эди — жуда ҳам ан-

тиқа эди. Ҳатто Женьянинг отаси ҳам ўзини тута олмай:

— Эй, Женья, буниси энди ҳаддан ташқари. Қаёққа кийиб бормоқчисан? — деганди жаҳл билан.

— Кечага! — мағрур жавоб берганди Женья, отаси бутунлай бошқа нарсани кўзда тутаётганини тушуниб туриб.

Улар бир-бирларини яхши тушунишарди.

— Мен билан тўнғиз овига борасанми?

— Юбормайман! — онаси қўрқиб кетди. — Жинни бўлдингизми, ҳеч вақтда қиз болани ҳам овга олиб борадиларми?

— Майли, ўргансин! — отаси кулди. — Қизил командирнинг қизи ҳеч нарсадан қўрқмаслиги керак.

Женья эса ҳеч нарсадан қўрқмасди. От миниб чоптириб юрар, тирда мерганлик қилар, отаси билан тўнғиз овиди пистирмада ўтирар, отасининг мотоциклини ҳарбий шаҳарчада ҳайдарди. Яна кечаларда «Циганочка» билан «Матчиш»га рақс тушар, гитара жўрлигида қўшиқ айтар, олдида ғоз турадиган лейтенантларнинг бошини айлантирарди. Севмасдан, эрмак учун уларнинг бошини айлантирарди.

— Женья, сен лейтенант Сергейчукнинг эс-ҳушини олиб қўйибсан. Биласанми, бугун у менга қандай доклад қилди: «Ўртоқ Евг... генерал...»

— Ёлгон гапиряписиз, дада!..

Бахтли, қувноқ дамлар эди, онаси эса қовоғини солиб, хўрсинарди: кап-катта қиз, эскича айтганда, бўйи етиб қолди-ю, ўзини тутиши... Гоҳ тир, гоҳ от билан мотоцикл, гоҳ тонг отгунча танцабозлик, қучоқ-қучоқ гул кўтарган лейтенантлар, дераза остида серенадалар, шеърый мактублар, — буларнинг барига тушуниш қийин.

— Женечка, бу ишинг яхшимас. Биласанми, шаҳарда сен тўғрингда нима дейишяпти?

— Майли, вайсацаверсин, ойижон!

— Айтишларича, сени полковник Лужин билан бир неча марта кўришганмиш. Унинг оиласи бор, Женечка. Шу ишинг яхшими, ахир?

— Лужинни бошимга ураманми! — Женья елкасини қисар ва қочиб кетарди.

Лужин эса чиройли, сирли ва қаҳрамон эди: Халхин-гол жангида Қизил Байроқ ордени, фин урушида

Қизил Юлдуз олган эди. Женька бу ҳақдаги гапдан ўзини олиб қочиши бежиз эмаслигини онаси сезарди. Сезарди-ю, қўрқарди...

Ота-онаси ҳалок бўлгач, ёлғиз ўзи фронтдан ўтганда Женькани ўша Лужин топиб олди. Топиб олиб, унга суянчиқ бўлди, қизнинг ёлғиз қолганлигидан фойдаландими, ишқилиб ўзига ром қилиб олди. У вақтда Женькага ана шу таянч зарур эди, бошини қўйиб йиғлаб олиши, нолиши, эркаланиши ва даҳшатли ҳарбий оламда яна ўзини тутиб олиши учун зарур эди. Ҳаммаси кутганидагидек бўлиб, Женька нолимасди. У ҳеч қачон хафа бўлмасди. У ўзига ишонарди. Ҳозир немисларни Осянинадан узоқлаштириб кетаётганда ҳам ҳаммаси яхши тугашига ишонар ва бунга бир дақиқа ҳам шубҳа қилмасди.

Ҳатто биқинига биринчи ўқ текканда ажабланди, холос. Ахир ўн тўққиз ёшда ўлиб кетиш аҳмоқона, ақл бовар қилмайдиган ноҳақ иш эмасми.

Немислар уни кўрмай ярадор қилишди, япроқлар орасидан ўтган ўқ келиб тегди. Женька пушиб, ўтиб кетишларини кутиши ва балки қўтулиб қолиши мумкин эди. Аммо у ўқи тамом бўлгунга қадар отаверди. Энди қочишга ҳаракат қилмай, ётиб отарди, чунки оқаётган қон билан бирга танасидан қувват ҳам кетаётган эди. Немислар уни рўпарадан отиб ўлдиришди. Кейин эса ўлимдан сўнг ҳам мағрур ва гўзал сиймосига узоқ қараб туришди...

14

Рита яраси оғирлигини, узоқ қийналиб ўлишини биларди. Ҳозирча оғриқ деярли сезилмас, фақат қорни куйиб кетаётганга ўхшар, нуқул сув ичгиси келарди. Лекин сув ичиш мумкин эмас, Рита латгани кўлмакка ботириб, лабига босарди.

Васков уни қулаган арча остига яшириб, устига шохларни ташлаб кетди. Унгача отишма давом этарди, лекин кўп ўтмай бирдан сукунат чўкди. Рита йиғлаб юборди. У овоз чиқармай, хўрсинмай йиғлар, юзларидан ёш оқиб тушарди: у энди Женьканинг йўқлигига тушунган эди...

Кейин эса кўз ёшлари ҳам қолмади. Улкан ва уч-

рашиш учун тайёргарлик кўриш зарур бўлган нарса олдида кўз ёши ҳам чекинди. Оёғи остида совуқ, қопқора ўпқон очиларди, Рита унга қатъият билан мардона боқарди.

У ўзига, ўз ҳаётига ва ёшлигига ачинмасди, чунки ҳамиша ўздан муҳимроқ нарса тўғрисида ўйларди. Ўғли етим қоляпти, касалманд онаси қўлида ёлғиз қоляпти. Рита ҳозир ўғлим урушдан қандай чиқаркин, кейин унинг тақдири қандай бўларкин, деб ўйларди.

Васков тезда қайтиб келди. Шохларни четга улоқтириб, ярадор ёнига индамай чўкди-да, унинг қўлини ушлаб, тебраниб ўтирди.

— Женя ҳалок бўлдими?

У бош ирғади.

— Халталаримиз йўқ,— деди кейин у.— Халталар ҳам, милтиқлар ҳам йўқ. Ё олиб кетишган, ё бўлмаса беркитиб қўйишган.

— Женя дарров... ўлдими?

— Дарров,— деди Васков, лекин Рита у ёлғон гапираётганини сизди.— Улар қайтиб кетишди. Портловчи моддаларни олиб келишса керак....— у Ританинг хира, ҳамма нарсани тушунувчи назарига кўзи тушиб, бирдан қичқиришга ўтди:— Улар бизни енга олишмади, тушундингми? Мен ҳали тирикман, ҳали мени қулатиш керак!..

У тишларини ғижирлатиб жим бўлиб қолди, қўлини авайлаб ушлаб тебрана бошлади.

— Оғрияптими?

— Мана бу ерим оғрияпти!— у кўкрагига қўлини бигиз қилди:— Шу еримни таталаяпти, Рита. Шундай таталаяптики!... Ахир ҳаммаларингиздан ажрадим, бешалангиздан ҳам ажрадим, нима учун? Унта фриц учунми?

— Нега бундай дейсан.... Ҳаммаси тушунарли, уруш...

— Ҳозирча уруш кетаётган экан, сизларнинг нима учун ҳалок бўлганларинг тушунарли. Урушдан кейин-чи? Нега ҳалок бўлганларингни тушунтириб бўлармикин? Бу фрицларни нега ўтказиб юбормадим, нега шундай қарорга келдим? Сиз, эркаклар, оналаримизни ўқдан сақлаб қололмадингизми, деб сўрашса, нима деб жавоб бераман? Нега оналаримизни ўлим чангалига ташлаб, ўзларинг тирик қолдиларинг, де-

йишса-чи? Киров темир йўли билан ўртоқ Сталин номидаги Беломор каналини ҳимоя қилдикми? Ахир у ерда ҳам соқчилар бордир, бешта қиз-у, тўппончали старшинадан кўпроқ одам бордир у ерда!

— Қўй,— деди Рита секин.— Ахир Ватан каналдан бошланмайди. Бутунлай бошқа жойдан бошланади. Биз эса уни ҳимоя қилдик. Олдин Ваганни, сўнг эса канални.

— Ҳа...— Васков оғир хўрсиниб, жим бўлди.— Мен атрофни бир қараб келай, сен ётатур, бўлмаса, дуч келиб қолишса — кунимиз битади.— У тўппончасини чиқариб, нима учундир енги билан яхшилаб артди.— Ушла, Рита, иккита ўқи қолди, шундай бўлса ҳам тўппонча билан ўзингни хотиржамроқ сезасан.

— Тўхта!— Рита унинг юзи оша узоқларга, шохлар тўсиб турган осмонга қараб ётарди.— Разъездда немисларга дуч келиб қолганим эсингдами? Ушанда шаҳарга, ойимни олдига боргандим. У ерда ўғлим бор, уч яшар. Оти Алик — Альберт. Ойим қаттиқ бетоб, узоқ яшамайди, отам эса бедарак кетди.

— Ташвишланма, Рита, ҳаммасига тушундим.

— Раҳмат сenga.— У кўм-кўк лаблари билан жилмайди.— Сўнги илтимосимни бажарасанми?

— Йўқ,— деди у.

— Бефойда бу, ахир барибир ўламан. Ортиқча азоб чекаман, холос.

— Мен разведка қилиб, қайтиб келаман. Тунгача ўзимизникилар олдига етиб борамиз.

— Мени ўп.— деди у тўсатдан.

Старшина бесўнақай энгашиб, лабларини уятчанлик билан Ританинг пешонасига тегизди.

— Соқолинг ўсиб кетибди...— деди у кўзини юмиб, эшитилар-эшитилмас қилиб.— Бор. Устимга шохларни ташлагину кетавер.

Унинг кўкимтир, ичига ботиб кетган ёноқларидан кўз ёши оқиб тушарди. Федот Евграфич оҳиста ўридан туриб, Ритани шохлар билан авайлаб бекитди ва немислар қаршисига, сой томонга тез юриб кетди.

Чўнтагида фойдасиз граната оғир силкиниб борарди. Бу унинг ягона қуроли эди...

У шохлар орасида пасайиб, секин чиққан ўқ товушини эшитгандан кўра кўпроқ ҳис этди. Ўрмон сукунатига қулоқ солиб, қимирламай турди, сўнг ишониш-

га қўрқиб, орқага, илдизи билан қулаб тушган катта арча томонга югурди.

Рита чаккасидан отган, деярли қўн чиқмаган эди. Уқ ўтган тешик атрофида кулранг кукунлар қалин ҳошия ҳосил қилганди, Васков нима учундир шу ҳошияга узоқ тикилди. Кейин Ритани бир четга олиб бориб қўйиб, аввал ётган жойидан гўр қазий бошлади.

Бу ерда тупроқ юмшоқ, қазиш осон эди. Ёғоч билан юмшатиб, ташқарига қўли билан олиб ташлар, илдизларни пичоқ билан кесарди.

Тезда чуқур қазиди, ундан ҳам тезроқ дафн этди ва ўзига дам бермай Женя ётган томонга жўнади. Қўли тўхтовсиз зирқирар, баъзан-баъзан қаттиқ оғрирди. Шу сабабли Комельковани тузукроқ дафн қилолмади. Бу ҳақда тўхтовсиз ўйлар, афсуслар ва қовжираган лаблари билан:

— Кечир мени, Женечка, кечир... — деб шивирларди.

У чайқалиб ва қоқилиб Синюхин тепалиги орқали немислар томон борарди. Биттагина ўқи қолган тўппончани маҳкам ушлаб олган, у ҳозир фақат немислар тезроқ дуч келишини, яна биттасини қулатиб улгуришни истарди. Чунки ҳоли қолмаганди. Бутунлай ҳолдан тойган — фақат оғриқни сезарди. Бутун вужудида оғриқ...

Қизиган тошлар устида ошпоқ оқшом сузиб юрибди. Пастликларда туман тўпланяпти, шамол тиниб қолди — чивинлар старшина устида булутдек учарди. Унга эса бу оқиш туман ичида қизларнинг бешаласи кўрингандек бўлди. У ҳамон ниманидир шивирлаб, алам билан бош чайқарди.

Немислар эса кўринмади. Старшина зўрға қадам қўйиб, яширинмай борар, немислар билан дуч келишни истарди, шунга қарамай, немислар унга дуч келишмади, отишмади. Бу жангни тугатиш пайти келди, унга нуқта қўйиш пайти келди ва шу сўнгги нуқта тўппончасининг кўкиш ўқдониди турибди.

Тўғри, портлатгичи йўқ гранатаси ҳам бор. Бир парча темир. Уни нега кўтариб юрганини сўрасанг, жавоб беролмаган бўларди. Ҳарбий буюмларни асраш одатига кўра олиб юрарди.

Ҳозир унинг мақсади йўқ, фақат истаги бор эди. У айланиб из қидирмас, мурвати бураб қўйилган ўйин-

чоқдек тўғри кетарди. Немислар эса ҳамон кўринмасди.

У ёш қарағайзордан ўтиб, энди ўрмон ичидан борар, ҳар дақиқа сайин Легонт кулбасига яқинлашарди. Бу ерда у эртадаб осонгина қуролни қўлга киритган эди. У нега у ерга кетаётганини ўйламасди, лекин овчилик туйғуси уни худди шу йўлдан бошлар ва у бу туйғуга бўйсуниб борарди. Шу туйғуга бўйсуниб, бирдан юришини секинлатди, қулоқ солди ва буталар орасига яширинди.

Юз метрча наридан қопқоғи чириган қудуқ ва чўкиб кетган кулба турган яланглик бошланарди. Шу юз метрча масофани Васков овоз чиқармай, шарпа каби босиб ўтди. У кулбада душман борлигини биларди, бунинг сабабини ўзи ҳам тушунтириб беролмас, лекин бўри қаердан қуён чиқиб қолишини билгандек аниқ биларди.

Ялангликдаги бута орасида тўхтаб, кўзлари билан қудуқни, қийшайган кулбани, қорайиб турган буталарни кузатиб узоқ туриб қолди. Қудуқ ёнида ўлдирилган немис жасади энди йўқ эди. У ерда кўзга ташланадиган ҳеч нарса йўқ эди, ҳеч нарса сезилмасди, аммо старшина сабр билан кутарди. Шунинг учун ҳам кулба бурчагидан хира доғ бир оз ажралганда ҳам ажабланмади. У худди ўша ерда соқчи турганини билиб олган эди...

У соқчи олдига узоқ, жуда узоқ юрди. Оёғини худди ухлаётган одамдек секин кўтарар, уни вазнсиздек ерга қўяр ва бирорта шох қисирламаслиги учун оёғини ниҳоятда эҳтиёткорлик билан босар эди. Шу тариқа ғалати, қуш юриш қилиб ялангликни айланиб ўтиб қимирламай турган соқчининг орқасида пайдо бўлди. Шу қора елка томон тагин ҳам секинроқ, янада оҳиста кела бошлади. У юрмас, балки сузиб келарди.

Бир қадам нарида тўхтади. У анчагача нафасини ичига ютиб, юраги тинчланишини кутди. Тўппончани аллақачон чўнтагига солиб қўйган, ҳозир ўнг қўлида пичоқ ушлаб, бегона одамнинг қўланса ҳидини сезиб турар ва ягона, ҳал қилувчи зарбани бериш учун финкани оҳиста, миллиметрлаб кўтарарди.

У яна куч тўпларди. Кучи эса кам. Жуда кам, чап қўли ёрдам беролмайди.

У бутун кучини, сўнгги томчисигача шу зарбага

сарфлади. Немис деярли овоз чиқармади, фақат ғалати ҳиқилладию, чўккалаб қолди. Старшина унинг автоматини тортди. Лекин немис йиқилаётиб, автомат қайишига ўралашиб қолди, бу пайтда эса ҳар бир дақиқа ҳисобда эди. Бу ҳиқиллаш ва йиқилиш товушини эшитиб, уйдан чиқиб қолишлари мумкин эди. Шу сабабли Васков ўзининг қуроли-тўппонча билан эшикка ташланди. Фақат чўнтагидан гранатани чиқариб, чап қўлига олишга улгурди. Отилмайдиган бефойда граната ота олмайдиган ярадор қўлида эди. Старшина қийшайган эшикни ланг очиб, сакраб кулбага кирди:

— Хенде хох!..

Улар эса ухлаб ётишганди. Темир йўлга бориш учун сўнгги сафар олдидан тўйиб ухлашарди. Фақат биттаси уйғоқ экан, бурчакка, қуролини олгани ташланди, аммо Васков пайтни қўлдан бермай, немисни отиб ташлади. Гумбурлаш янграб, ўқ немисни деворга улоқтирди, старшина эса бирдан ҳамма немисча сўзларни унутиб қўйди ва бўғиқ овоз билан бақирди:

— Ёт!.. Ёт!.. Ёт!..

У болохонадор қилиб сўкинарди. Остин-устин қилиб сўкинарди...

Йўқ, улар бақирришдан ҳам, старшина ўдағайлаб ушлаб турган гранатадан ҳам қўрқишмади. Унинг ёлғизлигини, неча чақирим ерда унинг ўзи якка-ю, ёлғиз эканлигини хаёлларига келтира олмас, тасаввур қила олмас эдилар. Бу тушунча уларнинг фашист миясига сиғмасди, шу сабабли ерга чўзилишди. Буюрилганидек, ерга қараб ётишди. Тўртталаси ётди, бешинчиси, энг чаққони нариги дунёга равона бўлган эди.

Бир-бирларини камар билан боғлашди, маҳкам боғлашди, сўнггисини эса Федот Евграфичнинг ўзи боғлади-ю, йиғлаб юборди. Ифлос, соқоли қирилмаган юзидан кўз ёшлари оқарди, у совуқдан қалтирар, ана шу кўз ёшлари орасидан кулар ва бақирарди:

— Нима қилолдинг?.. Қўлларингдан нима келди?.. Бешта қиз, бор-йўғи, ҳаммаси бўлиб бешта қизалоқ эди!.. Барибир ўта олмадинглар, ҳеч қаёққа ўта олмадинглар, энди шу ерда чириб кетасанлар, ҳамманг шу ерда чириб кетасан!.. Уз қўлим билан ҳаммангни ўлдираман, бошлиқлар жазоласа ҳам шахсан ўзим ўлдираман! Майли, кейин мени суд қилаверишсин! Майли, суд қилаверишсин!..

Қўли эса оғрир, шу қадар оғрирдики, бутун бадани ловиллар, фикрлари чалкашиб кетарди. Шу сабабли у ҳушидан кетиб қолишидан жуда қўрқар ва бутун кучи билан ўзини тутишга тиришарди...

Уша сўнгги йўлни у кейин ҳам ҳеч эслолмади. Олдинда немислар боришар, улар гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга чайқалишар, чунки Васковнинг ўзи маст одамдек тебраниб борарди. У ана шу тўртта гавдадан бошқа ҳеч нарсани кўрмас, фақат бир нарса ҳақида — ҳушидан кетгудек бўлса; ўқ узишга улгуриш тўғрисида ўйларди. Ҳушини эса сўнгги ришта тутиб турарди, бунинг устига бадани шу қадар оғрирдики, бу оғриқдан у инграб юборарди. Инграб ва йиғлар эди: ниҳоят, ҳолдан тойган эди.

Уларни чақиришганда, рўпарадан ўзимизникилар, руслар келаётганини тушунгандан кейингина ҳушини тутиб турган сўнгги риштанing узилишига йўл қўйди...

ЭПИЛОГ

... Салом, қария!

Сен ишлаб чарчаб юрибсан, биз эса чанг деган нарсадан асар ҳам йўқ бир бурчакда балиқ овлаб юрибмиз. Тўғри, лаънати чивинлар тинчлик бермайди, лекин бу ер худди жаннатнинг ўзи! Кел, қария, отпускаи олгин-у, биз томонга уч. Бу ерда машинадан асар ҳам йўқ. одамлар ҳам йўқ. Олдимизга ҳафтада бир марта моторли қайиқда нон келади, бошқа вақтда куни билан яланғоч юраверсанг ҳам бўлади. Иккита ажойиб кўл, зоғора балиқлар, хонбалиқ кўп, сой туристлар хизматида. Қўзиқоринларни айтмайсанми!..

Айтмоқчи, бугун моторли қайиқда сочлари оппоқ, яғриндор, бир қўли йўқ қандайдир чол, у билан бирга ракетачи капитан келди. Капитанни Альберт Федотич деб аташади (тасаввур қилисанми?), у эса чолни содда, хонакичасига ота дейди. Улар бу ерда ниманидир қидиришяпти, нималигини суриштирмадим...

...Кеча ёзиб тугатолмадим: эрталаб ёзаяпман.

Бу ерларда ҳам жанг бўлган экан... Сен билан биз дунёга келмасимиздан олдин жанг қилишган экан.

Альберт Федотич билан отаси мрамор тахта олиб

келишибди. Биз қабрни қидириб топдик — сойнинг нариги томонида, ўрмонда экан. Капитаннинг отаси қабрни ўзи биладиган қандайдир белгиларга қараб топди. Мен мармар тахтани кўтаришиб бормоқчи бўлдим-у — ботинолмадим.

Бу ерда эса тонглар сокин, жуда сокин, фақат бу-гун эътибор бердим.

РУЙХАТЛАРДА ЙУҚ ЭДИ НОМИ

ВИРИНЧИ ҚИСМ

1

Коля Плужниковнинг умри бино бўлиб, кейинги уч ҳафта ичидагидек омади юришмаган эди. У ўзига, яъни Николай Петрович Плужниковга лейтенант унвони берилиши ҳақидаги буйруқни кўпдан бери кутарди. Аммо буйруқ ўқилгандан кейин кутилмаган дилхушликлар кетма-кет ёғила бошлади. Коля шундай хурсанд эдики, ҳатто кечалари ўз кулгисидан уйғониб кетарди.

Эрталабки сафланиш пайтида буйруқ эълон қилингандан сўнг уларни тўғри омборхонага олиб боришди. Бу — курсантларнинг умумий омборхонаси бўлмай, улар кўпдан буён орзу қилиб юрган, чиройли хром этиклар, ялтироқ қайишлар, букилмайдиган тўппонча филофлари, иягига силлиқ ва майин планшет солинган командирлар сумкаси, чиройли тугмачали шинеллар ва ажойиб диагоналдан тикилган гимнастёркалар бериладиган омборхона эди. Курсантлар омборхонадан чиқибоқ олган формаларини бўй-бастларига мослатиш учун билим юртининг тикувчилари ёнига югуришди. Курсантлар шўхлик билан бир-бирларини уриб-туртишар, шундай хандон отиб кулишардики, шипдаги сирланган абажур чайқалиб турарди.

Кечқурун билим юрти бошлиғининг шахсан ўзи ҳар бир кишини ўқишни тугатгани билан табриклар РККА командири деган гувоҳнома ва залворлигина «ТТ» тўппончаси топширди. Ҳали муртлари чиқмаган лейтенантлар овозларининг борича бақириб, тўппонча номерини айтишар ва генералнинг қўлини қаттиқ қиссишарди.

Зиёфат пайтида ўқув взводининг командирларини тантанали равишда кўтар-кўтар қилиб осмонга отиш-

ди, қаттиққўл старшина билан эса, «ҳисоб-китоб» қилиб қўйишмоқчи эди, лекин ҳаммаси хурсандчилик билан ўтди, ҳаётларида энг гўзал бўлган бу оқшомнинг бошланиши ҳам, тугаши ҳам чиройли бўлди.

Нима учундир худди мана шу зиёфат бўлган кечадан сўнг лейтенант Плужников ўзининг охори кетмаган форма ва алтироқ этикда қайиш сингари ғарчиллаётганини ҳис этди. Ғарчиллаганда ҳам худди, ўша йиллар болаларининг таъбирича, янги бир сўмликка ўхшаб ғарчилларди.

Умуман, бу нарсаларнинг ҳаммаси анча аввалроқ бошланган эди. Зиёфатдан кейин бўладиган балга кечаги курсантлар юрадиган қизларини ҳам олиб келишди. Колянинг эса, юрадиган қизи йўқ эди, шунинг учун ҳам у тортиниброқ кутубхоначи Зояни таклиф қилди. Зоя ташвишлангандек, лабини тишлади, ўйлаб туриб: «Билмадим, қандай бўларкин, билмадим. ...» деди-ю, лекин келди. Улар танцага тушишди, Коля уялганидан нима ҳақда гапиришни билмай, Зоянинг кутубхоначи эканини назарда тутиб яланг рус адабиёти ҳақида гапирарди. Зоя аввалига унинг гапларини маъқуллаб турди, кейин эса хафа бўлгандек, ўринлатиб бўйай олмаган лабини буриб гапирди:

— Ғашга тегадиган даражада ғарчиллаясиз, ўртоқ лейтенант,— ўқув юртидагилар таъбирича бу — лейтенант Плужников олифтагарчилик қияпти деган маънони англатарди. Коля ҳам худди шундай тушунганди ўшанда. Зояни кузатиб казармага қайтиб келгач, ҳақиқатан ҳам бутун бўй-басти билан ёқимли ғарчиллаётганини сизди ўзи.

— Сезяпсанми, мен ғарчиллаяпман, — деди у ёнма-ён ётадиган ҳамхона дўстига. Улар иккинчи қават коридорининг дераза тоқчасида ўтиришарди. Июнь ойининг бошлари, ҳарбий билим юрти ҳовлиси-дан ёқимли сирень ҳиди атрофга тараларди, очилган сиренни синдириш ҳеч кимга рухсат этилмасди.

— Истаганингча ғарчиллайвер,— жавоб берди дўсти. — Фақат Зойкани олдида бундай қилма, овсар, ўтакетган овсар Колька. Ундан кейин Зойка ўқ-дори взводининг старшинасига турмушга чиққан.

Коля унинг гапларини яхши эшитмас, кийимларининг қандай ғарчиллашини кузатарди. Чиқаётган ғарч унга ёқарди.

Эртаси кун йигитлар тарқала бошлашди: ҳозир уларда отпуска пайти эди. Дўстлар бир-бирларига хат ёзиб туришни ваъда қилиб адрес алмашдилар, шовқинсурон билан хайрлашиб, ҳарбий билим юртининг панжарали дарвозасидан бирин-кетин чиқиб кўздан ғойиб бўлдилар.

Коляга бўлса, нима сабабдандир жўнаш ҳужжатларини беришмади (унинг борадиган жойи унча узоқ эмас, Москвагача эди). Коля икки кун кутди. Нима гаплигидан энди хабар оламан деб турган пайтда, тўсатдан навбатчи чақириб қолди:

— Лейтенант Плужников, сизни комиссар чақиряпти!..

Тўсатдан қариб қолган артист Чирковга ўхшаб кетадиган комиссар унинг докладини тинглаб, қўлини қисди-да, ўтиришга жой кўрсатиб, индамай папиростутди.

— Мен чекмайман, — деди Коля қизариброқ; умуман ҳозир у қизарибгина қолмай, бутун аъзойи бадани қизиб кетаётган эди.

— Баракалла! — деди комиссар. — Мен бўлсам, биласанми, сира ташлай олмаяпман, иродасиз бўлсам керак.

Комиссар чека бошлади. Коля қандай қилиб иродани чиниқтириш ҳақида комиссарга энди маслаҳат бермоқчи бўлиб турганда у яна гап бошлади:

— Лейтенант, биз сизни ўта соф виждонли, ҳалол, ишчан йигит сифатида таниймиз. Москвада онангиз ва синглингиз туришини, уларни икки йилдан буён кўрмаганингизни, соғинганингизни ҳам биламиз. Қоида бўйича сизга отпуска берилиши керак. — У индамай ўрнидан туриб юра бошлади, сўнг оёғи остига тикилганча гапини давом эттирди.

— Ҳаммасини биламиз, лекин шундай бўлса ҳам, фақат сизга мурожаат қилмоқчимиз... бу буйруқ эмас, илтимос, буни назарда тутинг, Плужников. Бундан буён сизга буйруқ беришга ҳаққимиз йўқ.

— Эшитаман, ўртоқ полк комиссари, — Коля, ҳозир менга разведкада ишлашни таклиф этади деб ўйлаб баланд овоз билан «тайёрман» дейишга шай бўлиб турарди:

— Билим юртимиз кенгайяпти, — деди комиссар. — Шароит мураккаб ҳозир, Европада уруш

кетяпти, шундай бўлгач, иложи борича кўпроқ умум-кўшин командирларига эга бўлишимиз керак. Шу муносабат билан биз яна иккита ўқув ротаси очмоқчимиз. Зарур нарсаларни ҳозирдан ола бошладик, лекин ҳали штатда ҳеч ким йўқ. Ўқув юртига келаётган нарсаларни қабул қилиб, тартибга солишни сиздан илтимос қиламиз, ўртоқ Плужников...

Шундай қилиб, Коля Плужников ҳарбий билим юртида — ғаройиб лавозимда қолди. Унинг курсдошлари аллақачон жўнаб кетишган, ҳозир эса қизларга севги изҳор қилиб, танца тушиб, чўмилиб, офтобда қорайиб юришарди. Коля эса, кўрпа-ёстиқлар тўпламини, пайтавалар узунлиги-ю, этиклар сонини ҳафсала билан ҳисобларди. Турли-туман доклад хатлари ҳам ёсарди.

Икки ҳафта шу зайлда ўтди. Икки ҳафта давомида Коля подъёмдан отбойгача, дам олмасдан сабр-тоқат билан нарсаларни қабул қилиб олар, ҳисоблар, ҳатто билим юрти дарвозасидан ташқарига чиқмас, худди курсантлик пайтларидагидек сержаҳл старшинадан рухсат кутарди.

Июнь ойида ҳарбий билим юртида жуда кам одам қолди: деярли ҳамма ёзги лагерга чиқиб кетган эди. Чеки йўқ ҳисоблашлар, актлар ва ведомостлар туфайли ишга кўмилиб кетган Коля деярли ҳеч ким билан учрашмасди. Бир кун кутилмаганда Коля ўзига честь беришаётганини пайқаб ҳайрон бўлди ҳатто. Честь берганда ҳам ҳарбий қонун-қоида бўйича қафтларини чаккаларига келтириб, даҳанларини бир оз олдинга чўзиб курсантларча шахдам чест беришди. Коля лоқайдгина алик олмоқчи бўлди-ю, қалбининг қаеридадир пайдо бўлган ёшлик ғурури бунга йўл қўймади.

Шундан сўнг у оқшомлари сайр қила бошлади. Ухлаш олдидан казарма эшиги ёнига чекишга чиққан бир гуруҳ курсантлар ёнига қўлини орқасига қилиб аста келар экан, ўзини ишлаб чарчагандай кўрсатса ҳам, уларнинг аста гаплашаётган гапларини эшитишга қулоғи динг эди.

— Командир.

Коля курсантларнинг честь беришларини сезиб, ўзини ташвишли қиёфада кўрсатмоқчи бўлди ва қошларини чимириб, кулчадек думалоқ юзига жиддийлик берди...

— Салом, ўртоқ лейтенант!

Учинчи оқшом Зоя билан юзма-юз келиб қолди. Унинг оппоқ тишлари қоронғида йилтиллер, бурма кўйлаги шамол бўлмаса ҳам, ўзидан-ўзи тебранарди. Бу ҳол Коляни ташвишга соларди.

— Сира кўринмайсиз, ўртоқ лейтенант, кутубхонага ҳам келмай қўйдингиз...

— Иш кўп.

— Ўқув юртида қолдиришдими сизни?

— Менга алоҳида вазифа топширилган,— ноаниқ жавоб қилди Коля. Улар нима учундир ёнма-ён юриб мутлақо бошқа томонга кетишарди. Зоя кула-кула тўхтовсиз гапирарди, Коля бўлса, нима учун унга бўйсуниб у етаклаган томонга кетаётганига ўзи ҳам тушунмасди. Устимдаги ҳарбий формам дастлабки пайтдаги оҳорини йўқотмаганмикин, деб ташвишланди Коля ва қилич осиб юрадиган қайишни қимирлатиб қўйди, кўнгилдагидек овоз чиққач, кўнгли хотиржам бўлди...

— Жуда кулгили, а! Биз хандон ташлаб шундай кулибмиз, шундай кулибмизки... Ўртоқ лейтенант, гапимни эшитмаяпсиз-ку.

— Нега ундай дейсиз, эшитяпман. Роса кулибсизлар.— Зоя тўхтади, қоронғида унинг тишлари яна йилтиллаш бошлади. Колянинг кўзига энди унинг табассумидан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди.

— Мен сизга ёқаман, шундайми?.. Айтинг Коля, мен сизга ёқаманми?.. Авваллари дейсизми? Ҳозирчи?! Биронта одам мени сизга ёмонлаганми дейман, шундайми?

— Йўқ... билмадим... умуман билмайман. Ахир сиз турмушга чиққансиз-ку, Зоя,— ўзини босиб аста гапирди Коля.

— Турмушга чиққансиз...— Шарақлаб кулиб юборди у.— Эрга теккан эканманми? Шундай деб айтишдими сизга? Хўш, нима қипти эрга теккан бўлсам? Мен у билан тасодифан турмуш қургандим, хато бўлган албатта...

У қизнинг икки елкасидан қандай қилиб ушлаб олганини ўзи ҳам сезмай қолди. Қизнинг ўзи унинг қўлини усталик билан секин олиб келмаганида йигит бундай қилмаган бўларди.

— Мен сизга айтсам, у кетди, бугун,— мақсадини

аниқ баён қила бошлади қиз.— Агар мана шу хиёбондан деворгача тўғри юриб бориб, сўнг девор ёнидаги йўлдан кетилса, ҳеч ким кўрмайди ҳам, билмайди ҳам. Сизни чой ичгингиз келяпти, тўғрими Коля?

Унда чой ичиш истаги пайдо бўлган эди, аммо худди шу пайт ғира-шира хиёбондан бир қора шарпа улар томон келди-ю, деди:

— Кечирасиз.

— Ўртоқ полк комиссари!— кетаётган фигура томон ташланиб жонҳолатда қичқирди Коля.— Ўртоқ полк комиссари, мен...

— Ўртоқ Плужников? Нима учун қиз болани ёлғиз қолдирдингиз?

— Ҳа, тўғри, албатта,— Коля зудлик билан орқага қайтиб шошганча деди:— Зоя, кечиринг мени. Хизматчилик. Иш юзасидан...

Коля сиренлар очилиб ётган хиёбондан ўқув юртининг сокин ва кенг машғулот майдонига чиқаётиб комиссарга нималар деб гўлдираганини бир соатдан кейин мутлақо унутди. Пайтава учун мўлжалланган сурпнинг эни ностандарт дедими ёки стандарт кенгликда дедими... хуллас, комиссар унинг гапларини тинглаб бўлгач, сўради:

— У қиз ким, қайлигингизми?

— Йўқ, йўқ, нималар деяпсиз?— қўрқиб кетди Коля.— Ўртоқ полк комиссари, у ахир кутубхоначи Зоя-ку. Мен унга китоб топширган эдим, шундан кейин...

Коля юзлари қизариб кетаётганини сезиб индамай қолди. Чунки у анча ёшга бориб қолган очиқкўнгил комиссарга ёлғон гапиришни ўзига эп кўрмасди. Комиссар мутлақо бошқа нарса ҳақида гап бошлагандагина Коля бир оз ўзига келди.

— Нарсаларни ҳужжатлаштиришга жиддий эътибор беришингиз жуда яхши: майда-чуйда нарсалар бизнинг ҳарбий ҳаётимизда, ҳар бир кишининг интизомли бўлишида муҳим аҳамият касб этади. Масалан, айтайлик, ҳарбий бўлмаган одам баъзида ўзи хоҳлаган, қўнглига келган ишни қилиши мумкин, лекин биз, Қизил Армиянинг кадр қўмондонлари бундай қила олмаймиз. Айтайлик, бизнинг турмушга чиққан аёл билан хиёбонда сайр қилишимиз мутлақо мумкин эмас, чунки ҳамманинг кўзи бизда бўлади, биз эса ҳар

соат, ҳар секунд ўзимиздан кичикларга тартиб, интизом борасида намуна бўлишимиз керак. Буларни тушунишингиз жуда яхши, албатта... Эртага, ўртоқ Плужников, ўн биру ўттизда менинг ҳузуримга келишингизни илтимос қиламан. Келгусидаги ишларингиз, хизматингиз ҳақида гаплашиб оламиз, генерал ҳузурига ҳам кирармиз балки.

— Есть...

— Хўп, эртага кўришгунча, бўлмасам.— Комиссар хайрлашгани қўл чўзди ва унинг қўлини ушлаб туриб аста деди:— китобни, Коля, кутубхонага топшириш керак. Албатта топшириш керак!..

Полк комиссарига ёлгон гапиргани яхши бўлмади, албатта, лекин нима учундир Коля бу қилган иши учун қаттиқ қайғурмади. Эртага ўқув юрти бошлиғи билан учрашиш имконияти туғилганди. Кечагина ўқув юртини тугатган курсант бу учрашувни бамисоли илк муҳаббати билан учрашаётгани каби ҳаяжон ва қўрқув билан орзиқиб кутарди. У подъяёмдан анча илгари ўрнидан туриб этигини ҳафсала билан ярақлатди, кўйлагига янги оқ ёқа тикди, тугмаларини яхшилаб тозалади. Коля командирлар ошхонасида овқатланиб, истеъмол қилинган таом учун ўзи ҳисоб-китоб қилаётганидан ниҳоятда мағрурланиб юрарди. Бугун эса ошхонага кириб иштаҳаси бўлмай, ҳеч нарса ея олмади, қуруқ мевадан тайёрланган компотдан учтасини ичди ва роса ўн бирда комиссар ҳузурига келди.

— А, Плужников, саломатмисан?!— Комиссар кабинетининг эшиги рўпарасида Коля шуғулланган ўқув взводининг собиқ командири лейтенант Горобцов ўтирарди. У ҳам Коля сингари кийинган эди.— Ишлар қалай? Пайтаваларнинг ҳисоб-китобини тўғриладингми?

Плужников ҳар бир ишни ўйлаб қиладиган мулоҳазали йигит бўлгани учун ҳеч кимдан ҳеч нарсани яширмасди. Унинг бу ерга келганига лейтенант Горобцов нима сабабдан қизиқмаётганига ўзича таажжубланди. Сўнг кинояли деди:

— Кеча ўртоқ полк комиссари менинг ишларим ҳақида сўради. Айтдики...

— Менга қара, Плужников,— унинг нозик киноясига эътибор қилмай тўсатдан гапини бўлди Гороб-

цов, — агар сени Величкога жўнатишадиган бўлишса, рози бўлма. Менга юборишларини илтимос қил, хўпми? Кўпдан буён бир жойда хизмат қиламиз, бир-биримизни яхши тушунамиз десанг...

Иккинчи ўқув взводнинг командири лейтенант Величко қандай масала бўлмасин лейтенант Горобцов билан доимо баҳслашарди. Горобцовнинг ҳозирги айтган гапидан Коля гарчанд ҳеч нарса тушунмаса-да, мулойимлик билан бошини қимирлатиб қўярди. Оғзини жуфтлаб энди сўзламоқчи бўлиб турганда комиссар хонасининг эшиги очқилиб башанг кийинган лейтенант Величко ичкаридан хурсанд ҳолда чиқиб келди.

— Рота беришди, — деди у Горобцовга. — Сенга ҳам истагим шу. Горобцов ўрнидан туриб, одатдагича гимнастёркасининг ғижимларини бир ҳаракат билан орқа томонга сурди-ю, хонага кириб кетди.

— Салом, Плужников, — деди Величко ва Колянинг ёнига ўтирди. — Хўш, ишлар қалай хулласи калом? Олишу топширишлардан қутулдингми?

— Қутулдим ҳисоб. — Коля ишлари тўғрисида батафсил сўзлаб берди. Фақат комиссар билан бўлган суҳбат ҳақида ҳеч нарса айта олмади, бесабр Величко унинг гапини бўлиб қўйди:

— Коля, иш таклиф қилишганда, менга юборишларини илтимос қил. Мен ҳам бир-икки оғиз гапирдим у ердә, лекин сен ўзинг, хулласи калом, илтимос қилгин.

— Нимани илтимос қиламан?

Шу пайт йўлакка полк комиссари ва лейтенант Горобцовлар чиқиб қолишди. Величко ва Коля ўринларидан сакраб туришди. Коля «буйругингизга бинотан...» деб энди гап бошлаши билан комиссар унинг гапини бўлди:

— Юринг, ўртоқ Плужников, генерал кутяпти. Сизлар бўшсизлар, ўртоқ командирлар.

Улар ўқув юрти бошлигининг ёнига навбатчи ўтирган хона орқали кирмай, бошқа бўш хона орқали киришди. Хона этагида яна бир эшик бўлиб, қийин аҳволда қолган Коляни ёлғиз ташлаб, комиссар ана шу эшикдан ичкарига кириб кетди. Коля генерал билан гувоҳнома ва ён томонга осганда кишига хуш ёқадиган шахсий қурол топшириш пайтидагина учрашган эди. Ундан бошқа яна учрашув бўлганди, лекин Коля

бу ҳақда эслашга уяларди, генерал бўлса, у учрашувни мутлақо унутган эди.

Бу учрашув икки йил аввал, Коля ҳали ҳарбий форма киймаган, кўплар қатори сочини олдириб вокзалдан билим юртига эндигина келган пайтда содир бўлган эди. Улар машқ майдонига чамадонларини туширишлари биланоқ, мўйловли старшина, (ўша зиёфатда ҳисоб-китоб қилишмоқчи бўлишган старшина) ҳамма ҳаммомга борсин, деб буйруқ берди. Сафланмай тўда-тўда бўлиб, ўйин-кулги, ғала-ғовур билан ҳамма ҳаммом томон юра бошлади. Коля бўлса, ҳаяллаб қолди, ботинка уриб оёғини чақа қилгани учун яланг оёқ ўтирарди. У то ботинкасини бир амаллаб кийгунга қадар бошқалар муюлишдан ўтиб кўздан ғойиб бўлишди. Коля ўрнидан туриб улар кетидан эндигина югурмоқчи эди, кимдир чақириб қолди:

— Қаёққа кетяпсиз, йигитча?

Қотма, паст бўйли генерал жаҳл билан қараб турарди унга.

— Бу ерни армия дейдилар, ҳар қалай буйруқ сўзсиз бажарилиши шарт. Нарсаларга қараб туришга сизга буйруқ берилганми, демак, то смена келгунча ёки буйруқ бекор қилингунча қараб туришингиз керак.

Коляга ҳеч ким буйруқ бермаганиди, аммо шундай буйруқ ўз-ўзидан мавжудлигига шубҳа қилмасди у. Шунинг учун ҳам ўзини бир амаллаб тартибга солган бўлди-ю, босиқ овоз билан: «Есть, ўртоқ генерал!» деди ва чамадонлар ёнидан жилмади.

Йигитлар бўлса аксига олиб қаёққадир йўқолишди. Кейин маълум бўлишича улар, ҳаммомдан чиққандан кейин курсантлар киядиган уст-бош — обмундирование олишибди. Уст-бошни ҳар бир курсант ўз қомати-га мослаштириш учун старшина уларни кийим тикадиган устахонага бошлаб олиб борган экан. Мана шунча вақт давомида Коля ҳеч кимга кераксиз бўлган нарсалар ёнидан итоаткорона жилмай турди. У шу туришида гўё ўқ-дори сақланадиган складни қўриқлаётгандек мағрур эди. Кеча сўроқсиз кетиб қолганлари учун навбатдан ташқари наряд олган икки курсант қовоқларини осилтириб нарсаларни олиб кетишга келганларида ҳеч ким Коляга эътибор ҳам бермади.

— Йўл қўймайман! — бақирди Коля. — Яқинлашманглар!..

— Нима?— қўполлик билан сўради жазоланганлардан бири.— Ҳозир гарданингга туширамиз...

— Қайт орқангга!— дадилроқ қичқирди Плужников.— Мен соқчиман!.. Букраман!..

Табийки, унда ҳеч қандай қурол йўқ эди, лекин у шундай қичқирдики, курсантлар ҳар эҳтимолга қарши у билан ади-бади айтишишни лозим кўришмади. Улар наряд бошлиғини бошлаб келишган эди, Коля унга ҳам буйсунмади, ё смена келсин, ё буйруқ бекор қилинсин, деб туриб олди. Ҳеч қандай смена йўқ ва бўлиши ҳам мумкин бўлмаганлиги учун уни бу постга ким тайинлаганини аниқлашга киришишди. Лекин Коля ўқув юрти бўйича навбатчи келмагунча ҳеч ким билан гаплашишни ҳам истамади. Навбатчининг енигидаги қизил боғич унга таъсир қилган эди. Лекин Коля постни топширгач, қаерга боришини, нима қилишини билмай боши қотди. Нима қилиш кераклигини навбатчи ҳам билмади, масала ойдинлашганда эса, ҳаммом бекилиб қолган эди. Шундай қилиб, Коля яна бир сутка эски гражданилик кийимида қолди, шу баҳона старшинанинг ғазабнок диққатини ўзига қаратди...

Мана бугун генерал билан учинчи учрашуви. Коля бу учрашувни истарди-ю, аммо Испаниядаги воқеаларда генерал ҳам қатнашган деган сирли мишмишларга ишонгани учунми, ҳар қалай чўчирди. Сирли мишмишларга ишонгандан кейин ҳақиқий жанг, ҳақиқий фашистларни кўрган кўзлардан чўчимамай бўлади-ми?

Ниҳоят эшик қия очилиб комиссар уни бармоғи билан имлаб чақирди.

Коля гимнастёркасини шошилиш текислаб, қуриб қолган лабларини намлади ва қалин парда билан тўсилган эшик томон юрди.

Бу эшик одатдаги расмий эшикка қарама-қарши томонда бўлгани учун Коля генералнинг бир оз букчайган елкаси рўпарасида туриб қолди. Бу ҳолат унга анча ноқулай бўлгани учун докладни ҳам мўлжалдагидан паст ва ноаниқроқ топширди. Эшитиб бўлгач, генерал унга қаршисидаги стол ёнидан жой кўрсатди. Коля қўлларини тиззасига қўйиб, қаддини нотабийй ғоз тутиб ўтирарди. Генерал унга диққат билан тикилгач, кўзойнагини тақиб (кўзойнакни кўрган Колянинг таъби ниҳоятда кира бўлди) қизил папкага тикилган

қандайдир варақларни ўқий бошлади. Коля ўзининг — лейтенант Плужниковнинг «шахсий делоси» худди шундайлигини билмасди шу пайтгача.

— Ҳаммаси беш, битта учи бор, — таажжубланди генерал. — Нимадан уч олгансиз?

— Материал таъминотидан уч олганман, — деди Коля лўнда қилиб ва худди қиз боладай юзлари қизариб кетди. — Қайта топшираман, ўртоқ генерал.

— Йўқ, ўртоқ лейтенант, энди кеч бўлди. — Кулиб қўйди генерал.

— Комсомол комитети ва ўртоқлари томонидан аъло характеристика берилган, — паст овоз билан деди комиссар.

— Ўқ-ҳў, — яна ўқишга киришар экан, тасдиқлади генерал. Комиссар очиқ дераза ёнига бориб чекди ва эски танишлардек, Коляга қараб кулиб қўйди. Коля лабини аста қимирлатиб унга жавоб қилган бўлди ва яна жиддий қиёфада генералнинг қаншарига тикилди.

— Отишни жуда қойиллатаркансиз-а? — сўради генерал. — Аълочи отувчи деса ҳам бўлади.

— Ўқув юрти шарафини ҳимоя қилган, — тасдиқлади комиссар.

— Жуда соз. — Генерал қизил папкани ёпиб нари суриб қўйди ва кўзойнагини олди. — Бизнинг сизга таклифимиз бор, ўртоқ лейтенант.

Коля бир оғиз ҳам сўз демай, ҳар қандай вазифага тайёрлигини билдириш маъносида бир оз олга силжиди. Ҳозирги лавозими бўлган хўжалик ишидан кейин, разведкачи бўлишни хаёлига ҳам келтирмасди у.

— Биз сизга ўқув взводининг командири бўлиб мактабимизда қолишингизни таклиф қиламиз, — деди генерал. — Жуда масъулиятли вазифа. — Нечанчи йилда туғилгансиз?

— Мен 1922 йил 12 апрелда туғилганман! — тез жавоб берди Коля.

Ўзини қандай тутишни жонсарак ҳолатда ўйлаб ўтиргани учун Коля бехосдан шундай тез жавоб берган эди. Таклиф қилинган лавозим кечаги курсант учун ўта фахрли бўлса-да, Коля бирдан ўрнидан туриб: «Таклифингизни мамнуният билан қабул қиламан, ўртоқ генерал!» дея олмасди. Шунинг учун дея олмасдики, ҳарбий қисмда хизмат қилмай, жангчилар

билан бир қозондан овқат емай, уларга буйруқ беришни ўрганмай туриб ҳақиқий командир бўла олмаслигига қаттиқ ишонарди. Коля, ҳақиқий командир бўлишни истарди, шунинг учун ҳам бошқалар учувчилик ёки танк ҳайдашни орзу қилиб юрганда у умумқўшин ҳарбий билим юртини танлади.

— Уч йилдан кейин ҳарбий академияга кириб ўқишингиз мумкин, — гапида давом этди генерал. — Менимча сиз, худди шундай қилишингиз керак.

— Биз сизга қайси ротани танлашингизга ҳам имкон берамиз, — мийиғида кулди комиссар. — Хўш, Горобцов ротасиними ёки Величко ротасиними, қайси бирини танлайсиз?

— Горобцов, балки унинг жонига теккандир, — кулимсиради генерал.

Коля Горобцов мутлақо жонига тегмаганини, у жуда яхши командир эканлигини айтмоқчи эди, аммо ўқув юртида қолиш нияти йўқлиги сабабли индамади. Унга ҳарбий қисм, жангчилар, взвод бажарадиган оғир ишлар — лўнда қилиб айтганда ҳақиқий ҳарбий хизмат керак эди. Шундай деб айтмоқчи эди-ю, бошидаги сўзлар чуваллашиб, калаванинг учини йўқотиб қўйди ва яна юзлари қизара бошлади.

— Чекишингиз мумкин, ўртоқ лейтенант, — деди генерал кулгисини яшириб. — Чекинг-да, бизнинг таклифимизни яхшилаб ўйлаб кўринг...

— Иложи йўқ, — хўрсинди полк комиссари. — Чекмайди у, ҳамма гап шунда-да.

— Чекмайман, — гапни тасдиқлаш маъносида аста йўталиб қўйди Коля.

— Рухсат этинг, ўртоқ генерал?

— Эшитаман, эшитаман.

— Ўртоқ генерал, менга бўлган ишончингиз ва таклифингиздан беҳад миннатдорман. Бу таклифни ўзим учун юксак шараф деб биламан. Лекин шунга қарамай, бу таклифни рад қилишга рухсат этинг, ўртоқ генерал.

— Нима учун? — қовоғини уйди полк комиссари дераза ёнида турар экан. — Бу қандай янгилик бўлди, Плужников?

Генерал унга қандайдир таажжуб ва қизиқиш билан индамай қараб турарди. Бу ҳолат Коляга бир оз далда берди:

— Ўртоқ генерал, менимча ҳар бир командир, аввало ҳарбий қисмларда хизмат қилиши керак. Ўртоқ полк комиссари бу ҳақда бизга лекция ўқиган пайтларида ҳам, тантанали йиғилишда сўзлаган нутқларида ҳам, фақат ҳарбий қисмда хизмат қилгандагина ҳақиқий командир бўлиб етишиши мумкин, деб бир неча бор таъкидлаган эдилар. Комиссар ноқулайликдан ўзини зўрлаб йўталди ва яна дераза ёнига борди. Генерал бўлса, Коляга ҳамон индамай тикилиб турарди.— Шунинг учун, ўртоқ генерал, сизга катта раҳмат албатта, сиздан ўтиниб сўрайман, иложи бўлса мени ҳарбий қисмга юборинг. Қандай қисм, қандай вазифага бўлса ҳам майли.

Коля гапидан тўхтагач, кабинетда жимлик ҳукм сурди. Лекин бу жимликни на генерал сизди, на комиссар. Коля эса бу давомли жимликдан ўзини ноқулай ҳис қиларди.

— Тушуниб турибман, ўртоқ генерал, мен бир оз...

— Бу йигит жуда азамат-ку, а, комиссар,— хурсанд бўлиб гапирди генерал.— Оббо лейтенант-ей, худо ҳақи азамат экансан! Комиссар тўсатдан хохолаб Колянинг елкасига қаттиқ уриб қўйди.

— Эсда сақлаб қолганинг учун раҳмат, Плужников!

Худди ноқулай вазиятдан тўғри йўл топгандай, учовлари ҳам хурсанд жилмайишди.

— Демак, ҳарбий қисмга?

— Худди шундай, ўртоқ генерал.

— Кейин айниб қолмайсанми?— генерал тўсатдан сенсирашга ўтган бўлса-да, унинг Коляга қилаётган муомаласи ўзгармаган эди.

— Йўқ.

— Қаёққа юборишса ҳам кетаверасанми?— сўради комиссар, — онанг билан синглингни нима қиласан?.. Унинг отаси йўқ, ўртоқ генерал.

— Биламан. — Генерал кулгисини яшириб, жиддийлашди, қизил папкани бир-икки марта чертиб қўйди.— Ғарбий чегарадаги алоҳида қисмга юборсак нима дейсан, лейтенант? — Коля қизариб кетди: Ғарбий чегарадаги алоҳида қисмда хизмат қилишни катта омад деб биларди кўпчилик.

— Взвод командирлигига розимисан?

— Ўртоқ генерал!— интизом эсига келди-ю, бир-

дан туриб ўтирди Коля. — Сизга катта, катта раҳмат, ўртоқ генерал!..

— Лекин билиб қўй, бир шарт билан.— ўта жиддий гапирди генерал. — Ҳарбий қисмда бир йил тажриба олганингдан кейин, сени ўзим ўқув юртига чақириб оламан, ўқув взводи командирлигига. Маъқулми?

— Маъқул, ўртоқ генерал. Агар буюрсангиз...

— Буюрамиз, албатта буюрамиз! — кулди комиссар.— Ўқув юртимизга сенга ўхшаган чекмайдиганлар жуда керак.

— Фақат бир нарса ноқулай бўляпти, лейтенант: бу йил отпуска ололмайдиганга ўхшайсан. Узоғи билан мана шу келаётган якшанба куни қисмда бўлишинг керак.

— Уч-тўрт кун онангнинг меҳмони бўлишингга ҳам имкон бўлмади, — кулимсиради комиссар. — Онанглар Москванинг қаерида туришади?

— Остаженкода... Ҳозир у ерни Метростроевская дейишади.

— Остаженкода дегин?.. — хўрсинди генерал ва ўрнидан туриб Коляга қўл узатди. — Сенга бахт ва омад тилайман, лейтенант. Эсингда бўлсин, яна бир йилдан кейин кутамак сени!

— Раҳмат, ўртоқ генерал. Хайр! — деди Коля ва ҳарбийчасига юриб хонадан чиқиб кетди.

Поездга билет олиш у пайтлари ниҳоятда қийин эди. Махфий хона орқали Коляни кузатар экан, комиссар унга билет олиб беришга ваъда қилди. Коля кун бўйи елиб-югуриб ишларни топширди, обходной варақа тўлатди, строевой бўлимдан ҳужжатларини олди. Бу ерда уни кутилмаган хурсандчилик кутарди: алоҳида топшириқни бажаргани учун ўқув юртининг бошлиғи буйруқ билан унга ташаккурнома эълон қилган эди. Кечки пайт навбатчи унга поезд билетини келтириб берди. Коля Плужников ҳамма билан бирма-бир хайрлашиб, Москва шаҳри орқали янги хизмат жойига жўнаб кетди. Якшанбагача унинг ихтиёрида яна уч кун бор эди.

2

Поезд Москвага эрта билан етиб келди. Кропоткинский станциясигача Коля, дунёда энг гўзал метрода

борди. Ҳар сафар метрога тушар экан, Коляни фахр ҳисси қамраб оларди. У «Советлар саройи» станциясида тушиб юқорига кўтарилди: рўпарада баланд девор бўлиб, девор ортидан тақир-туқир, пишиллаган овоз баралла эшитилиб турарди. Бу деворга ҳам Коля фахрланиб қарар эди, чунки мана шу девор ортида дунёда энг баланд: тепасига доҳий Лениннинг улкан ҳайкали ўрнатиладиган Советлар саройи биносининг пойдевори-га асос солинарди.

Коля, бундан икки йил аввал ҳарбий билим юртига кетган уйи ёнида тўхтади. Москванинг қубба дарвозали, кўп хонадонли, мушуклари кўп хилват ҳовлили оддий уйларидадан бири бўлган бу уй унинг учун ниҳоятда азиз ва муқаддас эди. Бу ерда у ҳар бир эшик, ҳар бир зина, ҳар бир бурчак, ҳар бир гиштни жуда яхши биларди. Бу — унинг уйи, агар «Ватан» тушунчаси улкан, улугворликни англатадиган бўлса, бу уй ер юзидаги энг қадрдон жой саналарди унга.

Уй ёнида тўхтаган Коля, ўзича илжайиб: ҳовлининг қуёш тушадиган томонида ўтириб олган Матвеевна пайпоқ тўқиб ўтирганча ўтган-кетганларни гапга тутаяётган бўлса керак деб ўйлади. Матвеевна албатта, уни тўхтатиб: «Кимсан? Қаердайсан? Нега келдинг?» деб сўрайди. Коля нима учундир, Матвеевна мени танимайди деб ишонарди ва бундан ўзи хурсанд эди.

Шу пайт дарвозадан иккита қиз чиқиб келди. Қизларнинг бўйи баландроғи энги калта кўйлак кийиб олган бўлиб, улар ўртасидаги фарқ фақат шундан иборат эди, бошқа томондан улар икковлари бир хил эди: кийган кўйлаклари, сочларини турмаклаши, паст пошна туфлилари, ҳатто оқ пайпоқларигача фарқ қилмасди. Қизларнинг кичиги каттаси ортидан кетар экан, кийимлари таранг тортилган, қўлида чамадон ушлаган лейтенантга зимдан бир қараб қўйди, сўнг қадами-ни секинлатиб яна ва яна қаради.

— Верамисан? — шивирлаб сўрарди Коля. — Верка, шайтон-ей, ростдан ҳам ўзингмисан?..

Мажен томондан келаётган шовқин-сурон эшитилиб турарди. Синглиси ёш болалардек тиззаларини букиб акасининг бўйнига осилди. У катта бўлиб анчагина оғирлашиб қолгани учун Коля зўрға оёғида турарди.

— Коля! Колечка! Колька!

— Қандай катта қиз бўлиб кетибсан-а, Вера.

— Ҳн олтига тўлдим! — Мағрурланиб деди у. — Нима, сен фақат мен ўсяпман деб ўйлаганмидинг?.. Вой, айтгандай, сен лейтенант бўлгансан-а! Валюшка ўртоқ лейтенантни табрикламайсанми?

Бўйи тикроқ қиз илжайиб у томон кела бошлади.

— Салом, Коля.

Коля чит кўйлак таранг сириб турган кўкракка тикилди: икки йил аввал у қиз бу ерда йўқ эди. Оёқлари чигиртка оёғига ўхшаш тиззасининг кўзи думалоқ бу икки озғин қизни жуда яхши эслайди у. Шошиб кўзини олар экан, деди:

— Сизларни таниб бўлмайди я, қизлар...

— Биз мактабга боришимиз керак, — хўрсинди Вера. — Бугун охирги комсомол мажлиси, бормасак бўлмайди.

— Кечқурун учрашамиз, — деди Валя.

У Коляга ҳаёсизларча тикилди. Бу ҳолдан Коля ноқулай сезді ўзини ва аччиғи келди, одатда йигит кишининг қаршисида қиз бола учун ноқулай аҳволга тушиш керак, бунинг устига унинг ёши ҳам катта улардан.

— Кечқурун мен жўнаб кетаман.

— Қаёққа? — таажжубланди Вера.

— Янги хизмат жойимга, — соддагина қилиб гапирди у. — Йўл-йўлакай тушдим Москвага.

— Демак, пешинда учрашамиз, — кўз-кўзга тушди-ю, Валя яна жилмайди. — Мен патефон олиб келаман.

— Биласанми, Валюшанинг қандай пластинкалари бор? Полякча, эшитсанг роҳатланасан!.. Вшистка мне едно, вшистка мне едно... — поляк тилида куйлади Вера. — Биз кетдик бўлмасам.

— Ойим уйдадилар?

— Уйдадилар!..

Улар чапга, мактаб томонга югуриб кетишди: у ҳам мана шу йўлдан ўн йил чопқиллаб юрган эди. Коля уларнинг орқасидан селкиллаб кетаётган сочларига, офтобда қорайган болдирларини силаб ҳилпираётган кўйлакларига қараб қолди. Шу палла у, қизларнинг орқаларига ўгирилиб унга қарашларини жуда-жуда истарди. У ўйларди:

— Борди ю, улар орқаларига қарашса... — У ҳол-

да нима бўлишини ўйлаб бўлгунча, узун бўйли қиз тўсатдан орқасига ўгирилди. Унга жавобан Коля қўл силкиди ва ўз-ўзидан қизариб кетаётганини сезиб чамадонини кўтариш учун энгашди.

«Оббо,— ҳузур қилиб ўйлади у,— мунча шолғомдай қизармасам?..»

Коля дарвозанинг қоронғи йўлагидан ўтиб, ҳовлининг қуёш кўп тушадиган чап томонига қаради. Матвеевна йўқ эди у ерда. Бу ҳолдан нохуш таажжубланди Коля ва ўз подъезди ёнига келиб қолганини сезиб, бир зумда бешинчи қаватга кўтарилди.

Онаси сира ҳам ўзгармабди, ҳатто эгнидаги кийими ҳам ўша, нўхат гуллик халат эди. Онаси Коляни кўриб, бирдан йиғлаб юборди:

— Вой худойим-ей, намунча дадангга ўхшама-санг!..

Коля отасини эс-эс биларди: отаси йигирма олтинчи йилда Ўрта Осиёга кетиб шу бўйича қайтиб келмаган. Онасини бош сиёсий бошқармага чақириб комиссар Плужников Кўз Қудуқ қишлоғи ёнидаги босмачилар билан бўлган жангларда ҳалок бўлганини айтишган эди.

Онаси Коляга нонушта тайёрлаб овқатлантирар экан, тўхтовсиз гапирарди. Коля бошини қимирлатган ҳолда онасининг гапини маъқуллаб турса ҳам, хаёли бошқа ёқда эди: у қирқ тўққизинчи квартирада яшовчи бўйи тўсатдан чўзилиб қолган Валя ҳақида тўхтовсиз ўйларди ва онасининг ҳам ўша қиз тўғрисида сўз очишини истарди. Лекин онани кўпроқ бошқа масалалар қизиқтирарди:

—...Мен бўлсам уларга: «Худоё тавба қилдим, наҳотки болалар кун бўйи ўша шангиллаган радиони эшитишга мажбур бўлишса? Уларнинг қулоқлари ҳали нозик, умуман бу нарса тарбияга тўғри келмайди», дейман. Менинг таклифимни рад этишди, албатта, чунки нарядга аллақачон қўл қўйилган эди. Шундан кейин радиокарнайни олиб келиб ўрнатишди. Мен райкомга бориб ҳаммасини батафсил тушунтирдим...

Колянинг онаси болалар боқчасининг бошлиғи бўлгани учун, доимо қандайдир ташвиш билан юрарди. Икки йил давомида Коля бундай гаплардан чиқиб қолган бўлишига қарамай онасининг гапларини эшит-

гиси келарди, аммо унинг бутун фикр-зикрини ўша Валя—Валентина қамраб олган эди.

— Ҳа, ойи, Верочкани мен дарвоза ёнида учратдим,— онасининг гапини энг ҳаяжонли ерида чўрт кесиб бемавруд гапирди у.— Ҳалиги... анови қиз билан... оти нима эди?.. Валя билан бирга экан...

— Ҳа, улар мактабга кетишди. Кофе ичасанми?

— Йўқ, раҳмат, ойи, ичмайман.— Коля роҳатланиб хона ичида у ёқдан бу ёққа юрди. Онаси болалар боқчасидан яна ниманидир эслаб гап бошлаган эди, Коля унинг гапини бўлди:— Нима, Валя ҳали ҳам ўқияптими?

— Колхозшқа, наҳотки Валяни эсламаётган бўлсанг? Бизникидан нари кетмасди-ку.— Она тўсатдан кулиб юборди.— Верочканинг айтишича, Валюша сени севар экан.

— Тентаклик-ку бу!— жаҳл билан гапирди Коля.— Тентаклик!..

— Албатта тентаклик-да,— кутилмаганда дарров рози бўлди она.— У пайтда кичкина қизалоқ эди, ҳозир эса ҳақиқий соҳибжамол. Бизнинг Верочкамиз ҳам чиройли, лекин Валя — гўзаларнинг гўзали.

— Соҳибжамолмиш-а,— тўсатдан вужудини қамраб олган қувончни зўрға яшириб гўлдиради Коля.— Мамлакатимиздаги минг-минглаб қизларга ўхшаган оддий бир қиз-да... Матвеевна хола ўзини қандай ҳис қиляпти? Сиз менга яхшиси ана шуни айтинг. Мен ҳозир ҳовлига чиқаман...

— Матвеевна хола оламдан ўтди,— хўрсинди она.

— Нега? Қандай қилиб?— тушунмади Коля.

— Одамлар шундай, қазо қилади, Коля,— деб яна хўрсинди она.— Сен бахтлисан, сен ҳали бу ҳақда ўйламасанг ҳам бўлади.

Коля ўзида йўқ хурсанд, модомики дарвоза ёнида шундай гўзал қизни учратган экан, бунинг устига маълум бўлдики, у Коляни севади, ростдан ҳам у бахтли эди...

Нонуштадан сўнг Коля Белорус вокзали томон йўл олди. Унга керакли поезд кечқурун еттида жўнар экан. Бу мутлақо тўғри келмасди Коляга. У вокзалда бўлиб, бир оз айланиб юрди, хўрсинди ва ҳарбий комендантнинг ёрдамчи навбатчиси туйнугини дадил тақиллатди.

— Кечроқ жўнайдигани керакми?— ёрдамчи навбатчи ҳам ёш йигит эди. У бачканалик билан Коляга кўз қисди.— Ҳа, лейтенант, биронтаси юракдан урганми дейман?

— Йўқ,— бошини эгиб гапирди Коля.— Онам касал эканлар. Анча оғир...— Совуқ нафас қилаётганидан ўзи қўрқиб кетиб, шошганча гапини тўғрилади:— Йўқ, унчалик оғир эмас...

— Тушунарли,— яна кўз қисди навбатчи.— Онанг бетоб бўлса, қараб кўрамиз ҳозир...

У аввал китоб варақлаб, сўнг телефон қила бошлади. Худди бошқа нарсалар ҳақида гаплашаётгандек эди у. Коля девордаги поездларнинг юриш графиги га плакатларини кўздан кечириб қаноат билан кутиб турди. Навбатчи трубкани жойига қўйди:

— Пересадка билан розимисан? Москва — Минск поезда, ўн иккидан уч минут ўтганда жўнайди. Минскда пересадка қиласан.

— Розиман,— деди Коля.— Катта раҳмат сизга, ўртоқ старший лейтенант.

Билетни ола солиб у, Горький кўчасидаги «Гастроном»га кирди ва қовоғини осилтириб виноларга узоқ тикилди. Ниҳоят, Коля шампанское харид қилди, чунки битирув кечасидаги зиёфатда шампанское ичган эди, яна олча наливкаси олди, чунки бундай наливкани ойиси ҳам тайёрларди, сўнг Мадера виносини ҳам олди, чунки бу вино тўғрисида аристократлар ҳақидаги романда ўқиган эди.

— Сен бола ақлдан озибсан!— деди ойиси аччиғланиб.— Бу нима деган гап: киши бошига бир шишадан?..

— А!..— бепарво қўл силтади Коля.— Тўй тўйдек бўлсин-да!

Учрашув кутилгандан ҳам яхши бўлди. Она қўшиникидан яна битта керосинка олиб чиқиб тотли таом тайёрлади. Оилавий тантана ана шу таом билан бошланди. Вера ошхонада гирдикапалак бўлса ҳам, дам-бадам савол беришни қўймасди:

— Пулемётдан отдингми?

— Отдим.

— Максимдан-чи?

— Максимдан ҳам, бошқа турларидан ҳам отганман.

— Жуда зўрсан-ку — қувониб ҳайратланди Вера.

Коля хона ичида паришонхотир юрарди. У гимнастёркасига янги оқ ёқа тикди, этигини тозалаб йилгиллатди, камарлари эса ғарчилларди. Ҳаяжонланганидан унинг иштаҳаси бўғилган, Валядан бўлса ҳамон дарак йўқ эди.

— Хона беришадими сенга?

— Беришади, беришади.

— Алоҳида хонами?

— Албатта-да.— Верага у мулойимлик билан қаради.— Ахир мен командирман-ку.

— Биз сенинг ёнингга борамиз,— сирли шивирлади Вера.— Ойимни болалар боқчаси билан дачага кузатамиз-да, ўзимиз сенинг ёнингга жўнаймиз.

— Биз деганинг ким?— гап ким ҳақида кетаётганини тушундию юраги ширин орзиқиб тушди. Лекин тушуниш бошқа, қулоқ билан эшитиш бошқа:— Хўш, айт-чи, қани, «биз» деганинг кимлар?

— Наҳотки тушунмасанг? Биз — бу биз: мен билан Валюшка.

Коля йўталиб ноўрин кулгисини яширди ва вазминлик билан деди:

— Бориш учун рухсатнома керак бўлади, хат ёзиб огоҳлантирсанг, қўмондонлик билан гаплашиб, келишиб қўяман.

— Вой, картошка эзилиб кетган бўлмасин яна!..

Вера товонида чир айланди-ю, гумбаз ясаган кўйлаги қилпираган ҳолда, тарақлатиб эшикни ёпди: Коля мулойимгина кулиб қўйди, холос. Эшик ёпилгач, хаёл бирдан уни аллақаяқларга етаклади ва хурсанд бўлиб тасмаларини гичирлатиб қўйди: демак, бугун улар унинг ёнига бориш ҳақида гаплашишган, демак, режа қилишган, демак, у билан учрашиш истаклари бор, демак... Аммо бу «демак»дан кейин нима демоқчи эканини ҳали Коля хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Кейин Валя келди. Аксига олиб Вера ва онаси ҳали ошхонадаги ишлардан қутулишмаган, шунинг учун гап бошлайдиган одам йўқ эди. Қолянинг хаёлига, бундай муомаладан кейин менинг ёнимга боришдан воз кечиш учун Валяда ҳамма асос бор, деган совуқ фикр келди.

— Москвада бир-икки кун қолишнинг сира иложи йўқми?

Коля бошини қимирлатиб «йўқ» ишорасини қилди.
— Наҳотки шунчалик зарур бўлса?

Коля «билмадим», дегандай елкасини қисди.

— Чегарада нотинчликми, а?— овозини пасайтириб сўради Валя. (Аввалига бу гапни ҳақиқатан ҳам махфий деб ўйлаб, астагина бошини қимирлатди Коля.)— Дадам, Гитлер бизнинг чегарамиз яқинига қўшин тўплаяпти деб айтдилар.

— Германия билан бизнинг мамлакатимиз ўртасида ўзаро ҳужум қилмаслик ҳақида шартнома бор,— бўғиқ овоз билан гапирди Коля, чунки энди бош қимирлатишга ҳам, елка қисишга ҳам ўрин қолмаган эди.

— Немис қўшинлари бизнинг чегарамиз яқинида тўпланяпти деган гапларнинг ҳаммаси уйдирма, асосиз гаплар, бу уйдирма гапларни англо-француз империалистлари тарқатишган.

— Сен айтганларингни мен газетада ўқиганман,— хафа бўлгандай гапирди Валя.— Аҳвол жуда оғир, жуда жиддий деяптилар дадам.— Валянинг дадаси маъсул ходим эди, шундай бўлса ҳам, Коля уни бир оз ваҳимачироқ бўлса керак деб ўйлади ва деди:

— Ифводан эҳтиёт бўлиш керак.

— Фашизм, ахир — даҳшат-ку! Сен «Профессор Мамлок» деган фильмини кўрдингми?

— Кўрдим: Олег Жаков ўйнайди. Фашизм даҳшат, албатта, империализм-чи, сенинча у яхшими?

— Сен нима деб ўйлайсан, уруш бўладими, йўқми?

— Бўлади,— ишонч билан гапирди у.— Тезлаштирилган программа бўйича ўқитиладиган ҳарбий билим юртларини бекорга очишмагандир, ахир. Лекин бу, жуда тез тугайдиган уруш бўлади.

— Сени шунга ишончинг комилми?

— Комил, албатта. Биринчидан, фашизм ва империализм хонавайрон қилган мамлакатлар пролетариатини назарда тутиш керак. Иккинчидан Гитлер томонидан эзилган Германия пролетариатини, учинчидан бутун дунё меҳнаткашларининг ўзаро ҳамкорлигини назарда тутиш керак. Лекин энг асосийси — бизнинг Қизил Армиянинг ҳал қилувчи қудрати. Душмanning ўз майдонида унга қақшатғич зарба берамиз.

— Финляндия-чи? — ногоҳ аста сўради Валя.

— Нима Финляндия? — Норозилигини аранг яширди у: ваҳимачи дадаси шундай кайфият уйғотган унда. — Финляндия бир неча эшелондан иборат ҳимоя линияси қурган эди. Бизнинг қўшинларимиз уни бир зарб билан ёриб ўтишди. Ақлим етмайпти, бу ерда қандай шубҳа бўлиши мумкин.

— Агар сен, ҳеч қандай шубҳага ўрин йўқ деб таъкидлайдиган бўлсанг, демак, йўқ экан-да, — илжайди Валя. — Дадам менга Белостокдан қандай пластинкалар олиб келганлар, кўрасанми?

Валянинг ажойиб пластинкалари: поляк фокстротлари, «Қора кўзлар», «Кўзлари қора», ҳатто «Петер» операсидан Франческа Гааль ижро этган танго ҳам бор эди.

— Айтишларича, у кўр бўлиб қолган эмиш! — думалоқ кўзларини катта очиб гапирди Верочка. — Кинога олиш пайтида тасодифан жуда ҳам ёруғ нур таратадиган прожекторга қараган экан, бирдан кўрмайдиган бўлиб қолибди.

Валя худди ёши улуг аёлдек шубҳаомуз кулди. Коля ҳам бу воқеанинг ростлигига шубҳаланган бўлса-да, лекин нима учундир бунга жуда ишонгиси келди.

Бу пайт улар шампанское ва наливкани ичиб бўлишганди, мадера виносини эса озгина синаб кўришди-ю, яроқсизга чиқаришди: ширинлиги кам, нордон бу винони виконт де-Пресси қандай қилиб бисквитга шимдириб нонушта қилгани тушунарсиз эди.

— Киноартист бўлиш жуда, жуда хавфли! — гапида давом этарди Вера. — Асов отларга миниб чоптириш, юриб кетаётган поездлардан сакраш етмагандай, нур ҳам уларга зарарли таъсир кўрсатади. Жуда ҳам зарарли.

Верочка киноартистларнинг расмларини тўплашга ишқибоз эди. Коля унинг гапларига яна шубҳаланган бўлса-да, яна ишонгиси келди. Унинг бир оз боши айланарди, ёнида ўтирган Валяни тентакроқ бўлса керак деб шубҳаланса ҳам, кулгидан лаб-лунжини йиғиштириб ололмасди. Валя бўлса, ўзини катталардек тутиб такаббуруна куларди. Гарчи у Верадан борйўғи ярим ёш катта бўлса-да, кечаги қизалоқлар бўй етгандан кейин камгап бўлиб қоладиган сирли даврни аллақачон босиб ўтган эди.

— Верочка киноартист бўлмоқчи, — деди она.

— Хўш, нима қипти? — онасининг гапига очиқдан-очиқ қарши бўлиб шанғиллади Вера, дўмбоқ муштумчаси билан ҳатто столни ҳам уриб қўйди. — Нима, ман этилганми? Яхши-ку, аксинча, қишлоқ хўжалик гиставкаси ёнида ана шундай махсус институт бор...

— Хўп, яхши, жуда соз, — муросага кела қолди она. — Унинг синфни беш баҳо билан тамомласанг, хоҳлаган ерингга киравер. Хоҳишинг бўлса, бас.

— Талант ҳам бўлиш керак, — деди Валя. — У еринг имтиҳонлари қандай бўлишини биласанми? Уқишга кираётган биронта ўнинг синф ўқувчисини танлайди-да, ўша билан ўпишишга мажбур қилишади сени.

— Майли! Мажбур қилиша қолишсин! — винодан га баҳслашишдан юзлари қизариб кетган Вера овозини баралла қўйиб гапирарди. — Мажбур қилишсин! Мен ўз ролимни шундай бажарай, шундай бажарайки, ўтирганлар ўша йигитни ҳақиқатан ҳам севиб қолганимга ишонишсин. Ана!

— Мен бўлсам, севмасдан туриб сираям ўпишолмасдим. — Валя паст овоз билан, аммо ҳамма эшитадиган қилиб гапирарди. — Севгисиз ўпишиш, менимча, ўз-ўзини ерга уриш билан баробар.

— Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» деган китобида... — Коля энди гап бошламоқчи эди.

— Фарқ қилиш керак! — қичқирди бирдан Верочка. — Санъат қаерда-ю, ҳаёт қаерда, фарқ қила билиш керак буни!

— Мен санъат ҳақида эмас, имтиҳон ҳақида гапирмоқчи эдим. Қандай санъат бўлсин у ерда?

— Журъат, жасорат-чи? — жиззакилик билан ташланди Верочка. — Нима, артист учун журъат ва жасорат керак эмасми?

— Вой худойим-ей, жасорат нима қилсин у ерда! — Она уф тортиб стол устини йиғиштира бошлади. — Қизлар, менга қарашиб юборинглар, кейин танца қилаверасизлар.

Ҳамма шоша-пиша стол устини йиғиштиришга тушиб кетиб, Колянинг бир ўзи қолди. У дераза ёнига бориб диванга ўтирди: ўша, бутун ўқувчилик йиллари ётиб ухлаган, ғичирлайдиган диван эди бу. Унинг ҳам бошқалар каби туртиниб, хахолаб стол устини

йириштиргиси келди-ю, аммо ўз хоҳишини жиловлаб олди, чунки диванда вазминлик билан ўтириш муҳимроқ кўринди. Бунинг устига четдан туриб ҳеч кимга сездирмай Валяни кузатиши, табассумини астагина илғаши, киприklarининг чиройли қимирлашини тамоша қилиши, баъзан ҳатто кўз уриштириб олиши ҳам мумкин эди. Коля худди ўйлагани каби кузатар экан, метронинг «Советлар саройи» станцияси ёнида буғ билан ишлаётган болға каби юраги дукиллаб ура бошлади.

Ун тўққиз ёшга кириб Коля шу пайтгача қиз билан ўпишмаган эди. У увольнениега чиққанда театрларда бўларди, кинога тушарди, ортиқча пули қоладиган бўлса мороженое ерди. Танцани яхши билмагани учун танца майдонига бормасди, шу боисдан икки йиллик ўқиш давомида кутубхоначи Зоядан бошқа ҳеч ким билан танишмади.

Шу пайтгача ҳеч ким билан танишмаганидан Коля бугун хурсанд. Унинг ич-ичидан изтироб чекишларига сабаб бўлган нарса бугун аксинча, хурсандчилик келтирди. Ёруғ жаҳонда Валя деган қиз борлиги учун ҳам бошқалар билан танишмаганман, деб ўйларди диванда ўтириб хаёл сураркан Коля. Шундай қиз учун изтироб чекса арзирди, чунки шу изтироб туфайли у қизнинг табассум-ла майин боқишларига тик ва мағрур қарарди. Шу боисдан Коля ўзидан хурсанд эди.

Кейин яна патефон қўйишди. Бу галгиси қўшиқ тинглаш учун эмас, танцага тушиш учун эди. Коля шолғомдай қизарган ҳолда қоқилиб-суқулиб дам Валя билан, дам Верочка билан галма-гал танцага тушарди.

— Вшистки мне едно, вшистка мне едно...— стунни қучоқлаб танцага тушар экан, қўшиқ айтарди Верочка.

Коля гаплашишга мос мавзу топа олмаганидан гап-сўзсиз, индамай танцага тушарди.

Валя бўлса, суҳбатталабмасди, буни тушунмаган Коля бир оз изтироб чекди.

— Умуман менга алоҳида хона беришлари керак,—гапи ишончли бўлиши учун йўталиб гапирди у.— Борди-ю, беришмаса, ижарага бўлса ҳам оламан.

Валя индамасди. Коля ораларида шарму ҳаё кўпроқ бўлишига ҳаракат қиларди. Валянинг табассуми ярим қоронғи хиёбонда уни ром қилган Зояннинг табас-

сумига мутлақо ўхшамаслигини сезарди у. Шунинг учун ҳам юзлари қизарган ҳолда астагина қўшиб қўйди:

— Мен пропуска буюриб қўяман. Фақат олдиндан хат ёзиб мени огоҳ қилиб қўйинглар.

Валя яна индамади, лекин бунинг учун хафа бўлиш Колянинг хаёлига ҳам келгани йўқ. Ҳаммасини эшитиб, тушуниб турганини ва бу сукут бахтиёрлик аломати эканини яхши англади у. Шу пайтгача китобларда ўқиган, аммо ҳаётда учрата олмаган муҳаббат худди мана шу эканини энди яхши тушунарди Коля. Зоя... у бирдан Зояни эслади, эслаганда ҳам даҳшат билан эслади, борди-ю, агар, унинг ҳисларини сўзсиз англаётган Валя ҳам қандайдир мўъжиза юз бериб Зоя ҳақида эсласа борми, унда Коля учун ўзини-ўзи отишдан бошқа илож қолмайди. Шунинг учун ҳам у Зоя ҳақидаги ҳар қандай фикрни ўзидан қува бошлади, Зоя бўлса бурма кўйлагини беҳаё силкитиб кўз ўнгидан йўқ бўлишни истамасди. Коля шу дамгача ўзига номаълум бўлган уятдан ўзини ноқулай ҳис қилди.

Валя бўлса илжайиб, бошқалар кўра олмайдиган нарсани гўё кўраётгандай нигоҳини Колядан бошқа томонга тикади. Қувонганидан Коля янада бесўнақай кўринар эди.

Сўнг улар дераза ёнида узоқ туришди, ойиси ҳам, Верочка ҳам бирдан қаёққадир ғойиб бўлди. Аслида эса улар ошхонада идиш-товоқларни ювишаётган бўлиб, ҳозирги ҳолат бошқа бир планетага кўчгандек гап эди.

— Дадам, у томонларда лайлак кўп бўлади деган эдилар. Коля, сен қачон бўлмасин лайлакларни кўрганмисан?

— Йўқ, кўрмаганман.

— У томонларда лайлаклар томларнинг устида яшашаверади, уларга ҳеч ким озор бермайди, чунки улар бахт келтиришади... оқ, оппоқ лайлаклар... Сен уларни албатта кўришинг керак.

— Кўраман,— ваъда қилди у.

— Кейин уларнинг қандайлигини менга ёзиб юбор, хўпми?

— Ёзиб юбораман, албатта.

— Оқ лайлаклар, оппоқ-оппоқ лайлаклар...

У Валянинг билагидан ушлади, ўзининг бу беадаб-чилигидан чўчиб дарров қўйиб юбормоқчи бўлди-ю, лекин иложини топа олмай ушлаб тураверди. Қўлимни силтаб ташлайди ёки бирон сўз айтади, деган хавфда эди Коля. Валя лом-мим демасди. Гапирганда ҳам унинг қўлини силтаб ташламади:

— Агар сен жанубга ёки шимолга, лоқал шарққа кетаётганингда эди...

— Бахтим бор экан. Алоҳида округ тушди менга. Биласанми, омадим келгани шу.

Валя ҳеч нарса демай хўрсиниб қўйди.

— Кутаман,— астагина гапирди Коля.— Жуда ҳам орзиқиб кутаман.

У Валянинг қўлини мулойимгина силарди, сўнг бирдан юзларини ушлаб олди-ю, яна қўйиб юборди: кафтлари совуқдек туюлди унга. Валядан, мени соғинасанми, деб сўрагиси келган бўлса ҳам, юраги дов бериб сўрай олмади. Шу пайт бирдан Верочка отилиб кирди ва остонада турганча Зоя Фёдоровна ҳақида нималарнидир бидирлаб гапира бошлади, Коля бўлса Валянинг қўлини астагина сездирмай қўйиб юборди.

Соат ўн бир бўлганда онаси уни вокзалга ҳайдаб жўнатгудек бўлди. Қизлар унинг чамадонини аллақачон пастга олиб тушиб кетганлари сабабли, у онаси билан шошиб, пада-партиш хайрлашди. Она кулиб туриб нима учундир астагина йиғлади, унинг кўз ёшларини сезмаган Коля тезроқ кетишга шошиларди.

— Хат ёзиб тур, ўғлим. Хатингни сира қанда қилмагин.

— Хўп, ойижон. Етиб бордим дегунча хат ёзаман.

— Бизларни унутма...

Коля онасининг оппоқ оқарган чеккасига сўнгги бор лабларини текказиб ўпди ва эшикдан чиқа солиб уч зивани битта қилиб ҳатлаганича пастга отилди...

Поезд ўн икки яримда жўнайдиغان бўлгани учун, қизлар метродан кеч қолишади деб хавфсирарди, айна вақтда уларнинг кетиб қолишларини ҳам истамасди. Шунинг учун бўлса керак, нуқул бир гапни такрорларди:

— Кета қолинглар энди. Кечикасизлар.

Улар эса, кетишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Кондуктор ҳуштагини чалиб, поезд ўрнидан жилганда, Валя биринчи бўлиб бирдан у томон қадам

ташлади. Коля бутун вужуди билан айнан шуни кутиб тургани сабабли қизнинг истиқболига шундай отилдики, ҳатто икковининг бурни бир-бирига тўқнашиб кетди ва улар уялган ҳолда орқага тисланишди. Верочка бўлса, пирожки солинган тугунчани унинг қўлига зўрлаб тутқазиб: «Колька, кеч қоласан!..» — деб қичқирди. У синглисини юзидан ўпди-да, қўлидан тугунчани олиб поезд зинасига илдам чиқди ва ҳарир гулли кўйлак кийган икки қизнинг қадди-басти кичрайиб то кўздан йўқолгунча уларга қараб турди...

3

Коля узоқ ўлкаларга биринчи марта кетаётганди. Шу пайтгача унинг қилган саёҳати ҳарбий билим юрти жойлашган шаҳардан нари ўтмаган, ҳатто уйига келишдаги ўн икки соатлик йўлни ҳам жазирама июнь ойининг мана шу шанбасидаги сафарга таққослаб бўлмасди. Унинг бугунги сафари шу қадар муҳим, шу қадар қизиқ эдики, у дераза ёнидан бери келмади. Охири чарчаб энди ўтираман деганда кимдир қичқириб қолди:

— Лайлаklar! Қаранглар, лайлаklarни қаранглар!..

Ҳамма деразаларга тирмашиб томоша қила бошлади, Коля бўлса одамларга туртиниб-суртиниб ҳаяллаб қолди ва лайлаklarни кўра олмади. Лекин у бунинг учун асло ачингани йўқ, чунки лайлаklar шу томонларга учиб келган экан, эртами, кечми, уларни албатта кўради ва оқ, оппоқ лайлаklarни таърифлаб, Москвага ёзиб юборади...

Поезд эски чегаранинг нариги томонидаги Негорелий деган жойга келиб қолганди: улар Ғарбий Белоруссия ерларидан ўтиб боришарди. Доимо одамлар билан гавжум бўладиган кичик-кичик станцияларда ҳам тўхтарди поезд. Турли-туман кийимлар, похол шляпаларгача ола байроқ бўлиб бир-бирига арадашиб кетганди. Коля бекатларда пастга тушса ҳам, вагон ёнидан нари кетмас, белорус, рус, украин, поляк, литва, яҳудий ва яна қандайдир тилларнинг аралаш-қуралаш бўлиб кетган шовқинидан карахт бўлиб қолганди.

— Шовқин-суронни қара!— Ҳайрон бўларди қўш-ни полкада кетаётган қувноқ старший лейтенант.— Бу ердан, Коля, соат сотиб олиш керак. Ачиб ётганмиш бу ерда, сувтекин дейишганди менга йигитлар.

Шундай дегани билан старший лейтенант узоқ кетмасди, тўда ичига ўзини уриб алланарсаларни суриштирар ва қўлини силтаб орқасига тез қайтарди:

— Бу ер, оғайни, шундай бир Европаки, хаш-паш дейишга ҳам улгурмай қоласан.

— Агентура дегин,— унинг гапини маъқуллагандай бўлди Коля.

— Ким билади дейсан у лаънатиларни,— пўнғиллаб сўкинди старший лейтенант ва бир оз нафасини ростлагач ўзини яна тўдага урди.— Соат! Соатлар! Чиқ-чиқ! Мозер!..

Ойиси пиширган пирожкани старший лейтенант билан баҳам кўришди; бунга жавобан у ҳам Коляни қўлбола украин колбасаси билан меҳмон қилди. Лекин уларнинг гаплари унча қовушмасди, чунки старший лейтенант фақат бир нарса ҳақида гапиришни яхши кўрарди:

— Коля, ановини қара, белини хипчалигини, худди рюмкага ўхшайди-я!..

Коля бетоқат бўла бошлади. Старший лейтенант кўзларини ўйнатиб, хаёл оғушига берилганди. Ҳайтовур у, Барановичи станциясида тушар экан, хайрлашаётди, Коляга қичқирди:

— Соат олишни эсингдан чиқарма, лейтенант! Соат бу мулк деган сўз!..

Старший лейтенант кетиши билан қўлбола украин колбасаси ҳам йўқ бўлди, ойиси пиширган пирожкини эса аллақачон паққос туширишганди. Поезд худди атайин қилгандай, Барановичида узоқ тўхтаб қолди, Коля лайлаклардан кўра кўпроқ яхши таом ҳақида ўйлай бошлади. Ниҳоят устига юк ортилган ва кети кўринмайдиган товар поезди шарақа-шуруқ қилиб ўрнидан оғир қўзғалди.

— Германияга,— деди ёши кексайиб қолган капитан.— Немисларга галла юборяпмиз. Буни қандай тушунса бўлади?

— Билмадим,— довдираб қолди Коля.— Германия билан шартномамиз бор-ку, ахир.

— Жуда тўғри,— тезгина рози бўла қолди капи-

тан.— Сиз мутлақо тўғри гапирдингиз, ўртоқ лейтенант.

Товар поездидан сўнг улар ўтирган состав ҳам йўлга тушиб илдам юриб кетди. Тўхташ жойлари ҳам қисқарди, проводниклар йўловчиларга вагонлардан чиқишни маслаҳат беришмасди, шунинг учун ҳам бутун йўл давомида фақат биргина станция — Жабинка Колянинг эсида қолди. Навбатдаги станция Брест эди. Брест вокзалидаги бинолар ёғочдан ишланган экан. Одам кўплигидан Колянинг боши гангиб қолди. Биронта одамдан борадиган қисмини сўраб кетаверса ҳам бўларди, лекин Коля бу нарсани махфий тутиш керак, деган мулоҳазага бориб, расмий кишилардан сўрамоқчи бўлди ва комендант ёрдамчиси ҳузурига кириш учун узоқ муддат навбат кутди.

— Қалъага борасан,— командировка ҳужжатларини кўздан кечирар экан, гапирди комендант ёрдамчиси.— Каштан кўчасидан тўғри борсанг, рўпарангдан чиқади.

Колянинг ниҳоятда қорни очган эди. Шунинг учун ҳам у Каштан кўчасини қидириш ўрнига ошхона қидира бошлади. Ошхона топа олмагач, у ёқ-бу ёққа қараб бир оз депсиниб турди-да, вокзал ресторани томон юрди. Ресторанга энди кирмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, эшик очилиб ичкаридан чорпахилдан келган лейтенант чиқди:

— Жин урсин сен семизни, ҳамма жойга тумшугини суқади бу жандарм, бутун бошли столни бир ўзи банд қилиб ўтирибди-я. Турғизиб юбора олмайсан у расвони, чунки чет эллик бўладилар бу киши.

— Ким?

— Ким бўларди, немис жандарми-да! Аёллар ёш болалари билан ерда ўтиришибди-ю, у киши бир ўзлари стол ёнида ўтириб олиб пиво хўплайптилар. Зодагон-ей!

— Ҳақиқий жандарми?— таажжубланди Коля.— Кўrsa бўладими?

Лейтенант билмадим дегандай елкасини қисиб қўйди.

— Қараб кўр-чи. Тўхта, чамадон билан қаёққа кетяпсан? Коля чамадонини ерга қўйиб, генерал ҳузурига кириш пайтидагидек, гимнастёркасини тўғрилади ва улкан эшикни очиб, аста ичкарига кирди.

Кирган заҳотиёқ мундир кийган, оёғида худди ту-
нукадан тикилгандек, ғайритабий этиги бор ҳақиқий,
тирик немисга кўзи тушди. У стулга ястаниб, хотир-
жам оёғини қимирлатиб ўтирарди. Стол усти пиво
пишасига тўлиб кетган, жандарм пивони стаканда
эмас, бир пишасини катта кружкага қуйиб ўшандан
симиради. Қип-қизил башарасидаги диккайган соқол-
ларига пиво кўпиги ёпишиб қолганди.

Коля кўз қирини ташлаганча тўрт марта немис
ёнидан ўтди. Бу — сира ақл бовар қилмайдиган воқеа
эди: ундан бир қадам нарида у томоннинг, Гитлер асо-
ратга солган Германиянинг одами ўтирарди. Унинг
немис империясидан социализм мамлакатига келиб
нималар ҳақида ўйлаб ўтирганини билишни истарди
Коля. Лекин эзилган инсоният вакилининг юзида хо-
тиржам бефаҳмлиқдан бўлак ҳеч нарса сезилмасди.

— Яхшилаб қараб олдингми? — сўради Колянинг
чамадонини қўриқлаб турган лейтенант.

— Оёғини ликиллатиб ўтирибди, — нима учундир
гапирди Коля. — Кўкрагида белгиси ҳам бор экан.

— Фашист у, — деди лейтенант. — Менга қара,
оғайни, қорин қалай, овқатланмайсанми? Шу яқин
орада «Белорусь» ресторани бор дейишаётганди ҳали
йигитлар, одамга ўхшаб дурустроқ овқатланайлик.
Исминг нима ўзи?

— Коля.

— Демак, адаш эканмиз. Қани, чамадонни топ-
шир, бир майшат қилайлик. Рестораннинг ажойиб
скрипкачиси «Қора кўзлар»ни зўр чалар эмиш... — Ча-
мадон топширадиган жойда ҳам одам кўп экан, ресто-
рандан чиқиб тўғри қалъага кетаман деган мақсадда
Коля чамадонни оливолди.

Лейтенант Николай бу ерда фақат пересадка қил-
гани учун қалъа ҳақида ҳеч нарса билмасди. Шундай
бўлса ҳам Коляга далда бериб қўйди:

— Ресторанда ўзимизникилардан биронтасини ал-
батта учратамизу ўшандан сўраймиз. Бугун шанба-ку,
ахир.

Улар торгина ёлғизоёқ кўприқдан юриб, темир
йўлни босиб ўтишлари биланоқ шаҳарга кириб келиш-
ди. Кўприк пиллапоясидан уч томонга қараб йўл ке-
тарди, лейтенантлар қайси бирига юришни билмай
бир оз туриб қолишди.

— «Белорусь» ресторанини билмайман, — алоҳида ургу ва асабийлашган ҳолда жавоб берди йўловчи.

Коля сўрашга ботина олмагани учун савол-жавобни Николай олиб борди: — Билсангиз керак, қандайдир машҳур скрипкачиси ҳам бор дейишади.

— Ҳа, пан Свицкий! — йўловчининг юзида нимтабассум пайдо бўлди. — О, Рувим Свицкий буюк скрипкачи! Сизнинг албатта, ўз фикр-мулоҳазангиз бор, лекин у хато, рост. Ресторан тўғридаги Стицкевич кўчасида.

Стицкевич эмас, Комсомольск кўчаси экан. Кўча четидаги кичик уйлар кўм-кўк дарахтлар ичида кўмилиб кетганди.

— Мен Сумек зенит — артиллерия ўқув юртини тамомладим, — деди Николай Коля унга ўзи тўғрисида гапириб бергандан кейин. — Тўғри келиб қолганини қара: икковимиз ҳам ўқишни бу йил тугатганмиз, икковимизнинг исмимиз ҳам Николай...

У ногоҳ жимиб қолди: узоқдан скрипка овози эшитиларди. Лейтенантлар тўхташди.

— Уша машҳур скрипкачи чалапти! Демак, тўғри кетяпмиз, Коля.

Скрипка овози пештоқига «Ресторан Беларусь» деб ёзилган икки қаватли бинонинг очиқ деразасидан эшитилаётганди.

Улар иккинчи қаватга кўтарилишиб, каталакдай кийим ечадиган жойга бош кийимлари ва чамадонни топширишгач, чоққина залга киришди. Рўпарада буфет пештахтаси, чап бурчакда кичикроқ оркестр жойлашган эди. Қўллари узун, кўзларини ғалати пирпиратувчи скрипкачи куй чалишни ҳозиргина тўхтатган, ҳаддан зиёд гавжум бўлган зал қарсақ чалиб олқишларди уни. — Бизникилар жуда кам кўринади-ку бу ерда, — астагина гапирди Николай.

Қарсақ ва ҳайқириқлардан қулоқлари битиб, улар остонада тўхтаб қолишди. Ялтироқ қора костюм кийган киши залнинг этак томонидан улар ёнига тезгина етиб келди:

— Марҳамат, пан офицерлар, марҳамат. Мана бу томонга марҳамат қилинглр.

У зич қўйилган столлар ва ўтирганлар орасидан уларни чаққонлик билан олиб ўтди. Кошиндан ясалган печка орқасида бўш стол бор экан, лейтенантлар

ўша ерга ўтиришди ва ўзларига бегона бўлган бу манзарани қизиқиб кузата бошлашди.

— Нима учун бизни офицерлар деяпти? — норози оҳангда шивирлади Коля.

— Офицер, яна бунинг устига пан эмиш! Буржуйнинг ўзи-ку бу!

— Менга дееа хурмача демайдимми, ишқилиб печкага тиқиб юбормаса бўлгани,— мулойимгина кулди лейтенант Николай.— Бу ернинг одамлари, Коля, жуда оми.

Йилтироқ қора костюм кийган киши улардан буюртма олгунча, Коля ҳеч бўлмаса бирон иборани англашга ҳаракат қилиб залдаги гап-сўзларга таажжубланиб қулоқ солди. Лекин бу ердагилар қандайдир тушуниб бўлмайдиган тилда сўзлашишарди. Бу ҳолат Колянинг ғашини келтирди. Бу гапни ўртоғи билан энди ўртоқлашаман деб турган эди, орқа томондан рус тилида айтилаётган ғалати гап эшитилиб қолди:

— Кечирасизлар мени, минбаъд кечирасизлар, аммо мен мана шундай шим кийиб кўчада юришни асло тасаввур эта олмайман.

— У мана шундай шим тикишни юз эллик процент бажаргани учун ҳурмат байроғини олган.

Коля ўғирилди: қўшни столда учта мўйсафид ўтирарди. Улардан бири Колянинг қараганини сезиб, мийида кулди:

— Салом, ўртоқ командир! Биз ишлаб чиқариш планини муҳокама қиляпмиз.

— Салом! — деди Коля хижолат чекиб.

— Россияликмисиз? — сўради сермулозамат қўшни ва кутмасдан яна давом этди: — Тушунаман, тушунаман, албатта: мода шундай. Мода бу — мусибат, расвогарчилик, даҳшатли зилзила, лекин барибир табиий бир ҳол, шундай эмасми? Аммо элликта сифатли шим тикиш ўрнига юзтасини сифатсиз тикиб, мана шунинг эвазига ҳурмат байроғини олишни, мени юз карра, минг карра кечирасизлар-у, нима деб аташни ҳам билмайман. Ўртоқ ёш командир, менинг фикримга қўшиласизми?

— Ҳа, — деди Коля. — Яъни демоқчиманки, фақат...

— Марҳамат қилиб, айтинг-чи, — сўради иккинчи

мўйсафид, — германлар ҳақида нималар гапиришяпти сизларда?

— Германлар ҳақидами? Ҳеч нарса. Германия билан бизнинг мамлакатимиз ўртасида тинчлик битими тузилган...

— Ҳа, — дейишди қўшни столдагилар. — Германларнинг Варшавага келиши эс-ҳушини йўқотмаган ҳар бир кишига аён эди. Лекин улар Москвага боришмайди.

— Нима деяпсиз ўзи, нималар деяпсиз!

Қўшни столдагилар бирдан нотаниш тилда ўзаро гаплашиб кетишди. Коля уларнинг гапини мулойимлик билан бир оз эшитиб турди ва ҳеч нарса тушунмагач, ўгирилиб олди.

— Русчани тушунишар экан, — шивирлаб деди у.

— Мен ароқ буюртирдим, — деди лейтенант Николай. — Бугунги учрашувимиз шарафига қиттак отамизми, Коля?

Коля ичмайман деб айтмоқчи эди-ю, бошқа бир учрашув эсига тушиб, айтишга тили бормади.

У Валя ва Верочка ҳақида, албатта, кўпроқ Валя ҳақида лейтенант Николайга ҳикоя қилиб берди.

— Айтганингдек, келиб қолса ҳам ажаб эмас, — деди Николай. — Фақат бу ёққа келишга рухсатнома керак.

— Рухсатнома сўрайман.

— Даврангизга қўшилишга рухсат этинг?

Стол ёнида бўйчан танкчи — лейтенант турарди. У қўл бериб сўрашиб, ўзини таништирди:

— Андрей. Ҳарбий хизматга чақирилувчиларни олиб кетгани военкоматга кетаётган эдим, йўлда айланишиб қолиб кечикдим. Энди душанбагача кутишга тўғри келади...

У яна нималарнидир гапираётган эди, қўллари узун киши скрипкани кўтариб энгагига келтириши билан кичкина зал жимжит бўлиб қолди.

Қўллари узун, беўхшов, галати имо қилаётган бу кишининг қандай музика чалаётганини билмасди Коля. У музиканинг яхши ёки ёмон эканлиги ҳақида ўйламасди, томоғига бирон нарса тиқилиб қолаётгандек бўлиб бутун вужуди билан тингларди. У ҳозир кўзларидан ёш чиқиб кетса ҳам уялмасди, аммо ўша кўз ёшлари эндигина чиқай-чиқай деганда скрипкачи ча-

лишдан тўхтади. Коля аста хўрсиниб, мийиғида кулиб қўйди.

— Сизга ёқдимиди? — қўшни столда ўтирган мўйсафид астагина сўради. — Бу бизнинг Рувим Свицкий. Брестда бундан зўр скрипкачи йўқ ва ҳеч қачон бўлмаган. Агар қайси тўйда Рувим скрипка чалса, ўша келин бахтли бўлади. Борди-ю, азада чалса борми...

Агар азада чалса нима бўлишини Коля била олмай қолди, чунки уларга қараб: «Жим ўтиринглар» деб шивирлашди. Мўйсафид бир неча бор бошини қимирлатиб қўйди, жим ўтириб тинглади ва Колянинг қулоғига аста шивирлади:

— Рувим Свицкий деган номни ёдингизда тутинг. Олтин бармоқли, олтин қулоқли ва олтин қалбли, ўзи ўқиб ўрганган скрипкачи Рувим Свицкий...

Коля тўхтовсиз қарсак чаларди. Столга энгил таом келтиришди, лейтенант Николай қадаҳларни тўлатиб, паст овоз билан деди:

— Музыка — бу яхши нарса. Лекин сен гапга қулоқ сол.

Коля улар ёнига келиб ўтирган танкчига савол аломати билан қаради.

— Кеча учувчиларга отпускани бекор қилишди, — астагина гапирди Андрей. — Чегарачилар Буг дарёсининг нариги қирғоғидан ҳар куни кечаси моторларнинг гувиллаган овози келаётганини айтишибди. Танклар, тягачларнинг овози эмиш.

— Жуда ғалати гаплар-ку. — Николай қўлига қадаҳни олди. — Бугунги учрашув учун.

Ҳаммалари ичишди. Коля шоша-пиша ўзини овқатга урди ва оғзида овқати билан сўради.

— Провакация эмасмикин?

— Бундан бир ой аввал биз томонга бир архиепископ ўтибди, — аста гапида давом этди Андрей, — унинг айтишича, немислар урушга тайёрлик кўраётган эмиш.

— Ахир, ТАСС эълон қилган расмий баёнотда...

— Секин, Коля, секинроқ, — илжайди Николай.

— ТАСС — Москвада. Бу ер эса Брест.

Иссиқ овқат келтирилиши билан улар немисларни ҳам, ТАССни ҳам, чегара ва ундан ўтиб келган архиепископни ҳам унутиб, овқатланишга тушиб кетишди. Колянинг архиепископ ҳақидаги гапга мутлақо ишон-

гиси келмасди, шу боисданки, ҳар қалай архиепископ нима бўлганда ҳам руҳоний эди.

Сўнг скрипкачи яна музыка чала бошлади. Коля овқатни бир чеккага суриб қўйиб музыка тинглади. У ўқтин-ўқтин қаттиқ қарсақ чалиб қўярди. Ҳамроҳлари ҳам музыка тинглашарди, аммо улар кўпроқ кечалари эшитилаётган ғалати овозлар, немис учувчиларининг чегарани тез-тез бузиб туришлари ҳақида бир-бирларига шивирлаб гапиришарди.

— Уриб тушириш мумкин эмас: буйруқ шундай. Қараб тураверамиз...

— Чалишни боплаяптими?! — завқланиб деди Коля.

— Чалишни-ку, боплаяпти-я... Назаримда нимадир бўладигандек. Лекин нима? Бу савол ҳозирча жавобсиз.

— Парво қилма, жавоб бўлади, — кулиб деди Николай ва қадаҳни қўлига олди. — Уртоқ лейтенантлар, шу қадаҳни ҳар қандай саволга жавоб бериш учун кўтарамиз!

Қоронғи тушиб залнинг чироқлари ёқилди. Электр қуввати нотекис келаётганидан бўлса керак, лампочкалар липиллаб деворда турли соялар ҳосил қиларди.

Лейтенантлар қандай таом заказ қилишган бўлса, ҳаммасини паққос туширишди. Николай йилтироқ костюм кийган киши билан ҳисоб-китоб қила бошлади.

— Йигитлар, чўнтак ковламанглар, бугун сизларни мен меҳмон қилдим.

— Сен қалъага кетмоқчисан назаримда? — сўради Андрей. — Ҳозир у ёққа боришни маслаҳат бермайман, Коля: биринчидан — қоронғи, иккинчидан — анча узоқ. Яхшиси мен билан военкоматга юр, ўша ерда тунайсан.

— Ҳарбий комиссариатда нима бор? — деди лейтенант Николай. — Яхшиси вокзалда юриб чиқамиз, Коля.

— Йўқ, униси ҳам, буниси ҳам менга тўғри келмайди. Бугунги кун ҳисоби билан қисмда бўлишим керак.

— Бекор қиялсан, лейтенант, — уф тортди Андрей. — Қоронғи тушди, қўлда чамадон билан шаҳарнинг бу бошидан у бошига...

— Енимда қуролим бор, — деди Коля.

Улар эҳтимол Коляни қолишга кўндиришарди ҳам: Колянинг ўзи ҳам ёнида қуроли бўлишига қарамай иккилана бошлаган эди. Агар кўндиришганда Коля ё военкоматда, ёки бўлмасам вокзалда тунаган бўларди. Аммо худди шу пайт қўшни столдаги мўйсафид улар ёнига келди:

— Минбаъд узр, ўртоқ қизил командирлар, минбаъд узр. Мана бу йигитчага бизнинг Рувим Свицкий жуда ёқиб қолипти. Рувим ҳозир овқатланияпти, шундай бўлса ҳам мен у билан гаплашдим, у сиз учун махсус кўй чалиб беришини айтди...

Шундай қилиб, Коля ҳеч қаёққа кетмади. Скрипкачи унинг учун махсус куй чалиб беришини кутиб ўтирди. Тунайдиган жой масаласини ҳал қилиш зарурлиги туфайли лейтенантлар кетадиган бўлишди. Улар Колянинг қўлини қаттиқ қисиб хайрлашар экан, унга қараб кулиб қўйишди ва қоронғи тун қўйнига одимлашди: Андрей Дзержинский кўчасидаги военкоматга, лейтенант Николай бўлса, одамлар билан гавжум бўлган Брест вокзали томон юриб кетди. Улар мана шу қисқа ёз туни қўйнига, гўё абадийлик сари кетгандай ғойиб бўлишган эди.

Ресторанда одам сийраклаша бошлади, ланг очилган деразалар ортида шабадасиз тимқоронғи тун сузиб юрарди: Брест шаҳри уйқуга кета бошлаган эди. Тўғри ва равон кўчалар кимсасиз бўлиб қолди, сирень ва ямин гулларидан ҳосил бўлган жонли девор ортидаги порлаб турган чироқлар ҳам ўчди, фақат онда-сонда учрайдиган фойтунларнинг тош йўлдан жаранглаб чиқаётган овози эшитиларди. Сокин шаҳар аста-секин энг қисқа ва осойишта тун қўйнига чўмиб борарди...

Колянинг бир оз боши айланди, ҳозир унинг кўзига: ресторандаги аста-секин пасайиб бораётган галаговур ҳам, дераза ёнигача сузиб келган дим ҳаволи қоронғилик ҳам, шахсан унга — лейтенант Плужниковга куй чалиб бермоқчи бўлган беўхшов скрипкачининг куйи ҳам, ҳаммаси гўзал кўринарди. У фақат бир нарса ҳақида ўйларди: музикачи унга махсус куй чалгани учун ҳақ тўлаши керакми ёки йўқми? Коля ўзича фикрлаб шундай хулосага келдики, хайрли иш, эзгулик учун ҳақ тўланмайди.

— Салом ўртоқ командир, — скрипкачи астагина келгани учун Коля ўрнидан сапчиб турди ва нималар-

дир деб гудурлади. — Сизнинг Россиядан келганингизни, менинг скрипкам сизга ёқиб қолганини Исаак айтди менга.

Рувим қўлига скрипка ва камонни ушлаган ҳолда кўзини пирпиратарди. Коля бунинг боисини унга тикилиб туриб англади. Свицкийнинг чап кўзини оқимтир парда қоплаган экан.

— Рус командирларига нима ёқишини мен жуда яхши биламан. — Скрипкачи кескин ҳаракат билан скрипкани энгагига қисиб камонни кўтарди.

Рувимнинг узун-узун бармоқлари ҳаракатга келиб, камон скрипка симлари устидан майин юра бошлади. Зал яна сув қуйгандек жимиб қолди, ноўрин овоз чиқариб кўзига оқ тушган беўхшов скрипкачини ҳеч ким ранжитгиси келмасди. Скрипка гўё нола қиларди. Музыка оҳанглари Николайнинг қалб торларини чертгандек бўлди, унинг яна йиғлагиси келди, лекин бу сафар ҳам Свицкий унинг кўзида ёш пайдо бўлишига йўл қўймади. Коля фақат астагина хўрсиниб, майин жилмаярди, холос.

Свицкий «Қора кўзлар», «Кўзлари қора» деган куйларни ва яна Коля биринчи бор тинглаётган, иккита янги куй чалди. Сўнгги куй айниқса салобатли ва тантанавор эди.

— Музыка автори Мендельсон, — деди Свицкий. — Музикани жуда яхши тинглар экансиз. Раҳмат.

— Бирон сўз айтишга ожизман...

— Сиз қалъага борасизми?

— Ҳа, — дудуқланиб тўғрисини айтди Коля. — Каштан кўчасига...

— Дрожкач ёллаш керак — кулиб деди Свицкий. — Сизлар уни извошчи дейсизлар. Истасангиз кузатиб қўяман, менинг жияним ҳам қалъага боради.

Свицкий скрипкасини ғилофга жойлади, бўшаб қолган гардеробдан Коля чамадонини олди ва улар кўчага чиқишди. Кўча жимжит, ҳеч ким йўқ эди.

— Чап томонга юринг, — деди Свицкий бино бурчагига етишганда. — Миррочка менинг жияним. Бир йилдан буён командирлар овқатланадиган ошхонада ошпаз бўлиб ишлайди. Миррочкани ҳақиқий талант деса бўлади, у тайёрлаган таомлардан татиб кўрмабсиз, оламга келмабсиз. Турмушга чиқса ҳам рўзгорни ёлчитади-да бизнинг Миррочка...

— Меҳмонни зериктирма. У-бу нарсаларни кўрсатиб кет, деб айтилди-ю, сенга. Мени кечирасиз-у, бизнинг шаҳримиз Брест-Литовскда меҳмонга нимани ҳам кўрсатиш мумкин? Қалъаними? Меҳмоннинг ўзи ўша ерга кетяпти. Каналними? Уни эртага кундуз куни кўради. Брест-Литовскда булардан бошқа яна нима бор ўзи, пан офицер?

Коля, биринчидан, ҳеч қандай пан эмаслигини, иккинчидан, офицер эмас, Қизил Армиянинг оддий бир командири эканини энди айтмоқчи бўлганда, фойтун тўсатдан тўхтади.

— Агар шаҳарда меҳмонга кўрсатадиган ҳеч вақо бўлмаса, унда нимани кўрсатиш керак? — ўриндиқдан тушар экан, сўради фойтунчи. — У ҳолда мақтовини келтириб биронта столбани кўрсатилади. Сен ҳам, Миррочка, меҳмонга биронта столбани кўрсата қол.

— Вой! — бурчакдан зўрға хўрсинган овоз эшитилди. — Мен-а?.. Балки ўзингиз кўрсатарсиз Михась амаки?

— Менинг бошқа ишларим бор. — Файтунчи от ёнига ўтди. — Бу тун сен билан югуриб-еламиз, қария, сўнг эртага дам оламиз...

Қиз ўрнидан туриб, зинапоя томон беўхшов қадам ташлади; фойтун қимирлаб Миррочка йиқилиб кетай деганда Коля унинг қўлидан тутиб қолди.

— Раҳмат, — Мирра бошини пастга яна кўпроқ энгаштирди. — Юринг, кетдик.

Коля ҳеч нарсага тушунмай унинг кетидан пастга тушди. Чорраҳа бўм-бўш эди. У ҳар эҳтимолга қарши тўппонча ғилофни ушлаб қўйди ва қизга қаради: у сезиларли даражада оқсоқланиб йўлка бўйлаб тикланган тўсиқ томон кетарди.

— Мана, — деди қиз.

Коля унинг ёнига келди: тўсиқ ёнида пастак тош устун турарди.

— Нима бу?

— Билмадим. — У алоҳида ургу билан гапиргани учун уяларди. — Бу ерга қалъа чегараси тўғрисида ёзилган. Лекин ҳозир қоронғи.

— Ҳа, ҳозир қоронғи.

Бир-бирларидан уялишганидан улар оддийгина тошни ҳаддан зиёд диққат билан кузатишди. Тошни ушлаб кўрар экан, ҳурмат билан гапирди Коля:

— Қадимий тош.

Улар яна жим бўлиб қолишди. Фойтунча чақиргандагина икковлари ҳам енгил нафас олишди.

— Пан офицер, марҳамат қилинг!

Қиз оқсоқланиб фойтун томон юрди. Коля унинг кетидан борарди, зинапоя ёнига борганда дарров идрок қилди ва фойтунга дастлаб ўзи чиқиб қизга қўлини чўзди. Фойтунчи ўз ўрнига ўтириб олган эди.

— Энди қалъага кетдикми, пан офицер?

— Мен пан эмасман деб айтдим-ку сизга!— чўккан пружиналарга тап этиб ўтирар экан, жаҳл билан гапирди Коля.— Менга ўртоқ деб мурожаат этинг, ўртоқ лейтенант денг, тушундингизми?!

— Пан эмасман дейсизми?— Фойтунчи тизгинни силтаб, лабини чўпиллатган эди, от астагина юриб кетди.— Ҳамонки сиз менинг орқамда ўтирибсизми, демак пансиз, чунки хоҳлаган пайтингизда орқамдан тушириб қолишингиз мумкин. Мана мен, отнинг орқасида ўтириб кетяпман, уни хоҳлаган пайтимда қўлимдаги қамчин билан туширишим мумкин, демак, мен отга нисбатан панман. Дунё ўзи шундай яратилган: пандан кейин пан туради...

Фойтун энди йирик тошлар терилган тош йўлдан кетаётгани учун ўриндиқ у ёқдан-бу ёққа бориб келарди, шу боисдан баҳсни давом эттиришнинг иложи бўлмади. Коля чамадонини оёқлари орасига қисиб, ўзи ўтирган бурчагидан сал жилмасликка ҳаракат қилар, чўкиб кетган ўриндиқда тўхтовсиз чайқаларди.

— Каштан кўчаси,— деди қиз. Фойтун уни ҳам тўхтовсиз чайқалтирарди. Темир йўлни кесиб ўтгандан кейин уйлар сийраклашиб, кўча бора-бора кенгаярди, осма чироқлар эса мутлақо йўқ эди. Аммо тун анча ёруғ бўлгани учун от ўзига таниш, юравериб, ўрганиб қолган йўлдан тезгина йўртиб кетди.

Коля қалъага яқинлашганда ўзича Кремль деворларига ўхшаган жойни кўраман деб ўйлаган эди. Ундай бўлиб чиқмади. Фойтун кўримсизгина бир жойга келиб тўхтади.

— Этиб келдик, пан офицер.

Қиз фойтундан тушгунча, Коля шоша-пиша фойтунчига беш сўм узатди.

— Жуда бадавлатмисиз дейман, пан офицер? Ё катта боғингиз бору, пулни ошхонангизда ясайсизми?

— Нега ундай дейсиз?

— Кундуз куни шу ёққа одам олиб келсам қирқ тийин оламан. Тун бўлгани учун майли сиздан бир сўм ола қолай. Мана беш сўмингизни олинг-да, менга бир сўм беринг, мен қайта қолай тезроқ.

Миррочка четга ўтиб Колянинг фойтунчи билан ҳисоб-китоб қилишини кутиб турди.

Коля ҳижолат бўлиб беш сўмликни чўнтагига тиқди ва ўзича гўлдираб узоқ вақт бир сўмлик қидирди:

— Ҳа, албатта, албатта... Кечирасиз... ҳозир...

Ниҳоят бир сўмлик топилди. Коля фойтунчига яна бир бор миннатдорчилик билдирди ва чамадонини олиб қизнинг ёнига келди.

— Бу ердан қаёққа борилади?

— Бу ер контроль-текширув пункти, яъни КПП.— Йўл ёқасидаги будкани кўрсатди у. — Ҳужжатларни кўрсатиш керак.

— Қалъага келдикми дарров?

— Ҳа, келдик. Айланма канал кўпригидан ўтсак, шундайгина шимолий дарвоза ёнидан чиқамиз.

— Қалъа! — Коля мийиғида кулиб қўйди, — мен қалъани ниҳоятда баланд минорали бўлади деб тасаввур қилардим. Брест қалъаси шу экан-да!..

4

Контроль-текширув пунктида Коляни тўхтатишди. Соқчи командировка қоғози билан ўтказиб юборишни истамади. Қизни эса ўтказиб юборишди, шунинг учун ҳам Коля ўжарлик қила бошлади:

— Разводяшийни чақиринг.

— Ўртоқ лейтенант, ҳозир у ухляпти.

— Разводяшийни чақиринглар деяпман!

Ниҳоят улар ёнига уйқудан қовоқлари салқиган сержант келди. У оғзини қаппа-қаппа очиб, Колянинг ҳужжатларини узоқ текширди:

— Жуда кеч йўқлашсиз-ку, ўртоқ лейтенант.

— Ишлар кўпайиб кетди, — ноаниқ тушунтирди Коля.

— Сиз қалъадаги оролга боришингиз керак экан-ку...

— Мен кузатиб қўяман, — астагина гапирди қиз.

— Сен кимсан? — сержант олифтагарчилик учун

фонарини ёқди. — Сенмисан, Миррочка, навбатчилик-ка келяпсанми?

— Ҳа.

— Майли, сен ўзимизнинг одамсан. Уртоқ лейтенантни 333-полк казармасига бошлаб боргин: у ерда командировкага келганлар учун дам олиш хонаси бор.

— Мен ўз полкимга боришим керак, — вазминлик билан деди Коля.

— Ҳаммасини эргалаб аниқлаймиз, — ҳомуза тортди сержант. — Кечнинг шовласидан эртанинг насибаси яхши...

Тепаси қуббали, пастаккина дарвозани босиб ўтиб улар қалъага киришди: қалъанинг дастлабки айланма чегараси — чирмовуқ ўтлар ёпишиб ўсган девор ва унинг ёнидан оқиб ўтадиган канал ортда қолди. Ҳаммаёқ жимжит бўлиб, фақат аллақердан қандайдир бўғиқ овоз ва отларнинг беозоргина кишнагани эшитиларди. Аравалар, палаткалар, машиналар ва личан ғарамлари ғира-ширада аранг кўриниб турарди. Унг томондаги полк миномётлари батареясининг тахминий шаклини зўрга англаб олиш мумкин эди.

— Жимжитлик, — шивирлаб деди Коля. — Биронта ҳам одам кўринмайди.

— Тун ярим бўлди-да. — Қиз кулиб қўйган бўлса керак. — Ундан кейин ҳозир деярли ҳамма лагерга кўчган. Чироқларни кўряпсизми? Булар — командирлар турадиган уйлар. Уша уйлардан менга битта хона ваъда қилишган, бўлмасам шаҳардан қатнашга узоқлик қилипти.

Қиз гарчи оёғини судраб босаётган бўлса ҳам, енгил юриб орқада қолмасликка ҳаракат қиларди. Коля, тун уйқусига чўмган қалъани кузатар экан, беихтиёр илгарилаб кетар, қиз эса унга етиб юраман деб қийналарди. Коля бирдан секин юра бошлади ва нохуш суҳбат мавзуини алмаштириш мақсадида вазминлик билан сўради:

— Бу ерда умуман турар жой масаласи қандай? Сиз билмайсизми, командирларга уй беришармикин?

— Кўпларга беришади.

— Олиш қийин эмасмикин?

— Йўқ, қийин эмас. — У Коляга ён томондан қаради. — Оилангиз борми?

— Йўқ, оилам йўқ, — Коля бир зум индамай қолди. — Хизмат учун қулай бўладими деяпман-да...

— Шаҳардан сизга бир хона топиб беришим мумкин.

— Раҳмат, миннатдорман. Бу шошадиган масала эмас, кейинроқ ҳал этсак ҳам бўлади...

Қиз бирдан тўхтаб, дарахт шохини эгди.

— Сирень. Гуллаб бўлган бўлса ҳам ҳид таратяпти.

Коля чамадонини ерга қўйди ва димоғини дарахт шохига расмана олиб бориб ҳидлади. Аммо дарахт баргига ёқимли ҳид йўқ эди, Коля усталик билан гапирди:

— Дарахт кўп экан бу ерда.

— Жуда кўп, сирень дейсизми, қарагай дейсизми, акация дейсизми — ҳаммасидан бор.

Қизнинг шошмаётганлиги очиқдан-очиқ кўриниб турарди. У юришга қийналяпти, чарчаган, баҳона билан дам оляпти, деб ўйлади Коля. Ниҳоятда сокин ва илиқ тун эди, бош билинар-билинемас айланарди. Ҳозирча унинг исми рўйхатларда йўқлигидан, шунинг учун ҳам ҳеч ерга шошмаётганидан Коля мамнун эди.

— Уруш ҳақида Москвада нима гап бор? — овозини пасайтириб сўради қиз.

— Уруш? Қандай уруш ҳақида?

— Яқинда уруш бошланади деб ҳамма гапириб юрибди бизда. Жуда яқинда дейишяпти, — ниҳоятда жиддий гапира бошлади қиз. — Одамлар магазинлардан кўзларига нима кўринса сотиб олишяпти. Туз дейсизми, гугурт дейсизми, ҳеч нарса қолмаяпти, расталар бўшаб қолган. Немислардан қочиб ғарбдан бизга ўтганлар ўттиз тўққизинчи йилда ҳам шундай воқеалар бўлганини айтишяпти.

— Шундай воқеалар деб нимани назарда тутшяпти?

— Ушанда ҳам магазинларда туз, гугурт, майда-чуйдалар қолмаган экан.

— Мана бу бемаъниликни қаранг-а! — асабланиб гапирди Коля. — Туз билан гугуртнинг нима алоқаси бор бу ерда? Хўш?

— Билмасам, нима алоқаси бор. Лекин ҳар қалай тузсиз шўрва пишириб бўлмайди.

— Шўрва! — писанд қилмай гапирди Коля. — Ўз шўрвалари учун немислар ғамлашаверсин тузни. Биз... биз душманни ўз ерида адабини бериб қўямиз.

— Душманлар бу ҳақда билишадими?

— Билиб олишади! — қизнинг пичинги Коляга ёқмади: бу ердаги одамлар шубҳали туюларди унга. — Сизга нима деб тушунтирсам экан? Булар ҳаммаси ифвогарлик мақсадида қилинаётган уйдирма гаплар.

— Тавба! — хўрсинди қиз. — Ифвогарлик дейишадими, бошқа нарса дейишадими, нима дейишса дейишаверсин, фақат уруш бўлмаса бўлгани.

— Сиз асло ташвишланманг. Биринчидан, Германия билан бизнинг мамлакатимиз ўртасида ўзаро ҳужум қилмаслик ҳақида шартнома бор. Иккинчидан — сиз бизнинг куч-қудратимизга етарли баҳо бера билмаяпсиз. Ҳарбий техникамиз қандайлигидан хабарингиз борми? Мен, албатта, ҳарбий сирни ошкор қилмоқчи эмасман, лекин билишимча, сиз ҳам махфий идорада ишлайсиз-ку.

— Махфий ошхонада ишлайман мен.

— Бунинг аҳамияти йўқ, — кескин гапирди у, — чунки ошхонангиз ҳарбий қисмда жойлашган. Танкларимиз қандайлигига кўзингиз тушган бўлса керак...

— Бу ерда ҳеч қандай танк йўқ, бир нечта майда броневик машиналар бор, холос.

— Нима учун сиз менга буларни гапиряпсиз? — Колянинг пешонаси тиришди. — Ҳали мени яхши танимайсиз-ку, қурол-аслаҳа тўғрисидаги махфий гапларни гапиряпсиз.

— Бу «махфий» гапларни шаҳардагиларнинг ҳаммаси билади.

— Минг афсус, агар шундай бўлса!

— Немислар ҳам билишади буни.

— Нима учун сиз, уларни ҳам билади деб ўйлайсиз?

— Шунинг учунки... — қўл силтади қиз. — Нима, сиз уларни аҳмоқ деб ўйлайсизми?! Таъбингиз, ўйла-сангиз, ўйлайверинг. Борди-ю, қалъадан ташқаридагиларни калтафаҳм деб ҳисобласангиз, ҳозироқ югуриб боринг-да, бор пулингизга гугурт олиб қўйинг.

— Бу дейман, жуда...

Коля бу нохуш суҳбатни давом эттиргиси келмади,

у паришонлик билан атрофга назар ташлади, атайин ҳомуза тортди, сўнг бефарқгина сўради:

— Мана бу қандай уй экан?

— Санчасть. Агар дам олиб бўлган бўлсангиз...

— Менми?! — тутақиб кетди у.

— Нарсаларингизни аранг кўтариб келаётганингизни кўриб турибман-ку.

— Бу дейман, жуда.. — Коля ҳаяжон билан яна ўша гапни қайтарди ва чамадонини кўтарди. — Қайси томонга юрамиз.

— Хужжатларни тайёрланг: кўприк ёнида яна битта контроль-текширув пункти бор.

Улар олд томонга индамай юриб кетишди. Дарахтлар борган сари қуюқлашарди: ғишт йўлканинг бўялган оқ чизиги қоронғида яққол кўриниб турарди. Оромбахш совуқ ҳаво эса бошлади: Коля анҳор ёнига яқинлашаётганини сезиб ҳушёр тортди, чунки у бундан сал олдин бутунлай бошқа хаёллар билан банд эди.

Ёнидаги оқсоқ қизнинг кўп нарсадан хабардорлиги Коляга мутлақо ёқмасди. У жуда кузатувчан, фаросатли ва тили бурро эди. Бу хусусиятлари яхши, деб ўйларди Коля. Лекин қалъада қанча бронетанк кучлари бор, ҳарбий қисмлар қаерга жойлашган, ҳатто гугурт ва туз ҳақидаги маълумотларни билиши тасодифий эмасди, албатта. Коля мана шу ҳақида қанча кўп ўйлагани сари, у билан қандай учрашгани, шаҳар бўйлаб сайр этгани, одамни чалғитувчи узундан-узоқ суҳбатлар — булар бари тасодифан бўлмаган деб ишонч ҳосил қила бошлади. У ўзининг ресторанга кириши ва қўшни столдагиларнинг шим ҳақидаги ғалати гапларини, шахсан унинг учун музыка чалиб берган Свицкийни, учта лейтенантдан фақат уни атайин кузатишганини бирма-бир эслади ва ваҳимага тушди. Демак, уч киши ичидан Коляни ажратиб, келишиб олишган, музыка чалиб ғафлатда қолдиришган уни, сўнг қандайдир бир қизга қўшиб қўйишган, мана энди...

Энди у қизнинг орқасидан худди қўйга ўхшаб эргашиб кетяпти. Атроф жимжит ва қоронғи, ҳаммаёқ дарахт, балки бу ер мутлақо Брест қалъаси ҳам эмасдир, ҳеч қандай девор ёки минора ҳам кўзга ташланмайди.

Бу фикрга келгач, Коля кифтини бир қимирлатган эди, қайиш тасма унга жавоб қайтаргандай гичирлади. Фақат Колянинг ўзигина эшитган бу гичирлаш уни бир оз хотиржам қилди. Лекин ҳар эҳтимолга қарши чамадонини чап қўлига олиб, ўнг қўли билан тўппонча ғилофнинг оғзини очиб қўйди.

«Майли, бошлаб бораверсин-чи, — ҳам ўкинч, ҳам гурур билан ўйлади у. — Менинг ҳаётим қимматга тушади уларга, лекин фақат...»

— Тўхта! Пропуск!

«Ана, ҳозир...» — чамодон қўлидан тарақлаб ерга тушар экан, ўйлади Коля.

— Салом! Бу мен, Мирраман. Лейтенант мен билан келяпти. Бизга янги келган: нариги контроль-текширув пунктидан сизга телефон қилишмадими?

— Хужжатларни кўрсатинг, ўртоқ лейтенант.

Коляга фонарнинг хира нури йўналтирилди. У бир оз энгашиб чап қўли билан кўзини нурдан пана қилди, ўнг қўли эса беихтиёр тўппонча ғилофи томон сирғалди.

— Тўхта! Ёт ерга! — Контроль-текширув пунктидан қичқиришди. — Ёт деяпман сенга, отиб ташлайман бўлмасам! Разводяший! Бу ёққа кел! Сержант! Тревога!

Контроль-текширув пунктидаги соқчи бақириб-чақириб, ҳуштак чалиб, милтиқ затворларини шақирлатиб ваҳима кўтарди, кимдир кўприк устидан ҳовлиққанча югуриб ўтди, Коля ҳар эҳтимолга қарши ерга мук тушиб ётди.

— Узимизнинг одам бу! Узимизники! — жон-жаҳди билан қичқирарди Миррочка.

— Қараб турсам тўппончасини олмоқчи бўлди, ўртоқ сержант! Огоҳлантирсам ҳам олмоқчи бўляпти.

— Қани, юзини ёрит-чи! — ерга мук тушиб ётган Колянинг бошидан-оёқ нур таралди ва сержантнинг буйруқ оҳангидаги овози эшитилди: — Туринг ўрнингиздан, қуролини тоширинг!..

— Бегона эмасман! — ётган еридан турар экан, ўдағайлади Коля. — Лейтенантман, тушунапсизми? Хизмат жойимга келяпман, мана хужжатларим, мана командировкам.

— Бегона бўлмасанг, нима учун тўппончангни олмоқчи бўлдинг?

— Тўппонча эмиш-а, орқа чўнтагимдан ҳужжатларимни олмоқчи бўлдим, у бўлса «ерга ёт», «отиб ташлайман», деб дўқ уради.

— У тўғри қилган, ўртоқ лейтенант,— Колянинг ҳужжатларини кўздан кечирар экан, гапирди сержант.— Бундан бир ҳафта олдин қабристон ёнида соқчини ўлдириб кетишди. Эҳтиёт бўлган яхши-да.

— Ҳаммасини тушунаман. Лекин шунчалик шовшув, ваҳима қилишнинг нима кераги бор эди.

Миррочка ўзини тутиб тура олмади, чапак чалиб пиқиллаб кулиб юборди. У шундай кулдизи, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Йўгон овозли сержант, ваҳима кўтарган соқчи, Колянинг ўзи ҳам, ҳаммалари кутилмаган ноўрин шов-шувдан хохолаб кулиб юборишди.

— Ҳужжатимни олмоқчи эдим-да! Айтдим-ку ҳали!

Ҳафсала билан тозаланган этик, таранг тортилиб турган шим, дазмолланган гимнастёрка — ҳаммаси тупроққа қорилган эди. Ерга мук тушиб ётгани учун Колянинг юз ва бурунлари ҳам чангдан оқариб қолганди.

— Тегманг, тегманг!— Коля обдан кулиб бўлиб гимнастёркасининг чангини қоқа бошлаган эди, қиз уни огоҳлантирди.— Қўлда бари бир кетмайди, ёпишиб қолади, чўтка билан тозалаш керак.

— Ярим кечада чўткани қаердан топаман?

— Топамиз!— қувониб гапирди Миррочка.— Биз энди кетаверайликми?

— Кетаверинглар,— деди сержант.— Сен, Миррочка, лейтенантни яхшилаб тозалаб қўй, яна казармадаги йигитлар кулиб юришмасин.

— Тозалаб қўяман,— деди у.— Бугун қандай кинофильм кўрсатишди?

— Чегарачиларга «Сўнгги кеча»ни, полкда эса «Валерий Чкалов»ни қўйиб беришди.

— Жуда ажойиб фильм-да!..— гапга қўшилди соқчи.— Чкалов самолёти билан кўприк остидан «виз» этиб ўтиб кетади-я, азамат!

— Эсизгина, кўрмай қолибман. Майли, хайр, навбатчилик яхши ўтсин.

Коля шўх соқчиларга бир имо қилиб қўйди-ю, чамадонини кўтариб Миррочканинг ортидан кўприк томон юрди.

— Бу нима, Буг дарёсими?

— Йўқ, Муховец дарёси.

— Ҳа-а...

Улар кўприкни ва кўприк ёнидаги пештоқли дарвозани босиб ўтиб, икки қаватли пастак бино ёнидан ўнг томонга қайрилишди.

— Бу ер айланма казарма, — деди Мирра.

Ланг очиқ деразалардан ухлаётган юзлаб одамларнинг нафаси сезилиб турарди. Казарманинг гиштан ишланган қалин деворлари ортида навбатчининг чирогги хира шуъла таратяпти. Жангчилар ухлаётган икки қаватли каравотни ҳам кўрди Коля. Уларнинг кийими қондали тахланиб, қўполроқ тикилган ботинкалари қатор қилиб териб қўйилганди.

«Менинг взводим ҳам қаердадир, мана шу ерда ухлаётган бўлса керак, — ўйлади у. — Ҳадемай кечалариям келиб текширадиган бўламан...»

Баъзи жойларда мук тушиб китоб ўқиб ўтирган навбатчиларнинг сочсиз бошлари, бир-бирларига тик суяб қўйилган милтиқлар, шунингдек, тонг саҳаргача «ВКП(б) тарихидан қисқача курс» китобининг тўртинчи бобини мутолаа қилаётган ёшгина лейтенант кўришиб қоларди.

«Мен ҳам ўшанга ўхшаб ўтирсам керак ҳали, — ўйлади Коля. — Машғулотларга тайёргарлик кўриш керак, хат ёзиш керак...»

— Бу ерда қандай полк жойлашган? — сўради Коля.

— Вой тавба, мен сизни қаёққа бошлаб кетяпман ўзи? — тўсатдан секингина кулди қиз. — Кругом! Менинг орқамдан шагом марш, ўртоқ лейтенант.

Коля унинг ҳазиллашаётганига ҳам, жиддий буйруқ бераётганига ҳам тушунмай жойида туриб қолди.

— Нега?

— Ахир, аввал уст-бошингизни тозалашимиз керак-ку.

Мирра, кўприк ёнидаги контроль-текширув пунктида бўлган воқеадан кейин тортинчоқликни ҳам унутиб бемалол гапира бошлаганди. Коля унинг гапларини асло қаттиқ олмас, лозим бўлганда ҳатто унга қўшилишиб куларди ҳам.

— Шундай қилиб қаерда саваламоқчисиз мени?

— Орқамдан юраверинг, ўртоқ лейтенант.

Улар айланма казарма бўйлаб кетган сўқмоқ йўлдан орқага қайтишди.

Унг томонда черков ва учинг орқасида яна қандайдир бир бино кўриниб турарди; қаердандир жангчиларнинг аста гаплашгани ва шу яқин ўртада отларнинг пишқиргани эшитиларди. Колянинг бурнига бензин ва беда ҳиди келиб урилиши билан ниҳоят у ўзини ҳақиқий ҳарбий қисмдагидек ҳис қилди.

— Нима, ошхонага кетяпсизми? — қизнинг пазандалигини эслаб иложи борича бепарволик билан сўради Коля.

— Шу аҳволда сизни ошхонага қўйишармиди? — қувноқлик билан гапирди қиз. — Биз аввал омборхонага борамиз, Христя хола устингиздаги чангни яхшилаб тозалайдилар, ундан кейин олдимизга нон-чой қўйсалар ҳам ажаб эмас.

— Ғамхўрлигингиз учун раҳмат, — вазминлик билан деди Коля. — Тезроқ полк навбатчиси ҳузурига бориб, бугунги кун ҳисобидан келганимни айтишим шарт.

— Ҳалиям бугунги число билан келган ҳисоблана-сиз, чунки шанба тугаб, якшанба бошланганига икки соат бўлди.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Асосий мақсад эрталабгача рўйхатдан ўтиш, чунки ҳар бир янги кун тонг палласидан бошланади.

— Менда кўпинча ундай бўлмайди. Эҳтиёт бўлинг, зинапоя бор... бошингизни бир оз пастроқ эгиб юринг.

Коля Мирранинг кетидан айланма, тор зинапоядан пастга туша бошлади. Мирра катта бир эшикни очган эди, зинапояга чироқнинг хира шуъласи тушди. Шипи ҳам, девор, зинаси ҳам тош ва гиштдан ишланган пастаккина гумбаз шаклидаги хона ичини таажжуб билан кузата бошлади Коля.

— Ер ости йўлими дейман?

— Склад. — Мирра яна бир эшикни очиб баланд овоз билан кимгадир мурожаат этди: — Салом, Христя хола! Мен сизга меҳмон бўлиб келдим!

Шундай деди-ю, ўзи четланиб Коляни олдинга ўтказиб юборди. Коля бўлса турган ерида депсиниб, журъатсизлик билан сўради:

— Демак, шу ёққа, шундайми?

— Шу ёққа, шу ёққа. Юраверинг, нимадан қўрқасиз!

— Қўрқаётганим йўқ,— жиддий гапирди Коля.

У хира ёритилган, ярим қоронғи, шипи гумбаз шаклида ишланган кичкина бинога кирди. Кучсизгина ёниб турган учта лампочка ертўладаги қоронғиликни аранг ёритарди. Коля бино девори ва ундаги ингичка шинакни, шипга ишланган махсус туйнукларни кўра олди, холос. Бу ер ости дахмаси салқин бўлса ҳам, лекин нам эмасди. Ёишдан ясалган полнинг баъзи жойларига қум сепиб қўйишипти.

— Христя хола, мана келдик биз!— эшикни ёпар экан, баланд овоз билан гапирди қиз.— Салом, Анна Петровна! Салом, Степан Матвеевич! Салом, одамлар!

Унинг овози ертўла гумбази остида жаранглаб эшитилди ва бирдан тиниб қолмай, ертўла деворларига аста сингиб кетгандай бўлди.

— Салом!— деди Коля.

Кўз бир оз қоронғиликка ўргангач, Коля бу ердаги бири семиз, иккинчиси унча семиз бўлмаган икки аёл ва темир печка олдида ўтирган мўйловли старшинани пайқаб олди.

— Ҳа, келдингми, бижилдоқ,— деди мўйлов кулиб.

Қоплар, пакетлар, консерва банкалари ва пачкали чойлар билан тўлиб-тошиб кетган катта стол ёнида аёллар ўтиришарди. Аёллар қоғозга қараб нималарнидир текшираётганлиги туфайли уларнинг келганига унча эътибор беришмади. Старшина бўлса, ўзидан юқори унвондаги офицер қаршисида одат бўйича тик туриш ўрнига, устида катта тунука чойнак турган печкани хотиржам ковлаб ичига пайраха тиқарди.

— Яхшимисизлар, саломатмисизлар!— Мирра аёлларнинг елкасидан қучиб, юзларидан ўпди.— Нарсаларнинг ҳаммасини олдингларми дейман?

— Мен сенга қачон келгин деб айтган эдим?— жиддий сўради семиз аёл.

— Саккиздан кечикмай келишинг керак эди. Тонг отай деярти-я, мана энди бугун мижжа қоқмайсан.

— Койиманг мени, Христя хола, бир озгина мизгиб олсам бўлди.

— Қаердандир командирни эргаштирибсан,— қандайдир тушуниб бўлмайдиган мамнунлик билан гапир-

ди аёлларнинг ёшроғи — Анна Петровна.— Уртоқ лейтенант қайси полкдан?

— Мен ҳали рўйхатда йўқман,— вазминлик билан деди Коля.— Ҳозиргина келдим...

— Келмай туриб, тупроққа беланганини қаранг,— шўхлик билан унинг гапини бўлди қиз.— Теп-текис жойда йиқилиб ўтирибди.

— Ҳечқиси йўқ, бўлади,— деди старшина хуш-фешлик билан, у гугурт чертган эди, печкадаги олов ловиллаб ёниб кетди.

— Чўтка бўлганда,— деди Коля хўрсиниб.

— Ерга роса ағанаганга ўхшайсан-ку,— жаҳл аралаш шанғиллади Христя хола.— Бу ернинг чанги ҳам қандайдир бошқача, ёпишқоқ.

— Ёрдам бериб юбор, Миррочка,— кулди Анна Петровна.— Лейтенант сени деб текис жойда ағанаганга ўхшайди.

Бу ердаги одамлар бир-бирларига яқин, таниш бўлганлари учун тортинмай, бемалол гаплашишарди. Коля буни сезган бўлса ҳам, тортинчоқлиги туфайли гапга аралашмасди. Мирра чўткани излаб топди ва бурчакда осилиб турган қўл ювгичда сувга яхшилаб чайгач, катталарга хос оҳангда деди:

— Юринг энди, тезалаб қўяй сиз шўринг қурғурни...

— Ҳазим!— шошиб гапирди Коля.— Эшитяпсизми, Ҳазим тозалайман!

Лекин қиз пинагини бузмай чап оёғи билан оқсоқланиб эшик томон юрган эди, Коля ҳам ноилож унинг кетидан аста имиллаб ташқарига чиқди.

— Бўш келмайсан, бижилдоқ!— мамнун бўлиб гапирди старшина Степан Матвеевич.— Жуда тўғри қиласан.

Колянинг қаршилиқ қилишига қарамай, Мирра ҳафсала билан тозаларди уни: «Қўлингизни кўтаринг!», «Ўгирилинг!», «Қимирламай туринг!»... деб хитоб қиларди қиз. Коля аввалига эътироз билдирса ҳам, кейин тақдирга тан бериб индамай қўя қолди. Итоаткорлик билан қўлини кўтарар, ўгирилар ёки аксинча, жаҳлини аранг босиб жойида индамай қотиб турарди. Йўқ, у ҳозир ўзини хоҳлаган қўйга солаётган қиздан хафа эмасди асло. Фақат унинг овозидаги буйруқ оҳанги гашини келтирарди, холос. Бунинг устига кам

деганда бу қиздан уч ёш катта бўлса, командир, бутун бошлиқ взводнинг тақдири унинг қўлида. Ҳозирги ҳолатда у эмас, гўё қиз командирлик қилаётгандек эди. Мана шунга хафа эди Коля.

— Нега хўрсинасиз, хўрсинманг! Мен устингиздаги чангни қоқяпман, сиз бўлса хўрсинасиз, зарарли-ку бу ахир!

— Зарарли,— бошқа маънода таъкидлади у,— шундай зарарлики!..

Улар ўша аввалги айланма зинадан складга қайтиб тушишаётганда тонг аста ёриша бошлаган эди. Стол устида фақат нон, шакар ва кружкалар турар, унинг атрофида доира қуриб ўтирганлар катта тунука чойнакнинг қайнашини кутиб бемалол гаплашишарди. Мўйовли старшина ва аёллардан бошқа яна икки киши бор экан бу ерда; қовоғи солиқ сержант ва машинкада ғалати қилиб сочи олинган ёшгина қизил аскар. Қизил аскар тўхтовсиз ҳомуза тортар, старший сержант бўлса жаҳл аралаш ҳикоя қиларди:

— Йигитлар билан кинога кетаётган эдим, бирдан бошлиқ ушлаб олиб, Федорчук, сенда иш бор, деб қолди. Нима иш экан, деб ҳайрон бўлдим. Кейин айтдики, автоматларни разбор қилгин-да, ҳамма дискаларини бу ёққа суғуриб ол, ичидаги ўқларини уриб тушир, яхшилаб артиб, тозала, ёғ сурт, сўнг яна йиғиштириб қўй, деди. Ўйлаб қарасам, бу ишни бутун бир рота уч кун дам олмай қилса ҳам бажара олмайди. Мен бўлса, бир ўзимман. Ердамчи беринг дедим. Ердамчи десам мана бу жўжахўроз Вася Волковни бериб ўтирибди, ўзи армия хизматига яқинда келган. Ҳозирча у хомуза тортиб ухлашдан бошқа нарсани билмайди. Гапим тўғрими, Волков?

Жангчи Вася Волков жавоб бериш ўрнига ҳафсала билан ҳомуза тортди ва кутилмаганда кулиб гапирди:

— Жуда уйқу босяпти.

— Уйқу эмиш-а! — норози оҳангда гапирди Федорчук. — Уйингга борганда ухлайсан. Бугун, Васятка, тонггача пулемёт лентасидан ўқ суғурасан. — Тушундингми? Ҳозир озгина чой ичамиз-у, яна ишга киришамиз. Христина Яновна, илтимос, бугун биздан қуруқ чойни аямайсан.

— Заҳар қилиб дамлайман,— қайнаб турган чойнакка бир ҳовуч чой солар экан, гапирди Христя хо-

ла.— Пича дам есин, ана унда чой эмас, қаймоқ ичамиз. Ўртоқ лейтенант, сиз қаёққа кетяпсиз?

— Раҳмат, мен ичмайман,— деди Коля.— Полк навбатчиси ёнига боришим керак.

— Борасизда,— деди Анна Петровна.— Хизмат бўлса қочмайди.

— Йўқ, боришим керак!— Коля қайсарлик билан бош чайқади.— Ҳали ҳам анча кечикдим: шанба кунни полкда бўлишим керак эди, мана, шанба ўтиб якшанба ҳам келди.

— Ҳозир шанба ҳам, якшанба ҳам эмас, сокин тун,— деди Степан Матвеевич.— Тунда навбатчилар ҳам озгина мизғиб олишлари керак.

— Келинг, яхшиси столга яқинроқ ўтиринг, ўртоқ лейтенант,— кулди Анна Петровна.— Чой ичамиз, ташишиб ҳам оламиз. Сиз қаердан бўласиз?

— Москвадан.— Коля бир оз талмовсираб турдида, сўнг стулга ўтирди.

— Москваданман дегин.— Федорчук ҳурмат билан қўлини чўзди унга.— Хўш, у ер қалай?

— Нима?

— Умуман-да.

— Кундан-кун гўзал бўляпти,— жиддий гапирди Коля.

— Саноат моллари қандай у томонда?— қизиқиб сўради Анна Петровна.— Бизда жуда бемалол, сиз буни назарга олиб қўйинг, ўртоқ лейтенант.

— Саноат молларининг унга нима кераги бор?— кулди Мирра стол ёнига ўтирар экан.— Бизнинг молларимиз умуман керак эмас унга.

— Сен қаердан биласан,— бошини чайқади Степан Матвеевич.— Битта қулинг ўргилсин бастон костюм олса ёмонми?

— Гражданча кийимни ёқтирмайман,— деди Коля.— Унинг устига, мени кийим билан давлат таъминлайди.

— Таъминлайди,— нима учундир хўрсиниб гапирди Христя хола.— Отларни айил билан таъминлагандек, сизларни ҳам қайиш камар билан таъминлайди. Ҳаммаларинг ҳам худди айили тортилган отдек юрасизлар.

Кўзини уйқу босган қизил аскар Вася печка ёнидан столга — Колянинг қаршисига келиб ўтирди. У Коля-

га тик қараб ўқтин-ўқтин имо қилиб қўярди. Коля унинг нигоҳини хўмрайиб қаршилар ва кўзини олиб қочарди. Ёш қизил аскар эса ҳеч нарсадан тап тортмай унга худди ёш болага тикилгандек тикиларди.

Бамайлихотир отаётган тонг тор туйнуклардан ертўлага истамайгина кириб келар, гумбаз шип остида бир оз тўплангач, қоронғиликни бурчак-бурчакка астагина ҳайдарди. Сариқ лампочкалардан чиқаётган нур гўё қоронғиликка сингиб кетаётгандек. Бунинг устига старшина уларни ҳам ўчириб қўйган эди, ҳаммаёқни нохуш қоронғилик босди, бу ҳолдан норози бўлишди аёллар:

— Зимистон бўлди-ку ҳаммаёқ!

— Энергияни тежаш керак,— Степан Матвеевич вайсай-вайсай чироқни яна ёқди.

— Бугун шаҳарда чироқ ўчиб қолди,— деди Коля.— Авария бўлган бўлса керак.

— Бўлиши мумкин,— эринибгина маъқуллади старшина унинг гапини.— Визники алоҳида подстанция, ўзимизники.

— Мен қоронғиликни яхши кўраман,— ростини айтди Мирра.— Қоронғи бўлса одам қўрқмайди ҳам.

— Аксинча!— деди Коля ва хато гапирганини дарров фаҳмлади.— Яъни мен ҳалиги... Қўрқиш ҳақида гапирётганим йўқ, қоронғини ҳар ким ўзича таъриф-тавсиф этади.

Вася Волков яна қаттиқ овоз чиқариб ҳомуза тортган эди, Федорчук афтини буриштириб норози оҳангда деди:

— Қоронғилик — муттаҳам, ўғрилар учун қулай. Тунни ўғрилик ва босқинчилик учун яратган.

— Яна бошқа нарсалар учун ҳам,— кулди Анна Петровна.

— Ҳа!— Миррага имо қилиб кулгисини аранг босди Федорчук.— Жуда тўғри гапирдинг, Анна Петровна. Бу деган сўз, ўғирлаймиз деганими? Шундай деб тушунамиз-да, а?

— Ўғирламаймиз, — деди старшина. — Яширамиз.

— Яхши ишни яширмайдилар,— мурасасизлик билан вайсади Федорчук.

— Кўз тегишдан,— чойнакка қарар экан, кескин гапирди Христя хола.— Яхши ишни кўз тегишдан

яширишади, менимча жуда тўғри қилишади. Чой тайёр бўлди, олинглар қанд билан.

Анна Петровна ҳаммага чақмоқланган қанд улашди. Коля қандни бутунлигича кружкага солди, бошқалар эса уни яна майда бўлақларга бўлиб чой ичишга тайёрлаб қўйишди. Степан Матвеевич чойнакни олиб ҳамманинг кружкасига қайноқ сув қуйди.

— Нондан олинглар,— деди Христя хола.— Бугунги нон хамиртуриши ачимаган, чучуккина бўлибди.

— Горбушкаси менга!— шошиб деди Мирра.

Горбушкага эга бўлган Мирра Коляга голибона қаради. Болаларга хос бу қилиққа Коля унча эътибор бермади ва шунинг учун ҳам аста кулиб қўя қолди. Анна Петровна улар икковига шама қилгандай ўзича кулиб қўйди. Унинг бу кулгиси Коляга ёқмади.

«Гўё мен унинг орқасидан эргашиб юргандай,— Мирра ҳақида хафа бўлиб ўйлади у.— Нималарни ўйлаб чиқаришмайди-я?»

— Маргарин ёғ ҳам йўқми?— сўради Федорчук. — Қуруқ нон-чай билан одамнинг тинкаси қуриб кетади-ку...

— Қараб кўрайлик-чи, балки бордир.

Христя хола ёғ олиб чиққани ертўлага тушиб, то қайтиб чиққунга қадар ҳеч ким чойга қўл узатмади.

Жангчи Вася Волков кружкани қўлига олар экан, охирги марта ҳомуза тортди. Энди унинг уйқуси қочиб кетди.

— Сизлар чойни совутмай ичаверинглар,— ертўлада туриб деди Христя хола.— Уни топгунимча...

Туйнук ташқарисидаги тор тешиклардан ҳаворанг аланга ёриб кирди хонага.

— Нима бу, чақмоқ чақяптими дейман?— таажжубланди Анна Петровна.

Даҳшатли гумбурлашдан ер ларзага келди. Чироқ бирдан ўчди, ёруғлик нури чақмоқ сингари шипдаги туйнуклардан ертўлага ўқтин-ўқтин кира бошлади. Деворлар ларзага келиб, шипдаги шувоқлар кўчиб туша бошлади, қулоқни қоматга келтирувчи гумбур-гумбур овозлар орасидан бора-бора оғир снарядларнинг қаттиқ портлагани аниқ билина бошлади.

Ҳамма жим эди. Ҳар ким ўз жойида ўтирганича бошини шипдан тушган тупроқдан асра тозаларди. Ертўлага шиддат билан отилиб кираётган заигори нурда

Ўтирганларнинг юзи ниҳоятда саросимали ва ташвишли кўринарди. Гўё ҳамма, тўхтовсиз отилаётган бўғиқ тўп овозини диққат билан эшитиб ўтиргандек.

— Омбор!— ўрнидан бирдан сапчиб туриб бақирди Федорчук.— Ўқ-дори омбори портлади! Тўғриси айтяпман! Мен у ерда лампани, лампани қолдирган эдим.

Яқин жойда жуда қаттиқ портлаш юз берди. Ҳатто баҳайбат эшик ҳам қимирлаб ағанай деди, стол ўзидан-ўзи сурилиб кетди, шифтдан, девордан тупроқ ва кесаклар отилиб тушди. Хонага нафасни бўғадиган қуюқ тутун кира бошлади.

— Уруш!— қичқирди Степан Матвеевич.— Бу уруш, ўртоқлар!

Коля кружкани улоқтириб ўрнидан турди. Ҳафса билан тозаланган шимга чой тўкилди, лекин у буни сезмади.

— Тўхта, лейтенант!— старшина унинг қўлидан ушлаб қолди.— Қаёққа кетяпсан?

— Қўйворинг!— юлқиниб бақирди Коля.— Қўйворинг мени! Полкка! Полкка боришим керак! Рўйхатда йўқман ҳали... Тушунапсизми, менинг номим ҳали рўйхатга ёзилмаган!

Коля старшинани итариб юборди-да, синиқ гишт парчалари билан тўлиб кетган эшик томон ўзини отди. Зинапоядан ёнбошлаб ўтиб юқорига қараб чопди. Оёқ тагида шувоқ шитирларди.

Ташқи эшикни портлаш тўлқини юлиб кетганлигидан, тўқсариқ бўлиб шуъла таратаётган ёнғинни бемалол кўриш мумкин эди. Тор коридор аллақачон тутунга, чангга ва портловчи модданинг аччиқ ҳидига тўлган эди. Ертўла ларзага келиб, бутун атроф инграётган тонг — 1941 йилнинг 22 июнь тонги эди: соат Москва вақти билан тўртдан ўн беш минут ўтганди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Плужников юқорига — гуриллаб ёнаётган нотаниш қалъанинг марказига югуриб чиққанида, артиллериядан ҳамон ўқ ёғилиб турарди, аммо энди ўқ отиш аввалгидек пала-партиш эмас, анча мўътадил бўлиб қол-

нафас олганда ноҳуш тахирлик сезарди оғзида, орқа томонига кимдир ағдарилиб тушганини сезган бўлса ҳам эшитмади. Унинг бўйни қайрилмасди, шунинг учун бутун гавдаси билан ўгирилишга тўғри келди.

Чуқурликнинг ёнбағрида ҳаворанг майка ва қора трусик кийган, бошида пилоткаси бор бир ёш йигит ўтирарди. Унинг юзидан қон оқмоқда эди; у қўли билан дам-бадам юзини артиб, қон бўлган кафтига тааж-жубланиб қарар ва яна артарди.

— Клубда немислар бор, — деди у.

Плужников унинг гапирган гапининг ярмини лаб қимирлашидан англаб олди, ярмини эса эшитди.

— Немислар?

— Шундоқ, — хотиржам гапирди жангчи: у кўпроқ юзидан оқиб тушаётган қон билан овора эди. — Менга қараб отишди. Автоматдан.

— Кўпми улар?

— Ким санабди дейсиз? Менга қараб бир марта отишган эди, юзимни жароҳатлаб олдим.

— Уқ тегдими?

— Йўқ. Йиқилиб тушдим.

Бу нарсалар бамисоли болалар рагаткадан отиб ўйнагандек, хотиржам гаплашишарди улар. Плужников ўз аҳволи қандайлигини билишга, қўл-оёқларининг бор-йўқлигини сезишга ҳаракат қиларди, ниманидир сўрарди-да, аммо ўзи мутлақо бошқа нарсалар ҳақида ўйларди, саволга берилган жавобни эшитяптими ёки юзи шилинган бу йигитчанинг гапини шунчаки англаб оляптими, фарқига бормасди.

— Кондаковни ўлдиришди. У чап томонда югуриб кетаётган эди, бирдан йиқилди. Тутқаноғи тутган одамга ўхшаб қалтиради, оёқларини типирчиладди. Кеча навбатчилик қилган қирғизни ҳам ўлдиришди.

Жангчи яна нималарнидир гапирётган эди, Плужников тўсатдан эшитмай қўйди уни. Йўқ, у ҳозир деярли ҳамма нарсани — отхона ёнида майиб-мажруҳ бўлган отларнинг аламли кишнашини ҳам, портлашларни ҳам, гувиллаётган ёнғинни ҳам: узоқдан келаётган отишма овозларини ҳам эшитаётганлиги сабабли унинг гапини эшитмай қўйди. Қизил аскар унга нималарни айтиб улгурган бўлса, ана шуларни ўзича мулоҳаза қиларди у: немислар қалъага бостириб ки-

ришган, бу эса, ҳақиқатан ҳам уруш бошланганини англатарди.

— ... Ичаклари осилиб ётибди-ю, худди нафас олаётганга ўхшайди. Худо ҳақи, ўзидан ўзи нафас олаётганга ўхшайди!..

Сергап йигитчанинг овози унинг қулоғига ўқдек отилиб киргандек бўлди, ўзини анча тутиб олган Плужников йигитчанинг гулдирашига бир зумда чек қўйди. Юборилган полкнинг номини айтиб ўзини таъништирди ва у ерга қандай бориш мумкинлигини сўради.

— Ўққа тутишади,— деди жангчи.— Клубда — собиқ черковда ўрнашиб олгандан кейин, автоматдан отишади, чунки у жойдан ҳамма ёқ бамисоли кафтдек кўринади.

— Сиз қаёққа чопиб кетаётган эдингиз?

— Ўқ-дори келтиргани. Кондаков икковимизни ўқ-дори складига юборишган эди, уни бўлса отиб ўлдиришди.

— Ким юборди?

— Қандайдир командир. Ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди, командир ўзингникими, бошқаникими, билмайсан киши. Аввалига жуда кўпчилик бўлиб юрган эдик.

— Ўқ-дорини қаерга олиб боришни буюришган эди?

— Клубда немислар бор, клубда,— шошмасдан, болаларга хос соддалик билан тушунтирарди жангчи.— Қаерга буюришмасан, барибир бориб бўлмайди. Тарс этиб қўйиб қолишади...

«Тарс этиб» деган сўзни алоҳида урғу билан айтарди у. Плужниковни ҳаммадан ҳам ўқ-дори складининг қаердалиги кўпроқ қизиқтирарди. Складни топиб автомат, ҳеч бўлмаса уч линияли оддий винтовка ва керакли миқдорда ўқ-дори олишни ўйларди. Қурол бўлса қалъанинг ўртасида жойлашиб олган душманга қарата отиш мумкин, шахсий эркинлик ва озодликни таъминлайди у, ҳаракат қилиш имконини яратади, шу туфайли ҳам у иложи борича тезроқ қурол топишга шошиларди.

— Ўқ-дори складни қаерда?

— Кондаков биларди,— деди истамайгина жангчи.

Қотиб қолган бўлса керак, унинг юзидан оқаётган

қон тўхтаган эди, аммо у юзининг тилинган жойини кир бармоқлари билан дам-бадам ушлаб қўярди.

— Жин урсин!— аччиғлаңди Плужников.— Қаерда бўлиши мумкин у склад? Чап томонимиздамикин ёки ўнг томонимиздамикин? Қаерда? Ахир немислар қалъага киришган бўлса, бизга рўпара келиб қолишлари мумкин, ўйлаяпсизми сиз бу томонини? Пистолет билан иш битмайди.

Унинг сўнгги гаплари йигитчани ўйлантириб қўйди; у яноғидаги қорақўтир бўлган ярани юлишдан тўхтаб, ташвишли қиёфада бир нарсани фаҳмлагандек, лейтенантга тикилди.

— Чап томонда эди назаримда. Югураётган пайтимизда у ўнг томонда эди. Йўқ, Кондаков чап томонга югурди. Шошмай туринг-чи, мен унинг ётган жойини қарайман.

У қорнини ерга бериб ётиб олди-да, юқорига қараб чаққонлик билан эмаклади. Юқорига чиқиб олгач, атрофга бир қаради-ю, тўсатдан жиддий қиёфага кирди, пилоткасини ечиб, машинкада сочи олдирилган бошини аста ташқарига чиқарди.

— Ана Кондаков,— пастга қарамасдан бўғиқ овоз билан деди у.— Тамом, энди мутлақо қимирламайди. Югурган пайтимизда складга етишимизга жуда оз қолган эди; ҳа, ана, кўряпман. Складга бомба тушмаганга ўхшайди.

Плужников ёш қизил аскар ёнида туртиниёб-суртиниёб эмаклашни истамасди, шунинг учун ҳам у тепаликка қиялаб чиқиб борди ва жангчининг ёнига ётиб атрофга назар ташлади; ҳақиқатан ҳам сал нарироқда ҳалок бўлган жангчи чўзилиб ётарди. Унинг эғнида гимнастёркаси ва галифе шими бўлиб, оёқ яланг, бошида пилоткаси йўқ эди. Унинг оқ қум устида ётган боши аниқ кўриниб турарди. Бу — Плужников ўз кўзи билан кўрган, ҳалок бўлган биринчи жангчи эди. Бу даҳшатли қол беихтиёр унинг диққатини ўзига тортаётгани учун бўлса керак, узоқ вақт индамай туриб қолди.

— Кондаков йўқ энди,— хўрсинди жангчи.— Ириска деган конфетни жуда яхши кўрарди. Аммо жуда қизганчиқ эди: бир бурда нон сўрасанг ҳам бермасди.

— Хўш, склад қаерда?— қачонлардир қизганчиқ

бўлган ва ирис деган конфетни яхши кўрган Кондаков жасаидан аранг кўзини узар экан, сўради Плужников.

— Ҳув анови тепаликка ўхшаган жойни кўряпсизми? Фақат унинг ичига қаердан киришни билмайман.

Снарядлар ўйиб, пайҳонлаб ташлаган кўкаламзорнинг нариги томонида, склад яқинида улкан бир бино кўриниб турарди. Жангчининг гапи бўйича, немислар жойлашиб олган клуб мана шу бино эканини дарров тушунди Плужников. Ўша томондан бўлиб-бўлиб отилган автомат овози эшитилди, аммо ўқ қайси томонга отилаётганини тушуниб бўлмасди.

— Оқ саройга қараб отишяпти,— деди жангчи.— Чапроққа қаранг, Инженерлик бошқармаси бор.

Пастак девор ортида, снаряд ҳамма томонини ўйиб ташлаган бино ёнида ер бағирлаб ётган одамлар ва уларнинг тартибсиз отаётган ўқ учқунларини аниқ кўрди Плужников.

— Менинг командам билан...— дудуқланиб қолди у ва яна давом этди:—...Кондаков ётган жойгача югуриб борамиз, борамиз-у, ўзимизни ерга ташлаймиз, ҳатто немислар бизга қараб ўт очмаса ҳам. Тушундингизми? Диққат. Тайёрланинг. Олға!

Плужников ҳамон боши айланаётгани учун эмас, қўрққанидан кўзлари жовдираган ҳаворанг майкадаги мана шу ёш йигитча кўз ўнгида қўрқоқ бўлиб кўринмаслик учун ҳам энгашмай тик турган ҳолда югура бошлади. Физиллаганча бир нафасда ўлиб ётган жангчи ёнига етиб борди, аммо ўз буйруғига биноан у ерда тўхтамасдан, ўқ-дори складни томон югуриб кетди. Фақат ўша жойга етиб борганда, миясига бирдан, ҳозир мени ҳам отиб ўлдиришади деган фикр келди. Орқасидан ҳаллослаганча ёш жангчи етиб келиши билан, бир зумда ўзидан кўрқувни ҳайдаб, сочини ғалати қилиб олдиранган қизил аскарга ҳатто кулиб ҳам қўйди.

— Намунча ҳаллослайсан?

Жангчи ҳеч нарса демасдан кулиб қўйди. Иккаловининг қулгиси худди сувнинг икки томчисидек бирибига ўхшаб кетарди.

Улар тепаликни уч марта айланиб чиқишса ҳам, унинг ичига кирадиган жойни топиша олмади. Ҳаммаёқ ўйилиб, ўйдим-чуқур бўлиб кетган ё отишма пайти-

да снаряд портлашидан эшик кўмилиб қолган, ё жангчи янглишяпти, ёки бўлмасам ҳалок бўлган Кондаков мутлақо бошқа томонга қараб югурган, хуллас, пана жойдан чиқиб, черков қаршисидаги шир ялангликда яна ўша биргина пистолети билан қолганини тушунди Плужников. У, пастак девор ортидаги Оқ сарёйга, палапартиш отишмаларга ҳавас билан қаради: у ердигилар ўзимизникилар бўлган учун, зудлик билан улар ёнига боришни истарди Плужников.

— «Уч» дейишим билан,— қарамасдан гапирди у.— Ўзимизникилар томон югурамиз. Тайёрмисан?

— Тайёрман,— хўрсинди жангчи.— Улар айнан шу томонни мўлжаллаб туришибди, чиқдик дегунча тарс этиб қўйиб қолишади.

— Бизга қараб отишмайди,— у қадар ишонч билан гапирмади Плужников.

— Биз қизиллармиз-ку, ўзимизникилар.

Худди болалик пайтидагидек содда қилиб «қизиллармиз» деди у. Болаликда оқми-қизил ўйнашганда, доимо у Чапаев бўлишга ҳаракат қиларди, аммо ҳеч ким уни Чапаев деб тан олмас, эскадрон командири Жихарев ролини ўйнаш билан кифояланарди.

Улар яна унинг буйруғи бўйича, снаряд портлашидан ҳосил бўлган чуқурликлар, ҳалок бўлганлар устидан сакраб, гавдаларини роз тутганча югуриб кетишди.

Олов йилтиллаган томон югуришар экан, Плужников дам-бадам, «ўзимизникилар», деб қичқирарди. Лекин қарши томондан тўхтовсиз отишар, у ҳатто қулоғи остидан ўқнинг визиллаб ўтганини бир неча марта аниқ эшитди.

Уларнинг яна омади келди: тўсиққача югуриб келиб унинг устидан сакраб ўтишди ва ерга мук тушиб йиқилишди. Ҳар қалай энди улар хавф-хатарсиз жойда — ўз одамлари орасида эдилар. Гимнастёркаси инфлос бўлса ҳам, тугмаларини ҳафсала билан пухта ўтказган баджаҳл старший лейтенант аччиғланиб дўқ қилди уларга:

— Тўхтаб-тўхтаб, перебежка билан югурин керак, тушунарлими? Перебежка билан!

Нафасини ростлагач, Плужников мавлумот бермоқчи бўлган эди, лекин старший лейтенант эшитишни истамади ва уни чап қанотдаги анча сийрак бўлган ҳимоя чизигига юборди. Старший лейтенант Тересполь

дарвозаси томонни алоҳида диққат билан кузатишни топширди унга. Чунки у немислар шу томондан ёриб ўтган деб қаттиқ ишонарди. Плужниковни вазият билан қисқача таништиргач, унинг биронта ҳам саволига жавоб бермай, қовоғини осилтириб қўшиб қўйди:

— Сержантнинг милтиғини олиб, дарвозани кузатасан, тушундингми? Ўзимизникилар етиб келгунча чидаб турсак бўлгани ишқилиб.

Старший лейтенант «ўзимизникилар» деб кимларни назарда тутаётгани, улар қайси томондан келиши ҳақида сўраб ўтирмади Плужников. Ҳадемай ўзимизникилар келиб, ҳамма иш кўнгилдагидек бўлишига унинг ўзи ҳам ишонарди. Фақат ўзларини ҳимоя қилиш учун ўт очиб чидаб турилса бас.

Чап қанотга келган Плужников, ҳеч қандай сержантни топа олмади: қора тутун орасидан гоҳо-гоҳо оловли тилини чиқариб бино бурчаги аста-секин ёнмоқда эди. Панжара ёнида чала-чулпа кийинган жангчилар ва Дегтярев қўл пулемётини ушлаган икки жангчи ётарди.

— Утни нима учун ўчирмаяпсизлар? — жаҳл билан сўради Плужников.

Ҳеч ким жавоб қайтармади унга: ҳамма баланд сув минораси томондаги дарвозага жиддий қиёфада диққат билан тикилиб турарди. Танбеҳи ноўрин эканлигини пайқаган Плужников, пулемётчилардан сержант ҳақида сўради. Пулемётчилар бошлиғи қисқа имо қилди:

— Анови ерда.

Паст бўйли киши тўзиган этик кийган оёқларини кериб юзтубан тушиб ётарди. Унинг боши пешонаси билан милтиқнинг мўлжалга оладиган рамкасига қадалган бўлиб, Плужников елкасига туртгандагина вазмин қимирларди.

— Ўртоқ сержант...

— У ҳалок бўлган, — деди чегарачи.

Плужников қўлини дарров тортиб олди ва атрофга кочор аланглади, унга ҳеч ким эътибор қилмади. Мурдага яна қўл теккизишга журъат эта олмай, милтиқнинг стволдан ушлаб торта бошлади, лекин ҳалок бўлган киши милтиқни қаттиқ ушлагани бўйича қўйиб юбормасди, Плужников бўлса милтиқни ҳамон силтаб тортар, ҳар тортганда мурданинг пешонаси мўлжалга олиш рамкасига дўқиллаб тегарди.

— Яна югуриб кетишяпти,— деди кимдир.— Саксон тўртинчининг йигитлари.

— Булар музыкачилар,— деди яна кимдир.— Уларнинг казармаси ўша ерда, дарвоза юқорисида...

Клуб томондан бир неча марта бўлиб-бўлиб отилган ўқ овозлари эшитилди. Плужников ўқ қайси томонга отилаётганини билмаса ҳам, ҳалок бўлган сержант ёнига дарров ётиб олди ва жонсиз қўлдан уч линияли милтиқни зўр бериб торта бошлади. Мурда маълум пайтгача қайси томонга тортса ўша ёққа қараб судралди, сўнг жонсиз панжалар бирдан бўшашиб очилиб кетди ва Плужников милтиқни олганча, орқасига қарашга ҳам юраги дов бермай, панжаранинг бурчаги томон эмакляб кетди.

Тересполь дарвозаси ёнида бир неча жангчи у ёқдан-бу ёққа югурарди: улардан бири ярақлатиб тозаланган мис карнай кўтариб олган, мис карнайдан ўқтин-ўқтин шуъла тараларди.

Немислар ўқни аяб отишар, музыкачилар дам йиқилиб, дам ўринларидан туриб ҳар томонга тартибсиз югуришарди. Плужников қозиқларга боғланган отларнинг типирчилаб бетоқат кишнашларига қаради, сўнг яна дарвоза томонга кўз ташлаганда, музыкачилар гойиб бўлган эди.

— Ана у, 84-дан!— қичқирди пулемётчининг биринчи номери бўлган чегарачи.— Биз томонга келяптими дейман?

Айланма казарма томондан қоидали перебежка билан қизил аскарлар югуриб келишарди. Жангчилар ва немис автоматчилари отишмани бирдан кучайтирдилар. Ён томондан дегтярь пулемётининг тариллаган овози эшитила бошлади, чегарачилар ўртоқларини ҳимоя қилган ҳолда қисқа навбат билан костёл томон ўқ узишарди.

— Ут оч!— қичқирди Плужников.

Ўзи учун қичқирган эди у, чунки буйруқ бериш ниҳоятда зарур эди унга. Ут очишга буйруқ берди-ю, ammo ўзи бир марта ҳам ўқ уза олмади: сержантнинг милтиғида ўқ тугаган, Плужников жонҳолатда затворни бекордан-бекорга шақирлатаётган эди.

— Лейтенант, тезроқ айт, дискага ўқ жойлаштиришсин!— қичқирди пулемёт ёнидаги иккинчи номер. У қорачадан келган, баланд бўйли, гимнастёркасига

Ворошиловчи мерган значогини осиб олган эди.— Дискалар тугаяпти!

Плужников сйрак жойлашган жангчилар ёнидан уй томон югуриб кетди, старший лейтенант ҳеч ерда кўринмасди ва у ёнаётган бино ёнида милтиқни судраганча анча вақт беҳуда айланиб юрди.

— Патронлар! Патронлар қаерда?

— Ертўладагилардан сўра,— деди ярим яланғоч, бошини боғлаб олган сержант.— Йигитлар ўша ердан қўрғошин ташишган эди.

Қуюқ ва аччиқ тутун аста-секин ертўлага ўрмалаб кираётганди. Плужников кўзларини артиб ва тўхтовсиз йўталиб, пайпасланган ҳолда силлиқланиб кетган айланма зинадан ертўлага тушди ва ғира-шира қоронғиликда ярадорларни аранг кўриб сўради:

— Патронлар қаерда?

— Тамом бўлди,— деди қоронғиликдан чиққан аёл.— Юқорида нима гап?

Плужников бу овоз эгасини ниҳоятда кўргиси келди, аммо у қоронғиликка қанча тикилмасин ҳеч нарсани аниқ кўра олмади.

— Биз томонга казарма томондан ёриб ўтишмоқчи бўлишяпти,— деди у.— 84-жойлашган томондан. Старший лейтенантни кўрмадингларми?

— Бу ёққа келинг. Ерда одамлар ётишибди, эҳтиёт бўлинг. Старший лейтенант девор ёнида ётарди. Унинг ифлосланган гимнастёркаси белигача йиртилиб дабдала бўлиб кетган. Бинт билан бир амаллаб боғланган кўкрагидан озгина буғ, нафас олганда эса, лаблари орасидан қизил кўпик чиқарди. Плужников тиззаларини ерга тираб у томон энгашди ва чақира бошлади:

— Уртоқ старший лейтенант. Уртоқ...

— Бўлди, чақирганингиз билан фойдаси йўқ эди,— деди яна аввал гапирган киши.— Шаҳардан бизникилар келиб қолишармикин, ҳеч нарса эшитмадингизми бу ҳақда?

— Келишади,— ўрнидан тураётиб гапирди Плужников.— Албатта келишади,— у яна бир марта у томон қараб қора фигурани хиёл аниқлагач, аста қўшиб қўйди:— юқорида ёнгин бўляпти, бу ердан кетиш керак.

— Қаёққа? Бу ерда ярадорлар бор-ку.

— Бу ерда қолиш хавfli.

— Аёл индамай қолди. Уқ-дори йўқлигидан ҳам коман-

дирнинг ҳалок бўлганига кўпроқ хафа бўлган Плужников тутун босаётган ертўладан ташқарига чиқди. Хона ичига кираверишдаги зинапояларда туриш мумкин бўлмай қолган эди. Ҳамон зинапояда ўтирган сержант шошмасдан ҳафсала билан қоғозга тамаки ўрарди.

— Ертўладан ярадорларни олиб чиқиш керак, — деди Плужников. — Олов йўлни тўсиб қўйяпти. У ерда бир аёл ҳам бор.

— Олиб чиқиш керак, — хотиржамлик билан рози бўлди сержант. — Лекин қаёққа? Чор атроф ёнаётган бўлса.

— Билмадим. Бирон жой топилиб қолар...

— Қимирлайверма кўп, — унинг гапини чўрт кесди сержант. — Старший лейтенантни худди сен турган жойда ер тишлатишган эди.

Плужников шошганча ташқарига чиқди. Ҳовли томонда отишма тўхтаб, қандайдир овозлар эшитиларди. Плужников ўқ-дори ҳақида ўйлаб яна сержант ёнига бормоқчи бўлди, аммо бу фикрдан тезда қайтиб, милтигини судраганча одамлар томон югуриб кетди.

Улар муюлишнинг нариги томонида сочлари тимқора сиёсий ўринбосар атрофини ўраб олишганди. Сочлари тимқора киши қатъий оҳангда газаб билан гапирар, атрофдагилар эса унинг сўзларини қандайдир нажот ҳислари билан тинглашарди.

—... Менинг буйругим бўйича, ҳеч ерда тўхтамасдан, ҳеч нарсага чалғимасдан, фақат олга! Клубга бостириб кириб душман автоматчиларини йўқ қилиш керак. Вазифа тушунарлими?

— Тушунарли! — одатдаги сергаклик билан жавоб қайтаришди жангчилар.

— Нима билан йўқ қилинади? — кўринишдан буларга ҳозиргина қўшилганлардан бўлса керак, ёши хийла жойга бориб қолган кўк майкали жангчи қовоғини осилтириб сўради. — Милтиқлар найзасиз бўлса, менда ҳатто ўша ҳам йўқ.

— Тишинг билан ғажиб ташла! — овозини баландла-тиб деди сиёсий ўринбосар. — Ана, гишт ётибди, ол қўлингга: бемаъни саволнинг нима кераги бор ҳозир?! Асосий вазифа — ҳаммамиз биргаликда «Ура» деб қичқириб, ҳеч ерда тўхтамай югурганча тўғри клубга бос-тириб киришдан иборат.

— Худди кинога киргандек, а?!—деди боши худди болаларники сингари думалоқ жангчи.

Ҳамма кулиб юборди, Плужников ҳам кулди. Кулги фақат юмалоқ бошнинг гапи учун эмас, ҳозир ҳамманинг асаби таранг тортилган, қаттиқ ҳаяжонланаётган бир пайт, вазифа аниқланган, қаршиларида ҳамма учун энг қийин ишни ўз зиммасига олган одам тургани учун ҳам кулги кўтарилди.

— Агар кимда милтиқ бўлмаса, белкуракми, тошми, таёқми, нима дуч келса қуролланиб олаверсин, фашистларнинг бошига қарсиллатиб солишга яраса бас.

— Бошида қаскаси бор-да!— яна қичқирди думалоқ бош: рота қизиқчиси эди у.

— Демак, қаттиқроқ уриш керак!— кулди сиёсий ўринбосар.— Ўғрини ушлаб олган уй эгаси уни қандай саваласа, сен ҳам худди ана шундай савалагин. Қурол тўплашга беш минут вақт берилади. Ҳужумга ҳамма ташланади! Кимда-ким четда қолса — дезертир саналади...— Плужниковни кўриб гапидан тўхтади у:— Ўртоқ лейтенант, сиз қайси полкдансиз?

— Рўйхатда йўқман мен. Мана командировка ҳужжатим...

— Ҳужжатларни кейин текширамит. Полк комиссари ҳужумга раҳбарлик қилишни шахсан менга топширди.

— Албатта, албатта!— шошиб унинг гапини маъқуллади Плужников.— Мен юз фойиз сизнинг ихтиёрингиздаман...

— Сиз дераза томондан ҳужум қиласиз,— ўйлаб туриб деди сиёсий ўринбосар.— Лейтенантнинг ихтиёрига ўн киши ўтсин.

Тўданинг турли жойидан ўн киши ажралиб чиқди: иккала чегарачи, қовоғи осилган киши, рота қизиқчиси, боши боғланган, сержант, майка, трусикли, юзлари шилинган ёш жангчи ва яна Плужников ҳали таниб улгурмаган жангчилар. Улар йўл-йўриқ ва кўрсатма кутиб унинг қаршисида тик туришарди. Плужников эса нима дейишни билмасди уларга. Катта чегарачи дегтярь пулемётни бамисоли тўнкадек ушлаб олганди: пулемёт стволи ҳали совумагани учун, пулемётчининг бармоқлари сурнай устида юргандек йўрғаларди. Қовоғи осилган киши тамаки чекаётган сержантга аста шивирлади:

— Жиндек қолдиргин, ўртоқ сержант. Бир тортай.

— Демак, деразадан ҳужум бошлаймиз,— деди Плужников.— Деразанинг ойнаси борми?

— Ойнаси йўқ, чил-чил бўлган,— деди сержант ва қовоғи солиқ кишига ўгирилиб чекаётган тамакисини узатди.— Исминг нима сени?

— Фамилиям — Прижнюк,— деди у тутунни ҳафсала билан ичига тортар экан.

— Гранат бўлганда борми ҳозир!— хўрсиниб қўйди қорачадан келган чегарачи.

— Дуч келган нарсалар билан қуроолланаверинглар,— деди Плужников.— Ким нима топса топаверсин, фақат тезроқ.

Жангчилар ҳар томонга тарқаб кетишди. Бу ерда фақат иккита чегарачи қолди, бирининг қўл пулемёти бор, иккинчиси эса қаердандир отлиқ аскарлар ханжарини топиб олганди.

— Етти ухлаб тушга кирмаган ишлар-а,— мулозимгина кулди биринчи пулемётчи.— Ленка кутяпти бугун мени. Соат еттида, тасаввур қиласанми шуни?

— Ленканг ҳеч қаёққа қочиб кетмайди,— деди иккинчи пулемётчи.— Багрингга босиб иссиқ-иссиқ ўпишга улгурасан ҳали.

— Қачон? Мана шуниси жумбоқ...

Кимдир қилич, кимдир белкурак, кимдир темир билан қуроолланган ҳолда жангчилар аста-секин тўплана бошладилар. Эгаси ҳалок бўлгач, Плужниковга теккан милтиқнинг ҳам найзаси йўқ эди. Аммо у, пистолети борлиги эсига тушиб, милтиқни юзи шилинган жангчига берди.

— Кераги йўқ,— деди жангчи сапёрлар белкурагини кўрсатиб.— Тошда яхшилаб чархладим: балки, автомат ўлжа оларман.

— Туя ҳаммомни ҳавас қилгандай, иштонинг йўғ-у, автомат ўлжа оламан деганинг қизиқ бўлди сени,— деди чегарачиларнинг каттаси.— Бошни эҳтиёт қил, қолгани бир гап бўлар.

Милтиқни Прижнюк олди. Сўйилни қўлида айлантиргандек у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди ва ўзича пўнғиллаб қўйди:

— Ишлатса бўлади.

— Деразаларни қандай тақсимлаймиз?— сўради

пулемёт ёнида турган чегарачи.— Биринчиси меникими ёки сизникими?

— Биринчиси меники,— деди шошганча Плужников, чунки биринчи рақам бахтли бўлади деб қандайдир ишонч ҳосил қилганди ўзида.— Меники биринчи дераза...

— Тайёرمىсизлар?— қичқирди сиёсий ўринбосар.— Бизникилар ўт очиши билан, мен сизларга команда бераман.

Бамисоли соатлардай бўлиб туюлган бир неча минут ўтди яна. Плужников тутун аччиғидан дам-бадам йўталиб, ёнаётган уйнинг муюлишида турарди. Кафти терлаётгани учун тўппончани у қўлидан бу қўлига олар ва терлаётган қўлини гимнастёркасига артиб қўярди. Орқа томонда — пулемёт ёнида турган чегарачининг нафас ҳарорати ва бетоқатланаётгани сезилиб турарди.

— Утираверамизми кутиб?

— Секин,— деди Плужников.— Оддий ҳужум бу...

Оддий эмас, ҳақиқий ҳужум бўлди, шу боисдан Плужников болаларча айтган гапидан ноқулай ҳис қилди ўзини. Аммо ҳозир ҳеч ким бу нотаниш лейтенантга ҳам, унинг айтган гапига ҳам эътибор бермади. Фақат жангчиларнинг тез-тез олаётган нафаси, темирларнинг онда-сонда жаранглаши, гишт девор ортидаги аланганинг ловуллаши ва айланма казарманинг ҳамма томонини мўлжаллаб отилаётган ўқ овозлари эшитиларди. Шунингдек, Брестда кетаётган жангнинг гумбурлаган овозлари ҳам келиб етаётганди. Бу гумбурлашларни қувонч билан эшитарди Плужников: у ерда бизнинг одамлар немисларнинг адабини беришяпти, ўша томондан ҳадемай ёрдам келиб қолиши керак.

Плужников яқиндан отилаётган жойни мўлжалга олмоқчи бўларди-ю, аммо ҳар сафар ғафлатда қоларди. У бино муюлишидан беихтиёр отилиб олга кетаётганда чегарачи елкасидан тортиб тўхтатиб қолди, чунки ҳали ҳужумга буйруқ берилмаганди. Плужников бурчак ёнидан бошини чиқариб қараган эди, казарма деразаларидан бот-бот отилаётган ва костел¹ биноси томондан доира бўлиб таралаётган ўқ учқунларини кўрди. Худди шу дақиқада сиёсий ўринбосар овози борича қичқирди:

— Ватан учун! Олга!..

¹ Костел — поляк католик черкови (тарж).

— Олга!— тўсиқдан сакраб ўтар экан, қичқирди Плужников.

У овозининг борича «Ура!» деб қичқириб, оёқлари остига қарамасдан югуриб борарди. «Ура!» қисқароқ бўлиб қолди, аммо у оғзини катта очиб нафас олди-да, яна овозининг борича қичқирди. Ўқлар бош тепасида қуштак чалар, оёқлар тагида чанг чиқарар, омон қолган дарахт шохларини чўрт-чўрт узиб тушарди, аммо у костел девори ёнига биринчилардан бўлиб етиб келди ва унга ёпишиб олди, чунки деразадан тўхтовсиз отишмоқда эди. Қаердандир яқин жойдан узук-юлуқ, кескин садолар эшитилар, нималардир тарақлар, бири олиб бири қўяётган автоматларнинг овози ҳаво бўшлиғига сингиб кетарди.

— Дераза!— қичқирди чегарачи.— Дераза дейман, онангни сени!..

Плужниковни итариб юбориб, у ўзини-очиқ дераза томон ташлади ва зум ўтмай худди ёш болалар сингари чинқириб кўкраги билан дераза тагига йиқилди. Плужников қоронғи костелнинг чақмоқдай ёришган жойига икки марта ўқ узди ва чегарачининг намланган, титраётган елкасига ўзини ташлади, унинг устидан умбалоқ ошиб, гиштли ерга йиқилди. Кетма-кет отилган ўқ сочларини куйдириб ўтди, у тўппонча тепкисини яна бир-икки марта босиб, эмаклаганча деворга етиб олди. Ёнгинасига жангчилардан кимдир йиқилди, у ҳам ҳалок бўлган чегарачи устидан ўтиб келган эди, кимдир Плужниковнинг бошига этиги билан қаттиқ тепди, аммо у ўрнидан сакраб туриб орқаси билан гишт деворга суяниб олишга улгурди.

Ташқаридан қараганда Костелнинг ичи қоронғидек туюларди. Чанг, тўзон кўтарилган қоронғиликда бўғилиб, газаб-ла сўкиниб муштлашишар, бир-бирларининг белларини синдиришар, бўғишар, тишлашар, кўзларини ўйиб олишар, оғизларини йиртишар, пичоқ санчишар, белкурак борми, гишт борми, милтиқнинг қўндоғи борми, дуч келган нарса билан уришарди. Кимдир йиғлар, кимдир қичқирар, кимдир инграр, кимдир сўкинар, ҳеч нарсани англаб бўлмайдиган мудҳиш бир манзара эди; Плужников фақат иржайган оғизларни кўриб, ваҳшийларча бўкиришни эшитарди, холос.

Бу ҳолат унинг кўз ўнгидан худди зумда олинган расм сингари тез ўтди ва дам ўтмай турган жойидан

Ўқ таралаётган томонга — ичкарига отилди. У узоқдан туриб отишни истамасди, чунки ўқ отилаётган жой билан унинг ўртасида шарпалар дам йўқолиб, дам пайдо бўларди. У кимнидир, ўзининг одами бўлса керак, туртиб юборди ва энг яқин турган бегона башарага қараб ўқ узди, қоқилиб кетди, ерда уйилиб ётган мурдалар устига йиқилди, залворли «ТТ» тўппончаси билан сочи олинган бошнинг орқа миясига тушира бошлади, урган сари бош қимирлаши секинлашар, ночорлашарди, қимирлашдан мутлақо тўхтаганда эса, Плужниковнинг ўзини кимдир шундай қаттиқ туширдик, бошига тушган зарбадан маълум муддат унинг эси оғиб қолди ва муккаси билан ҳозир ўзи тинчитган немиснинг устига йиқилди.

У кўзини очиб, тўппончасини пайпаслаб топа олмади, ўрнидан турай деган эди, тура олмади, юзларига бегона қон суркалган ҳолда яна девор томон эмаклай кетди. Калла тик тутиб туришга бўйсунмас, ҳар томонга оғиб кетаётганди, у қандай бўлмасин ҳушини йўқотмасликка, агар ҳушдан кетгудек бўлса кунпаякун бўлиб кетишини зўрға-зўрға фаҳмларди. У энди девор ёнига етай деганда, кимдир унинг этигидан ушлаб орқага — қаттиқ хириллаб ётган солдатлар оёғи остига торта бошлади. Бир иложини қилиб орқага қараган эди, ҳаммаёғи қонга беланиб кетган башарага кўзи тушди. Унинг дабдала бўлиб кетган жағида соғ қолган тишлари иржайиб турар, оғзидан сўлак аралаш қон оқар, шишиб кетган тили эса пастга осилиб турарди. Бу мудҳиш ҳолни кўрган Плужников чинқириб юборди, немис бўлса юзида ажал кулгиси билан уни ҳамон ўзига тортарди. Бунинг ўлим эканини ажиб бир аниқлик билан ҳис қилган эди, бирдан тер босди уни. У ҳамон чинқирар, немис бўлса қатъийлик билан худди тушдаги сингари аста-аста ўзига тортарди. Ҳа, дарҳақиқат худди тушдагидек, унда асло мадор йўқ, кишини ақлдан оздирувчи қўрқинчли даҳшат ёпишиб олганди унга.

Кимдир Плужниковнинг устига йиқилиб тушди ва яланғоч оёғини унинг энгагига тираган ҳолда бошидан оёғи томонга, немис томонга эмаклай бошлади. Шу пайт немис унинг оёғини қўйиб юборганини ва жуссаси кичик ярим яланғоч жангчи қорни устида ғайритабиий сакраётганини сизди. Бу сакраш қаттиқ оғриқ

берарди-ю, ammo энди қўғқинчли эмасди. Плужников жангчининг оёғи остидан бир амаллаб чиқиб олиб қараса, бу ўша — юзи шилинган жангчи экан,— у икки тиззасини ерга тираганча қўлидаги кичик белкуррак билан немиснинг бўйнига тўхтовсиз туширар, туширган сари бўйнини чуқурроқ ўйиб кирарди. Талва-сага тушган немис тиришиб ерга ётиб қолган эди.

Жанг тугаб, аянчли инграшлар, қичқирриқ ва сўкинишлар ҳам аста пасая бошлади: ҳужумга бардош бера олмаган немислар костелдан чиқиб қоча бошладилар, қоча олмаганлари эса, қонга беланиб кетган пол устида сўнгги нафасларини олишарди.

— Тирикмисиз, ўртоқ лейтенант? Мен уни белкуррак билан бўрсикнинг боласидек саваладим!

Плужников девор ёнида ўтириб олган, аранг ўзига келмоқда эди. Боши қаттиқ лўқиллар, томоғи қақраб кетган, ютинай деса оғзида нам йўқ, қовжиғаб қолган томоқ мускуллари ҳиқилдоқни бўғарди. Жанг тугаб, омон қолганини сезарди у, ҳатто ярадор ҳам бўлмаган кўринади, лекин ҳозир қаттиқ ташналигу чарчоқдан бошқа нарсани сезмасди. Кичик жангчи бўлса, энтика-энтика алланарсаларни қувонч билан гапирарди.

— Мен унинг томоқларини худди бўғизлагандек қилиб чопиб ташладим. Мана, мана бу ерини, бўйнини, жуда ҳам нозик жой...

— Тўппонча,— зўрға гапирди Плужников: бу қувончли гурунг ҳозир ёқмасди унга.— Менинг тўппончам...

— Топамиз! Мени ҳеч ким ушлаб ололмади, мен жуда абжирман-да. Биласанми, мен...

— Менинг тўппончам,— қайсарлик билан такроғлади Плужников.— У менинг гувоҳномамга ёзилган. Шахсий қурол.

— Мен автомат ўлжа олдим! Чегарачи бўлса, иштонинг йўқ деб устимдан кулган эди. Мана энди ўзи ҳалок бўлди, мени автоматим бор, тирикман.

— Лейтенант!— чанг билан тўлган костелнинг ичкарисидан чақирди кимдир.— Лейтенант тирикми, ҳеч ким кўрмадими?

— Тирикман мен,— Плужников ўрнидан туриб бир-икки қадам ташлади-ю, яна ерга ўтириб қолди.— Фақат бошим бир оз... ўтиб кетади ҳозир.

У таяниш учун бирон нарса излаган эди, қўлига немис автомати илциб қолди. Автоматни аранг қўтариб, затворини тортган эди, ялтироғи хиралашиб қолган патрон отилиб тушди. Плужников автоматни предохранителга қўйди ва унга тиралиб аста ўрнидан турди.

Сочлари тимқора сиёсий ўринбосар у томон келарди. Унинг эғнида гимнастёркаси йўқ, ҳаммаёғи қон бўлиб кетган, янги бинт билан боғланган танасига оқ кўйлак кийиб олган эди.

— Ярадор бўлдингизми? — сўради Плужников.

— Немис орқамдан келиб ханжар санчди, — деди у. — Сиз ҳам қуруқ қолмабсиз-ку?

— Қўндоқ билан бошимга уришдими ёки бўлма-сам бўғишдими, эсимда йўқ.

— Вир-икки ҳўпланг. — Сиёсий ўринбосар фляга тутди унга. — Жангчилар ўлдирилган немисдан олишибди.

Плужников ўзига бўйсунмаётган бармоқлари билан фляга қопқоғини зўғга очиб бир-икки ютинди. Илиб қолган иси ўткир ароқ нафасини қайтарди ва у шу заҳотиёқ флягани қайтариб берди.

— Ароқ экан.

— Урушқоқлар дуруст-ку, а, — деди флягани камарига осиб боғлар экан сиёсий ўринбосар. — Полк комиссарига кўрсатаман. Дарвоқе, сиз ҳақиқизда нима деб ахборот берай?

Плужников ҳужжатларини кўрсатди. Сиёсий ўринбосар ҳужжатларни диққат билан кўздан кечиргач, яна ўзига қайтариб берди.

— Сиз шу ерда қолишингизга тўғри келади. Костел — мудофаа қалъасининг калити, — деди полк комиссари. — Мен станокли пулемёт юбораман бу ерга.

— Сув, иложи бўлса сув ҳам юборинг.

— Ваъда қила олмайман: пулемётларга сув керак, соҳилга бориб бўлмайди ҳозир. — Сиёсий ўринбосар ўгирилиб қараган эди, юзлари шилинган кичик жангчини кўрди. — Уртоқ жангчи, ҳамма флягаларни йиғиб, шахсан ўзингиз лейтенантга топшинг.

— Есть, йиғаман флягаларни!

— Тўхтанг. Кийиниб олинг, трусикда жанг қилиш унчалик қулай бўлмаса керак.

Буйруқни бажариш учун югуриб кетди жангчи:

унда куч кўп эди ҳали. Сиёсий ўринбосар Плужниковга муурожаат этди:

— Сувни эҳтиёт қилинглар. Айтинг, ҳамма каска кийиб олсин: немисларникими, ўзимизникими — қайси бирини топишса ҳам кийиб олишаверсин.

— Жуда тўғри гап, снаряд парчасидан сақлайди.

— Фишт ундан даҳшатлироқ бўлса керак, — кулди сиёсий ўринбосар. — Хўл, омон бўлинг, ўртоқ лейтенант. Биз ярадорларни олиб кетамиз.

Сиёсий ўринбосар қўл сиқиб хайрлашди ва жўнаб кетди, Плужников бўлса шу заҳотиёқ ерга ўтириб олди, чунки, ҳамма бўлиб ўтган воқеа яна қайтадан бошида айлана бошлади: костел, орқасидан пичоқ еган сиёсий ўринбосар, ерда чўзилиб-ётган ўликлар — ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетди. У бир силкиниб ёнбошига аста қийшайди ва ялпоқ башара, синдирилган тишларнинг иржайиб туриши, мажақланган жагдан қон ва сўлакнинг аралашиб оқишини ноғоҳ аниқтиниқ кўз олдига келтирди.

«Жин ургур-ей!»

У ўрнидан туриб ўтиришга ва яна кўзини очишга мажбур қилди ўзини. Бутун борлиқ ҳамон титраб ва сузиб юргандек эди, аммо у мана шу гайритабиий мавжлар оғасидан ўзига таниш бўлган жангчини ажрата олди: жангчи флягаларни шарақлатиб у томон келарди.

«Ҳар қалай, мен, довьюрак эканман, — ўйлади бирдан Плужников. — Ҳақиқий ҳужумга қатнашдим, биттасини ер тишлатдим назаримда. Валяга сўзлаб беришга арзийдиган ишлар бўлди...»

— Иккитасида сув бор шекилли. — Флягаларни узатди жангчи. Плужников сувни ҳўплаган сари лаззатланар, шошмасдан, хотиржам ичади. Сиёсий ўринбосарнинг сувни эҳтиёт қилиш ҳақидаги гаплари гарчанд эсида бўлса ҳам, флягани қўйиб юборгиси келмасди, тагида озгина қолганда флягани қайтариб берди.

— Сиз икки марта менинг ҳаётимни сақлаб қолдингиз. Фамилиянгиз нима?

— Сальниковман мен, — уялиб гапирди кичкина жангчи. — Сальников Пётр. Қишлоғимиздагиларнинг ҳаммаси Сальников.

— Сиз ҳақингизда қўмондонликка хабар бераман, ўртоқ Сальников.

Сальников бегона киши эғнидаги гимнастёркани, икки ёни кенг галифе шим ва қўнжи калта немис этигини кийиб олганди. Гарчанд бу кийимлағ унга катта келиб, қопдек осилиб турса ҳам асло нолимади у.

— Омбордан олганим йўқ-ку, ахир.

— Ҳалок бўлганлардан олдингизми? — жирканиб сўради Плужников.

— Улар хафа бўлишмайди!

Бош айланиши деярли тўхтаган эди: фақат ташналик ва тинкани қуритадиган заифлик қолганди унда. Плужников ўрнидан турди ва гимнастёркаси қонга беланганини, ёқалари эса йиртилиб кетганини сезиб бир оз хафа бўлди. У бир амаллаб у ёқ-бу ёғини тартибга келтирди, қайишларини тортиб қўйди ва ўлжа олинган автоматни бўйнига осиб эшик томон юрди.

Бу ерга жангчилар тўпланишган бўлиб, жанг тафсилотларини муҳокама қилишарди. Юмалоқ бошли қизиқчи ва қовоғини солиб юрадиган жангчи ҳам енгил яраланишганди. Харобага ўтириб олган сержант гапга аралашмай илжайганча тамаки чекар, устидаги кўйлаги қотиб қолган қон таъсирида тўқсариқ тусга кирганди.

— Сизга ҳам қийин бўлди, яраландингизми, ўртоқ лейтенант?

— Шунинг учун ҳам жанг дейдилар-да буни, — жиддий гапирди Плужников.

— Ғалаба учун жанг қилинади, — кулимсиради сержант. — Бемақсад югурганлар ярадор бўлади. Мен фин урушида иштирок этганман, биламан. Қўл жангида дуч келган душман билан олишиб кетавериш ярамайди. Бундай пайтда душманга яқинлашишдан аввал, кимнидир, албатта, мўлжалга олиш керак, жисмоний жиҳатдан ўзингизга мосини, албатта. Мўлжалга олдингми, у ёқ-бу ёққа қарамай ўшанга қараб ўқдек отилишинг керак. Ана ўшанда ғўра камроқ бўлади.

— Бўлмағур гаплар, — жаҳли чиқиб деди Плужников: сержант ҳозир унга ўқув юртидаги старшинани эслатгани учун ҳам ёқмади. — Қурол йиғиш керак....

— Йигиб қўйганмиз аллақачон,— яна кулимсиради сержант.— Камроқ дам олиш керак...

— Ҳаво ҳужуми!— қичқирди юмалоқ бош жангчи.— Бомбардимончи самолётлар, йигирматача.

— Қочинглар, йигитлар,— тамакини эзиб ўчираар экан, гапирди сержант.— Бўлмасам ҳозир онамизни кўрсатади.

— Кузатувчи қолсин шу ерда!— беркинадиган жойни мўлжаллар экан, қичқирди Плужников.— Улар яна...

— Пулемётларни бу ёққа судраб келинглар!— қичқирди яна жангчи.

— Каска!— эслаб қолди Плужников.— Ҳамма каска кийсин!..

Дастлабки ташланган бомбаларнинг тобора кучайиб бораётган овози гап-сўзларни босиб кетди. Қаердадир жуда яқин жойда рўй берган портлашдан шип сувоқлари кўчиб тушди, иссиқ тўлқин келиб чанг, тўзон кўтарди. Плужников кимнингдир каскасини олиб девор томон отилди ва ўтириб олди. Жангчилар костелнинг ичкарасига қараб югуришди, Сальников бўлса ўралашиб қолиб Плужников ёнидаги кичик туйнукка суқилди, немиснинг тор каскасини жонҳолатда бошига киярди у. Атроф гумбураб ларзага келмоқда эди.

— Пана жойга боринг!— ҳамон туйнукда ётган сержантга қичқирди Плужников.— Пана жойга боринг, эшитяпсийми?

Нафасни қайтарувчи тўлқин келиб Плужниковнинг оғзига урилди, қаттиқ йўталиб, чанг тўлган кўзини ишқаларди у. Костелнинг қалин деворлари кетма-кет портлашлар натижасида бориб-келиб турарди.

— Сержант!.. Пана жойга боринг, сержант!..

— Пулемёт!..— қаттиқ қичқирди сержант.— Пулемётни ташлаб кетишибди! Аҳмоқлар!..

У энгашган ҳолда костелдан чиқиб бомбалар тушаётган жойга қараб югурди. Плужников қичқириб уни тўхтатмоқчи бўлган эди, зарб билан келган тўлқин нафасини яна бўғиб қўйди. Димиқиб аранг нафас олар экан, сержантнинг ортидан астагина мўралади у.

Сержант ер бағирлаб энгашган ҳолда кетма-кет портлашлар ва чанг-тўзон ичида югуриб кетарди. Портлашдан ҳосил бўлган чуқурликларга бир зум кўкрак бериб ётарди-ю, яна ўрнидан туриб олга югу-

рарди. Сержантнинг ағанаб ётган пулемёт ёнига етиб боргани ва судраб чуқурликка олиб тушганини Плужников кўриб турган эди. Худди шу пайт қаердадир жуда яқин жойда яна бомба портлади. Плужников шошиб ўзини панага олди, портлаш овози тингач яна қараган эди, кўтарилган чанг-тўзон орасидан ҳеч нарса кўра олмади.

— Кўмиб ташлади!— қичқирди Сальников, Плужников унинг гапини эшитмаса ҳам, нима бўлганини фаҳмлаган эди.— Устига тушди! Тугмасидан бошқа нарсаси қолмаган бўлса керак!..

Кетма-кет ташланган бомбалар ҳуштак чалиб учиб ўта бошлади, костелнинг қалин, баҳайбат деворлари портлаш зарбидан ларзага келди. Плужников икки қўли билан қулоқларини беркитганча томири тортишиб қолган одамдек тиришиб ерга йиқилди. Тўхтовсиз гумбур-гумбурлар гўё унинг елкасидан босаётгандек эди, ёнида эса Сальников совуқ қотган одамга ўхшаб титраб ётарди.

Бирдан ҳаммаёқ жимиб қолди, фақат ёқимсиз овозларгина қулоқда ҳамон жаранглаб турарди. Паст учаётган бомбардимончи самолётлар мотори салмоқли гувиллаётган бўлса ҳам, портлашлару юракка ханжардек санчиладиган чийиллашлар эшитилмасди энди. Плужников пешонасига тушиб кетган каскани тўғрилаб кийиб олди-да атрофга аста бўй чўзиб қаради.

Тутун ва тўзон орасидан тушаётган қуёш нури бамисоли қон доғига ўхшаб кетарди. Плужников энди ҳеч нарсани, ҳатто яқин ўртадаги биноларнинг шаклини ҳам кўрмай қолди. Сальников уриниб-туртиниб унинг ёнига жойлашиб олмоқда эди.

— Ҳаммасини портлатиб бўлишдимми дейман?

— Ҳаммасини бўлмаса керак,— қулоғидаги шангиллашни кетказиш учун Плужников бошини сараксарак қиларди.— Билдингми, сен, жуда кўп бомбардимон қилишдимми?

— Жуда кўп,— деди Сальников.— Жуда кўп бомбардимон қилишди. Қаранг: сержант келяпти!

Қалин чанг ва тутунпарда орасидан пулемёт судраб келарди сержант. Пулемёт лентаси жойлашган қутичани кўтарган солдат унинг ортидан югурарди.

— Тирикмисизлар?— ўпкаси тўлиб ҳарсиллаётган

сержант пулемётни костелга судраб кирар экан, сўради Плужников.

— Виз-ку тирикмиз-а,— деди сержант.— Бир калтафаҳм ҳалок бўлди. Бомба портлаб турган пайтда шундай қилиш мумкинми ахир...

— Яхши пулемётчи эди,— лента кўтарган жангчи кўрсиниб қўйди.

— Уртоқ лейтенант!— ичкари томондан баралла чақирилган овоз эшитилди.— Мана бу ерда граждан аҳолидан ҳам бор экан!

Улар томон келаётган жангчилар орасида уч аёл ҳам бор эди. Плужников аёллардан оқ кийинган ёшроғининг кўкрагида гишт чанги тегиб кир бўлган сийнабандни кўрди-ю, қовоғини солиб дарров кўзини олиб қочди.

— Кимсизлар? Қаердан бўласизлар?

— Шу ерликмиз биз, шу ерлик,— шошиб бошини қимирлатди аёлларнинг каттаси.— Отишув бошланиши билан шу ёққа югуриб келавердик.

— Буларнинг айтишича ертўлада немислар бор эмиш,— деди қорачадан келган чегарачи. Бу ўша — қўл пулемётининг иккинчи номери эди.— Уларнинг ёнидан югуриб ўтишибди. Ертўлаларни кўздан кечириб чиқсакмикин, а?

— Жуда тўғри,— унинг фикрини маъқуллади Плужников ва станокли пулемёт ёнида чўкка тушиб турган сержантга қаради.

— Кетаверинглар,— деди сержант бошини кўтармай.— Мен пулемётни тозалашим керак.

— Яхши,— тайсалланди Плужников ва бир оз иккиланиб қўшиб қўйди:— Сиз бу ерда менинг ўрнимга қоласиз.

— Жудаям ичкарига кирманглар,— деди сержант.— Граната улоқтиринглар.

— Гранаталар олинсин!— Плужников девор ёнида ётган банди узун қўл гранатасини олди.— Олти киши менинг орқамдан юрсин!

Жангчилар ҳеч нарса демай девор ёнида тахланиб ётган гранаталарни олишди. Плужников кир сийнабандли аёлга яна кўз қирини ташлади ва яна кўзини олиб қочар экан, гапирди:

— Бирон нарса ёпиниб олсангиз бўлармиди. Жуда шабада бу ер.

Аёллар ҳеч нарса демай кўзларини жавдиратиб туришган эди, юмалоқ бошли қизиқчи гапирди:

— Анови ерда стол устида қизил дастурхон бор, олиб келиб берайми?

Шундай деди-ю, буйруқни кутмасданоқ югуриб кетди.

— Бошланг ертўлага,— деди Плужников чегарачига.

Зинапоя тор, қоронғи, бунинг устига шу қадар айлана эдики, Плужников дам-дамба қоқилар, ҳар сафар қоқилганда олдида кетаётган чегарачининг елкасидан тутиб қоларди. Чегарачи унинг бу ҳаракатидан норози бўлгандек, елкасини учириб қўярди-ю, аммо индамасди.

Немис бомбардимончи самолётларининг гумбурлаган овози ҳам, Тересполь дарвозаси атрофини бомбардимон қилгандан сўнг бошланган отишмалар овози ҳам қадам-бақадам пастга тушган сари пасайиб борарди. Бу овозлар пасайган сари, уларнинг пойқадмларидан чиқаётган овоз аниқ жаранглаб эшитиларди.

— Қаттиқ шовқин чиқаряпмиз,— аста гапирди Сальников.— Шовқин чиқараётган томонни мўлжаллаб, қарсиллатиб қўйиб қолишмасин яна...

— Ҳалиги аёллар мана шу ерда ўтиришган эди,— тўхтаган жойини кўрсатди чегарачи...— Мен шу ердан у ёғига борганим йўқ.

— Жиминглар,— деди Плужников.— Қулоқ солайлик-чи.

Ҳамма бир зум нафас ҳам олмай жимиб қолди. Қаердандир узоқ-узоқлардан ўқ овозлари аранг эшитилар, бу овозлар худди кинодаги каби асло қўрқинчли эмасди. Кўзлар бора-бора қоронғиликка кўника бошлади: қорамтир қуббалар, қаёққадир олиб чиқадиган қоронғи йўлаклар, шипдаги туйнукдан тушаётган лахтак ёруғлик аста-секин кўзга ташлана бошлади.

— Бу ерда нечта йўлак бор ўзи?— шивирлаб сўради Плужников.

— Учта бўлса керак.

— Сизлар икковингиз тўғрига қараб юринглар. Яна икки киши чап томондаги йўлакка, мен ўнг то-

монга юраман. Бир жангчи чиқадиган жойда қолади. Сальников, менинг орқамдан юринг.

Плужников жангчи билан гумбазсимон чексиз ертўлада узоқ вақт санқиб юрди. Баъзан тўхтаб, бирон овоз эшитиш ниятида қулоқ тутишарди, аммо ўзларининг тезлашган нафас овозларидан бошқа ҳеч нарса эшитилмасди.

— Қизиқ, каламуш бўлмасмикин бу ерларда?— ёнидаги жангчи, каламушдан қўрқар экан, деган халғла бормасин деб иложи борича хотиржам гапиришга ҳаракат қилди Плужников.

— Бўлиши турган гап,— шивирлаб гапирди Сальников.— Мен қоронғиликдан қўрқаман, ўртоқ лейтенант.

Плужников ҳам қоронғиликдан қўрқарди, аммо бу ҳақда ҳатто ўзига тан беришни ҳам истамасди. Бу қандайдир тушуниб бўлмайдиган қўрқув эди: панага яширинган душман билан тўсатдан юзма-юз учрашиб қолгандаги қўрқувга ҳам, қоронғиликдан туриб бирдан ўқ узгандаги қўрқувга ҳам ўхшамасди бу қўрқув. Фақат унга қоронғиликдан доимо каламуш, баҳайбат ўргимчак ва суяклари шарақ-шуриқ осилиб турган скелет қиёфасидаги даҳшатли нарсалар кўрингандек туюларди. У қоронғиликда юрагини ҳовучлаб юрган эди, шунинг учун ҳам бир оздан кейин, гарчанд ўзи норози бўлса ҳам орқага қайтишга қарор қилди:

— Қайтамиз орқага. Аёлларга шундай туюлган бўлса керак.

Зинапоя ёнида турган боши думалоқ жангчи, бир группа ҳеч нарса топа олмай юқорига кўтарилган, чегарачининг эса ҳамон қайтиб келмагани тўғрисида ахборот берди.

Плужников юқорига кўтарилган сари портлашлар аниқ эшитила бошлади. Ташқарига чиқадиган жойда аёллар туришарди: юқори яна бобмардимон қилинмоқда эди. Плужников бомбардимон тугашини кутиб турди. Портлашлар камая бошлаганда жангчилар пастдан юқорига кўтарила бошладилар.

— Анови ерда қандайдир йўл бор эди,— гапирарди чегарачи.—Худди зимистоннинг ўзи.

— Немисларни кўрмадингларми?

— Айтдим-ку, зимистон деб. Граната ирғитган эдим, ҳеч кимнинг бақирган овози эшитилмади.

— Қўрққанларидан заифаларга шундай кўринган бўлса керак,— деди юмалоқ бошли жангчи.

— Аёлларга донг,— қатъий гапирди Плужников.— Заифа деган гапни унутинг!

Кираверишдаги станокли пулемёт бирдан тариллаб қолди. Плужников олға томон ташланди.

Ярим яланғоч сержант пулемётдан тўхтовсиз ўқ узар, унинг ёнида ётиб олган жангчи, ўқ тизилган лентани тўғрилаб бериб турарди. Ўқ теккан гишт парчалари майда-майда бўлиб учиб тушар, темир тўсиқ жаранглар, пулемёт қаршисидан чанг-тўзон кўтариларди. Плужников унга яқин жойда ерга мук тушдида, ёнига эмаклаб борди:

— Немисларми?

— Дераза!— қичқирди сержант.— Деразадан хабардор бўл!..

Плужников орқага қайтди. Жангчилар деразалар қаршисига жойлашиб олишганди, костелнинг ичига у сакраб ўтган дераза эса, унинг ўзига қолганди.

Ҳалок бўлган чегарачи дераза тагида кўндаланг бўлиб осилиб ётарди. Плужников деразадан қарамоқчи бўлганда унинг боши қорнига тиралиб қоларди.

Оч-кўкранг кийим кийиб олган одамлар автоматларини қорниларига тираган ҳолда ўқ отиб, костел томон югуришарди. Плужников шошганча предохранителни туширди ва тепкини босди: автомат унинг ўлида худди жонлангандек, юқорига интилиб типирчилади. «Кўтарилиб кетяпти,— фаҳмлади у.— Қисқароқ. Қисқароқ отиш керак».

У тўхтовсиз югураётган одамларни мўлжалга олиб отар ва яна отарди. одамлар гўё худди унинг устига бостириб келаётгандек туюларди унга. Ўқлар девор гишталарига тегиб уни парчалар, ҳалок бўлган чегарачига текканда эса, унинг қуюқлашиб қотаётган қонлари Плужниковнинг юзига сачрарди. Аммо юзни артишга вақт йўқ эди: фақат автоматга ўқ жойлаш учун девор панасига ўтгандагина сачраган қонни тозалайман деб юзига суриб ташлади.

Бир оздан кейин ҳаммаёқ жимиб қолди, немислар ҳам югуришдан тўхташганди. У ҳали орқасига ўтирилиб, кираверишда ўқ-доридан борми, қолдими деб сўрашга улгургани ҳам йўқ эди, бирдан яна осмон гум-

бурлаб, чанг-тўзонга тўлиб кетган ҳавони ханжардек тилиб бомба тушиб кела бошлади.

Кун шу аллозда ўтди. Бомбардимон пайтида Плужников аввалигидек югурмас, гумбазсимон дераза ёнига мук тушиб ёта қолади. Ҳалок бўлган чегарачининг Соши унинг шундай ёнгинасида осилиб турар, ҳар сафар бомба тушганда портлаш зарбидан нари-бери бориб келарди.

Бомбардимон тугагач, Плужников ўрнидан туриб у томон югуриб келаётган одамларга қарата ўқ уза бошлади. У энди қўрқини ҳам, қанча вақт ўтганини ҳам сезмасди: қулоқлари тинимсиз шанғиллар, қуриб, қовжираб қолган томоғига нимадир қадалгандек қичишар, немис автоматига ҳали унча ўрганмагани учун, отиш пайтидаги акс-садо турткидан қўлини тортиб-тортиб оларди.

Кеч кириб қоронғи тушгандагина, ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. «Юнкерслар» тутаб ёнаётган хароба устидан сўнгги бор айланиб бомбардимон қилди ва вариллаганча қаёққадир ғойиб бўлди. Костел томонга ҳеч ким югурмасди энди. Ҳовлидаги портлашдан ҳосил бўлган чуқурликда оч-кўкрангли жасадлар ағанаб ёгарди: улардан иккитаси ҳамон қимирлар, тупроққа беланиб қаёққадир эмакламоқчи бўлишарди, Плужников уларга қарата ўқ отишни эп кўрмади ўзига. Булар ярадор жангчилар бўлгани учун, ҳарбий бурч уларни ўлдиришга йўл қўймасди. Плужников уларнинг эмаклашига, қўлларининг қайрилиб кетишига қараб турар экан, ўзида ачиниш ҳам, қизиқиш ҳам йўқлигидан таажжубланди бир оз. Даҳшатли чарчоқдан бўлак ҳеч нарсани сезмасди. Бир дақиқа бўлса ҳам ерга ётиб кўзини юмишни жуда-жуда истарди. Аммо ўша дақиқани ҳам раво кўрмасди ўзига: чунки неча кишининг тирик қолганини билиши, қаердандир ўқ-дори топиши зарур ва шарт эди. У автоматни предохранителга қўйди-да, гандираклаганча зўрға қадам босиб остонага чиқди.

— Тирикмисиз? — сўради сержант: у девор тагида оёғини чўзиб ўтирарди.

— Нечта одам бор? — унинг ёнига ҳорғинлик билан ўтирар экан, сўради Плужников.

— Соғлар — бешта, ярадорлар — иккита. Биттаеи кўкрагидан яраланган назаримда.

— Чегарачи қаерда?

— Уртоғимни дафн қилиб келаман, деяётган эди.

Кўзлари ич-ичига тушиб, қорайиб кетган жангчилар аста-секин тўплана бошладилар. Сальников ҳеч нарсага қарамай тўғри флягага ёпишди:

— Ҳаммаёғим ёниб кетаётганга ўхшайди.

— Тегма, — деди сержант. — Пулемётга керак.

— Уқ йўқ-ку.

— Топамиз.

Сальников Плужниковнинг ёнига ўтирар экан, қуриб, қақраб кетган лабларини ялади:

— Буг дарёсига югуриб бориб келсам бўлмасмикин?

— Бўлмайди, — деди сержант, — Тересполь дарвозаси ёнига немислар жойлашиб олишган.

Чегарачи келди-да, индамай девор ёнига ўтирди ва сержант узатган тамакини ҳам индамай олди.

— Кўмиб келдингми?

— Кўмиб келдим, — хўрсинди чегарачи. — Менинг гўримни ҳам қаердалигини ҳеч ким билмаса керак.

Ҳеч ким лом-мим демасди, ўртага чўккан бу жимлик гўё чўян сингари зил-замбил эди. Плужников ўқдори, сув, қалъа қўмондони билан алоқа боғлаш ҳақида парижонхотир, эсга олиб қўйиш учунгина ўйларди. лекин уларга мутлақо бошқа нарса ҳақида гапирди:

— Бизникилар нима учундир кечикишяпти.

— Кимни айтяпсиз? — сўради чегарачи.

— Армияни-да. Бу ерда бизнинг армиямиз бор-ку ахир? Ҳеч ким жавоб бермади унга. Бир оздан сўнг сержант гапирди:

— Балки, тунда ёки бўлмасам тонгга яқин ёриб ўтишса ажаб эмас.

Армия қисмларимиз уларни қутқариш учун тонгга яқин ёриб ўтади деган гапга индамасдан ҳамма ишонгандек бўлди. Ҳар қалай бу кун ва тун ўртасидаги вақт чегараси бўлиб, сабрсизлик билан кутишарди уни.

— Уқ керак... — ўзини мажбур қилиб гапирди Плужников. — Уқни қаердан топса бўлади? Склад қаердалигини ким билади?

— Мен биламан, казармада, — жавоб берди сержант. — Барибир ўша ёққа боришга тўғри келади: айтишларича, 84-полкда комиссар бор эмиш.

— Йўл-йўриқ сўрайсизлар ундан, — умид билан

гапирди Плужников. — Уқ-дори ҳақида ҳам гапирасизлар, албатта.

— Бу ўз-ўзидан маълум, — ўрнидан вазмин турар экан, гапирди сержант. — Прижнюк, юр мен билан.

Қаердандир портлаган овоз ва автоматнинг тариллагани эшитилди. Сержант ва Прижнюк чанг-тўзон аралашган қоронғиликда аста-секин ғойиб бўлишди.

— Сув, сув керак, — қақраб кетган лабини азобланиб ялар экан, зўрга нафас оларди Сальников. — Ўртоқ лейтенант, Буг дарёсига бориб келишга рухсат эта қолинг. Ёки Муховец соҳилига бориб келсам ҳам бўлади.

— Узоқ эмасми?

— Тўғридан борса — жудаям яқин, — кулиб қўйди чегарачи. — Лекин ҳозир тўғрига қараб югуриб бўлмайди. Сув эса ниҳоятда зарур.

— Қани, бир уриниб кўринг-чи. — Шу пайт бирдан ўйлаб қолди Плужников, унинг учун ҳамма масалани ё сержант, ёки бўлмасам қорачадан келган чегарачи ҳил этяпти, хўш, шундай экан, унинг командирлиги қаерда қолди, аммо ҳозир хафа бўлиш ёки ўпкаланишнинг ўрни эмас, хафа бўлиш ортиқча куч сарф қилиш деган сўз эди. Илтмос, фақат эҳтиёт бўлинг.

— Есть! — жонланиб деди Сальников. — Немисларнинг сувини тўкиб ташлаб уларнинг идишида олиб келсам нима дейсиз?

— Олиб кела олмасанг-чи? — елкасидан енгил яранган юмалоқ бош қизиқчи сўради ундан...

— Бўш флягаларни олинг! Ароқни тўкиб ташланг.

— Ҳаммасини тўкма, — деди чегарачи. — Яраларни артиб боғлашга биттаси қолсин. Тарақа-туриқ қилмай астагина бориб кел.

— Тарақлатмайман, — флягаларни белбоғига боғлар экан, ишонтирди уни Сальников.

У портлашдан ҳосил бўлган чуқурликлар ичига тушиб кўздан ғойиб бўлди. Ора-чора эшитилаётган гумбурлашдан немисларнинг эриниб отаётгани сезилиб турарди.

— Немис чой ичаётганга ўхшайди, — деди юмалоқ бошли жангчи. — Кеча кино кўрсатишган эди. Бемаъниликни қаранг.

У кеча мана шу костелда кўрган кинокартина ҳақида гапиратибдими ёки бўлмасам ҳозир ўзи айтгани-

дек, чой ичиб ўтирган немислар ҳақида гапиреџиб-дими билиб бўлмасди. Бироқ ҳамма кечаги кун ўтиб кетганини, эртага эса яна уруш бошланишини ўйлаб изтироб чекди. Плужниковни ҳам шу ҳолат қамраб олган бўлишига қарамай, бошида ўралашиб юрган турли хаёлларни ҳайдаб ўрнидан туришга мажбур қилди ўсини.

— Ҳалок бўлганларни у ёқ-бу ёққа... бурчакка дафн қилсакмикин.

— Немисларни бир текшириб кўриш керак, — деди чегарачи. — Бу гапга нима дейсиз, ўртоқ лейтенант?

Гарчи Плужников костелдан чиқиш мумкин эмаслигини яхши билса ҳам, унда яна болаларга хос қизиқиш пайдо бўлган эди. Унинг пулемётдан отган ўқиға кимлар югуриб келганини ва ҳозир костел олдида тупроққа қоришиб ётганини ўз кўзи билан, яқиндан кўрмоқчи бўлди. Кўрганларини эса Валяга, Верочка ва онасига сўзлаб бериш учун хотирасида сақлаб қолиши керак.

— Биргалашиб борамиз.

У автоматини янгидан ўқлади ва юраги гупиллаб уриб турган ҳолда чегарачининг кетидан қалъанинг ўйилиб кетган ҳовлисиға сирғалиб чиқди. Чанг ҳали чўкиб улгурмаганди, майда кукунлар кўз қовоқлари, бурун тешикларига, кириб қичитар, ғашни келтирар, кўришга ҳалал берарди. Плужников ёшланган кўзини тўхтовсиз пирпиратиб, қўли билан дам-бадам артиб қўярди.

— Автоматни олманг, — шивирлади чегарачи. — Белкурак ва гранаталарни олсангиз бўлади.

Улганлар жуда кўп эди. Аввалиға Плужников уларга тегиб кетмасликка ҳаракат қилса ҳам, кўп ўтмай ўрганиб қолди ва қўйни-қўнжини бирпасда автомат обоймаси, гранаталарға тўлатиб олди. Орқаға қайтиш керак бўлса ҳам, у худди навбатдаги ўликдан жуда муҳим нарса топадигандек, биридан иккинчисига ўтарди. Портловчи модданинг кўнгилини айнитадиган ҳидига ҳам ўрганиб қолганди. Ағдар-тўнтар бўлиб ётган сертупроқ ер беармон тўкилган бегона қонға беланиб кетганди.

— Офицер экан, — аста гапирди чегарачи. — ҳужжатларини олайми?

— Олинг...

Жуда яқин жойдан, ниҳоятда азоб билан чўзиб инграган овоз эшитилди. Овоз яна такрорланди. Плужников бўйнини чўзиб у ёқ-бу ёққа қаради.

— Қаёққа?

— Ярадорга ўхшайди.— У энди олдинга қараб юрган ҳам эдики, ялт этган чақмоқ бирдан кўзига урилди ва каскага тарақлаб ўқ тегди. Плужников даҳшат ичра кўзларини пайпаслаб ерга муккасидан йиқилди: ҳеч нарсани кўрмаётгани учун кўзлари оқиб тушгандек туюлди унга.

— Ҳа, газанда!

Чегарачи Плужниковни четга итариб ташлаб, ўзини чуқурликка отди. Чуқурликдан тирик одам танасига кетма-кет тушаётган оғир зарба ва қандайдир ғайритабиий чинқириқ эшитиларди.

— Бас қилинг! — ёш тўлган кўзларини зўрма-зўраки очиб қичқирди Плужников.

Унинг хиралашган кўз ўнгида тер босиб қалтираётган башара пайдо бўлди.

— Бас қилинг?.. Дўстимни ўлдиришгани учун бас қилайми? Ёки сенга қараб ўқ узгани учун бас қилайми? Гўдаксан ҳали, лейтенант, фашистлар кун бўйи абжағимизни чиқаряпти-ю, биз бўлсак бас қилайлик деб ўтирсак...

Плужниковнинг ёнига беўхшов ағдарилиб, оғир нафас олган ҳолда ўтиб келди у.

— Мен уни асфалосифилинга жўнатдим. Ярадор бўлмадингми?

— Каскамга тегиб ўтиб кетди. Ҳалигача жаранглаб турибди.

— Юра оласанми?

— Кўз олдим тйланяпти.

Яқин жойда снаряд портлади. Икковлари шу заҳотиёқ ерга ётиб олишди, устларига портлаш зарбидан сачраган қум аралаш тупроқ келиб тушди.

— Овоз келган томонга қараб отишяптими дейман?

Яна портлаш юз берди, яна мук тушиб ётиб олишди ерга, сўнг ўринларидан сапчиб туриб костел томон югуриб кетишди. Чегарачи олдинда, Плужников кўзи ёшланиб унинг елкасини аранг кўрар, унинг орқасидан югурар, кўзининг ловиллаётганига аранг чидарди.

Сержант ва Прижнюк барвақт қайтишиб, олиб келишган тўрт яшик ўқни ленталарга теришмоқда эди.

Тунда қуролларни тўплаш, алоқа ўрнатиш, аёллар ва болаларни чуқур ертўлаларга жойлаштириш ҳақида буйруқ бўлди.

— Бизнинг хотинлар 333-полк казармасига қочиб ўтишди, — деди сержант.

Бизнинг хотинлар деб гапиргани учун Плужников унга танбеҳ бермоқчи бўлди-ю, аммо ўзини тийди.

— Бизга конкрет қандай буйруқ берилган? — деб сўради фақат.

— Бизнинг ишимиз аниқ: костел. Йўқламадан сўнг одам юборишга ваъда қилишган.

— Шаҳардан ҳеч қандай хабар йўқми? — сўради юмалоқ бош жангчи. — Ердам келармикин?

— Кутишяпти, — лўнда қилиб жавоб берди сержант.

Унинг бу гапидан 84-полк комиссари ҳеч қандай ёрдамга умид боғламаётганини тушунди Плужников. Унинг бирдан тиззалари бўшашиб, қорни мижғиб оғрий бошлади ва у ўша турган ерига — сержантнинг ёнига ўтира қолди.

— Мана бу нондан тишлагин. — Бир бурда нон олди сержант. — Нон фикрни кенгайтиради, ўртоқ лейтенант.

Нон ейишга Плужниковнинг иштаҳаси йўқ эди, шундай бўлса ҳам у узатилган нонни беихтиёр олиб, чайнай бошлади. Сўнгги бор у ресторанда овқатланган эди... Йўқ, даҳшатли ур-тўполон бошланиши олдидан қандайдир омборхонада оқсоқ қиз билан чой ичгани эсида. Омборхона ҳам, у ердаги икки аёл ва оқсоқ қиз ҳам, жангчилар ҳам, — ҳаммаси дастлабки портлаш ва отишма пайтида кўмилиб кетди. Қаердадир, костелдан унча узоқ эмасди у жой. Унинг омади бор экан, сакраб чиқиб олди. Омади бор экан...

Янги йил арчаси сингари ҳамма томонига флягалар осиб олган Сальников хурсанд бўлиб қайтар экан, гапирди:

— Тўйгунимча роса симирдим! Қани, сизлар ҳам бир симиринглар-чи!

— Аввал пулемётга қуйиш керак, — деди сержант.

Сувнинг ҳар томчисини эҳтиёт қилиб, пулемёт кожухига қуяр экан, тўйгунча сув ичишни ман қилиш кераклигини айтди Плужниковга, Плужников унинг гапига бепарвогина рози бўлди. Сержант ҳаммага уч

қултумдан сув ажратиб, флягаларни эҳтиётлаб берки-
тиб қўйди.

— Қарсиллатиб отишяпти у ёқда, даҳшатнинг
ўзи! — ҳикоя қиларди Сальников. — Ракета отиша-
ди-ю, қарс этиб қўйиб қолишади! Кўпларни ер тишла-
тишди.

Қўл жанги ва дарёдан сув олиб келганидан сўнг
қўрқувни мутлақо унутган эди у. Ундаги жонланиш,
ҳаттоки қувонч аломатлари Плужниковнинг гашига
тегар, жаҳлини чиқарарди.

— Қўшнилари ёнига ўтиб, — деди у, — костелни
биз ҳимоя қилишимизни айтинг. Балки ўқ-дори ҳам
беришар.

— Граната ҳам олиб кел, — деди чегарачи. —
Немисларники расво экан.

— Албатта, граната ҳам олиб келиш керак.

Бир оздан сўнг ўнта жангчи келди. Плужников
уларга йўл-йўриқ кўрсатиб, деразалар ёнига жойлаш-
тирмақчи, бериладиган сигналлар ҳақида келишиб
олмоқчи эди-ю, аммо кўзидан тўхтовсиз оқаётган ёш
бунга имкон бермади ва у жангчиларни қабул қилиш-
ни чегарачидан илтимос қилди. Ўзи эса шу заҳотиёқ
ерга ётди-ю, донг қотиб ухлаб қолди.

Шундай қилиб, урушнинг биринчи куни ўтди. Кос-
телнинг ифлосланган полида ғужанак бўлиб ётар экан,
ҳали олдинда яна қанча шундай кун борлигини бил-
масди у, билиши мумкин ҳам эмасди. Унинг ёнида
айқаш-уйқаш бўлиб ётган жангчилар, навбатчилик
қилаётганлар қанча умрлари қолганини билишмасди.
Улар бир жон-бир тан бўлиб ҳаёт кечиришар, аммо ҳар
ким ўзига хос ўлим топарди.

2

Ҳар ким ўзига хос ўлим топишини кейинги куни
биринчи бўлиб қўлидан енгил яраланган юмалоқ бош
рота қизиқчиси бошидан кечирди. У кўп қон йўқотгани
туфайли тўхтовсиз уйқу босарди, бошқалар ухлашга
ҳалақит бермасин деб холироқ жой — ертўлага туша-
веришда ухлаган эди.

Тонг палласи тўпларнинг яна гумбур-гумбури бош-
ланди. Ер яна инграгандек бўлди, костелнинг девор-
лари титраб, парчаланган гиштлар ва сувоқлари кўчиб

туша бошлади. Сержант пулемётни равоқ остига судраб келди, ҳамма бурчак-бурчакка суқилиб олган эди.

Қалъа устида бомбардимончи самолётлар пайдо бўлганда, отишма давом этарди ҳали. Портлашлар костелни титратиб юборди. Икки қўли билан қулоқларини беркитганча дераза токчасида ётарди Плужников. Унинг катта очилган оғзига иссиқ чанг келиб уриларди. У гарчи эшитмаса ҳам, ола-тасир тўполоқ аралаш қандайдир инсонга хос бўлмаган қичқириқ келаётганини сизди ва ўгирилиб қаради: гира-ширада юмалоқ бош югуриб келарди:

— Немисла-а-а-р!..

Унинг юрак-юракни тешиб ўтаётган овози, автоматдан отилиб равоқ остида жаранглаган ўқдан узилиб қолди. Югуриб келаётган юмалоқ бош тошга муккасида йиқилганини кўрди Плужников...

Плужников турган жойида бир дақиқа қотиб қолди-да, сўнг қичқирди:

— Немисла-а-а-р!..

Чанг ортида кўзга кўринмаётган автоматчилар ётиб олган жангчиларга қарата рўпарадан отишарди. Кимдир қичқирди, кимдир бинодан чиқаверишда бомба портлаётган жойга қараб ўзини отди, кимдир ақлини йиғиштириб костел ичкарисига қарата ўқ узарди. Автоматлардан отилаётган ўқ гишларни кукунга айлантирар, полни тешиб, бош устидан ҳуштак чалиб ўтарди. Ўз автоматини остига босганча қулоқларини беркитиб, девор тагида ётарди ҳамон Плужников.

— Қочамиз!..

Кимдир, Сальников бўлса керак, елкасидан тортиди.

— Қочамиз, ўртоқ лейтенант!..

Плужников Сальников билан кетма-кет деразадан сакраб ўтаётиб йиқилиб тушди, сўнг катта очилган оғзидан чанг юта-юта чуқурликка қараб эмаклаб кетди. Самолётлар қалъа устидан ниҳоятда паст учиб, ердаги жонли мавжудотни пулемётдан ўққа тутарди. Костел ичидан автоматларнинг тариллагани, одамларнинг қичқириғи, гранаталарнинг портлагани эшитиларди.

— Ертўлага тушиш керак! — қичқирди Сальников. — Ертўлага!..

Ўқ ёгилиб турган пайтда югуриш мумкин эмаслиги-

ни Плужников сал-пал фаҳмласа ҳам, тутунга тўлган костел ичида жангчиларни қириб ташлаётган автоматчилар қаршисидаги даҳшат ва қўрқув уни абжир Сальников орқасидан югуришга мажбур қилди. Қоқилиб йиқилар, қум устидан эмаклар, чанг ва чуқурликла ўрнашиб қолган аччиқ тутунни хўплаб яна югурарди.

Қоп-қора туйнук ёнига қандай югуриб келиб, унинг ичкарисига қандай кириб қолганини билмасди у. Гимнастёркалари йиртилиб кетган икки жанчи елкасига туртгандагина ўзига келди:

— Командир келди, эшитяпсизми? Командир!

Қаршисида чорпахилдан келган, сочлари қора, тер ва чангдан доғ бўлиб кетган гимнастёркасига орден таққан старший лейтенант турарди. Плужников қийналиб ўрнидан туриб кимлиги, қандай қилиб бу ерга келиб қолганлиги ҳақида ахборот берди.

— Демак, немислар клубни ишғол қилишган?

— Орқа томондан, ўртоқ старший лейтенант. Ертўлага яшириниб олишган эканми, билмадим. Мана бу ерда бўлса бомбардимон пайтида...

— Нима учун кеча ертўлаларни текшириб чиқмадинглар? Алоқачингиз, — старший лейтенант девор ёнида қотиб турган Сальниковга ишора қилди, — сизларни костелда мустаҳкам ўрнашиб олган деб ахборот берди-ку.

Плужников лом-мим демасди. Мудҳиш қўрқув уни ҳозир тарк этган, қандай бўлмасин ушлаб турилиши лозим бўлган маррани, жангчиларни ваҳимага тушган ҳолда қўрқоқларча ташлаб қочганини, бурчига хилоф иш қилганини аниқ тушуниб етган эди у. Унинг бутун аъзойи баданини ҳарорат қоплаб, бирдан старший лейтенантнинг гапларини эшитмай қолди.

— Айбдорман.

— Айб эмас бу, жинойт, — бешафқат гапирди старший лейтенант. — Мен сизни отиб ташлашим керак эди, афсуски ўқ-дори жуда кам қолган ҳозир.

— Гуноҳимни юваман. — Плужников овозининг борича гапирмоқчи эди, аммо нафаси ҳиқилдоғига тикилиб овози зўрға шивирлаб чиқди:

— Гуноҳимни юваман.

Бомба ва снарядларнинг кетма-кет портлаши, тинимсиз тариллаётган пулемёт ҳамма-ҳаммаси бирдан тўхтаб қолди. Қаердандир онда-сонда отилган милтиқ

овози эшитилар, уйнинг юқориги қаватида ўт кетган жойлар чирсиллаб ёнар, аммо жанг тўхтаган, қандайдир тушуниб бўлмайдиган, юракка гўлгула солувчи осойишталик эди.

— Бизникилар келишаётганмикин? — ишонқирамай сўради жангчи. — Балки, ҳаммаси тугандир энди?..

— Муғамбирлик қилишяпти, аблаҳлар, — деди старший лейтенант. — Диққат билан яхшилаб кузатиб туриш керак.

Жангчи югуриб кетди. Ҳамма жим, шу жимлик ичра қаердандир чуқур ертўладан аёлларнинг майин овози ва гўдак йиғисини аниқ эшитди Плужников.

— Мен ўз гуноҳимни юваман, ўртоқ старший лейтенант, — шошиб яна гапини такрорлади у. — Мен ҳозироқ...

Радиокарнай орқали кучайтирилган бўғиқ овоз унинг сўзларини босиб кетди. Сўзларни бузиб, аранг талаффуз этилаётганидан бу овоз — рус кишисининг овози эмаслиги билиниб турарди. Тутун босган хароба узра узоқ-узоқларга таралаётган бу овозни ҳамма ертўла ва мудофаа истеҳкомидагилар эшитаётганди ҳозир.

— Немис қўмондонлиги фойдасиз қаршилик кўрсатишни тўхтатишни буюради. Қалъа ўраб олинган, Қизил Армия тор-мор келтирилди, шонли немис қўшинлари Белоруссия пойтахти Минскка ҳужум қилишяпти. Сизларнинг қаршилик кўрсатишингиз ўзининг тактик мазмунини йўқотган. Ўйлаб кўриш учун бир соат муҳлат берамиз. Борди-ю, рад жавобини оладиган бўлсак, ҳаммангизни қириб ташлаймиз, қалъа эса ер юзидан мутлақо супуриб ташланади.

Бўғиқ овоз бу мурожаатни икки марта қайтарди. Икки мартасида ҳам шошмасдан, сўзларни аниқ талаффуз этиб гапирди. Ертўладагиларнинг ҳаммаси гўё қотиб қолгандек жим бўлиб эшитишди бу овозни, гапириб бўлгандан кейин эса ҳамма бараварига уф тортиб юборди. Шундан сўнг радиокарнайдан вақт ўлчовини англатувчи бир меъёрда тақиллаган овоз эшитила бошлади.

— Сувга югур, — деди старший лейтенант кўпдан буён ёнида индамай турган, баъзан-баъзан Плужни-

ковга тикилиб қўяётган, кўриниши гўдакни эслатувчи ёш жангчига. — Фақат эҳтиёт бўл, Петя.

— Эҳтиёт бўламан.

— Менга рухсат этинг, — ялиниб сўради Плужников. — Рухсат этинг, ўртоқ старший лейтенант. Қанча сув керак бўлса мен олиб келаман.

— Сизнинг вазифангиз — клубни жанг билан қайтариб олиш, — бетакаллуф гапирди старший лейтенант. — Кўринишдан яна бир соатдан кейин немислар отишмани бошлашлари аниқ: отишма пайтида клубга ёриб кириб қандай бўлмасин у ердан немисларни уриб чиқарасиз. Қандай бўлмасин қувиб чиқарасиз!

Сўнгги иборани аниқ, чертиб-чертиб гапирди-да, пойма-пой айтилган сўзларга қулоқ солмай чиқиб кетди старший лейтенант. Плужников айбдорларча уф тортди ва атрофга аланглади: ертўланинг гумбазсимон ҳужрасидаги дераза орқасида Сальников ва енгил яраланган новча жангчи ўтирарди. Плужников унинг фамилиясини аранг эслади: Прижнюк.

— Одамларни тўпланглар, — деди ва тиззалари бўшашиб кетаётганини сезиб ўтириб олди.

Сальников ва Прижнюк ертўладан яна тўрт кишини топишди. Улар бари аста шивирлаб гаплашиб бир ҳужрага жойлашишди. Қаердандир ертўланинг чуқур бир еридан аста йиғлаётган гўдак йиғиси ҳамон эшитилар ва бу қўрқув йиғиси Плужников учун ҳар қандай азобдан ҳам даҳшатлироқ эди.

У ерда қимирламай ўтирганча қилиб қўйган иши ҳақида маъюсланиб ўйларди: дўстларимга хиёнат қилдим. У ўзини оқлайдиган сабаб изламас, раҳмшафқат қилмасди ўзига: нима учун шундай воқеа содир бўлганини тушунишга ҳаракат қиларди.

«Йўқ, мен ҳозир қўрқоқлик қилганим йўқ, — ўйларди у. — Мен кечаги ҳужумда қўрқоқлик қилдим. Уша ҳужумдан кейин ўзимни йўқотиб, командирликни ҳам қўлдан бериб қўйдим. Нималарни ҳикоя қилиб бериш ҳақида ўйладим. Қандай жанг қилиш ҳақида эмас, нималарни ҳикоя қилиш ҳақида...»

Қўл пулемёти бор икки чегарачи унинг ёнига келди:

— Ўт очиб сизни тўсиб туришни буюришди бизга.

Плужников тушунарли дегандек бош қимирлатди. Чегарачилар пулемётнинг у ёқ-бу ёғига қараб ўқ те-

рийган дискаларни текшириб кўришарди, у бўлса олги жангчи билан немисларни костелдан қандай қилиб қувиб чиқариш ҳақида ўйлар, ёрдам сўрашга юраги дов бермасди. «Ўлганим афзал,— ўзича секин такропларди у.— Ўлганим афзал». Нима учундир у «отиб ўлдиришади» деган гапни атайин чеклаб ўтиб, гўё шамолашдан ўлишига ишонган одам сингари «ўламан» деб гапирарди.

— Ҳаммаси бўлиб иккита гранатамиз бор,— ҳеч кимга қарамай ўзича гапирди Прижнюк.

— Олиб келишади,— деди чегарачи.— Ўзимизнинг йигитлар-ку, ташлаб қўйишмас.

Кейин яна ўн бешта одам келди. Тўпчилар белгисини тақиб олган малларанг старший сержант одамлар ёрдамга юборилгани ҳақида маълумот берди. Плужников старший сержант билан жангчиларни ҳужраларга тақсимлаб уларни дераза тирқишлари ёнига жойлаштирди.

Ҳамма нарса тайёр бўлган, немисларнинг вақт ўлчаш асбоби эса, ҳамон шошмасдан бир меъёрда дақиқаларни ўлчарди. Плужников бу тақиллашни тинимсиз эшитар, ўзини чалғитиб фикран ҳужумга ҳозирлик кўрмоқчи бўлса ҳам, бир меъёрда тақиллаётган овоз хира пашша сингари қулоғига келиб урилаверарди.

Орадан кўп ўтмай улар ёнига старший лейтенант келди. Тайёргарликни текшириб, шахсан ўзи жангчиларни муҳим марраларга жойлаштириб чиқди. Унинг ёнида уймаллашиб юрса ҳам Плужниковни сезмади.

Сўнг бирдан гапириб қолди у:

— Кундуз куни ҳужум қилиш мумкин эмас. Фиримга қўшиласизми, лейтенант?— Плужников ўзини йўқотиб қўйди ва бир оғиз ҳам сўз айта олмай ишончсизлик билан бош қимирлатиб қўя қолди.— Аммо немислар ҳам бунинг мумкин эмаслигини билиб, ҳужумни тунда кутишади. Кундуз куни ҳужум қилишимизнинг боиси ана шунда. Энг асосий масала қанчалик қаттиқ ўт очилмасин ерга ётиб олмаслик.

Автоматлардан отганда ўқ ҳар тарафга тарқалиб, сочилиб чиқади, мана шу ҳолатни ҳисобга олдингизми?

— Ҳисобга олдим.

— Гуноҳингизни ювиш учун сизга имконият яратиб бераман.

Плужников ўлсам ҳам гуноҳимни юваман, деб ҳорғин старший лейтенантни ишонтирмоқчи бўлди-ю, гапиришга сўз топа олмай бош қимирлатиб қўя қолди.

— Нима демоқчи бўлганингизни биламан, ишонаман сизга.— Старший лейтенантнинг ўта жиддий юзида биринчи марта илжайишга ўхшаган нарса кўринди.— Юринг, жангчилар ёнига борамиз.

Старший лейтенант ҳужумга тайёрланиб турган ҳамма ҳужраларни айланиб чиқди. Ҳар бир ҳужра ёнига борганда Плужниковга айтган гапларини уларга ҳам такрорлади: автоматлардан отилган ўқ сочилиб чиқади, немислар ҳужум бўлишини кутишмаяпти, энг асосий масала — ерга ётиб олмасдан костел томонга, унинг девори панасига югуриш, фақат югуриш керак.

— Ўйлаб кўриш учун беш минут вақт қолди!— дикторнинг бўғиқ овози эшитилди яна.

— Демак, сизлар яна тўрт минутдан кейин бошлайсизлар, — ён соатини олар экан, гапирди старший лейтенант.— Ҳужумни ҳеч қандай отишмасиз менинг буйруғим билан бошлайсизлар. Бизнинг асосий қуролимиз — сездирмай, тўсатдан ҳужум бошлашда.

У Плужниковга қараган эди, Плужников уни шу заҳотиёқ англаб ертўла деразаси ёнига борди. Дераза баланд бўлиб унинг тоқчаси олиб ташланган, ўтиш анча мушкул эди. Шунинг учун ҳам қизил аскарлар ғиштдан зинапоя ясаб қўйишганди. Плужников зинапояга чиқиб автоматини жанговар ҳолатга келтирди ва тайёр бўлиб турди. Кимдир унга иккита граната узатган эди, дарров олиб камарига қистириб қўйди.

— Олга! — баланд овоз билан қичқирди старший лейтенант.

Плужников жойидан ирғиши билан оёқ остидаги ғиштар сочилиб кетди, шундай бўлса ҳам у деразадан сакраб ўтиб, шу дамда ниҳоятда узоқ туюлган костел девори томон орқасига қарамай борарди, у индамас, назарида фақат бир ўзи югуриб бораётгандек, юраги шу қадар қаттиқ дукилладики, орқасидан югуриб келаётган оёқ овозларини мутлақо эшитмасди. Ўгирилиб қарашга эса имкон йўқ эди.

«Отманглар. Отманглар. Отманглар!..» ўзинча шундай қичқираётгандек туюларди унга.

Немисларнинг вақт ўлчайдиган метрономи ҳамон

тақиллаб турибдими ёки улар тўпларга шошганча снаряд жойлашяптими, буни билмасди Плужников, аммо ҳозирча ҳеч ким унга қараб ўқ отаётгани йўқ. Порох, тутун ва қон ҳиди аралашиб кетган иссиқ шамол юзга уриларди, холос.

Снаряд ҳосил қилган чуқурликдан бир киши отилиб чиққан эди, оз бўлмаса йиқилиб тушай деди Плужников, аммо тезда унинг чегарачи эканини билиб олди: бу ўша, немис автоматчисининг адабини бериб уни ўлимдан сақлаб қолган чегарачи эди. Кўринишидан чегарачи ҳам костелдан қочган-у, аммо ертўлагача ета олмай чуқурликда биқиниб ётган, ҳозир у ҳужумга ўтган жангчиларнинг энг олдида кетаётганди. Чегарачининг тирик эканига Плужников энди суюна бошлаган ҳам эдики, ўнларча қуроллардан отилган ўқ овозлари осойишталикни бузиб бош устидан учиб ўтди: немислар уларга қарата ўт очишганди.

Орқа томонда кимдир қичқирди. Плужников йиқилмоқчи бўлди, йиқиларди ҳам, аммо чегарачи ҳамон қадамини катта-катта ташлаб шиддат билан олдинга чопар, ҳозирча тирик эди у. Бу учиб ўтаётган ўқлар меники эмас, деб ўйларди Плужников ва шу боисдан ҳам йиқилмади, аксинча бошини елкаси ичига тортиб қичқирди:

— Ура-а!..

«А-а!..» деганча бир нафасдаёқ девор ёнига етиб борди ва икки эшик ўртасига биқиниб орқасига қаранди.

Фақат уч киши йиқилганди: бири индамай ётар, иккитаси жон талвасасида гужанак бўлиб тупроққа ағанарди. Қолганлар эса ўқдан бежавотир жойга ўтиб олишган, деворга биқиниб олган чегарачи жон-жаҳди билан қичқирарди.

— Гранаталар! От гранаталарни!..

Плужников белбоғидан битта граната олиб деразага — тўхтовсиз олов пуркаётган автомат томон улоқтирди. Портлаган овоз эшитилиши билан граната портлашидан тутунга тўлиб кетган клуб томон югурди у. Ўқ ва снаряд парчасидан илма тешик бўлиб кетган токчага тўпигини қаттиқ уриб олди Плужников ва полга йиқилиб тушди, аммо тезда ўзини панага олишга улгурди, шу пайт унинг ёнига чегарачи ҳам гур-

силлаб йиқилди. Портлаш ва гумбурлаш ҳамма ёқни босиб кетган, отилаётган ўқлар тутун ва чанг ичидан йилтиллаб учар, бино деворларини кукунга айлантирарди. Плужников полда ўтирган бўйича қисқа навбат билан йилтиллаб ўт чиқаётган жойга ўқ узарди.

— Болхонага жойлашиб олишмоқчи! Болхонага! Юқорироқ от! Юқорироқ! — қичқирди чегарачи.

Немислар юқорига — болохонага чекинишди: автомат ўқлари ўша томондан ялтирарди энди. Плужников автоматини кўтариб кетма-кет ўқ узган эди, автоматга бир нарса тиқилгандек қалқиб кетди, затвори бир силкинди-ю, орқага қайтди.

— От! Отсанг-чи, лейтенант! От!

Плужников жонсарақ бўлиб чўнтаklarини кавлай бошлади: ўқ жойланган диск тугаган эди. У сўнгги гранатасини қўлига олиб қалин тутун ичидан тўхтовсиз ўқ отилаётган томон югурди. Ўқлар оёқ ёнидан учиб ўтар, парчаланган ғиштлар гарчи оёқда этик бўлса ҳам келиб текканда қаттиқ оғритарди.

Плужников худди машқ пайтидаги сингари гранатани қулочкашлаб туриб отди-ю, ўзини ерга ташлади. Қаттиқ портлаган овоз эшитилди.

— Бор экансан-ку, лейтенант, — ўрнидан туришига ёрдамлашар экан, гапирди чегарачи. — Йигитлар болохонага ёриб ўтишди. Қолганларини бизсиз ҳам ўзлари тинчитишади: немислар қочиб қутулиб бўпти энди.

Юқоридан бақирӣқ-чақирӣқлар, бўғилиб сўкишлар, темирлар жаранг-журунги ва гурсиллаб тушаётган зарбаларнинг эшитилиб туриши қўл жанги кетаётганидан далолат берарди. Плужников ўгирилиб қараган эди, чанг-тўзон ичида югуриб кетаётган қизил аскарларни, ерда ётган мурдаларни, сочилиб ётган қуроолларни кўрди.

— Ертўлаларни текшириб, чиқиш жойларига соқчи қўйгин, — деди Плужников, кеча лоақал оддий гаплашишни уддалай олмай, бугун эса ҳатто буйруқни содда қилиб тушунтираётганига унинг ўзи ҳам ҳайрон бўлди.

Чегарачи буйруқни бажаргани кетди. Плужников ерда ётган автоматни ва ўша жойдаги немисни чалқанча ўгириб белидаги диск солинган сумкани олгач, эшик томон юрди. Аммо эшикка етмай тўхтаб қолди:

чиқаверишда ҳамон улар пулемёти турар, пулемёт устида унинг қалқонини қучоқлаганча сержант ётарди. Унинг олти еридан ўқ тешиб ўтиб, қонлари қотиб қолган эди.

— Кета олмапти-да,— деди бу ерга келган Сальников.

— Душманни йўлатмаган,— хўрсинди Плужников.— Юрибмиз-да биз ҳам.

— Биласизми, агар мен тўсатдан қўрқсам борми, тамом ўзимни йўқотиб қўяман. Тўсатдан бўлмаса, у ҳолда ҳеч гапмас, ўнглаб оламан ўзимни.

— Уни дафн этиш керак, Сальников.

— Қаерга? Бу ер камида уч метр чуқурликда тош бўлса керак.

— Ҳовлига олиб чиқиб, чуқурликка дафн этиш керак.

Йўгон, бўғиқ овоз борган сари кучайиб улар томон яқинлашарди. Бир-бирларига ҳеч нарса демай икковлари ҳам дераза таҳмони томон сакрашган эди, икковлари ҳам йиқилиб тушишди. Худди шу палла келган даҳшатли тўлқин чанг-тўзон кўтариб, бино деворларини силкитди, снарядлар қалъа ҳовлисига тушиб портлаётган эди.

— Бомбардимон қилиб бўлгандан кейин ҳужумга ўтишади!— қанчалик қичқирмасин ўз овозини эшитмасди Плужников.— Мен кирадиган жойни ҳимоя қиламан, сен деразани! Дераза, эшитяпсанми, Сальников, дераза-а!

Яқин жойда қулоқни кар қиладиган даражада портлаш рўй берди, деворлар қимирлаб, гиштар кўчиб тушди. Портлаш тўлқини пулемётни ағдариб, ҳалок бўлган лейтенантни улоқтириб ташлади. Бир зумда ҳаммаёқни тутун ва куюнди иси босиб, нафас олиш мумкин бўлмай қолди. Йўталиб, нафаси бўғилган ҳолда Плужников пулемётга ташланди ва эмаклаганча девор ёнига судраб келди уни.

— Деразага эҳтиёт бўл, Сальников!..

Сальников қулоқларини беркитганча ерга мук тушиб ётарди. Плужников туртди уни, қўли билан қимирлатди, тепиб ҳам кўрди, аммо у борган сари гиштга ёпишиб кетаётгандек эди.

— Дераза деяпман!..

Яна портлаш рўй берди унинг ёнида, эшикнинг

кесакилари учиб тушди, сўнг яна портлади, яна ва яна портлади, ғиштларга кўмилиб бораётган Плужников портлашларни санамай ҳам қўйди: ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, қулоқни кар қилувчи ягона гумбурлашга айланиб кетган эди.

Шу ҳолатда неча соат ўқ ёғилиб турганини ҳеч ким билмасди. Портлашлар бир оз тинчиши ҳамона улар асат-секин вайроналикдан эмаклаб чиқиб келишди. Аста ғўнғилланган овоз ҳавода бир оз муаллақ бўлиб тургач, бомбардимончи самолётлар юракни орзиқтириб ларзага соладиган даражада гуриллаб, қалъа томон шўнғий бошладилар. Улар яна деворга биқиниб олишди, ер ингради, яна ғиштлар учиб тушди, деворлар тебраниди, бундан юз йил илгари қурилган костелнинг босиб қолиш хавфи туғилди. Чанг, тўзон, куюнди исидан мутлақо нафас олиб бўлмас, мадор қуриган эди. Ақл, идрок гарчи хиралашиб қолган бўлса ҳам, портлаш ва зарбаларни карахт бўлган тана оғриқсиз қабул қиларди.

«Тирикман, — сап-пал ўйларди қулоқлари том битган Плужников. — Тирикман мен».

Гарчанд у устига тушган ғиштларнинг оғирлигини сезса ҳам, қимирлашни истамасди. Боши қаттиқ оғрир, бутун аъзойи бадани қақшаб, суяклари сирқирарди. Тил қуриб, катталашиб кетган, оғизда яхши айланмас, бамисоли танглайни куйдираётгандек эди.

— Немислар!..

Бу овоз анча узоқдан, уни тинчгина ўз бағрига олиб ётган ер остидан келаётгандек туюларди. У дарров гапга тушуниб, ўрнидан туришга интилган эди, устига уюлиб кетган ғиштлар шарақа-шуриқ қилиб пастга туша бошлади, улар остидан аранг чиқиб, чанг ва тупроққа тўлган кўзларини очди.

Кожухи учиб, мўлжалга олиш планкаси қийшайиб кетган пулемётни шўша-пиша ўрнаштирди чегарачи. Нотаниш жангчи унинг ёнгинасида ғиштларни титкилаб ўқ жойланган пулемёт лентасини оларди. Плужников ўрнидан турган эди, гандираклаб кетди, шундай бўлса ҳам у бир неча қадам ташлади-да, пулемёт ёнига чўккалаб қолди.

— Қўйиб юбор. Ўзим тураман пулемётда.

— Немислар!

Чегарачининг алламбало бўлиб кетган башараси-

дан қон оқарди. Плужников уни астагина нари туртар экан, яна қайтарди гапини:

— Узим тураман бу ерда. Сен деразани қўриқла.

Мажолсизланган бармоқлари билан пулемёт дастасига ёпишиб, унинг устига ёғиб олди. Чегарачи кетиб қолган, жангчи унинг ёнига ётганча лентага ўқ жойларди. Плужников пулемёт қопқоғини очиб лентани тўғрилайётган эди, немисларни кўриб қолди: улар қалин чанг ва тутун оралаб тўғри унга қараб бостириб келишарди.

— От! — қичқирди жангчи. — От, деяпман!

— Ҳозир, — пулемёт қалқони орасидан немисларни кузатар экан, гўлдиради Плужников. — Ҳозир мажол йўқ...

Бармоқлари қалтираб, қайилиб кетаётганидан пулемёт тепкисини босолмайманми деб қўрқарди у. Яна бир кучаниб тепкини босган эди, пулемёт шу заҳотиёқ тилга кирди ва костел олдини кенг донра бўйлаб ўққа тутди. Плужников стволни бир оз кўтариб у томон югуриб келаётган қора шарпаларни мўлжалга олди.

Вақт қолмаганди энди. Тутунлар орасидан қора шарпалар чиқиб кела бошлашди. Плужников пулемёт тепкисини шундай босдики, токи улар йўқ бўлмагунларича тўхтатмай отаверди. Уртадаги танаффус пайтларида вайрона ичини титкилаб ўқ топар ва уни қонаб кетган бармоқлари билан жонсарак ҳолатда жойларди лентага. Сўнг у томон келаётган автоматчиларга қарата яна ўқ узарди.

Немислар кун бўйи нафас олишга ҳам имкон беришмади. Ҳужумга ўтишар, ўққа тутишар, бомба ташлашар, яна ҳужум қилишарди. Плужников пулемётни девор ёнига судраб келар, ҳужум тўхташи билан яна жойига олиб бориб отишни давом эттирарди. Унинг қулоқлари битиб, кўзлари хиралашиб, идрок эта олмай қолганди. Унга лента узатиб турган жангчи гумбаздан узилиб тушган гишт парчалари остида қолиб ҳалок бўлди. У алламаҳалгача инграб, чинқириб ётди, авжи ҳужум пайти бўлгани учун Плужников пулемётни ташлаб унинг ёнига келишга имкон топа олмади. Пулемёт кожухи эриб кетдими ёки бўлмасам ўқ парчаси тешиб юбордими, ҳар қалай ундан худди самовардан чиққандек буг чиқарди. Плужников иссиқдан куйишига қарамай пулемётни дам девор ёнига судраб келар,

яна жойига олиб борар, отар ва яна отар эди. Ҳозир унинг фикр-зикри фақат бир нарсада: ўқ тугаб қолмасин ишқилиб. Костелда қанча жангчи қолганини билмасди у, отишдан эса ўқи мутлақо тамом бўлгач тўхтади. Автомат борлиги шу пайт унинг эсига тушди ва уни қўлига олиб немисларга қарата ўт очди, сўнг оёқ остига тўлиб кетган тош ва ғишт синиқларига, чўзилиб ётган мурдаларга қоқила-суқила қоронғиликка — костел ичкарасига қараб югурди.

У ҳали ертўлага етиб ҳам бормаган эди, ташқаридан тартибсиз отилган ўқ овозлари ва «Ура!» садосини эшитиб қолди. Узимизникилар етиб келди деб тушунди Плужников ва автоматни судраганича гандираклаб эшик томон юра бошлади. Кимдир унга ташланиб, ниманидир гапирди, аммо у қақраб кетган томоғидан «сув...» деган сўзни аранг гапирди-ю, йиқилди, энди у ҳеч нарсани кўрмасди ҳам, эшитмасди ҳам.

Плужников юзига сепилган сувдан сесканиб ўзига келди. Кўзини очиб флягани кўрди ва унга қараб интилди, сувни қулт-қулт ютар экан, сув берган одам Сальников эканини фаҳмлади: бошига боғланган дока қоронғида оқариб турарди.

— Тирикмисан, Сальников?

— Тирикман, — жиддий жавоб қайтарди жангчи. — Анови йигитни ғишт босиб қолаётганда мен сизга ўқ жойланган лента олиб келаётган эдим. Сиз бўлсангиз мени деразани қўриқлашга юбордингиз.

Чанг ичидан чиқиб келаётган шарпа — немислар, ғишт парчалари остида қолган солдатнинг чинқириши, қўлни куйдирадиган даражада қизиб кетган пулемёт — булар Плужниковнинг эсида бор. У булардан бошқа ҳеч нарсани эслай олмагач, сўради:

— Костелдан даф қилдингларми?

— Йигитларга раҳмат, қўллаб юборишди. Чап томондан зарба беришди немисларга.

— Сув-чи? Сув қаердан келди?

— Сиз сув сўраган эдингиз, мен бориб олиб келдим. Худди кундуздек ёп-ёруғ ҳаммаёқ, қандай даҳшат. Ушанда бир оз ялаб ўтган эди, шунга қарамай, етти фляга сув олиб келдим.

— Энди ичиш керак эмас, — Плужников ўзига-ўзи буйруқ берар экан, фляга қопқоғини бураб беркитди. — Неча кишимиз ўзи?

— Прижнюк ертўла ёнида турибди, мен, сиз ва чегарачи.

— Чегарачи омонми?— Плужников ноҳос хириллаб кудди.— Омон дегин? Эсон-омон?

— Гишт парчаси қошини тилиб юборганини ҳисобга олмаганда, ярадор ҳам бўлгани йўқ: омади бор экан. Аяган кўзга чўп тушади одатда, у ўзини сира аягани йўқ. Немисларга келадиган бўлсак, улардан жуда кўп ҳовлида.

Плужников гандираклай-гандираклай дабдала бўлиб кетган пулемёти ёнидаги эшик томон юра бошлади. Ташқари қоп-қоронғи бўлишига қарамай, ёнаётган Синолар, дам-бадам отилаётган ракеталар жим-жит бўлиб қолган қалъани бефайз нур билан ёритарди. Немисларнинг гоҳ-гоҳида отган миналари жаранглаб қаттиқ портларди.

— Сержантни дафн этдингларми?

— Кўмдик. Битта товони кўриниб турибди.

Тўдаланган гишт парчалари ичидан кийилавериб эскириб кетган солдат этиги кўриниб турарди. Плужников этик кийиб юрган сержантни эслади, демак, бу ўша — гумбаздан ўпирилиб тушган гишт бўлақларининг остида қолган жангчи. Плужников индамади. Вайронанинг бир четига ўтирди-да, икки сутка давомида туз ҳам тотимаганини эслади ва бу ҳақда гапирди. Сальников немисларнинг қотган нонидан топиб келган эди, икковлари ёришиб кетган қалъага тикилганча шопилмасдан қотган нонни қусирлатдилар.

— Ҳар қалай бугун бўш келмадик, — деди Плужников. — Демак, бўш келмаслик қўлимиадан келар экан, нима дединг, Сальников?

— Албатта, бўш келмаймиз, — таъкидлади Сальников.

Чегарачи гимнастёркасини автомат дискаси билан тўлатиб қайтиб келди.

— Адресимни ёдингда тут, лейтенант: Гомель, Карл Маркс кўчаси, бир юз ўн иккинчи уй, тўққизинчи квартира... Денишчик Владимир, — деди у тўсатдан.

— Мен смоленскликман, — деди Сальников. — Духовшина яқинидан.

— Бу ердан кетишимиз керак, — адресларини бир-бирларига айтиб бўлгач гапирди чегарачи. — Тўрт киши қайтара олмаймиз ҳужумни.

— Мен кетмайман, — деди Плужников.

— Тентаклик бу, лейтенант.

— Кетмайман, — такрорлади Плужников ва хўрсиниб қўйди. — Буйруқ олмагунимча ҳеч қаерга кетмайман.

У, бугун эрталаб бажара олмаган бурч ҳақида, пулемётини бермаган сержант ҳақида, уларни қутқариш чорасини кўраётган ватан ҳақида гапирмоқчи бўлди-ю, аммо индамади. Ҳозир, урушнинг иккинчи тунги кетаётган паллада ҳамма сўзлар унинг учун жуда майда ва аҳамиятсиздек бўлиб туюларди.

— Немисларнинг Минск ҳақидаги гаплари уйдирма бўлса керак, шундай эмасми? — сўради Сальников. — Уларни шунчалик ичкарига қўйиб юборган бўлишлари мумкин эмас. Адабни беришаётган бўлса керак.

— Адабни беришга беришади-я, — унинг фикрини қувватлади чегарачи. — Лекин нима учундир фронтдан — ҳарбий кучларимиздан дарак йўқ.

Улар беихтиёр жим бўлиб атрофга қулоқ сола бошлашди, аммо аҳёнда портлаган мина овози-ю, пулемётнинг ўқтин-ўқтин тариллаганидан бўлак ҳеч нарса эшитилмасди: даҳшатли фронт нафаси анча узоққа — Шарққа томон кетиб қолганди.

— Демак, биз танҳомиз бу ерда, — астагина гапирди чегарачи. — Сен бўлсанг, кетмайман дейсан. Бу ерда қоладиган бўлсак, пулемёт керак.

Навбатдаги ҳужумни пулемётсиз қайтариб бўлмаслигини Плужниковнинг ўзи ҳам яхши тушунарди. Аммо унда пулемёт йўқ эди, бу ердан кетишни эса хаёлига ҳам келтирмасди. Кўкрагига орден таққан қорасоч старший лейтенантнинг ўткир кўзлари, ёш гўдакнинг қўрқув аралаш аянчли йиғиси, ертўладаги аёллар унинг эсида турибди, шу боисдан у ерга бўйруқ олмасдан қайтиб бориши мумкин эмас, бошқаларга ҳам рухсат эта олмасди. Шунинг учун ҳам у:

— Ҳамма ухласин. Мен навбатчилик қиламан, — деди.

Сальников шу заҳотиёқ кулала бўлиб ётиб олди, чегарачи бўлса, чуқурчада ухлаб олганман деб унинг таклифини рад этди ва костелнинг ичкарисига кириб анчагача йўқ бўлиб кетди. Плужников энди хавотир ола бошлаган ҳам эдики, Прижнюк уч кишини бошлаб

келди. Еқасида тўпчилар белгиси бор малларанг старший лейтенант бошидан ярадор бўлган эди. У титраб-қақшаб нимагадир қулоқ қўйиб тинглаётганга ўхшарди.

— Қулоғимга сув кирдими дейман.

— Қўшниларимиз сасияпти назаримда,— деди чегарачи.

Чегарачи костел ичида шу пайтгача чўзилиб ётган мурдалар ҳақида гапирётганини тушунди Плужников. Мурдалар йиғиб олинсин, деб буйруқ берди у. Ҳамма жангчилар кетиб, биргина тўпчи қолди. Тўпчи контузия бўлган бошини сарак-сарак қилиб девор ёнида бир нуқтага тикилганча ўтирарди.

— Хотиним бор. Август ойида туғиши керак,— деди у.

— Хотининг шу ердами?— ертўладаги аёлларни эслаб сўради Плужников.

— Йўқ, Волгада онаминг ёнида.— Жим бўлиб қолди у. — Сен нима дейсан, бизникилар келишармикин?

— Келишади. Келмасликлари мумкин эмас. Бизни эсдан чиқаришмайди, хотиринг жам бўлсин.

— Куч кўп уларда,— хўрсинди тўпчи.— Бугунги ҳужумларини кўриб ваҳима босди одамни.

— Бизда ҳам куч кўп.

Старший сержант индамади. Бошини сарак-сарак қилиб хўрсиниб қўйди.

— Ертўлага тушиб чиқсаммикин?

— Пулемётимиз йўқ деб айтгин, балки беришар.

— Уларнинг ҳам аҳволи ночор бўлса керак,— деди тўпчи кетар экан.

Немислар ҳамон ракета отишарди. Жимиб қолган қалъани ракета билан ёритиб секин-аста парашютда тушишарди. Гоҳ-гоҳида мина тушиб портлар, дарё соҳилидан пулемётнинг тариллагани келиб турарди. Плужников уйқуни не азоблар билан ҳайдаб, ўпирилган тешик ёнида тумшайиб ўтирар, Сальников эса унинг ёнида тинчгина ухлаб ётарди.

«Ҳар қалай мен бахтли эканман,— Плужников хаёлига бирдан шу фикр келди.— Ўқ тегмади шу пайтгача».

Шундай деб ўйлади-ю, совуқ нафас қилиб балони ўзимга чақиряпман, деб қўрқиб кетди ва шоша-пиша

омадим юришмади деб ўзини-ўзи ишонтира бошлади. Аммо унинг, лейтенант Плужниковнинг ички туйғуси, ички ишончини ҳеч нарса билан йўқотиб бўлмасди, у ҳар қандай афсун ва сеҳрлардан устун турарди. Унинг ёши эндигина ўн тўққиздан ошган эди. Узининг ўлмаслигига — умри боқийлигига қаттиқ ишонарди у.

Ёнида жангчилар билан қайтиб келган чегарачи ҳалок бўлганларни костелдан ташқарига олиб чиқиншгани ҳақида ахборот берди. Плужников индамай бошини қимирлатиб қўя қолди: гапиришга мажол йўқ эди унда.

— Бир оз чўзилсанг-чи, лейтенант.

Плужников рад этмоқчи бўлиб, бошини чайқади, девордаги синган ғиштларга сирганиб аста қийшайди, гўдакларникига ўхшаб кетадиган юзига муштини қўйди-ю, шу заҳотиёқ уйқуга кетди.

...У қайиққа ўтириб қаёққадир сузиб кетмоқда, тўлқинлар қайиққа урилиб ёнидан ошиб тушяпти, ажойиб, муздек сувни тўйиб-тўйиб ичяпти у. Қайиқнинг нариги бошида оппоқ кўйлак кийган Валя кулиб ўтирибди. У ҳам куларди тушида...

— Лейтенант!

Плужников кўзини очди, Денишчик, Прижнюк, Сальников, яна аллақандай жангчиларни кўрди ва ўрнидан туриб ўтирди.

— Ертўлага тушилсин деб буйруқ берилган бизга.

— Нима учун ертўлага?

— Алмаштиришяпти. Бу энди кигизни бигизга алмаштиришдек гап.

Ичкарига кирадиган тешик ёнида қандайдир ёш нотаниш лейтенант бажарилаётган ишларга бош-қошлик қиларди. Жангчилар станокли пулемётни қулай жойга ўрнатиб, унинг тепа томонига ғишт теришарди. Лейтенант ўзини таништириб, буйруқни топширди:

— Потаповнинг ихтиёрига борасизлар. Костел остидаги ертўла текширилганми?

— Текширишга вақт бўлмади. Ҳар аҳтимолга қарши қўлига граната бериб соқчи қўйиш керак: пиллапоя жуда ҳам тор. Деразадан ҳам хабардор бўлиб тур.

— Хўп бўлади. Бўпти, омон бўлинглар.

— Омон бўлинглар. Мен ўз жангчиларимни олиб кетаман, бор-йўғи учта ўзи, жуда дўстлашиб қолишган.

— У ерда осон бўлади деб ўйлайсанми? Биласанми, ҳозир қандай тактика қўллашяпти улар? Дераза санига аста эмаклаб келиб, граната улоқтиришяпти. Шунинг назарда тутгинки, уларнинг гранатаси уч секунд кечикиб портлайди. Агар ёнингга тушиб қолса, қайтариб ўзларига улоқтиришга бемалол улгурасан. Бизникилар шундай қилишади.

— Раҳмат. Ҳисобга оламан буни.

— Айтгандай, сув борми сизларда?

— Сувимиз борми, Сальников?

— Бешта флягада, — норозилик билан жавоб берди Сальников. — Сув ичишга вақтларнинг бўлмаса керак.

— Ичишга эмас, пулемётларга керак.

— Ола қолинглар, — деди Плужников. — Сальников, флягаларни бергин уларга, кейин кетамиз.

Улар тўртовлон костелдан аста, сездирмай чиқиб кетишди. Олдинда Денишчик борарди. Тун бир оз ёриша бошлаганди, миналар ҳамон ҳар жой-ҳар жойга тартибсиз тушиб портларди.

— Яна бир соат, бир ярим соатдан кейин текислашни бошлашади, — ширин ҳомуза тортиб гапирди Сальников. — Яхшиямки немис бир оз нафас олишга имкон берапти.

— Тундан қўрқади улар, — илжайди Плужников.

— Ҳеч нарсадан қўрқмайди, — заҳархандалик билан ўгирилмай гапирди чегарачи. — Қоидасини келтириб жанг қилади газандалар: худди иш куни сингари саккиз соат.

— Иш куни немисларда саккиз соатми? — шубҳаланди Плужников. — Уларда фашизм-ку.

— Фашизмлиги аниқ.

— Нима учун мен солдатликка келдим-а? — тўсатдан гапириб қолди Прижнюк. — Ҳарбий бошлиқ менга: хоҳласанг ҳозир кетавер, бўлмаса кузда кетсанг ҳам бўлади деб айтган эди, мен ҳозир кетаман, дедим...

Қисқа навбат билан отилган пулемёт ички осойишталикни бузиб юборди. Ҳамма чуқурликка сирғалиб тушиб биқиниб олди. Бошқа отишма бўлмади.

— Балки бизникилардир? — шивирлаб сўради Прижнюк. — Эмаклаб келишаётган бўлишмасин яна?

— Овоз келаётган томонга қараб отдим, — эшити-

лар-эшитилмас қилиб жавоб қайтарди Денишчик. — Жин урсин уларни, қандай қилиб ўзимизники бўлсин...

У жим бўлиб қолди, ҳамма сергаклик билан қулоқ сола бошлади. Қаердадир, жуда яқин жойда темир аста жаранглагандек туюлди Плужниковга. Чегарачининг тирсагига туртиб қўйди у:

— Эшитяпсанми?

Денишчик автоматининг учига каскасини кийдириб чуқурликдан аста кўтарди... Ҳеч ким унга қарата ўқ отмагач, каскани пастга туширди:

— Қараб кўраман. Ёта туринглар ҳозирча.

У овоз чиқармай, чуқурликдан астагина эмаклаб чиқди ва тепалик орқасига ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Сальников улар ёнига яқин келиб қулоқларига астагина шивирлади:

— Мана сенга саккиз соат иш кунни. Сувни бекорга қолдириб келдик-да, ўртоқ лейтенант. Ўзлари ҳаракат қилиб...

— У юрганлар ўзимизнинг одамлар, — ўжарлик билан такрорлади Прижнюк. — Қурол териб юришганга ўхшайди.

Чуқурликнинг лабига нимадир келиб урилди ва каскага тегиб, қум устидан сирғалиб пастга тушди. Плужников бошини ўгириб қараган эди, узун сопли қўл гранатасига кўзи тушди.

Бир сония у, гранатанинг вишиллаётганини эшитаётгандек бўлди. Мана шу лаҳзада, ҳаммаси тамом бўлди энди деб ўйлашга ҳам улгурди, юрагининг қаттиқ санчганини ҳам сизди, ўзи учун энг азиз кишиларини — онасини ва Верочкани эслади, булар бари қандайдир бир он ичида бўлиб ўтди. Ўша лаҳза, ўша он ҳали ўтиб улгурган ҳам йўқ эдики, гранатанинг иссиқ дастасидан ушлади-ю, ҳоронғиликка қараб улоқтирди у. Гумбурлаб портлаган овоз эшитилди ва уларнинг устига қум ёғилди, худди шу пайт Денишчикнинг жон-жаҳди билан қичқирган овози эшитилди:

— Немислар! Қочинглар, йигитлар! Қочинглар!

Тонг олдидаги осойишталикни автоматлардан отилган ўқ овозлари бузиб юборди. Улар турли томондан ўққа тутишарди: костелга ва 333-полк ертўласига бориладиган йўллар кесиб қўйилганди.

— Бу ёққа! — қичқирди чегарачи.

Плужников овознинг қайси томондан келаётганини

англаб олди ва энгашган бўйича Денишчик ёнига югурди. Автоматлардан отилган ўқ борган сари ҳалқани қисиб келарди. Плужников чуқурчага ағанаб тушди, чегарачи ўша ердан дам-бадам ўқ узиб уларни ҳимоя қилиб турган эди. Унинг кетидан Сальников ҳам ағдарилди чуқурликка.

— Прижнюк қани?

— Ҳалок бўлди!— ўқ узар экан, қичқирди Сальников.— Ҳалок бўлди.

Немислар тўхтовсиз ўт очиб, ҳалқани торайтиришар, бош кўтаришга имкон беришмасди.

— Нариги чуқурликка югуринглар!— қичқирди Денишчик.— Кейин ўт очиб мени пана қилиб туринглар! Тезроқ, лейтенант! Тезроқ!..

Отишма зўрайгандан зўрайди: костелдан туриб ўқ чиқаётган жойни мўлжаллаб пулемётдан отишар, 333-полк ертўласидан, харобанинг чап томонидан ҳам тўхтовсиз отишарди. Плужников нариги чуқурликка югуриб ўтди, йиқилиб тушди, Денишчикнинг у томон югуриб келаётган қора шарпасига тегиб кетмасликка ҳаракат қилиб шошганча ўт очди. Сальниковнинг автомати ишламай қолди.

Бир-бирларини навбатма-навбат пана қилиб, қандайдир бўм-бўш харобага етиб келдилар, немислар орқада қолиб, бир оз отишди, сўнг тонг қоронғисига сингиб кетгандек жим бўлиб қолишди, нафасни ростлаб олса ҳам бўларди энди.

— Хўп йўлиқдик-да,— харобанинг бир чеккасига ўтирар экан, оғир нафас олиб гапирди Денишчик.— Юз метрлик масофани бугун жаҳон чемпионида ҳам тез босиб ўтган бўлсам керак.

— Омадинг келди!— бирдан хахолаб кулди Сальников.— Омадинг келгани аниқ!

— Жим бўл!— чўрт кесди Плужников.— Ундан кўра автоматингга қара, ишламай қолмасин яна.

Сальников ранжиган қиёфада индамай автоматини очиб тузата бошлади. Бақириб гапиргани учун ўзини ноқулай сездди Плужников, аммо бу бемавруд дилхушлик ва мақтанчоқлик дилсиёҳлик келтирмасин деб қўрқарди у. Бунинг устига, бошқалардан ажраб, узилиб қолишгани ташвишга солаётганди уни.

— Бинони кўздан кечиринглар,— деди у.— Мен атрофни кузатиб тураман.

Отишма тугади, фақат дарё бўйидан ўқтин-ўқтин ўқ овозлари эшитиларди. Нотаниш харобадан куюнди, бензин ҳиди ва Плужников аниқлай олмаган яна қандайдир кўнгилни айнитувчи сассиқ ҳид тарқаларди. Енгил эсанг тонг шабадаси энди бузила бошлаган мурда ҳидини олиб келар ва кўнгилни беҳузур қиларди.

«Кетиш керак бу ердан,— ўйлади у.— Лекин қаёққа?»

— Гаражлар бор экан,— деди қайтиб келиб Денишчик.— Ёнидаги хонада йигитлар ёниб кетишибди: қараб бўлмайдди, даҳшат. Ертўла деган нарса йўқ.

— Ертўла ҳам, сув ҳам йўқ,— хўрсинди Сальников.— Сен бўлсанг саккиз соат деб гапириб ўтирибсан. Ватан соқчиси бўлган сени қара-ю!

— Немислар яқин жойдамикин?

— Муховец дарёсининг нариги бетида бўлишса керак. Унг томонда қандайдир казармалар бор. Ҳозирча жимлик, пайтдан фойдаланиб югуриб ўтиб олсак қандай бўларкин?

Улар харобанинг нариги томонига ўтиб олишганда тонг ёриша бошлаган эди. Бу ердаги бинолар снаряд тегиб теп-текис бўлиб кетган, парчаланган гиштлар уюлиб ётар, улар орқасидан дарё оқиб ўтиши сезилиб турарди. Дарёнинг нариги бетидаги буталар қорайиб кўзга ташланарди.

— У ерда немислар бор,— деди Денишчик.— Турган ҳалқамиз ниҳоятда тор, лейтенант. Эртага тунда бу ердан жўнаб кетармиз балки?

— Буйруқ-чи? Қалъани ташлаб кетилсин, деган буйруқ борми?

— Бунини энди қалъа эмас, халта деса ҳам бўлади. Халтанинг оғзини қаттиқроқ беркитадиган бўлса, татом, чиқа олмаймиз ундан.

— Қалъани ушлаб туришлик, таслим бўлмаслик ҳақида буйруқ берилган менга. Қочиш ҳақида ҳеч ким буйруқ бергани йўқ менга. Сенга ҳам.

— Контузиядан сўнг эсинг кирарли-чиқарли бўлиб қолган кўринасан.

— Армияда узоқроққа қочиш йўли қидирилмайди, буйруқ бажарилади.

— Сен ўша буйруқни тушунтириб бер менга! Ландавур эмасман, қандай стратегик мақсадда гиштмагишт судралиб юрганимни тушуниб олишим керак.

Кимга кераги бор буни? Бир сутка бўлди-қўшинларимиздан дарак йўқ. Бизникилар ҳозир қаердалигини биласанми?

— Биладан, — деди Плужников. — Қаерда керак бўлишса, ўша ерда.

— Эҳ, ландавурлар! Мана шунинг учун ҳам бизни бошлаб савалашяпти, лейтенант. Яна савалашади, токи...

— Биз савалаймиз! — тўсатдан қичқирди Плужников. — Биз савалаймиз уларни, тушунарлими? Ғишт-ма-ғишт улар судралиб юришибди, тушунарлими? Биз... биз... Бу ғиштлар бизники, тушунарсизми, бизники! Улар остида совет киншилари ётишибди. Уртоқларимиз ётишибди, сен бўлса... Ваҳимачисан сен!

— Оғзингга қараб гапир, лейтенант! Бундай гап-ринг учун унвонингга қараб ўтирмайман: қоқ пешонангдан...

— Бизникилар! — қувончдан таажжубланди Сальников. — Сапёрларимиз, қаранглар!

Казарманинг омон қолган девори ёнида саккизтача одам уймалашарди. Плужников ўрнидан сапчиб турмоқчи эди, чегарачи ушлаб қолди уни:

— Уларнинг оёғида этиги бор.

— Нима қипти этиги бўлса?

— Немисларнинг этиги: қўнжи калта, кўряпсанми?

— Менинг оёғимдаги ҳам немисларнинг этиги, — деди Сальников. — Уларникини шони ноқулай бўлади.

— Бизнинг сапёрларимиз обмотка ўраб юришарди, — деди Денишчик. — Уларнинг ҳаммаси этик кийишган. Шундай бўлгач, шошилмай кутамиз бир оз.

— Нимадан қўрқасан? — аччиғланди Сальников. — Форма ўзимизники бўлса...

— Форма кийиш — уч минутлик иш. Шу ерда кутиб туришлар мени.

Денишчик энгашган бўйича югуриб қулаган девор ёнига борди ва эпчиллик билан сакраб юқорига, дераза ўрнига чиқиб олди.

— Бизнинг йигитларимиз эканлиги шундоққина кўриниб турибди-ку, — норози оҳангда пўнғиллади Сальников. — Уларда сув бўлиши аниқ: Муховец дарёси нақ ёнларида.

Чегарачи астагина ҳуштак чалди. Бесабр Сальни-

ков индамай ётиш ҳақида буйруқ бериб, ўзи чегарачи ёнига ўтди.

— Ана, қарагин,— Денишчик нари сурилиб жой бўшатди унга.

Муховец дарёсининг нариги қирғоғи, қўрғондаги позициялар, соҳилдаги буталар орасида ғимирлаётган немис солдатлари юқоридан жуда яхши кўриниб туради.

— Улар санёрларга қарата отишмайди, мен сенга айтсам,— астагина гапирди чегарачи.— Ўша сабабданкин, а?

— Ҳм,— хўрсинди Плужников.— Пастга тушамиз, бу ерда сезиб қолишлари мумкин.

Улар Сальников ёнига қайтишди. У қандай буйруқ берилган бўлса, шундай ётар, бўйнини чўзиб бир оз нарироқни кўришга интиларди.

— Хўш? Нимани кўрдинглар?

— Немислар улар.

— Қўйсанг-чи!— Ишонмади Сальников.— Формаси нега унақа бўлмасам?

— Формага эмас, мазмунга ишонгин сен,— кулимсиради чегарачи.— Газандалар, девор тагига портловчи модда кўмишяпти. Чўчитмаймизми уларни, лейтенант? Девор орқасидагилар бизнинг йигитлар-ку.

— Чўчитганимиз керак эди-я,— ўйланиб жавоб берди Плужников.— Лекин кейин қаёққа чекина-миз.

— Икковимиздан қайси биримиз қочиш ҳақида ўйлаяпмиз: сенми ёки менми?

— Тентаксан сен!— аччиқланди Плужников.— Улар бу ерга мина ташлаб бизни йўқ қилиб юборишлари мумкин: тепамиз очиқ бўлса.

— Фаҳминг ётар экан,— маъқуллади чегарачи.

Плужников атрофга назар ташлади. Майдаланган ғиштлар орасида минадан яшириниш мумкин эмас, ҳар ер-ҳар ерда сақланиб қолган деворлар эса, биринчи бомбардимондаёқ ағанаб кетиши кўриниб турарди. Чекинишга қулай жой бўлмаган ҳолда жангга кириш ўз жонига қасд қилиш билан баробар эди: қаршилиқ кўрсатилган жойда немислар шиддатли ўқ ёғдиришлари турган гап. Ўз шахсий тажрибасидан буни яхши биларди Плужников.

— Борди-ю, олға қараб юрсак-чи?— таклиф қилди

Сальников.— Уша казармада ўзимизнинг одамлар бор. Тўғри ўшалар ёнига борсак нима дейсизлар?

— Олга дегин!!— истеҳзоли кулди чегарачи.— Ўргилдим сендек стратегдан.

— Борди-ю, чиндан ҳам олга юрсак-чи?— деди Плужников.— Секин-аста эмаклаб бориб, граната улоқтирсак, сўнг бир сакраш билан казармага кириб оламиз, у ердан ертўлага тушиш мумкин.

Чегарачи истар-истамас рози бўлди: душманнинг кўзи ўнгида ҳужумга ўтиш чўчитаётганди уни. Бу ерда алоҳида аҳтиётлик зарур бўлгани учун улар узоқ вақт эмаклашди. Улар навбатма-навбат олға силжишарди: бир киши харобалар орасидан илон изи қилиб судралар экан, икки киши зарур бўлиб қолганда ўт очиб уни тўсиш учун немисларни кузатиб турарди.

Казарманинг бутун қолган деворлари остига фугас бомбасини кўмаётган немис сапёрлари атрофга қарашмасди. Улар бу ерда ўзларидан бошқа ҳеч ким йўқлигига шубҳа қилишмас ёки бўлмасам Муховец дарёсининг нариги бетидаги соқчиларига қаттиқ ишонишарди. Яқиндаги чуқурликдан бир йўла учта граната улоқтирилганда, улар портловчи моддани жойлаштириб бўлиб, энди сим тортишаётган эди.

Тирик қолганларни автоматдан отиб ер тишлатишди. Бу ишлар бари тўсатдан, бир зумда бўлиб ўтди: Муховец дарёсининг нариги бетидан биронта ҳам ўқ овози эшитилмади.

— Портловчи моддани ол!— шоша-пиша симларни узар экан, қичқирди Плужников.— Ол деярман портловчи моддани!

Денишчик ва Сальников жойлаштирилган пакетларни олиб улгуришган ҳам эдики, немислар эс-ҳушларини йиғиштириб даҳшатли ўт очишди. Емғирдек ёғилаётган ўқ гўё гиштларни чақичларди. Улар бурчакнинг нариги томонига ўтишлари билан, бу ерда ҳам миналар портлай бошлади. Қулоқлари битган, кўзлари хиралашган ҳолда ертўланинг қорайиб турган тешигидан сирғалиб тушишди пастга.

— Тирикмиз яна!— ҳаяжон билан куларди Сальников.— Мени айтганим бўлдим! Мени айтганим бўлдим!..

— Оёғим.— Плужников дабдала бўлган қўнжини ушлаб кўрган эди, қўли қон бўлди.— Бинт борми?

— Жуда қаттиқ яраландингми? — ташвишланиб сўради Денишчик.

— Унчалик қаттиқ бўлмаса керак. Ўқ устки қисмидан ўтган. Чегарачи тер шимган ички кўйлагидан бир парча йиртиб берди:

— Қисиброқ бойлагин.

Плужников этигини ечиб, шимининг почасини ҳимариб қўйди. Яраланган жойдан лахта-лахта қон оқарди. Лахтак остига кир бўлган дастрўмолини қўйиб қаттиқ боғлади, боғланган жой бирдан шишиб чиққан бўлса ҳам, қон оқиши тўхтаган эди энди.

— Итларникига ўхшаб тезда тузалиб кетади, — деди Денишчик.

Сальников келди. Унинг боши қотганди:

— Чиқадиган жой йўқ бу ерда. Фақат мана шу ҳужранинг ўзи, холос.

— Бундай бўлиши мумкин эмас.

— Тўғри гап шу. Деворларнинг ҳаммасини текшириб чиқдим.

— Битта фугас ташласа борми, хўп иш бўладида, — зўрма-зўраки жилмайди Денишчик. — Уч кишининг қардошлик мозори деган сўз.

Улар яна қайтадан ертўланинг ҳар бир метрини кўриб, текшириб чиқишди. Қарши томондаги девор ёнида равоқдан ўпирилиб тушган ғиштлар уюлиб ётарди. Улар шоша-пиша ғиштларни бир чеккага ола бошлашди. Юқоридан шўнғиб учаётган бомбардимончи самолётларнинг гумбурлаган овози эшитила бошлади: немислар эрталабки бомбардимонни бошлашган эди.

Гумбур-гумбурлар шундоққина бош тепасида бўлиб, деворлар титрар, лекин шунга қарамай улар ғиштларни тўхтовсиз ташишарди: тошдан ясалган қоп ичида бундан бошқа илож йўқ эди. Бу — чўкаётган хасга ёпишади қабалидаги иш бўлиб чиқди: ердан охирги ғишт бўлакларини олишгандан сўнг, ҳужранинг поли ғишдан зич қилиб ишланганлиги маълум бўлди — ертўланинг бу қисмида бошқа чиқадиган жой йўқ эди. Бу ерда қолиш мумкин эмасди: немислар жуда яқинлашиб қолишган, агар бордию уларнинг бу ердалигини сезишадиган бўлишса, тешикдан иккитагина граната ташлаб юборишса, вассалом, ана шунинг ўзи етарли бўларди. Вақтни ўтказмай тезроқ кетиш керак.

— Бомбардимон пайтидан фойдаланиш керак! — қичқирди чегарачи. — Автоматчилар бўлмади бомбардимон пайтида!

Кетма-кет портлашлар гапни босиб кетар, деразадан чанг-тўзон, қизиган ҳаво, аччиқ дуд ва сасий бошлаган мурдалар ҳидини олиб кирарди. Чийқётган тер кўзни ачиштирар, бутун аъзойи бадандан сув бўлиб оқарди. Ниҳоятда ташна бўлишганди улар.

Бомбардимон тугади, бомбардимончи самолётлар ва дам-бадам отилаётган ўқ овозлари аниқ эшитила бошлади. Бомба ташлаб бўлган самолётлар пушка ва пулемётлардан ўқ ёғдириб қалъа устида ҳамон айланарди.

— Кетдик! — ўпирилган жойда туриб қичқирди Дешишчик. — Улар бир чеккада уймалашинишпти. Йўлимизни тўсиб қўймасликларидан кета қолайлик, йигитлар!

У раҳнадан бошини чиқариб қаради ва шу заҳотиёқ ўзини орқага ташлаган эди, сал бўлмаса Плужниковни туртиб юборай деди:

— Немислар!

Улар деворга биқиниб олишди. Самолётлар гувиллаши секинлашиб, отилаётган ўқ овозлари аниқ эшитила бошлади. Улар мана шу овозлар орасидан бегона кишиларнинг оёқ товушлари-ю, гўнғир-гўнғирларини илғаб олишди: қулоқни қоматга келтирадиган гумбурлашлар орасидан бевосита ўзларига таҳдид соладиганини ажратиб олишга ўрганиб қолишганди.

Қора шарпа тешик оғзини бир зум тўсиб турди.

Кимдир тешикдан эҳтиётлик билан аста қаради-да, дарров ўзини четга олди. Плужников овоз чиқармасдан автоматини предохранителдан бўшатиб қўйди. Юрак шу қадар қаттиқ урардики, дукиллашини немислар эшитиб қоладими деб хавфсирарди у.

Яна жуда яқин жойдан овоз эшитилди. Тешикдан граната отилиб кириб нариги чеккадаги деворга бориб урилди ва портлади. Граната портламасданоқ улар ерга ётиб олишга улгуришганди. Бу тор ертўлада портлаш овози жуда шиддатли ва ёқимсиз эди. Граната парчалари деворларни жаранглатиб юборди, портлаш жуда яқин жойда бўлгани учун ундан тарқалган аччиқ тутун юз-кўзларни жизганак қилди.

Граната парчалари юқори томондан ўтиб кетгани

учун Плужников қўрқишга ҳам, суюнишга ҳам улгура олмай қолди. Немислар бор-йўғи икки қадам нарида турганлари сабабли, ўртоқларидан ўқ теккан-тегмаганлиги ҳақида сўрашга имкон бўлмади. Фақат навбатдаги граната тушишини жимгина кутиб қимирламай ётиш ва яна ётиш керак эди.

Ҳайтовур бошқа граната ташлашмади. Гаплашиб туришди-да, ертўланинг кейинги ҳужраси томон кетишди. Қадам товушлари узоқлашиб, портлаган гранатанинг бўғиқ овози эшитилди: немислар бошқа биноларни текширишарди.

— Омонмисизлар? — эшитилар-эшитилмас сўради Плужников.

— Омонмиз, — жавоб берди Денишчик. — Дамингни чиқарма, лейтенант.

Немислар шу атрофда айланиб юришгани туфайли улар кун бўйи, то қоронғи тушгунча мана шу ертўлада қимирлашга, ҳатто нафас олишга ҳам қўрқиб ётишди. Қулоқларини динг қилиб тушуниб бўлмайдиган гўн-гир-гўнғирни дарров илғаб олишарди. Мускулларнинг узоқ муддат таранг тортилиб туриши танада оғриқ пайдо қиларди.

Оқорида нима бўлаётанини билишмасди улар. Отишмалар аниқ эшитиларди, қуролни ташлаб таслим бўлиш ҳақида бир соат-бир соат вақт бериб икки марта муурожаат қилди душман. Уларнинг бундан ҳам фойдаланишга имкониятлари йўқ, чунки немислар казармаларнинг худди улар турган жойини банд қилиб туришарди.

Бу тун ўтган тунга қараганда нотинчроқ бўлса ҳам, шу кечаси таваккал қилиб эмаклаб чиқишмоқчи бўлишди. Немислар дарё соҳилига мустаҳкам ўрнашиб олиб, қалъани ракеталар билан ёритишар ва мина отишни тўхтатишмасди. Баъзан бўғиқ портлаган овоз ҳам эшитиларди: немис сапёрлари девор, шип ва тўсиқларни фугас снаряд билан бир четдан портлатиб, ўзларининг штурмчи группаларига йўл очишарди.

Денишчик разведка қилгани кетиб, ҳадеганда қайтавермади: Сальников бир илож қилиб уни чақиритиб керак деб мингирлай бошлади. Аммо яқин жойдан отишма эшитилмасди, Плужников чегарачининг жангсиз таслим бўлишига асло ишонамас, шунинг учун ҳам сабр қилиб кутарди.

Ниҳоят шарпа эшитилиб, тешикда калла пайдо бўлди:

— Судралинглар. Секинроқ, немис эшитиб қолади. Ташқари дим бўлиб, чучмал мурда ҳиди рўй-рост келар, қақраб қолган томоқларнинг мускуллари тортишиб ўқчитарди. Шу туфайли сғиздан нафас олишга ҳаракат қиларди Плужников.

Ҳаммаёқдан немисларнинг овози, лом ва чўкичининг тақиллагани эшитиларди: сапёрлар деворларни тешиб йўл очишар ва фугас бомбасини олиб киришарди. Осмонга ҳар бир ракета учган пайтда қимирламай ётиб, харобалар орасидан узоқ вақт эмаклашга тўғри келди.

Ниҳоят улар келиб тушган чуқурликдан чидаб бўлмайдиган сассиқ ҳид тарқаларди: портлаш пайтида айқаш-уйқаш бўлиб кетган мурдалар уч кунлик иссиқдан шишиб кетган эди. Шундай бўлса ҳам бу ерда бир оз нафасни ростлаш, у ёқ-бу ёқни кузатиш ва бундан кейин нима қилиши кераклигини ҳал қилиб олса бўларди.

— Костелга қайтиб бориш керак, — қизгин таъкидлади Сальников. — У ернинг деворини биласанми!!! Сувни бўлса, ўзим олиб келаман. Тумшуғи тагидан эмаклаб ўтсам ҳам олиб келаман.

— Костел — қопқон деган сўз, — ўжарлик билан гапирди чегарачи. — Немислар туни бўйи девор ёнига етиб боришади ва ўраб олишади, қарабсизки, иш тамом, вассалом. Ертўлага тушишимиз керак, у ерда одамлар кўп.

— Сув эса оз! Сен чуқурликда куни бўйи ўтирганинда мен ўша жойда эдим: ярадор бўлганларга сувни дорига ўхшатиб, овқат ейдиган қошиқда тарқатишар экан. Соғлар бўлса, бармоқларини сўриб ўтиришарди. Мен бўлсам сувсиз...

Плужников уларнинг гапларини эшитаётгандек бўлса ҳам ўзи мутлақо бошқа нарсалар ҳақида ўйларди.

Улар кун бўйи немислардан икки қадам берида яшириниб ётишди, шунда у душман ҳақиқатан ҳам тактикасини ўзгартирганини ўз кўзи билан кўрди. Сапёрлар деворларни зўр бериб тешиб фугас қўйишар, тўсиқларни портлатишарди. Немислар мудофаа линиясини бамисоли каламушдек кемиришарди. Бу ҳақда

ахборот бериш керак эди дарҳол. Ўз мулоҳазаларини айтиб жангчилар билан фикр алмашди у. Сальников лоқайд гапирди:

— Мен бундай ишларга аралаша олмайман.

— Ўзимизникилар отиб қўйишмаса бўлди ишқилиб, — ташвишланиб гапирди Денишчик. — Қоронғида тўқнашиб қолишимиз мумкин. Овозимизни қаттиқроқ чиқарадиган бўлсак, немислар мина улоқтиришадди.

— Казарма орқали кетиш керак, — деди Плужников. — Ертўлаларнинг ҳаммаси бир-биридан алоҳида бўлмаса керак.

— Узи зўрга эмаклаб келган бўлсак, энди яна орқага қайтамизми, — норози бўлиб минғирлади Сальников. — Яхшиси костелга бора қолайлик, ўртоқ лейтенант.

— Костелга эртага борамиз, — деди Плужников. — Аввал сапёрларни чўчитиб қўйишимиз керак.

— Мана бу бошқа гап, лейтенант, — унинг фикрини қувватлади чегарачи. — Немисларни бошлаб бир адабини берамиз-у, ўзимизникилар томон кетаверамиз.

Аммо сапёрларнинг адабини бериш имконияти бўлмади. Плужников ирғиб турмоқчи бўлган эди, оёғи остидаги ғиштлар сочилиб кетди: ўқ парчаси теккан оёғи панд берди унга. У йиқилиб тушди ва шу заҳотиёқ нишонга олиб отилган ўқ зарбидан уваланган ғишт парчалари боши устидан учиб ўтди.

Шундай қилиб улар ўз қўшинлари томон ёриб ўта олмадилар, аммо шундай бўлса ҳам Муховец дарёси бўйидаги айланма казармага югуриб ўтиб олишди. Бу жой ҳувиллаб қолган, дераза ўрнидан на ўзимизникилар, на бегоналар кўринарди. Аммо вақт йўқ эди ўйлаб ўтиришга, шунинг учун ҳам улар ертўланинг яқинроқ жойдаги тешигига сакраб тушдилар. Сакраб тушишди-ю, деворга биқиниб олишди: немисларнинг этиги устларида дўқиллар эди.

— Узоқ маслаҳатлашишган кўринади, — деди Денишчик ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолганда.

Ҳали ҳеч ким унга жавоб қайтаришга улгурмаган ҳам эдики, қоронғиликдан затворнинг шарақлагани ва бўғиқ овоз эшитилди:

— Ким келяпти? Отиб ташлайман!

— Ҳзимизникилар! — баланд овоз билан гапирди Плужников. — Ким бор бу ерда?

— Ҳзимизникилар? — зўрға гапиришарди қоронғидагилар, ўртадаги пауза пайтида уларнинг оғир нафас олаётгани баралла эшитилиб турарди. — Қаердан-сизлар?

— Кўчадан, — чўрт кесиб гапирди Денишчик. — Сўроқ қиладиган пайтми ҳозир: юқорида немислар изғиб юрибди. Қаердасан ўзинг?

— Яқинлашма, отиб ташлайман! Неча кишисизлар?

— Вой, ўлимтиг-ей! — аччиғланди Сальников. — Сиз уч кишимиз. Ўзларинг-чи?

— Биттанг менинг ёнимга кел, қолганлар жойидан қимирламасин.

— Бир ўзим бораман, — деди Плужников. — Отманглар.

Қоронғида урилиб кетмаслик учун икки қўлини олдинга чўзиб ертўла ичкарасига юриб кетди у.

— Қорин очди, — шивирлаб деди Сальников. — Шўрва бўлганда борми ҳозир.

Денишчик бир плиткаи шоколад олди-да, уни тўртта бўлиб бир бўлагини узатди:

— Ушла.

— Қаердан олдинг?

— Қарзга олдим, — кулимсиради чегарачи.

— Шунинг учун таъмининг мазаси йўқ экан-да,

Плужников қайтиб келиб, астагина гапирди:

— 455-полкдан, политрук. Оёғи мажақланган, икки суткадан буён шу ерда экан.

— Бир ўзими?

— Ҳамроҳини кеча ўлдиришибди. Айтишига қараганда, ётган жойининг юқорисида биринчи қаватга чиқадиган тешик бор экан. У ердан ўзимизникиларга етиб олиш мумкин, дейди. Фақат тонг ёришини кутиш керак, ҳозир жуда қоронғи.

— Кутамиз. Мана буни эрмак қил, лейтенант.

— Шоколадми дейман? Политрукка-чи?

— Политрукка ҳам бор.

— Кетдик. Сен кузатувчи бўлиб қоласан, Сальников.

У одам қарши томондаги девор ёнида ётарди: калта-калта олинаётган нафас ва бурунга келиб урилган

қон исидан унинг қаердалигини аниқлашди ва ёнига ўтиришди. Костелда қандай жанг қилишгани, қандай қилиб у ердан кетишгани, немисларга дуч келиб қолгач, тош ҳужрада бир оз дам олиб ётишгани ҳақида гапириб берди Плужников.

— Дам олиб ётдик дегин? Баракалла сизларга, йигитлар, кимлардир жанг қилаверсин, биз эса дам олиб ётаверайлик.

Ниҳоятда қийналиб гапирарди политрук. Нафас олиши қисқа-қисқа бўлиб, кўкрагини тўлатиб нафас олишга мадор йўқ эди унда.

— Бўлмасам қириб ташлашарди-да бизни,— деди Плужников. — Иккита граната ташласа, тамом.

— Гранатадан қўрқдингми?

— Бекордан-бекорга ўлиб кетаверинг алам қиладида.

— Бекордан-бекорга? Агар битта душманни ўлдирган бўлсанг ҳам, демак бекорга эмас. Икки юз миллион кишимиз биз. Икки юз миллион! Агар ҳеч кимни ўлдира олмай ўзинг ўлиб кетсанг, ана унда аҳмоқона ўлим деса бўлади.

— Жуда ноқулай позиция эди-да, турган жойимиз.

— Позиция... Бизнинг ягона позициямиз: уларга тинчлик бермаслик. Ҳар бир тош, ҳар бир гишт ўқ бўлиб отилиши керак уларга. Радиодан бизларга нима-лар деб бақираётганини биласанми?

— Эшитдик.

— Эшитибсизлар-у, мулоҳаза қилиб кўрмабсизлар. Аввалига улар таслим бўлишни таклиф этишди, ер юзидан супуриб ташлаймиз, деб дўқ-пўписа қилишди. Кейин эса: «Комиссар ва коммунистларни отиб ташланглар, биз томонга ўтинглар», деб гапира бошлашди. Кеча кечқурун яна янги наъма пайдо бўлди: «Қалъанинг жасур ҳимоячилари», эмиш. Ким қуролини ташлаб улар томонига ўтадиган бўлса, роҳат-фароғатга тўла ҳаёт ваъда қилишяпти, ҳаттоки комиссар ва коммунистларга ҳам. Хўш, нима учун уларнинг агитацияси бирданига бунчалик ўзгариб кетди? Чунки биз отяпмиз. Дам олиб ётганимиз йўқ, отяпмиз.

— Биз ҳам асир тушмоқчи эмасмиз,— деди Денишчик.

— Ишонаман. Ишонганимдан гапиряпман. Ягона вазифа: душманнинг жонли кучини қириш. Жуда оддий вазифа.

Политрук яна нималарнидир гапирди, Плужников бўлса, яна хаёлан қайиқда сузар, яна сув чайқалар, яна у тўхтовсиз сув ичар, аммо ташналиги қонмасди. Қайиқнинг қуйруғида ўтирган Валянинг оқ ҳарир кўйлаги аксидан Плужниковнинг кўзлари ёшланар, шу боисдан бўлса керак, тушида кулмади у...

Тонг ота бошлаганда туртиб уйғотишди уни, уйғонди-ю, политрукка кўзи тушди: у ниҳоятда ориқлаб кетган, тикандек ўсган соқоллари орасидан қонталашган юпқа лаблари кўриниб турарди. Ҳолдан тойган, қурум босган юзида унга тикилиб турган ўткир кўзлари жавдирарди, холос.

— Уйқуга тўйдингми?

Политруkning ёши нечадалигини аниқлаш мумкин бўлмай қолганди.

Ташландиқ казарманинг биринчи қаватига ўтадиган тешикдан комиссарни аста олиб ўтишди учовларни. Устига тахта терилган икки қаватли каравотлар турарди бу ерда: похол тўшак ва кўрпа-ёстиқларни ҳимоячилар ўзлари билан олиб кетишганди. Полда отилган гильзалар, гишт синиқлари, қон шимиб қотиб, ғадир-будир бўлиб кетган ҳарбий кийимларнинг парчалари сочилиб ётарди. Мўлжалга олиб отилган снарядлар деворларни илма-тешик қилиб юборганди.

Политруkning каравотга ётқизиб, ярасини қайтадан боғлашмоқчи бўлишди-ю, аммо яра устида қотиб қолган бинтни кўчиришга журъат этиша олмади. Ярадан сассиқ ҳид чиқаётганди.

— Кетинглар,— деди политрук.— Битта граната қолдиринглар-да, кетаверинглар.

— Сиз-чи? — сўради чегарачи.

— Мен немисларни кутаман. Битта граната, пистолетда яна олтига ўқ бор: кутиб олса бўлади.

Замбараклар гүмбурлаши бирдан узилди: гўё тўсатдан ҳамма товушлар бирданига ўчгандек эди. Бирдан яна ўша динамик билан кучайтирилган таниш овоз эшитила бошлади:

— Қалъанинг жасур ҳимоячилари! Немис қўмондонлиги сизларни фойдасиз қаршилик кўрсатишни тўхтатишга чақиради. Қизил Армия тор-мор бўлди...

— Алдаяпсан, аблаҳ! — қичқирди Денишчик. — Бекорга вақиллаяпсан газанда фашист!

— Қанча қичқирганинг билан бефойда, — мийғи-

да кулди политрук. — Уруш сени овозингни эшитмайди, ўқ овозини эшитади. Қизишма кўп.

Ҳаммаёқни қовжиратадиган иссиқ сузарди қалъа устида, жазирамада шишиб кетган мурдалар ўзидан ўзи қимирлаб қўярди. Димоққа урилиб кўнгилни оздирадиган, чанг ва порох ҳидига араллашиб кетган сасиқ ҳид ертўлага оқиб кирарди. Гўдаклар ҳам йиғламай қўйишганди энди, чунки уларнинг қуриб қолган кўзларидаги ёш аллақачон тугаган эди.

— Немис қўмондонлиги ярим соат ичида ертўлардан қуролсиз чиққанларнинг ҳаммасига ҳаёт инъом этади, уруш тамом бўлгандан кейин эса, уларга озодлик беради. Оилаларингиз, оналарингиз, хотин, бола-чақангиз ҳақида ўйланг! Солдатлар, улар сизларни кутишяпти!

Овоз тиниши билан қалъа ҳам жимжит бўлиб қолди. Бу жимжитлик кеча-кундуз бўлиб ўтган жанглардан, бомбалар портлашидан, очлик ва ташналиқдан толиққан оғир ва даҳшатли жимлик эди. Бу жимлик душман қўйган ультиматумга ягона жавоб эди.

— Оналар ҳақида эслаб қолишди, — деди политрук. — Демак, немис масаланинг бундай тус олишини кутмаган.

Атроф шипшийдама дала
Манзил олис, йўл узоқ...

Иссиқда тобланган ҳавода аниқ ва равшан жарангларди қўшиқ. Бепоен кенгликлар ва улкан соғинч ҳақидаги жонажон рус қўшиғи эди бу. Кутилмаган бу ҳолдан Плужниковнинг ўпкаси тўлиб, босиб келган кўз ёшларини тишини тишига қўйиб аранг ушлаб турарди. Жарангли овоз эса, қўшиқни эркин куйлар, қурум босган амбразуралар ёнида унсиз йиғлаб бутун қалъа тингларди уни.

— Чидолмайман!.. — Сальников полга ётиб, титраб-қақшаганча гиштларни муштлай бошлади. — Чидай олмайман! Онам, онам айтадиган қўшиқ бу...

— Учир овозингни! — қичқирди политрук. — У аблаҳларга худди мана шу нарса керак! Мана шуни — кўз ёшларимизни мўлжаллаяпти улар!

Сальников жим бўлди. Музыка яна жаранглаб тарала бошлади, Плужников бирдан мана шу музыка

аралаш ғалати бир гулдураган своз эшитиб қолди. Диққат билан қулоқ солса ҳам сўзларни аниқ эшита олмади, аммо тушунди: қаердадир, харобалар орасида қуриб, қақраб кетган овоз билан «Интернационал» ни нотекис айтишарди. Буни тушунди-ю, ўрнидан турди у.

Бу бизнинг энг охири,
Энг кескин, зўр кураш...

Политрук сўнгги кучларини тўплаб айтарди. Бўғиқ свозлари билан гимннинг сўзларини қичқириб айта экан, озиб кетган, қурум ва чанг босган юзидан кўз ёшлари юмалаб тушарди. Шундан сўнг Плужников, кейин чегарачи ҳам қўшилиб айта бошлашди. Сальников ҳам ўрнидан туриб улар ёнига келиб сафланди ва елкама-елка туриб «Интернационал»га жўр бўлди.

Бизга ҳеч ким озодлик бермас,
На шоҳ, на оллоҳ, на ботир...

Улар шундай баланд овоз билан куйлашардики, умрлари бино бўлиб бундай баралла куйлашмаганди. Улар ўз гимнларини айтишар, бу гимн немисларнинг таклифларига бир йўла жавоб ҳам эди.

Кир бўлиб кетган юзларидан ёш оқиб тушар, бу кўз ёшларидан уялишмасди улар, чунки бу бошқача кўз ёши эди. Немис қўмондонлиги кутган ва мўлжаллаган кўз ёшлари эмасди бу кўз ёшлар.

3

Плужников парчаланган ғишт бўлақларига тўлиб кетган, охири кўринмайдиган ертўлада уриниб-суришиб аста гандираклаб юрарди. У тез-тез тўхтаб, кўз илғамайдиган қоронғиликка тикилар, қақраган тили билан яраланиб, қотиб кетган лабини узоқ яларди. Учинчи бурилишдан кейин кичкина нур кўриниши керак эди: ошхона харобасидан топиб олган ўнтача шамни қош-киприкларигача ўсиб, қилтириқ бўлиб қолган фельдшерга ўзи олиб келганди. Баъзан йиқилиб тушарди у, ҳар сафар йиқилаётганда флягани маҳкам тутарди, чунки унда бир амаллаб топилган энг азиз нарса — ярим стакан сассиқ, лойқа сув бор. Ҳар қадам

ташлаганда сув қулқуллар, қулқуллаган сари сув тўкиляптими деб хавфсирар, шундай ичгиси келардики, аммо бу сувни ичишга мутлақо ҳаққи йўқлигини биларди.

Ёнида қулқуллаб кетаётган сувни унутиш, ўзини чалғитиш учун кунларни санай бошлади. Мудофаанинг дастлабки уч кунини аниқ эсларди у, ундан кейинги кунлар ва тунлар, ногаҳон ҳужум ва бомбардимон, ўққа тутишлар, ер остидаги адашишлар, душман билан бўлган олишувлар ва ҳушдан кетгандагига ўхшаган қисқа унутишлардан иборат бўлган ягона заңжирга бирлашиб кетган эди. Ҳатто ухлаганда ҳам эсдан чиқмаётган доимий сув ичиш истаги — ташналик ҳолдан тойдирарди уни.

Қайси томондандир немислар келиб қолишди, улар ҳамон политрукни қулайроқ жойлаштириш билан овра эдилар. Улар қочиб улгурсин деб политрук қаттиқ қичқирди, дарҳақиқат улар снаряд вайрон қилган, деразалар ўрнида ҳосил бўлган тешиклардан ўтиб югуриб кетишди. Орқадан бир неча марта отилган ўқ овози ва гранатанинг портлагани эшитилди: политрук сўнгги бор жангга кириб, улар учун ниҳоятда зарур бўлган секундларни ютди. Улар яна қочишга улгуришди ва ўша куниеқ чордоқ тўсиқлари орқали ўзлариники ёнига етиб олишди.

Омадимиз келди деб яна хурсанд бўлди Сальников.

Улар ўзлариники ёнига келишганда на сув бор эди, на ўқ-дори: портлатгичи бўлмаган беш яшик граната бор эди, холос. Бу ердагилар тунда немислар ёнига бориб, тошдан ишланган тор йўлакларда бўғилиб, сўкиниб душманга найза ва ханжар санчишар, милтиқ қўндоғи ва портламайдиган гранаталар билан уришар, кундуз кунлари эса, дуч келган қурол билан ўзларини ҳимоя қилишарди. Ирий бошлаган мурдаларни нарибери суриб ракетанинг бинафшаранг нурида сувга эмаклаб боришар, сўнг, кимда-ким тирик қолса, котелокнинг бандидан тишлаб, бошини пастига эгмасдан орқага эмаклаб қайтарди. Кимнинг омади юришмаган бўлса котелокка юзтубан йиқилар ва ўлим олдидан бир-икки ҳўплам сув ичишга улгурарди. Уларнинг эса, омади юришгани учун, бир қултум сув ичишга ҳам ҳақлари йўқ эди.

Кундуз кунлари эрта тонгдан те шомгача кетма-

кет бомба ташлашар, тўхтовсиз ўққа тутишар эди. Агар борди-ю тарақа-туруқ бир оз тўхтагудек бўлса, яна ўша бегона ясама овоз қаршилиқ кўрсатишни тўхтатиш ҳақида гапириб, яна ярим соат ёки бир соат муддат берар, яна ўша дилга яқин қўшиқлар билан қалбларини тилка-пора қиларди. Таралаётган қўшиқ ва ташналикдан ўлаётган гўдакларнинг унсиз йиғиларини индамай тинглашарди улар.

Кейин уларга ёриб ўтиш ҳақида буйруқ келди, шу муносабат билан ўқ-дори ва ҳатто гранаталар учун портлатгич ҳам беришди. Улар уччовлари кўприкка ҳужум қилиб унинг қоқ белига боришганда йигирма метрча наридан, бир йўла олти пулемётдан ўққа тутди немислар. Унинг бу сафар ҳам омади келди, чунки кўприк тўсиғидан Муховец томон сакрашга улгурди ва тақдир тақозоси билан дарёдан тўйиб-тўйиб сув ичиб, ўз одамлари ёнига чиқиб олди. Сўнг кўприкка яна борди, чунки Володька Денишчик, Гомель шаҳри, Карл Маркс кўчаси, бир юз ўн иккинчи уй, тўққизинчи квартирада турувчи чегарачи ҳам ўша ерда қолишган эди. Сальников эса, яна омон қолди, у кейин казематга қайтиб келгач хурсанд бўлиб қичқирди:

— Кўрдингларми, яна омадим келди! Мен учун кимдир худога тоат-ибодат қиляпти, йигитлар! Бувижоним черковга тез-тез қатнаётган бўлсалар керак.

Булар бари қачон бўлиб ўтди? Аёллар ва болаларни асирликка жўнатиш ҳақида қарор қабул қилингандан олдинми ёки кейинми? Қуёш нури таралиб турган ҳовлига тешиқлардан эмаклаб чиқишди улар: озиб-тўзиб кетган, устиларидаги кийимларни яра боғлаш учун йиртиб тугатган ярим яланғоч одамлар. Болаларда юришга мадор бўлмагани учун аёллар кўтариб олишганди. Улар ҳам йиғиб олинмаган мурдаларнинг ҳар бирига тикилиб, эҳтиётлик билан қадам ташлашар, балки худди мана шу ерда ётган, ўлгандан кейин ҳам ўқ парчалари тегиб тилка-пора қилган, таниб бўлмас даражада шишиб, ўзгариб кетган мурда уларнинг эри, дадаси ёки акаси бўлиши мумкин эди. Қалъа шинакларни жимжит бўлиб қолди, кўз ёшларига парво қилмаган немислар, биринчи марта хотиржам ва очик-ойдин туришарди дарё бўйида.

Қачон бўлган эди бу — қамални ёриб чиқиш учун қилинган беҳуда уринишдан олдинми ёки кейинми?

Плужников олдинми ёки кейинми эканлигини эслашга кўп ҳаракат қилди — эслай олмади. Мутлақо эслай олмади.

Плужников шамнинг милтиллаган нурини кўраман деб мўлжал қилган эди, аммо нурни ҳам кўришга улгурмай, муюлишга етмасданоқ, инграган овоз эшитди. Қулоқни қар қилувчи бомбардимон ва қулоқнинг узлуксиз шанғиллашига қарамай, ҳозирча яхши эшитарди у, чўзиқ ва хириллаган инграш, инграшгина эмас, бўкириш унинг қулоғига жуда аниқ етиб келаётганди. Бир кун аввал немислар самолётдан бензин солинган бочка ташлашди, ловиллаб ёнаётган суюқлик қизил аскарга келиб урилди, инграб қичқираётган ана шу жангчи эди. Ўша пайт Плужников унинг ёнида бўлгани учун, у ҳам бир оз куйди, шундай бўлса ҳам жангчини ертўлага ўзи олиб тушди. Жангчи қичқиршни ўша пайтда бошлаган эди, кўринишдан ҳамон қичқириб ётарди.

Аммо бу қичқирёқ ёлғиз эмасди. Аҳволи оғир бўлганларни элтиб қўйишган ертўла ичкарисига яқинлашган сари Плужников бошқа инграган овозларни ҳам эшита бошлади. Бу ерда, қорнига ўқ тегиб ичакчавоқлари осилиб қолганлар, қўлдан ёки оёқдан айрилганлар, бошига ўқ текканлар — ёруғ дунё билан видолашаётганлар ётишарди. Уларга даво немис ароғию, ташналик ва очликдан аъзойи бадани халта бўлиб осилиб ва бужмайиб кетган мўмин-қобил фельдшернинг қўллари, холос. Бу ердан ҳеч ким чиқмасди энди, тинчиб қолганларни олиб чиқиб кетишарди, сўнгги кунларда эса, олиб чиқишмай ҳам қўйишди, чунки бу ишни бажарадиган одамлар ҳам, куч ҳам, вақт ҳам йўқ эди.

— Сув олиб келдингми?

Фельдшер сувни ўзи учун сўрамади: бу ерда кетма-кет ўлаётганлар ва мурдалар билан тўлиб кетган ертўлада бир томчи сувни исроф қилиш жиноят ҳисобланарди. Ташналик туфайли ҳаёти азоб билан тугаб бораётган фельдшер ўзига бир қултум сувни ҳам раво кўрмасди.

— Йўқ, — ёлғон гапирди Плужников. — Ароқ бу.

Эрталабки бомбардимон пайтида сувни ўзи топган эди. Портлашлар ва жаранглаб каскага теккан ўқ парчаларидан қулоғи том битиб соҳилга эмаклаб бор-

ди ва қарамасдан флягани сувга ботириб иложи бори-ча олди, аммо ўзи бир қултум ҳам ичмади: бу ягона ва бебаҳо нарсани Денишчикка олиб бораётгани учун ҳам алдаган эди.

— У тирик, — деди фельдшер.

Устида шам ёниб турган яшик ёнида ўтирганича ифлосланиб қатирмачоқ бўлиб кетган уст-бошларни узун-узун йиртиб тирик қолганларнинг ярасини боғлаш учун латга тайёрларди у.

Плужников унга учта немис сигарети берди. Фельдшер сигареталарни иштиёқ билан олиб чекмоқчи бўлди, аммо қўллари қалтираб, ўзи эса гандираклардан анчагача сигаретани тутолмай овора бўлди.

Чириган ҳидга ва азобу ситамларга тўла бўғиқ ҳавода шам зўрға милтиллаб ёнарди. Милтиллаётган олов шам пилигини яланғочлаб дам ўчмоқчи бўлар, дам яна жонлангандек бўларди. Сўнишни истамасди, яна ёнишга, яшашга интиларди. Шамга қараб турар экан, Плужников нима учундир қалъа ҳақида ўйлади ва деди:

— Бу ердан кетишга буйруқ берилди, ҳар ким ўз билганича йўл топиб кетсин.

— Хайрлашгани кирдингми? — сал қимирлади дегунча аъзойи бадани қақшаётган фельдшер аста ўгирилди ва сўниб бораётган кўзларини унга тикди. — Уларга айтма. Кераги йўқ.

— Тушунаман.

— Тушунаман? — бошини қимирлатди фельдшер. — Ҳеч нарсага тушунмайсан. Ҳеч нарсага. Тушунганингда менга айтмаган бўлардинг.

— Буйруқ сенга ҳам тааллуқли.

— Уларга-чи? — қоронғи ертўлада инграб ётганларга имо қилди фельдшер. — Уларни нима қиламиз, гиштга кўмиб кетамизми? Ҳатто отиб ташлашнинг иложи йўқ? Тушунаясанми, отиб ташлашнинг иложи йўқ! Ана ўшалар тааллуқли менга. Буйруқ... Буйруқнинг алоқаси йўқ менга: ўзимга ўзим даҳшатлироқ буйруқ бердим. — У жим бўлиб қолди, кўзлари бир зум, бир лаҳзагина жуда ғалати бўлиб йилтиллади. — Агар ҳар бир солдат, тушунаясанми, ҳар бир солдат, ўзига буйруқ бериб ана шу буйруқни бажарса — немис ер тишлайди. Улади! Урушнинг ҳам куни битади. Тугайди уруш. Ана ўшанда урушга хотима берилади.

Қақраб кетган лаблари-ю, ўйилиб кетган оғзи билан тиришган ҳолда сигарета тортар экан, жим бўлиб қолди у. Бир оз индамай тургач, Плужников унинг чўнтагидан ярми кемирилган қаттиқ нонни олиб ёниб турган шамнинг ёнига қўйди ва ҳаёт билан абадий видолашганлар, инграб ётганларни аста оралаб ертўла ичкарасига юриб кетди.

Денишчик кўзини юмиб ётарди, унинг қон шимган инфлос латта билан боғланган кўкраги ҳар нафас олганда талвасаланиб юқорига сапчирди. Плужников унинг ёнига ўтирмақчи эди, аммо елкама-елка бўлиб бошқа ярадорлар ҳам ётгани учун фақат чўққайишга тўғри келди. Бундай туриш унга жуда қийин эди, чунки гишт тегиб лат еган бели қаттиқ оғрирди.

— Ёнингдагини нарироқ суриб қўй, — кўзини очмай гапирди Денишчик. — Унинг жони кеча узилган эди.

Плужников қотиб қолган мурдани аранг ёнига ағдарган эди, унинг ёғочдек чўзилган қўллари тошдан ишланган полга тарақлаб тегди. Сўнг унинг ёнига ўтириб, бошқаларнинг эътиборини ўзига тортмаслик учун белбоғига боғланган флягани астагина счди. Денишчик фляга томон интилди-ю, яна бирдан ўзини тортди:

— Ўзинг-чи?

— Мени қўявер, мен ярадор эмасман.

Флягадан қулқуллаб чиққан овоз, зимистоң ертўладагиларни ҳаракатга келтирди. Кимдир ўлганлар ва ярадорларни босиб у томон эмаклаб келар, кимдир аллақачон Плужниковнинг елкасидан ушлаб тортқилар, юлқир эди. Энгашган ҳолда танаси билан чегарачини тўсиб турган Плужников шошганча шивирларди унга:

— Ич. Ич, Володя. Ич.

Ертўладагилар бўлса тўлганар, гайритабиий инграб увлашар, мажолсизланган, озгин, нимжон қўллари чўзиб у томон эмаклаб келишар ва даҳшатли бўғиқ овоз билан бараварига:

— Сув-в!.. дейишарди.

— Сув йўқ! — қаттиқ қичқирди Плужников. — Сув йўқ, биродарлар, ўртоқлар, сув йўқ.

— Сув-в! — хириллади қақраб кетган томоқлар, кимдир йиғлар, кимдир сўкинар ва кимнингдир ҳамон

чўзилиб турган қўли Плужниковнинг елкасидан, ҳарбий форма устидан тақиладиган тасмасидан, баданига ёпишиб кетган гимнастёркасидан тортқиларди.

— Тунда олиб келаман, ўртоқлар!— қичқирди Плужников.— Ҳозир бошни кўтардинг дегунча отишади. Ича қолсанг-чи энди, Володька, ич!..

Ертўла бир дақиқа жим бўлиб қолди. Чегарачининг қандай қийналиб ютинаётгани ҳаммага эшитилиб турарди. Бўшаган фляга ерга тарақлаб тушиши билан яна кимдир ўзини уриб қичқириб йиғлаб юборди.

— Демак, энди эртага ўламан,— деди бирдан Денишчик, у мажолсизгина илжайган эди, тишлари йилтираб кўринди.— Бугун куним битди деб ўйлаган эдим, йўқ — эртага экан. Урушгача мен Осводда ишлардим. Куни бўйи сувда бўлардим. Тезоқар дарё узоқ-узоқларга олиб кетарди. Сув ютган пайтлар ҳам бўлиб турарди...— Жим бўлиб қолди у.— Демак, эртага... Ҳозир нима, тунми ёки кундузми?

— Кундуз,— деди Плужников.— Немислар яна аврашга тушди.

— Авраш?— бўғиқ овоз билан кулди Денишчик.— Аврашяпти дегин? Юз марта ўлдирсалар ҳам яна аврашяптиларми? Ўликларни-я? Демак, биз бу ерда бекорга ўтирганимиз йўқ экан-да?..— у тирсагига тиралиб ўрнидан турди ва қоронғиликка қараб қичқирди:— Бир қултум сув учун ялиниб-ёлворманглар, йигитлар! Бир қултумгина эди, холос, баҳам кўришнинг иложи бўлмади. Эшитяпсизларми, аврашяпти бизни. Яна ялинишяпти...

У зўриқиб йўталган эди, оғзидан кўпириб қон чиқа бошлади. Ертўладагилар жим бўлиб қолишди, фақат бадани куйган жангчи чўзиб-чўзиб инграрди. Қоронғиликдан кимдир деди:

— Бизни кечирасан, биродар. Узр. Юқорида нима гаплар бор?

— Юқоридами?— нима жавоб қайтаришни ўйлаб олиш учун қайтадан сўради Плужников.— Бўш келётганимиз йўқ, ўқ-дори топдик. Ҳа, айтгандай, эрталаб бизнинг лочинларимиз учиб келишди. Тўққизта экан! Тепамиздан уч марта айланиб учиб ўтишди. Демак, биз ҳақимизда билишади, ҳа, билишади. Балки, қуршовни ёриб ўтиш учун разведка қилишаётгандир...

Ҳеч қандай самолётдан дарак ҳам йўқ, ҳеч ким

қуршовни ёриб ўтишга тайёргарлик ҳам кўраётгани йўқ эди. Шунингдек, ҳеч ким мамлакатимизнинг энг ғарбий чегарасида, немисларнинг орқа томонида жойлашган эски қалъа Жон олиб жон бераётганини билмасди. Лекин Плужников, кимлардир бизларнинг бу ерда эканимизни билади, қачон бўлмасин ёрдамга келади деган гапга ўзи қатъий ишонган ҳолда бошқаларни алдаган эди.

— Келишади бизникилар,— деди у ўпкаси тўлиб. Айни чоқда у бу ҳолатини ертўладаги одамлар сезиб қолишларидан қўрқарди.

— Бизникилар, албатта, келишади. Келишадигина эмас, Берлингача боришади, Гитлерни эса, энг баланд симёғочга осиб қўйишади.

— Осиш камлик қилади,— секингина гапирди кимдир.— Икки ҳафта давомида бир қултум ҳам сув бермаслик керак.

— Қайноқ сувга солиш керак уни...

— Керак, керакни бас қилинглар,— деди бундан сал олдин кечирим сўраган одам.— Одамларимиз келгунча чидаб тургин, биродар. Албатта, чидаб тургин. Омон қолгин. Ана шунда уларга: йигитлар, бу ерда...— У жим бўлиб қолди, ҳаёт билан видолашаётганда тирикларга айтадиган ягона сўзни ахтараётган эди у.

— Улдилар, аммо номусни қўлдан бермадилар,— деди ёшгина йигит паст овоз билан аниқ ва тушунарли қилиб.

Ҳамма сукунатда эди. Мана шу сукунатда даҳшатли ўлимга ҳам бўйин эгмаган кишиларнинг ўткир гурури сезилиб турарди.

Ҳамма сингари Плужников ҳам сукут сақлар, соқоли ўсиб, кир босган юзидан астагина оқиб тушаётган кўз ёшларини сезмасди у.

— Коля,— унинг енгидан тортқилади Денишчик.— Ҳеч нарса илтимос қилмайман сендан: ўқ-дорини асраш керак. Мени фақат шу ердан чиқариб қўйсанг бўлди, Коля. Мен ўзим етиб оламан, сен хавотир олма, етиб олишимга кўзим етаяпти. Улсам ҳам эртага ўламан, қувватим бор ҳали. Кел, менга бир оз қарашиб юбор! Қуёшни кўргим келяпти, Коля.

— Йўқ, у ерга тинимсиз бомба ташлашяпти! Ундан кейин етиб боришинг ҳам амри маҳол.

— Етиб оламан,— аста гапирди чегарачи.— Мендан қарздорсан сен, Коля. Гапирмоқчи эмасдим-у, лекин гапираман энди. Уқ тўғри сен томонга учиб келаётгани, лейтенант, қўрғошин парчаси сенда бўлиши керак эди, Коля! Шундай бўлгач, ёруғликка олиб чиқ мени. Вассалом. Ҳатто бир қултум сув ҳам сўрамайман сендан. Қувватим бор ҳали, сен ташвиш тортма, етиб оламан мен. Ҳаётимнинг сўнги куни ёруғликни кўрмоқчиман, тушунапсанми?

Плужников чегарачини бир амаллаб ўрнидан тургазди. Денишчик қаттиқ қисилган тишлари орасидан қийналиб оғир нафас олар ва инграшдан ўзини аранг тутиб қўллари билан Плужниковга осилиб олган эди. Оёққа туриб олгач, эшик томон ўзи юра бошлади: ерда ётган жангчилар устидан ҳатлаб ўтиш пайтидагина Плужников унга бир оз ёрдамлашди.

Фельдшер ўша ўтирган ҳолати бўйича ҳалок бўлганларнинг кийимларини тартиб билан бўй-бўй қилиб йиртарди. Улим ва чиришдан ҳосил бўлган сассиқ ҳаводан диққинафас бўлгани каби ҳамон дуд чиқариб ёнарди шам. Унинг ёнидаги бир бурда сап-сариқ сухари нонга ҳеч ким тегмаганди ҳали.

Улар дам-бадам тўхтаб, анчагача судралиб боришди: Денишчик овози хириллаб тез-тез нафас олар, ўқ теккан кўкрагида нимадир билқиллар ва у мажолсизланган қалтироқ қўли билан лабидаги қон кўпикларини артиб қўярди. Тўхташган пайтида Плужников ерга ўтқазиб қўярди уни. Денишчик бор куч-қувватини ҳам йўқотмаслик учун деворга суянган бўйича кўзларини юмиб индамай ўтирарди. Фақат бир марта сўради:

— Сальников тирикми?

— Тирик.

— Унинг омади бор.— Беғараз гапирди чегарачи.— Ҳали ҳам сувга қатнааяптими?

— Қатнааяпти.— Плужников айтсамми, айтмасамми деган маънода бир оз индамай қолди.— Менга қара, Володя, ҳаммамизга буйруқ берилган: ҳар ким ҳар томонга кетиши керак.

— Қандай қилиб?

— Майда группаларга бўлиниб қалъадан чиқиб кетиш ва ўрмонзорга яшириниш керак.

— Тушунарли,— Денишчик аста хўрсиниб қўй-

ди. — Демак, жон сақлаш керак экан-да. Тўғри-да, бу ерда худди қопга тушгандек ўтира берадимми?

— Сен тўғри деб ўйлайсанми?

Денишчик анчагача индамай қолди. Кириклари остидан юмалаб чиққан бир томчи кўз ёши қалин ўсган соқоллари орасида йўқ бўлиб кетди.

— Сен Сальников билан кетин, Коля.

Плужников хўп дегандек бошини қимирлатиб қўйди. Агар кўприк устидаги пулемётлар бўлмаганда фақат у — Володя Денишчик билан кетиш нияти борлигини айтмоқчи бўлди-ю, аммо айтмади.

Денишчикни у бўш ётган казематга олиб кирди ва булут ва тутун қоплаган осмон кўриниб турган кичик туйнукка юзини тўғрилаб ғишт полга ётқизиб қўйди.

— Шинель ола келмабмиз-да. Фельдшернинг ёнида ётганини кўрган эдим мен.

— Кераги йўқ.

— Юқоридан олиб келаман. Ҳозирча тинч-ку.

— Майли, олиб кела қол.

Плужников чегарачининг тобора нурсизланиб ҳаётни тарк этаётган кўзларига сўнгги бор қараб казематдан чиқиб кетди. Муюлишдан қайрилиб, харобага айланган зинапоядан юрса биринчи қаватга кўтарилади. Плужниковга нотаниш бўлган артиллериячи-капитан тунгги ҳужумдан сўнг тўплаган, қўлида қурол тута оладиган одамлар у ерда ҳали ҳам жанг қилишарди.

Шундоққина бошининг тепасида гумбурлаб бомба портлаганда у ҳали муюлишга етмаганди. Унинг каскаси ва елкаларига шувоқ парчалари учиб тушди. Портлашдан ҳосил бўлган тўлқин муюлиш ёнидаги деворга тупроқ аралаш чанг ва немис толининг аччиқ дудини олиб келиб урди.

Ғиштлар сочилиб, тўсиқ деворлар ҳамон ағанаётган бўлса ҳам, Плужников сассиқ, чанг билан аралашиб кетган тутунга ўзини урди ва харобанинг нариги томонига ўтиб олди. Қаердадир автоматлар «тил»га кирди, портлашлар туфайли ҳосил бўлган паға-паға тутунлар орасидан кўринаётган отишма алангаси кўзни қамаштирарди. Қоронғилиқдан чиқиб келган кимнингдир қўли унинг тасмасидан тортиб дераза туйнугига яқинлаштирди. Ана шундагина Плужников Сальниковнинг чанг босган ва ғазабдан ўзгариб кетган башарасини кўрди:

— Портлатишди, аблаҳлар! Деворни портлатишди!

— Капитан қаерда! Плужников, капитанни кўрмадингми?

Сальников қаттиқ қичқириб, очилиб ётган дераза томон кетма-кет ўқ узди. Уша томонда, чанг-тўзон ичида ноаниқ шарпалар, отишма алангалари кўзга ташланарди. Плужников тутун билан лиқ тўлган биринчи қаватга югураркан, мажақланган оёғи ва чийрилиб қонга беланган пайтавасини ҳамон судраб, ҳамон нафас олаётган жуссага қоқилиб кетди, оёғига пайтава ўраллашиб йиқилди, ўрнидан турган эди, капитанни кўрди. Капитан деворга биқиниб ўтирар, унинг куйиб, қонталлашиб, қизғиш тусга кирган юзидан ёш маржондек тизилиб оқарди.

— Кўрмаяпман!— ҳам жиддий, ҳам хафа бўлиб қичқирди у.— Нима учун кўрмайман? Нима учун? Лейтенант қаерда?

— Шу ердаман,— соқоллари жизганак бўлиб, юзлари шишган ва кўзи ожиз бўлиб қолган командир қаршисида тиз чўкиб гапирди Плужников.— Қаршингизда турибман мен, ўртоқ капитан.

— Патрон топ, лейтенант! Қаердан бўлмасин, патрон топиш керак! Кўрмаяпман мен, ҳеч нарсани кўрмаяпман!..

— Топаман,— деди Плужников.

— Тўхта!.. Пулемёт ёнига ўтқазиб қўй мени. Утқаз, пулемёт ёнига...

Плужниковни қидириб, атрофни пайпаслай бошлади у. Плужников унинг қалтироқ қўлларини ушлаб, нима учундир кўкрагига босди.

— Мана шу ердаман.

— Тамом,— уни пайпаслаб ушлар экан, астагина гапирди капитан.— Кўздан айрилдим энди. Патрон, қаердан бўлмасин патрон топиш керак. Буюраман сенга.

У қўлини тортиб олар экан, кўз ёшидан нам бўлиб кетган юзини бармоқлари билан ушлаб қўйди. Сўнг, ўнг қўли одатдагидек тўппонча ғилофи томон сирғалди.

— Сен ҳали ҳам шу ердасан, лейтенант?

— Шу ердаман.

— Менинг ҳужжатларимни кўмиб қўясан,— капитан тўппончасини олди ва пайпаслаб предохранител-

дан бўшатди. Энди унинг қўллари титрамасди.— Тўп-
пончани олиб кетгин, етгита ўқ қолади ичида.

У тўппончани қия кўтарганча бошининг дуч келган
жойини тусмоллаб мўлжалга ола бошлади.

— Уртоқ капитан! — қичқирди Плужников.

— Жим бўл!..

Капитан тўппонча стволини оғзига тиқиб тепкини
босиб юборди. Ўқ овози бўғиқ чиққандек туюлди
Плужниковга. Ўқ тешиб ўтган калла деворга дўқиллаб
урилди ва азобдан икки букилган капитан ер тирнаб
эмаклай бошлади.

— Тамом бўлди.

Плужников ўгирилиб қаради: ёнида сержант ту-
рарди.

— Душман ҳужумини қайтардик,— деди сер-
жант.— Ахборот беришга улгура олмадим. Афсус.

Отишма тўхтаганини сержант гапиргандан кейин-
гина пайқади Плужников. Тўзон аста-секин тарқалиб,
дабдала бўлиб кетган дераза ромлари ва харобалар
ёнида турган жангчилар кўзга ташланарди.

— Учтагина диск қолди,— деди сержант.— Яна
бир марта кетма-кет отилса — тамом-вассалом.

— Патрон топаман мен.

Плужников капитаннинг ҳали совуб улгурмаган
қўлидан ТТ пистолетини тортиб олиб, чўнтагига солиб
қўйди. Урнидан турар экан, гапирди унга:

— Унинг ҳужжатларини ерга кўмиб қўясан. Ўзи
шундай қилинглар деган эди. Мен патрон олиб кела-
ман. Шу бугуноқ олиб келаман.

У омадли Сальников билан ажралишган жойдаги
дераза тоқчаси томон юрди.

Тоқчада ҳеч ким йўқ эди, уюлиб ётган гиштларга
ҳорғин ўтирди Плужников. Гарчи у душман ҳужумини
қайтаришда қаташмаган, портлашдан зарар кўрмаган
бўлса ҳам, тинка-мадори қуригандек ҳис қиларди ўзи-
ни. Дарвоқе, бу ҳолат анчадан буён тарк этмасди уни:
портлаш зарбидан бир неча бор қарахт бўлди, тупроқ
остига кўмилиб қолди, порох ва тутундан заҳарланди,
ҳатто оёғидаги ўз ҳолига ташлаб қўйилган арзимас яра
ҳам тиззани ўқтин-ўқтин оғритиб азоб берарди. Гишт
парчаларидак зарб еган буйрақлар зирқирар, очлик,
ташналик, уйқусизлик ва кийимларининг ҳар бир қа-
тига сингиб кетган сасиган мурда ҳиди унинг кўнглини

беҳузур қиларди. Фақат хавф-хатар ҳақида қандай қилиб бўлса ҳам душман ҳужумини қайтариш ҳақида, ўқ-дори, сув, озиқ-овқат топиш ҳақида ўйлаш унда одат тусига кирган ва айна замонда бирон нарсани эслаш, хотирага слишни унутиб қўйганди. Ҳатто мана шу қисқа дақиқалик жимжитлик пайтида ҳам на ўзи ҳақида, на ўзини-ўзи отиб ташлаган капитан ҳақида ва на зимистон ертўлада ҳаётдан кўз юмган Денишчик ҳақида ўйлади, у фақат қамалдан қутулишнинг ягона омили ҳисобланган ўқ-дори ҳақида ўйларди.

Немислар томондан қайтган Сальников деразадан кириб келди. Ерга учта автомат обоймасини ташлар экан, гапирди у:

— Вой аблаҳ немислар-ей: ҳужумга флягасиз киришибди-я.

— Менга қара, Сальников, ўша, биринчи кун сенинг эсингда борми? Ушанда сен ўқ-дори олиб келман деб югуриб кетаётган эдинг. Қандайдир ўқ-дори омбори деганмидинг...

— У омборни Кандаков биларди. Биз икковимиз қидириб топа олмадик-ку.

— Аҳмоқ эканмиз ўшанда.

— Энди ақлимиз кирдимми?— хўрсинди Сальников.— Қидиришга борамизми?

— Борамиз,— деди Плужников.— Сержантда учтагина пулемёт лентаси қолди, холос.

— Куппа-кундузи борамизми?

— Тунда борсак топа олмаймиз-да.

— Хатингизни кутиб қоламан,— мийиғида кулди Сальников.— Сизга салом билан...

Плужников индамади. Сальников чўнтагини кавлаб бир ҳовуч кир бўлиб кетган қаттиқ нон бўлакларини олди. Икковлари ҳам худди кемшик чолларга ўхшаб қаттиқ нон бўлакларини анчагача кемириб ўтиришди: сувсизликдан қақраган оғизларда дағалланган тиллар зўрға айланарди.

— Сув бўлганда борми...— одатдагидек хўрсинди Сальников.

— Шинель топиб келсанг бўларди,— деди Плужников.— Володька шип-шийдам ерда ётибди. Унинг ёнига кириб чиқамиз-да, сўнг жиламиз. Офтобга чиқайлик.

— Балонинг орзи-ю, бўрининг чангалига дегин,— кетар экан, тўнғиллади Сальников.

Орадан кўп ўтмай у, қон тегиб елкалари доғ бўлган, баъзи жойлари куйган бир шинель топиб келди. Сўнг бир-бирларига лом-мим демай автомат обоймасини бўлашиб олишди ва гиштлар сочилиб ётган туйнукдан ертўланинг пастки қисмига тушиб кетишди.

Денишчик ҳали тирик эди: тобора нурсизлашиб бораётган кўзлари билан деразадан кўриниб турган бир парча осмонга индамай қараб ётарди. У ҳаёт билан видолашаётган одам қиёфасида уларга бир нигоҳ ташлада-да, сўнг яна дераза туйнуғи томон ўгирилиб олди.

— Танимаяпти, — деди Сальников.

— Омадли одамсан, — аранг гапирди чегарачи. — Сен омадлисан. Қандай яхши.

— Ҳозир ҳаммомда бўлсанг яхши, — илжайди Сальников. — Ҳам иссиқ, ҳам совуқ сув бор.

— Олиб келма. Сув олиб келма. Фойдаси йўқ. Саҳарга бориб жоним узилади.

У бу гапларни соддагина қилиб шундай хотиржам айтдики, унга тасалли беришларига ҳожат ҳам қолмади. Ростдан ҳам у ҳаётдан кўз юмаётганини аниқ тушунар, бунинг учун ўкинмас, фақат осмонга қарашни истарди, холос. Денишчик учун мана шу дақиқада қилинадиган энг олий шафқат — уни ўз-ўзи билан, осмон билан ёлғиз қолдириш. Улар буни яхши тушунишарди. Шинелни унинг остига астагина тўшаб, шалвираган ва совуқ қолган қўлини қисиб видолашди. Сўнг, тириклар учун ўқ-дори олиб келгани кетишди.

Немислар ҳимоя линиясини бир-биридан ажралган майда бўлақларга бўлиб ташлаб, қўрғонга ёриб киришган эди. Кундузи улар юрган йўлларини харобага айлантириб, казарманинг чалкаш лабиринти бўйлаб шиддат билан олға интилишар, тунда эса, худди мана шу сапёрлар портлатган, бомбалар зарбидан теп-текис бўлиб кетган, огнемётлар кул қилиб куйдирган харобага яна жоң кирарди. Аъзойи бадани қийма бўлиб кетган, ташналикдан ва жангдан тинкаси қуриб арвоқга ўхшаб қолган одамлар ертўладан, гиштлар остидан кўтарилиб найзабозлик жангига киришар ва кечаси бу ерда қолган душманларни яксон қилишарди. Шунинг учун ҳам немислар тундан ўлардай қўрқишарди.

Плужников билан Сальников эса ўқ-дори олиб келгани куппа-кундузи кетишяпти. Чапг ютиб, юзларини гишт тимдалаб, сасиган мурда қидидан нафаслари

қайтиб, ҳар дақиқа душман автоматдан ўққа тутиши мумкин эканлигини ҳис этиб эмаклаб боришарди улар. Ҳозирги дамларнинг ҳар бири энг сўнгги дам бўлиб қолиши мумкин, нотўғри қилинган ҳар бир ҳаракат, ҳар бир қадам ўша сўнгги дамни яқинлаштириши ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳам улар оз-оздан, навбатма-навбат қадам-бақадам эмаклаб боришди. Ҳар сафар эмаклардан олдин атрофни диққат билан узоқ кузатишарди. Бомбаларнинг портлаши, автоматларнинг тинимсиз тириллаши, ёнаётган аланга шатир-шутури қалъани ларзага солаётган бўлса ҳам, улар эмаклаб кетаётган жой ҳозирча тинч эди.

Бомба портлашидан ҳосил бўлган чуқурликлар жонга ора кирарди: чуқурлик тагига ўтириб нафасни ростлаш, ҳар бир миллиметрини сезган ҳолда олға томон қилинадиган навбатдаги қадамлар учун куч тўплаб олиш мумкин эди.

Портловчи модданинг заҳарли ҳиди ўрнашиб қолган чуқурликка Сальников иккинчи бўлиб эмаклаб тушди. Плужников эса, қуёшда қизиб кетган каскасини бир четга улоқтириб, қум устига ўтириб олганди.

— Уйланаман, — унинг ёнига ўтираётиб дўриллади Сальников. — Агар тирик бўлсам борми, албатта уйланаман. Уйланмай ўтирибман-а, ўшанда ғирт аҳмоқ эканман. Биласанми, унаштириб қўйишган эди ҳатто...

Плужниковнинг юзига тўсатдан қандайдир соя тушди-ю, у бу соянинг қаердан пайдо бўлганини тушунмай энди таажжублана бошлаган эди.

— Хальт! — деган овоз янгради.

Автомат ўқлари бошлар устидан чийиллаб учиб ўтди: чуқурлик ёнбағрида немис турарди. Орадаги ма-софа бор-йўғи икки қадам. Плужников астагина бошини кўтариб, энглари тирсагигача шимарилган қўлни, томоқ тагидаги иккита тугмаси ечилган, ғишт чанглари ўтирган оч-яшилрангли мундирни ва қоқ юракни мўлжалга олиб турган автомат стволининг оғзини аниқ-таниқ кўрди. Автоматларини оёқ остида — чуқурлик тагида қолдириб икковлари ҳам секингина ўринларидан туришди. Худди шунингдек, бамисоли тушдаги каби, қўлларини ҳам юқори кўтаришди.

Немис бўлса, уларга автоматини тўғрилаганча юқорида кутиб турарди: ўзи ёш, қорни тўқ, соқоллари олинган. Ҳозир у ўша қўлида ушлаб турган автомат-

нинг тепкисини босиб юборса борми, улар мана шу чуқурлик остида абадий қолиб кетишлари мумкин. Шунинг учун ҳам Плужников, ўша автомат стволдан отилиб чиқадиган оловди ўқ қай тарзда суякларни парчалаб, қонларни сачратиб танага санчилишини ҳис қила бошлади. Юрак ниҳоятда қаттиқ уриб кетди, томоққа қандайдир юмалоқ қуруқ нарса тиқилиб қолди, калласи беўхшов қимирлаб, қаттиқ ҳиқичоқ тутди уни.

Немис кулиб юборди. Унинг кулгиси ниҳоятда қаттиқ ва хотиржам — голиб киши кулгиси эди. У чап қўлини автоматдан олиб кўрсаткич бармоғи билан уларни ўзига имлади. Улар автомат оғзига жон талвасасида қоқилиб-туртиниб бир-бирларига ҳалал бериб юқорига итоаткорона чиқа бошлашди. Немис бўлса ҳамон хахолаб кулар, кўрсаткич бармоғи билан чуқурликдан ўзи томон имларди.

— Ҳозир,— энтикиб гўлдиради Сальников.— Ҳозир, ҳозир.

У Плужниковдан олдинга ўтиб олди ва чуқурликдан ярим белини чиқариб, тўсатдан ўзини ерга ташлади, айна шу пайтда немиснинг оёғидан ушлаб, уни жон-жаҳди билан ўзига тортди. Автоматдан қаторлашиб чиққан ўқлар осмонга қараб кетди, немис билан Сальников пастга сирғалиб туша бошлашди, Плужников эса унинг жон-жаҳди билан қичқирганини эшитиб қолди:

— Қоч, лейтенант! Югур, қоч! Қоч!

Шу пайт яна дукур-дукур бўлиб қолди. Плужников чуқурлик қирғоғига сакраб чиқди-ю, бақирикни эшитиб ёрдамга шошилаётган немисларни кўрди ва қоча бошлади. Тўхтовсиз отилаётган ўқ ерга ётишга мажбур этар, оёқ остидаги ғишт парчаларини кукунга айлантирар, у бўлса ҳамон югурар, ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлаб, мурдаларнинг устидан сакраганча югурарди. Унинг ҳурпайган, икки букилган гавдаси ва айниқса елкаси ниҳоятда кенгайиб, шишиб кетгандек, ҳозир у гўё немислардан, ўқдан асрамай, ҳаётига зомин бўлаётгандек туюларди.

Ўқ унинг дам ўнгига, дам сўлига, дам олди томонига келиб тушар, оғзини катта очиб иссиқ ҳаво ютганча, ерни чакичлаётган ўқлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмай у ҳам ўзини дам ўнгга, дам сўлга ташлаб борарди. Унинг кетидан қувиш немисларнинг хаёлида ҳам йўқ,

қотиб-қотиб кулганча доира бўйлаб автоматдан тўхтов-сиз ўқ узишарди. Ҳаммаёғи кир, уст-боши чувриндига айланган бу одам эса, халлослаб чопар, йиқилар, эмаклар, йиғлар ва ўқ ёмғиридан ҳосил бўлган кўзга кўринмас девор сари мажбуран югурарди. Улар бу эрмакни тўхтатишга шошилишмас, кўрмаганларга гапириб беришга арзийдиган иш бўлсин учун овни узоқроқ давом эттиришга ва ҳатто отган ўқлари Плужниковга тегиб кетмасин деб ҳаракат қилишарди.

Бошқа иккитаси бўлса, чуқурликка тушиб олиб Сальниковни шошмасдан обдан тепкиларди. У аллақачон қичқиришдан тўхтаган, фақат хирилларди, холос. Улар бўлса бамисоли болға урувчилардек, милтиқ қўндоғи билан галма-галдан бир меъёрда уришарди уни.

Сальниковнинг оғзи-бурни ва қулоқларидан қон оқар, у бўлса букчайганча итоатсиз қўллари билан ҳамон бошини беркитишга уринарди.

Ўқ доираси аста-секин торайиб қолди, аммо Плужников ҳамон ўша жойда саргардон, бир жойда айланаётганига ишонгиси келмас, пимадандир умид қилар, нимагадир ишонарди. Чўнтагига солиб қўйган пистолети оёғига тақиллаб тегса-да, буни у сезмасди, уни гилсфдан суғуриб олиш учун керак бўлган дақиқалар етмай қолди. Ўша дақиқалар бўлмади, нафас олишга ҳаво бўлмади, қувват бўлмади, нажот бўлмади. Энди ўлишгина қолди. Лейтенант Николай Плужниковнинг хизмати ҳам, ҳаёти ҳам тамом бўлади энди.

Харобага айланган ер ўртасида ёлғиз ўзи қўққайиб турган гишт девор ёнига уларнинг ўзлари ҳайдаб боришди уни. Ўқдан сақланиш мақсадида девор орқасига ўзини отди Плужников. Этигидан бир сантиметр нарида турган гиштни ўқ парча-парча қилиб ташлади. Йиқилди, беркинди, бир неча секундлар отишма тўхтади, худди мана шу секундлар ичида у қаршисидаги туйнукни кўришга улгурди. Туйнук девор тагидан пастга — номаълум томонга қараб кетган эди. Плужников ҳеч нарсани ўйлаб ўтирмай, нимага қодир бўлса, ўша имкониятини ишга солиб туйнук томон эмаклади; қўллари, тизза ва тирсаклари шилиниб қонаб кетганига ҳам қарамади. Туйнук ўнг томонга чўрт бурилган бўлиб, у муюлишга сирғалиб бориши билан таянчни йўқотиб, қўлларини ёйганча қаёққадир тушиб кета бошлади. Мана шу кетишда юқоридаги портлашни

эшитди. Немислар унинг орқасидан граната улоқтиришди. Граната деворга тегиб муюлишнинг нариги томонида портлади ва ертўланинг салқин осойишталиғини бир силкитиб қўйди.

Плужников қум ва кесаклар уюлиб ётган гишт полга йиқилди-ю, аммо ёмон тушмади, қўли билан тиралиб қолди. Жароҳатланмаган бўлса ҳам, зарб билан тушгани учун бурнидан анчагина қон кетди. Қонни юз-кўзлари ва кийимларига сурганича қимир этмай ётар ва ўрганиб қолган одати бўйича ҳавф-хатарни шарпадан аниқларди. У бор кучи билан нафас чиқармасликка интилар, аммо юрак қинидан чиқиб кетгудек бўлиб дукиллар, шу бонсдан ҳам қанча ҳаракат қилмасин ҳаллослаб нафас олишга тўғри келарди. Ҳали нафасини ростлаб улгурмасданоқ у ёнидан пистолетини олиб зах полга дурустроқ жойлашиб олди. Худди шу пайт қадаём товушини эшитиб қолди у. Аста-аста қадам ташлаб у томон кимдир келаётганди, буни фақат оёқ остида ғижирлаётган қумдан билиш мумкин эди. Қоронғиликка диққат билан тикилар экан, аста пистолетини олди Плужников; унинг бутун аъзойи бадани қалтираётгани туфайли пистолетни икки қўллаб ушлаб турарди. Унинг кўзлари қоронғиликка кўникиб қолди ва узоқдаги шарпани илғай олди: у томон икки киши келарди.

— Тўхта!— улар яқинлашиб қолишганда паст овоз билан буйруқ берди у.— Кимсан? Шарпалар турган жойларида қотиб қолишди, сўнг улардан бири бамисоли пистолетининг тебраниб турган мушқасини мўлжаллагандек, у томон кела бошлади.

— Отиб ташлайман!

— Ўртоқлар, биз ахир, ўзимизникилармиз-ку!— у томон келаётган одам шошганча қувонч билан гапирарди.— Федорчук, зигирпоядан ёқиб ёритсанг-чи бир оз!

Гугурт чертилган овоз эшитилди. Ёндирилган машғаланинг дудли нури ҳам қоронғиликдаги соқол ўсган башарани, ҳарбий уст-бош, тўпчилар формасининг қора матодан тикилган ёқасидаги кўзга яққол ташланадиган қизил учбурчакни ёритиб турарди.— Ўзимизникилармиз, эшитяпсанми, азиз биродар, ўзимизникилармиз!— қичқирди улардан бири.— Биринчи портдашлар пайтидаёқ кўмилиб қолган эдик. Ўзимиз

ковлаб йўл топиб чиқдик, ўйладик, ўйладик... ўйладик...

Машъаланинг қалтироқ нури бирдан қалқди, кўзни қамаштириб у ёқдан-бу ёққа ўйнай бошлади. Пистолет мажолсизланган қўлдан астагина ерга сирғалиб тушди. Плужников ҳушдан кетган эди.

Ҳаммаёқ осойишта бўлган пайтда ҳушига келди у, ҳушига келди-ю, тинчлик даврини эслатувчи осойишталикдан қўрқиб кетди. Юрак тўсатдан яна дукиллаб ура бошлади; ҳали кўзини очмаёқ, мутлақо кар бўлиб қолганман, деган даҳшатли хаёлга борди у ва бор кучини ишга солиб, ўзи кўникиб қолган гумбур-гумбур портлашларни, пулемёт ва автоматларнинг тариллашини илғаб олишга, эшитишга ҳаракат қилди. Аммо уларнинг ўрнига аёл кишининг шивирлаб сўзлаётган майин овозини эшитди.

— Кўзини очди, Христя хола.

У ҳушига келиб қараган эди, баланд гумбаз остидаги қоронғи зимистонни кесиб ўтган ёруғлик шуъласи ва қиз боланинг думалоқ юзига кўзи тушди: ғайритабий оқ, афсонавий мусаффо дурра остидан тимқора соч тутами кўриниб турибди. Қўлини аста қимирлатиб кўрди — боғланмаган, эркин ҳаракат қиляпти, ўзи ётган скамейканинг бир четини ушлаб кўрди ва бирдан ўтириб олди.

— Қаердаман мен?

Кескин ҳаракат қилгани учун хира ёритилган ертўла, соқолли кишилар ва иккита аёл қиёфаси кўз ўнгида сузиб ўтди: ёшроғи шундоққина унинг ёнида, кексайиб, мункиллаброқ қолгани эса ичкарида, стол ёнида турарди. Бош айланган, кўз тинган, битта башара иккита бўлиб кўринар, баъзан ҳатто аралашиб кетарди, у бўлса скамейка устини, чўнтаklarини, қопдай ёпишқоқ бўлиб кетган гимнастёркасини беҳуда тимирскилар, қуролини топа олмасди.

— Сув ичинг.

Аёлларнинг ёшроғи тунука кружка узатди. У ишонқирамай олиб, ишонқирамай ича бошлади: сув ниҳоятда лойқа бўлиб, ичидаги қумлари тиш орасида ғичирларди, аммо бу ўтган суткалар давомидаги биринчи сув бўлгани учун, қалқиб, энтикиб, ютоқиб, ҳаммасини ичиб қўйди.

Шундан сўнг бош айланиши тўхтаб ертўлани, чи-

роқлар ва одамларнинг бошарасини аниқ кўра бошлади. Қаршисида катта стол, стол устида учта лип-лип чироқ, чойнак устига тоза сочиқ ёпилган идиш-товоқлар ва яна беш киши — уч эркак ва икки аёл турарди. Бешовлари ҳам унга кулиб қараб туришарди. Кекса аёл пиқиллаб йиғлаётган бўлса ҳам, кўз ёшларини артиб, йиғи аралаш жилмаярди.

Қандайдир жуда яқин кишиларини тушида кўргандек бўлди у, аммо эслаб ўтирмади уларни, талабчанлик билан қуруққина гапирди:

— Пистолет. Менинг пистолетим қаерда?

— Мана пистолет,— ёшроқ аёл стол устида ётган пистолетни олиб унга узатди.— Мени танимаяпсизми, ўртоқ лейтенант?

У индамай пистолетини олди ва ичида ўқ бор-йўқлигини аниқлаш мақсадида обоймани шақиллатиб кўрди. Пистолетда ўқ борлигига ишонч ҳосил қилгач, обоймани дастага жойлади ва хотиржам бўлди.

— Танимаяпсизми? Эсингиздами, уруш бошланиш арафасида — шанба оқшоми қалъага биргалашиб келган эдик. Сиз йиқилиб тушган эдингиз ўшанда. Контрол-текширув пункти ёнида. Мен — Мирраман, эсладингизми?

— Ҳа, ҳа.

Ҳаммасини эслади у. Оқсоқ қиз ва ағдар-тўнтар бўлиб кетган қалъа ичидан сукунатларда немисларга асир тушгани кетаётган болали аёллар, биринчи залл, Сальников билан биринчи учрашув ва Сальниковнинг «Қоч, лейтенант, қоч!» деган сўнгги қичқириғи — ҳаммаси кўз ўнгига келди. Кўзи кўр бўлиб қолган капитан ва ҳувиллаган ертўлада ёлғиз ўзи қолган Денишчикни, бир томчи сувнинг қадри ва ҳаётдан кўз юмаётганлар билан тўлиб кетган ертўлани ҳам эслади у. Қаршисида турганларнинг бешови ҳам бир-бирига гал бермай шоша-пиша ниманидир гапиришар, аммо у ҳеч нарса эшитмасди ҳозир.

— Қорниларинг тўқми дейман?— гарчи у шивирлаб гапирган бўлса ҳам, овоз жаранглаб чиқди ва тўсатдан жим бўлиб қолишди улар.— Қоринларинг тўқ, устларинг бут, қайғуларинг йўқ... У ерда бўлса, сизларнинг биродарларингиз, ўртоқларингиз, ана у ерда, юқорида, ўлиб ётишибди, устларига тупроқ ҳам тортилмаган. Биз ҳам — ўликлармиз! Ўлик бўлсак ҳам

жанг қиляпмиз, бир эмас, юз марта ўлдиришди бизни, аммо қуролсиз, қўлларимиз билан душманни ҳиқилдоғидан бўғяпмиз. Сув, сувни гўдакларга берганимиз йўқ — пулемётга қуйдик. Гўдаклар ташналик туфайли ақлдан озишяпти, биз эса сувни пулемётга қуямиз! Пулемётга, фақат пулемётга! Тўхтамасин, отсин дедик! Немисларни йўлатмасин, йўлни тўссин дедик!.. Шундай пайтда сизлар бу ерда бекиниб ўтирдингларми?.. — У сапчиб турди ўрнидан. — Аблаҳлар! Қўрқоқлик ва сотқинлик қилганларинг учун отиб ташлайман! Шундай қилишга ҳаққим бор мени! Юқорида ҳалок бўлганлар ҳаққи айтаманки, ҳаққим бор мени!..

У титраб-қақшаб овозининг борича қичқиради, улар эса индамай туришарди. Фақат у охирги сўзларини айтаётган пайтда сержант Федорчук қоронғига ўтиб, автоматининг затворини шақирлатиб қўйди.

— Сен бизни аблаҳ деб, ҳақорат қилма.

Беўхшовроқ гавда унга томон бир талпинди-ю, тўладан келган қўллар меҳрибонлик ва қатъият билан кучоқлаб олди. Плужников отилиб чиқмоқчи эди, аммо елкаси онанинг мулойим кўкрагига тегиб тўхтаб қолди. Соқоли ўсган ва қон қотиб қолган юзини она кўкрагига қўйиб йиғлаб юборди у. Плужников қаттиқ ҳўнграб йиғлар, меҳрибон қўллар эса унинг елкасини силар, онасиникига ўхшаб кетадиган майин, босиқ овоз аста шивирларди:

— Ўзингни бос, ўғлим, ўзингни бос. Мана сен қайтиб келдинг, уйингга қайтиб келдинг, соғ-саломат қайтдинг. Дамингни ол энди, нима қилиш кераклигини кейин гаплашамиз. Дамингни ол, ўғлим.

«Мана мен қайтиб ҳам келдим, — ўйлади Плужников. — Қайтиб келдим...»

УЧИНЧИ ҚИСМ

1

22 июнь тонгида старшина Степан Матвеевич, старший сержант Федорчук, қизил аскар Вася Волков ва уч аёл чой ичиб ўтирган омбор, артподготовканинг биринчи минутларидаёқ оғир снарядлар билан кўмилиб қолди. Снаряд омборга кираверишда портлади,

тўсиқлар ағанамади, аммо зинапоя ўпирилиб тушди, юқорига чиқадиган ягона йўл бекилиб қолди. Қутулишнинг бирдан-бир йўли мана шу деб ҳисоблашарди ўшанда. Ўша снаряд Плужниковнинг эсида бор: портлаш тўлқини янгигина ҳосил бўлган чуқурликка итқитиб юборди уни, бир оздан сўнг энди ўзига келган пайтда, Сальников ҳам унинг ёнига йиқилди. Снаряд Плужниковнинг орқа томонида, уларнинг эса олди томонида портлади, шунинг учун ҳам анча вақтгача бир-бирлари билан учраша олмади.

Улар — хилват ертўлада тириклай қамалиб қолганлари учун жанг юқорида давом этарди энди. Жанг зарбидан қалинлиги бир метр келадиган эски деворлар лорсиллар, парчаланган ғишт ва қум қатламлари омборни тўлатар, мўрилар ўпирилиб тушарди. Улар ўз одамларидан ва ёруғ жаҳондан узилиб қолган бўлсалар ҳам, ейишга овқатлари бор эди. Сувни эса, иккинчи куниеқ қудуқдан ола бошлашди. Эркаклар пол тахтасини синдириб ўша ердан қудуқ кавлашган эди, суткасига икки котелок сув тўпланадиган бўлди. Ейишга овқат, ичишга сув бор, нима иш қилиниши кераклиги ҳам аниқ: улар юқорига ёки бўлмасам қўшни ертўлага йўл очиш умидида тахминан мўлжалга олиб деворнинг ҳар томонидан ташна бошлашди. Очилган йўллар навбатдаги бомбардимон пайтида кўмилиб қолар, улар яна кавлашарди, кунлардан бир кун ер ости мудофаа истеҳкомининг одам адашиб қоладиган, боши берк, айланма йўлагига тешиб чиқишди. У ердан бир амаллаб қурол-яроғ омборига ўтишди. Омбордан ва нарироқдаги ҳужрадан ташқарига чиқадиган туйнук ҳам бомба портлашидан бекилиб қолган экан.

Орадан анча кунлар ўтгач, улар биринчи марта юқорига кўтарилишди: тириклай ерга кўмилганлар озодликка, ёруғликка, ўз одамлари ёнига ўта ташналик билан интилишарди. Олтовлари кетма-кет ертўладан эмаклаб чиқишди, чиқишди-ю, ҳаёт ва қутулишга йўл топган туйнук ёнидан бир қадам ҳам жила олмай жойларида қотиб қолишди.

Қалъа ҳали тирик эди. Қаердадир, айланма казарма ёнида, Муховец дарёсининг нариги бетиде ва костелнинг орқа томонида ҳамон отишма давом этар, ёнар, харобага айланар эди. Аммо ўтган тун мобайнида бу ер — марказда тушуниб бўлмайдиган даражада осо-

йишталик бўлди. На ўзимизникилар, на соф ҳаво ва на озодлик бор эди.

— Тамом,— хирилларди Федорчук.

Христя хола йиғлар ва юмалаб тушаётган кўз ёшларини қишлоқ аёллари сингари рўмолининг учига артарди. Мирра унинг пинжига тиқилиб олган: сассиқ мурда ҳидидан кўнгли беҳузур бўларди. Фақат Анна Петровна, қоронғида ҳам чақнаб турган кўзларини совуққина тикиб, индамай ҳовлининг ўртасидан юриб кета бошлади.

— Аня!— чақирди Степан Матвеевич.— Қаёққа кетяпсан, Аня?

— Болалар,— бир дақиқага ўгирилди у.— Болалар бор у ерда. Менинг болаларим.

Анна Петровна кетди, улар эса, нима қилишларини билмай довдираб, маъюс ҳолда яна ертўлага қайтишди.

— Разведка қилиш керак,— деди старшина.— Қайси томонга бориш, бизникилар қаердалигини билиш керак.

— Қаерни разведка қиласан?— хўрсинди Федорчук.— Ҳаммаёқда немислар бўлса.

Отिलाётган ракеталарнинг зангор нурига ақлдан оза бошлаган маъюс кўзларини тикиб, чўзилиб ётган мурдаларга қоқила-қоқила кетиб борарди она. Уни ҳеч ким чақирмади ҳам, тўхтатмади ҳам. Чунки у бизникилар аллақачон ташлаб чиқиб кетган, немис сапёрлари томонидан портлатилган ва бир неча кундан буён давом этаётган бомбардимон пайтида остин-устун бўлиб кетган жойдан кетиб борарди. Она уч аркли дарвозадан ўтиб, кўприкка чиқди. Кўприк усти айқаш-уйқаш уюлиб ётган мурдалар қонидан тойғоноқ бўлиб кетганди. Тасодифан кетма-кет отилган ўқ онанинг уч жойидан тешиб ўтди ва у худди мана шу ерга, ўз одамлари орасига йиқилди. Қандай кетаётган бўлса шундай: қомати тик, қўллари аллақачон ҳалок бўлган болалари томон чўзилганча йиқилди.

Бу воқеадан ҳеч кимнинг хабари йўқ. Ертўладагилар ҳам, лейтенант Плужников ҳам билмасди буни.

Плужников эс-ҳушини йиғиб олгач, ўқ-дори талаб қилди. Уруш бошланган дастлабки соатларда Сальников югурган ўша ўқ-дори омборига уни девор тешиклари, ер ости туйнуклари орқали бошлаб келишганда, ҳали ёғи артилмаган янги ППШ автоматларини, тўла

дискаларни, муҳрланган, қўл теккизилмаган ўқларни кўрган Плужников кўз ёшларини аранг тўхтатиб қолди. Неча-неча тунлар давомида, неча-неча ўртоқлари ўз ҳаётларини тикиб излаган қурол уларнинг оёқлари остида ётарди. Плужников бундан ортиқ бахтни кутмаган, истамасди ҳам. У қурооларни артиб, ёғларини тозалаб, жангга тайёрлаш учун ҳаммани ишга солиб юборди. Унинг дарғазаб шиддатидан таъсирланган бошқалар ствол ва затворларнинг ёғларини жон-жаҳдлари билан арта бошлашди.

Кечга бориб автоматлар ҳам, запас дискалар ҳам, ўқ-дорилар ҳам, ҳаммаси тайёр бўлди. Тайёрланган нарсаларнинг ҳаммасини, у кундуз кунлари нафаси қайтиб, душманнинг қадам товушларини эшитиб, қутқарилишдан умидини узиб яшириниб ётган туйнук остидаги йўлакка келтириб қўйишди. Эркакларнинг ҳаммасини ўзи билан олиб кетди у: ҳар бир киши ўқдоридан ташқари Степан Матвеевичнинг қудуғидан бир фляга-бир фляга сув олволиши керак эди. Аёлларни шу ерда қолдиришди.

— Қайтиб келамиз, — деди Плужников.

У қисқа ва зарда билан сўзлар, бошқалар унга индамай бўйсунитарди. Биров — ҳурмат қилганидан ва вазифасини бажаришга тайёр тургани учун бўйсунса, бошқа биров қўрққанидан, яна бошқа биров норози бўлиб бўйсунар, аммо ҳеч ким эътироз билдиришга журъат этолмасди. Очлик ва уйқусизликдан қорайиб кетган, соқоллари ўсган, устидаги қонли гимнастёркаси йиртилиб тилка-пора бўлган бу лейтенант ниҳоятда даҳшатли эди.

Старшина паст овоз билан фақат бир марта аралашди гапга.

— Йиғиштир ҳаммасини. Битта сухари билан бир стакан қайноқ сув берсанг бўлади унга.

Раҳмдил Христя хола бир кунимизга яраб қолар деб асраб юрган нарсаларининг ҳаммасини тахта стол устига олиб қўйган пайтда гапирди старшина. Очлик Плужниковнинг томоқ мускулларини сиқиб қўйганди, у қўлини чўзганча столга кела бошлади. Унинг нияти ҳозир стол устида нима кўраётган бўлса, ҳаммасини ейиш, қорнини тўйдириш, очлик туфайли неча марта-лаб талвасага тушган бўлса ҳаммасига барҳам бериш

эди. Лекин старшина қаттиқ турди, стол ёнига қўй-
мади.

— Яновна, йиғиштир буларни. Сизга мумкин эмас,
ўртоқ лейтенант. Улиб қолишингиз мумкин. Сиз энди
оз-оздан бошлашингиз керак. Ошқўзон ўрганмаса бўл-
майди.

Плужников ўзини тутди. Томоғига тиқилган коп-
токдек нарсани бир амаллаб ютди, Мирранинг ёшлан-
ган юмалоқ кўзларига нигоҳи тушиб кулмоқчи бўлган
эди, кулишни аллақачон унутиб қўйгани эсига тушиб
юзини ўгириб олди.

Кўзлари жавдираган, камгап, ёшгина жангчи Вася
Волковни ёнига олиб туйнукдан аста эмаклаб чиқди у.
Улар ўз одамлари ёнига бориш учун тўсатдан ҳужумга
ўтишлари керак. Плужников узоқдан эшитиладётган
отишмага, қадам товушларига, гап-сўзларга, ҳурол-
аслаҳаларнинг шақир-шуқурига узоқ вақт қулоқ тутиб
ётди. Бу яқин-атроф жимжит эди.

— Меннинг орқамдан. Шошмасдан юр. Аввал яхши-
лаб қулоқ тутгин.

Улар бомба портлашидан ҳосил бўлган чуқурлик-
нинг ҳаммасига тушиб чиқишди, ҳар бир уюмни тек-
ширишди, ҳар бир мурдани ушлаб кўришди, аммо
Сальниковни топиша олмади.

— У тирик,— ўз одамлари ёнига қайтиб гушишган-
да бир оз ёнгил тортиб гапирди Плужников.— Асир
қилиб олиб кетишган уни. Ҳалок бўлган бизнинг одам-
ларимизни кўмишмайди улар.

Лекин у ақлан эмас, виждонан гуноҳкор ҳис қи-
ларди ўзини. Плужников биринчи кун жанг қилаётган-
ни йўқ, шунинг учун ҳам у урушнинг ўз қонуни, ўз
қондаси бўлишини, тинчлик пайғида ножоиз бўлган
иш, уруш пайтида заруратга айланиб қолишини яхши
англаб олган эди. Гарчанд унинг Сальниковни қутқа-
ришга кўзи етмаса ҳам, ўзи учун эмас, уни излашга
юбораётганлар учун бориши зарур ва лозим эди. Шун-
дай қилди ҳам. Плужников Сальниковни ўлик ҳолда
топаманми деб ниҳоятда қўрққанди. Немислар бўлса
уни асирга олиб кетишибди, демак ҳали умид узилма-
ган, омадли, қувноқ Сальников омон қолиши, йўлини
топиб қочиши ҳам мумкин. Жанг билан ўтган мана шу
кунлар ва тунлар давомида у юзлари шилинган, ҳар
нарсадан чўчийдиган содда йигитдан довурак, жасур,

тадбиркор, эпчил жангчига айланди. Плужников енгил нафас олди:

— У тирик.

Улар туйнук остидаги йўлакка анча қурол ва ўқ-дори ташиб келтиришди: мақсад — душман кутмаган даражадаги куч билан ўт очиш ва ёриб ўтиш эди. Нарсаларнинг ҳаммасини бир мартада ўзимизникилар ёнига олиб ўтишнинг иложи бўлмагани учун, шу тундаёқ қайтиб келишни мўлжаллаб қўйди Плужников. Шў боисдан ҳам у, аёлларга қайтиб келамиз деб айтди, аммо қўққисдан ҳужум қилиш пайти яқинлашган сари асабийлана бошлади. Ҳеч кечиктириб бўлмайдиган яна бир масала бўлиб, у масалани қандай ечишни билмасди.

Душманни ёриб ўтишга аёлларни олиб бориш мумкин эмас: бу нарса ҳатто кўпни кўрган жангчилар учун ҳам хавfli ва қийин эди. Аммо уларни ўз ҳолига ташлаб кетиш ҳам мумкин эмасди. Шунинг учун ҳам Плужников бу муаммони ҳал этиш йўлини изларди. Қанча изламасин, бир ягона йўл бор эди, ҳолос.

— Сизлар шу ерда қоласизлар, — деди у қиз билан нигоҳи учрашиб қолмасликка ҳаракат қилиб.

— Эртага кундузи — соат ўн тўртдан ўн олтигача немислар тушлик қилади, энг осойишта пайт, — оқ латта кўтариб чиқасизлар-да, асир тушасизлар.

— Асир тушасизлар? — ишонмай астагина сўради Мирра.

— Нима балони ўйлаб топдинг?! — Мирранинг гапига жавоб қайтаришга ҳам қўймай, жаҳл билан бақариб гапирди Христя хола. — Асир тушиш — қаердан ўйлаб топдинг буни?! Мени, қариб қолган кампирни асирликда кимга керагим бор? Мана бу қизча... — у Миррани ўзига тортиб, қучоқлаб олди: — Шақирлаган ёгоч оёқ билан кимга керак?.. Ҳа, ўртоқ лейтенант ҳали сен учун кўп нарсаларни ўйлаб топади!

— Етиб бора олмайман мен, — эшитилар-эшитилмас қилиб гапирди Мирра. Унинг бу ердан немисларгача бўлган йўлни эмас, немислар асирликка ҳайдаб кетишларини назарда тутиб гапираётганини Плужников дарров тушунди.

Шунинг учун ҳам у эътироз билдиришни ўзига эп кўрмади, аёлларнинг гапига кўнишни ҳам, кўнмаслигини ҳам билмай қовоғини солиб индамай тураверди.

— Уйлаб топган гапини қара!— таажжубланиб бошқача оҳанг билан гапира бошлади Христя хола.

— Гарчи сен командир бўлсанг ҳам, ўйлаб топган гапинг ҳеч нарсага ярамайди. Мутлақо ярамайди.

— Сизларнинг бу ерда қолишингиз мумкин эмас,— ишонқирамай гапирди у.— Қўмондоннинг буйруғи бор, ҳамма аёллар кетишган...

— Улар жангчиларга ортиқча юк бўлишгани учун кетишган! Агар ортиқча юк бўлганлигимни сезиб қолгудек бўлсам, мен ҳам кетаман. Миррочка билан икковимиз ўз инимизда ўтирган бўлсак кимга ҳалал беряпмиз? Ҳеч кимга зиёнимиз тегмаяпти, хоҳлаганларингча жанг қиләверинглар! Бизнинг ўз жойимиз, ейдиган овқатимиз бор, ҳеч кимга ортиқча юк эмасмиз, ўзимизникилар қайтиб келишмагунча шу ерда ўтираверамиз.

Плужников жим. Немисларнинг ҳар куни янги-янги шаҳарларни босиб олаётгани, Москва, Ленинград остоналаридаги жанг, Қизил Армияни тор-мор этилганлиги ҳақидаги хабарни у гапиргиси келмади. Гарчи у немисларнинг гапига ишонмаса ҳам, аммо анчадан буён тўпларимизнинг гумбур-гумбурлариниям эшитмасди.

— Бу ўзи бир жуҳуд қизи бўлса,— тўсатдан гапирди Федорчук.— Жуҳуд, бунинг устига ногирон: шакшубҳасиз отиб ташлашади.

— Қандай оғзингиз борди бу гапни гапиришга!— қичқирди Плужников.— Ана уларнинг гапи бу! Фашистларнинг гапи!

— Гап гапирган билан бир нарса бўлмайди-ку,— хўрсинди старшина.— Тўғри, яхши гап эмас, албатта, аммо Федорчук ҳақ гапни гапиряпти, яҳудий миллатини ёмон кўришади улар.

— Билаган!— Унинг гапини чўрт бўлди Плужников.— Тушунарли. Бўпти. Қоласизлар. Балки улар қўшинларини қалъадан олиб чиқиб кетишар, ана шунда кетишинглар мумкин. Бир амаллайсизлар.

У шундай қарорга келди-ю, аммо бундан ўзининг ҳам кўнгли тўлмади. Бу ҳақда ўйлаган сари, диққати ортар, аммо бирон бошқа чора ўйлаб топа олмасди. Шу боисдан буйруқ берганда ҳам, ўқ-дори олиб кетгани келамиз деб ваъда қилганда ҳам, разведкага юборил-

ган юввош Вася Волков кетидан юқорига эмаклаб чиқиб кетаётганда ҳам қовоғини очмади.

Волков топширилган вазифасини сидқидилдан бажарувчи, ишчан йигит эди-ю, аммо бир камчилиги — ҳамма нарсадан уйқуни афзал кўрар ва бунинг учун ҳар қандай имкониятдан фойдаланарди. Урушнинг дастлабки минутларида содир бўлган тириклай ерга кўмилиш даҳшатларига бардош бериб, ўзида кўникиш ҳосил қилгач, у янада кўзга кўринмас, янада ишчан бўлиб қолди. У ҳар бир ишда катталарга суянишга қарор қилганди, шунинг учун ҳам қаердандир тўсатдан дайдо бўлган лейтенантни кўрганда анча енгил тортди. Кийимлари жулдур, ифлосланган, озгин, жаҳлдор бу лейтенантнинг нимага аччиғланаётганини яхши билмаса ҳам, бундан буён худди мана шу командир унинг — Волковнинг ҳаётига ҳам жавоб беришига қаттиқ ишонганди.

Волков юқорига аста чиқиб олгач, атрофга қулоқ солди, кўздан кечирди, ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, қурол ва ўқ-дориларни туйнукдан чаққонлик билан тортиб ола бошлади. Қандай буйруқ берилган бўлса, буни бекаму кўст бажаришга ҳаракат қиларди.

Жуда ҳам яқин жойдан немис автоматчилари ўтиб кетди. Волковни сезишмади улар, аммо Волков уларни сезган бўлса ҳам, қаёққа кетишаётганини кузатмади, ҳатто бу ҳақда ахборот бермади ҳам, чунки у бундай топшириқ олмаганди. Немислар улар яширинган жой билан қизиқишмади, йўллари очик, ўз ишлари билан қаёққадир кетишарди.

Кичкина туйнукдан автомат ва ўқ-дориларни битта-битталаб тортиб олиб, бошқалар юқорига чиққунларича, немислар ўтиб кетишди. Плужников диққат билан қанча қулоқ тутмасин, бирон бир шубҳали овозни сезмади. Қаердандир ўқ овози эшитилар, қаерлардадир мина портлар, ракеталар ярақлар, аммо остин-устун бўлиб кетган қалъанинг ўртаси бўм-бўш эди.

— Волков мен билан, старшина ва сержант орқамиздан юради. Қани, тезроқ, олға!

Улар энгашган бўйларича анча олисдаги қоронғи хароба томон жўнаб кетдилар. Мўлжал — ўзимизникилар ҳамон қаршилиқ кўрсатаётган, Денишчик ҳалок бўлган, сержантда пулемёт учун бор-йўғи уч диск ўқ

қолган ўша жойга етиб олиш эди. Худди шу пайт хароба томондан оқ аланга кўтарилиб гумбурлаган овоз эшитилди ва ундан сўнг автомат тариллай бошлади.

— Портлатишди — қичқирди Плужников. — Немислар деворни портлатишди!

Пулемётнинг навбатдаги тариллаши унинг овозини босиб кетди, ялтироқ ўқлар қоронғи осмонни бамисоли тилиб ўтаётгандек эди.

Волков йиқилиб тушди, олиб кетаётган ўқлари сочилиб кетди, Плужников бўлса нималарнидир бақириб-чақириб пулемётдан ранг-баранг ипдек чувалиб чиқаётган ўқ томон юзма-юз тик борарди. Старшина унинг кетидан қувиб етиб олгач, чалиб йиқитди ва устига ётиб олди:

— Узингни бос, ўртоқ лейтенант! Эсингни йиг!

— Қўйиб юбор! Йигитларимиз бор у ерда, ўқлари тугаган, ярадорлар ҳам бор...

— Қаёққа қўйиб юборай, қаёққа?

— Қўйиб юбор деяпман!..

Йўғон ва бақувват гавда остидан чиқиб кетаман деб кўп уринди Плужников. Аммо Степан Матвеевич қимир этказмай ушлаб турарди уни. Плужников ноилож уринишни тўхтатди.

— Кечикилди энди, ўртоқ лейтенант, — хўрсинди у. — Кечикилди. Гапга қулоқ сол.

Харобазорда бўлаётган жанг аста-секин тинчимоқда эди. Немис автоматчилари қаердандир ҳали ҳам онда-сонда отиб туришибди. Улар ё қоронғи ҳужраларга қараб ўқ узишар, ёки бўлмасам яраланган қалъа ҳимоячиларини отишар, ҳар қалай бунга жавобан ўқ овозлари эшитилмасди. Плужников қанча ҳаракат қилмасин ҳеч нарсани англай олмади. Унинг овози чиққан томонни мўлжаллаб отаётган пулемёт ҳам кўп ўтмай тинчиб қолди, ана шундагина Плужников сўнги буйруқни бажара олмагани, бажаришга улгурмаганини тушунди.

У ҳамон ерга бағрини бериб ётар, ҳамон нимагадир ишонар, онда-сонда бўлаётган отишмага қулоқ соларди. У нима қилиш кераклигини, қаёққа боришини, ўз одамларини қаердан қидиришини билмасди. Унинг ёнида индамай ётган старшина ҳам қаёққа бориш, нима қилиш кераклигини билмасди.

— Айланиб ўтишяпти, — старшинани туртди Фе-

дорчук. — Оралиқни кесиб қўйишмасин яна. Нега индамай қолди у, — бирон нарса бўлдимидейман?

— Ёрдам бер унга!

Плужников қаршилиқ қилмади. Индамай ертўлага тушиб, жимгина ётиб олди. Унга нималарнидир гапириб тинчитган бўлишди, қулайроқ жойлаштириб, чой ичиришди. Нима дейишган бўлса, ҳаммасини итоат-корона бажарди у: турди, ўгирилди, яна ётди, берган нарсаларини ичди, аммо лом-мим демади. Қиз унинг устига шинель ёпаётиб: — Бу сизнинг шинелингиз, ўртоқ лейтенант, сизники, эсингиздами? — деганда ҳам индамади.

Ҳа, бу ўша, командирлар тақадиган тилларанг тугмачали, қоматга мослаб тикилган яп-янги шинел. Бу шинелни олганда қанча мағрурланди у, аммо бир марта ҳам кийинчи насиб этмади. Шинелини бир кўришда таниган бўлса ҳам, ҳеч нарса демади у: энди унга ба-рибир эди.

Неча суткадан буён шу алпозда сўзсиз, фикрсиз ва беҳаракат ётганини билмас, билишни истамасди ҳам. Ертўла туну кун бамисоли қабристон сингари жимжит, туну кун жинчироқ милтиллайди, дудли жинчироқ сариқ нурунинг нариги томони худди ажалга ўхшаш қора зимистон. Плужников ўша зимистонга, айбдор бўлган ўша ажалга кўз узмай қараб турарди.

Ҳозир у уларни — уни ҳимоя қилиб ҳеч иккиланмай, ҳеч нарсани ўйламай, қандайдир ақлга сиғмайдиган бир куч билан олға томон ташланганларнинг ҳаммасини ҳайратомуз аниқлик билан кўриб турарди.

Нима учун улар — унинг айби билан ҳалок бўлганлар айнан шундай хатти-ҳаракат қилганларини англашга ҳаракат қилмади. Плужников: бунинг ўрнига у, уларнинг ҳаммасини хаёлан кўз ўнгидан ўтказиб, шошмасдан, диққат билан, шафқатсиз кузатди.

Ушанда у, автомат ўқлари ярқираб чиқаётган пайтда, костелнинг қуббали деразаси ёнида ўралашиб қолди. Йўқ, ўзини йўқотиб қўйганидан, ёки бўлмасам куч тўплаб олиш учун бундай қилмаганди у, тўхтаб, ўралашиб қолишнинг асосий сабаби — бу унга тегишли бўлган дераза эди. Ҳужумга ўтмасдан олдин шу деразани ўзи танлаганди, аммо ажал уруғи кетма-кет ёғилаётган ўша деразага у эмас, ўша новча чегарачи ташланди, унинг қўлидаги пулемёти ҳали совишга улгур-

маган ҳам эди. Кейин эса, гарчи у ҳалок бўлган бўлса ҳам, Плужниковни ўз танаси билан ўқдан тўсди, унинг қуюқлашиб қолган қони, гўё ўзини эслатгандек, Плужниковнинг юзига сачради.

Эртасига эрталаб, ўқ теккан бошини боғлаб олган сержантни ташлаб костелдан қочиб қолди. Сержант гарчи ўпирилган жойнинг ёнгинасида бўлса ҳам, индамай қолаверди. Унинг кетиши мумкин эди, аммо у кетмади, чекинмади, яширинмади ҳам, ўшанда сержант костелда чекинмай қолгани учун ҳам Плужников ертўлага эсон-омон етиб олганди. Шунингдек, Володя Денишчик ҳам тунда кўприкка ҳужум қилганда уни кўкраги билан тўсиб қолганди. Шунингдек, Сальников ҳам, Плужников даҳшатдан инграб, қаршилик кўрса тиш хаёлига ҳам келмай икки қўлини кўтариб таслим бўлаётган пайтда немисни уриб ағдарганди. Уқ-дори олиб келаман деб одамларга ваъда қилди, аммо ўз пайтида олиб келмади. Ушалар ҳам унинг жонига ора кирганди.

Устига ўз шинелини ёпинганча скамейкада индамай ётарди у, овқат беришса ер, кружкани лабига келтиришса сув ичарди. Савол беришса жавоб бермас, индамасди. Ҳатто ҳеч нарсани ўйламасди ҳам: фақат қарзларини санарди, холос.

Ўлмай тирик қолишининг сабаби шундаки, кимлардир унинг учун ўз жонини қурбон қилди. Бу нарса уруш қонуни эканини тушунмай, ўзи учун ана шундай янгилик яратди у. Сен тирик қолдингми, демак кимдир сен учун ҳалок бўлган. Бу қонунни у муайян тарзда ақл югуртириб эмас, ўз шахсий тажрибаси асосида яратди. Бу — унинг учун виждон масаласи эмас, ҳаёт масаласи эди.

— Лейтенантчани мияси айниб қолди, — Плужниковнинг эшитиш, эшитмаслигига унча эътибор қилмай гапирди Федорчук. — Хўш, нима қиламиз энди? Ўзимиз бирон илож топишимиз керак, старшина.

Старшина индамасди, Федорчук эса, ҳаракатни бошлаб юборганди. Даставвал, у юқорига олиб чиқадиган ягона туйнукни ғишт билан яхшилаб беркитди. Жанг қилишни эмас, тирик қолиш, яшашни истарди у. Қандай бўлмасин яшаса бўлди ишқилиб. Ёйишга овқат, немислар билмайдиган ертўла ҳозирча бор экан — яшаш керак.

— Қувват йўқ унда,— хўрсинди старшина.— Лейтенантда қувват йўқ. Яновна, сен унга оз-оздан овқат бериб парваришла.

Христя хола раҳми келганидан кўз ёши қилиб, овқатлантира бошлади уни, бу маслаҳатни берган Степан Матвеевич эса, ўзининг маслаҳатига ўзи ишонмас, лейтенантнинг жисмоний эмас, руҳан эзилганлигини тушунар ва нима қилиш кераклигини билмай боши қотганди.

Фақат Миррагина ўзининг нима иш қилиши кераклигини биларди: у мана шу одамни ҳаётга қайтариши, уни гапиришга, юришга, туришга, кулишга мажбур қилиши керак. Шунинг учун ҳам у, ҳеч кимга айтмай бир ўзи, сабр-тоқат билан эшик гумбазидан ўпирилиб тушган ғиштларни бирма-бир кавлаб, аллақачон ҳамманинг эсидан чиқиб кетган шинелни топиб келди.

— Нега тарақа-туриқ қилиясан?— жавради Федорчук.— Анчадан буён ўпирилиш бўлмаганига соғиниб қолдингми? Тинчгина яшасанг бўлмайдими?

Мирра эса, индамай кавлашни давом эттираверди ва ниҳоят учинчи кун и харобалар остидан майишиб кетган чамадонни тантана билан суғуриб олди. Бу ўша, неча кундан буён қунт билан қидираётган чамадон эди.

— Мана!— стол ёнига олиб келаётиб қувонч билан гапирди у.— Эшикнинг ёнида турганини билардим, эсимда бор эди.

— Шуни қидираётганмидинг,— хўрсинди Христя хола.— Эҳ, қизалоқ, қизалоқ, юраккинанг бемавруд сесканипти.

— Юракка буюриб бўлмайди дейишади-ку, лекин бу бефойда гап,— деди Степан Матвеевич.— У ҳамма нарсани унутса дуруст бўларди, шундоғам кўп нарса хотирида қолади.

— Ортиқча кўйлак халал бермайди,— деди Федорчук.— Олиб келмайсанми, нега қараб турибсан? Ажаб эмас кулса.

Плужников кулмади. Жўнаши олдидан онаси чамадонга жойлаган нарсаларнинг ҳаммасига бирма-бир, шопмасдан кўз югуртириб чиқди: ички кийимлар, иккита ёзлик форма, расм бор эди. Чамадоннинг қийшайиб, мажақланган қопқоғини ёпди.

— Булар — сизнинг нарсаларингиз. Сизники,— астагина гапирди Мирра.

— Эсимда.

Шундай деди-ю, девор томонга ўгирилиб олди.

— Тамом,— хўрсинди Федорчук.— Йигитчанинг тамом бўлгани энди аниқ бўлди.

Сўнг аччиқланиб узоқ сўкинди. Ҳеч ким танбеҳ бермади унга.

— Нима қиламиз энди, старшина? Мана шу гўристонда ўтирамизми ёки бўлмасам бошқасини топамизми, ҳал қилиш керак буни.

— Нимани ҳал қиламиз?— бўшашиброқ гапирди Христя хола.— Кутишга қарор қилдик-ку.

— Нима?— қичқирди Федорчук.— Нимани кутамиз? Ажалними? Қиш келишиними? Ёки немисларними? Нимани деб сўраяпман?

— Қизил Армияни кутамиз,— деди Мирра.

— Қизил Армияни?..— майна қилиб қайтадан сўради Федорчук.— Эси пас-ей! Ана, сени Қизил Армиянг: ҳушсиз бўлиб ётибди. Тамом! Енгилди у! Енгилди у, тушуняпсанми?

Ҳамма эшитсин деб бақириб гапирди у. Ҳамма эшитди, аммо ҳеч ким индамади. Плужников ҳам эшитди, у ҳам индамади. Нима қилиш кераклигининг режасини тузиб, ҳамма ухлашини сабр-тоқат билан кутаётганди. У кутишга ўрганиб қолган эди.

Ҳамма тинчиб, старшина хуррак торта бошлаган пайтда Плужников аста ўрнидан турди. Кечаси бекорга ёнмасин деб, учта жинчироқнинг иккитасини ўчириб қўйишганди. Плужников ўрнидан турди ва ухлаганларнинг нафас олишларига қулоқ солди, боши айланаётгани учун анча вақтгача ўзига келишини кутиб ўтирди. Сўнг пистолетини чўнтагига солиб машғалалар териб қўйилган токча ёнига келди. Бу машғалаларнинг ҳаммасини старшина тайёрлаб қўйганди. Битта машғалани қўлига олиб, ёқмасдан, аста пайпасланиб ертўла йўлагига олиб чиқадиган туйнук ёнига келди. Бу жойлар унга нотаниш, шунинг учун ҳам машғаласиз йўл топа олмаслигини яхши биларди.

Тарақа-туриқ қилмай, жимгина, овоз чиқармасдан юришни ўрнига қўярди у, шунинг учун ҳам ҳеч кимнинг уйғонмаслиги ва унга халал бермаслигидан кўнгли тўқ эди. У ҳаммасини ҳар томонлама ўйлади, ақл тарозусига солиб тортиб кўрди, сўнг ҳаммасига яқун ясаган эди, бажарилмаган бурч, қиёмат қарз деган

жулоса келиб чиқди. Фақат бир ҳолатни ҳисобга олмагани у: бир неча тунлар мобайнида ухлар-ухламас бўлиб, унинг нафас олишига қулоқ тутиб ётган бир одам бор эди.

Плужников кичкина туйнукдан ертўла йўлагига ўтиб олгач, машғалани ёқди: бу ердан ертўлада ухлаб ётганларга машғаланинг ёруғи тушмас эди.

Машғалани боши узра баланд кўтариб, каламушларни ҳайдаганча йўлакдан аста юриб кетди. Қайси томонга боришни аниқ мўлжаллаб олган бўлса ҳам машғалани ўчирмади, чунки у нима учундир каламушлардан ҳамон чўчирди.

Плужников йўлакнинг боши берк жойига келиб қолди, бу ерга у немислардан яширинаман деб йиқилиб тушган эди; ўқ қўрғошинлари оёқ остида ҳамон сочилиб ётарди. Машғалани баланд кўтариб гумбаз остини кўздан кечирди, туйнукка ғишт тиқиб бекитиб ташланган экан. Ғиштларни туртиб кўрган эди — қимирламади.

Машғалани уюлиб ётган ғишт парчалари орасига ўрнатиб қўйди ва туйнукдаги ғиштларни икки қўллаб қимирлата бошлади. Бир неча ғишт жойидан кўчди, аммо қолганларини олишнинг иложи бўлмади: Федорчук туйнукни ҳафсала билан яхшилаб беркитган эди.

Чиқадиган йўл мустаҳкам беркилиб қолганига ишонч ҳосил қилгач, бефойда уринишни тўхтатди Плужников. Уйлаган режасини бу ерда — ертўлада амалга оширишни асло истамади у, чунки улар — одамлар истиқомат қилишарди бу ерда.

Улар унинг режасини нотўғри тушунишлари, прода-сизлик, руҳий бетоблик натижаси деб ўйлашлари мумкин. Бу нарса мутлақо ёқмасди унга. Индамай, сабабини ҳеч кимга айтмасдан номаълум томонга гойиб бўлиш — унинг учун айни муддао эди, аммо улар уни бу имкониятдан маҳрум қилишди. Демак, энди унинг жасади уларга дардисар бўлади, ўлимини эса роса муҳокама қилишади.

Дардисар бўлиши аниқ эди, чунки ташқарига чиқадиган туйнукнинг беркилиб қолганлиги, унинг ўзига чиқарган ҳукмини мутлақо ўзгартиргани йўқ.

Мана шулар ҳақида ўйлаб, ёнидан пистолетни олди, затворни орқага тортиб қўйиб юборди, қаеримдан отсам экан деб бир зум ўйлади ва пистолет тумшугини

кўкрагига тўғрилади: ҳар қалай пачағи чиққан боши билан бу ерда чўзилиб ётишни истамасди у. Чап қўли билан юрагини пайпаслаб кўрди: юрак тез, аммо бир маромда, деярли хотиржам урмоқда. У юракдан кафтини олди ва ствол учи юракка аниқ тегиб турсин учун пистолетни баландроқ кўтарди...

— Коля!..

Башарти бошқа ҳар қандай сўзни мана шундай овозда, мана шундай даҳшат билан қичқириб айтганда ҳам тепкини босиб юборган бўларди. Аммо аёл кишининг бу қичқириви бошқа оламдан, тинчлик оламидан келаётгандек эди, чунки бу ерда, ер қаърида унинг номини бу қадар даҳшат ва хитоб билан айтадиган аёлнинг бўлиши мумкин эмасди. Қичқирган одамнинг кимлигини билмоқчи бўлиб, қўлини беихтиёр пастига туширди. Бир дақиқага туширганди у қўлини, аммо мана шу вақт ичида қичқирган аёл оёғини судраб унинг ёнига етиб келишга улгурди.

— Коля! Жонгинам, Коля, бундай қилма!

Унинг оёқлари мадорсизланиб гавдасини тутиб тура олмади ва у бор кучи билан пистолет ушлаб турган қўлга ёпишиб ерга йиқилди. Кўз ёшидан ҳўл бўлиб кетган юзларини унинг қўлига суйқар, гимнастёрканинг порох ва ажал ҳиди анқиб турган енгидан ўпар, уялишни ҳам унутиб унинг қўлини ўз кўкрагига босар, агар шундай қилса, қиз бола баданининг нозик ҳарорати теккач, тепкини босмаслигини беихтиёр ҳис этарди у.

— Ташла уни. Ташла. Қўйиб юбормайман. У ҳолда аввал мени от. От мени.

Зиғир мойидан ҳосил бўлаётган сариқ нур ёритиб турарди уларни. Беўхшов соялар эса зимистон равоқ ичида у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Шу пайт Плужников унинг юраги қандай ураётганини эшитди.

— Сен нима қилиб юрибсан бу ерда? — юраги сиқилиб сўради у.

Мирра юзини кўтарган эди, машъала нури унинг кўз ёшларига тегиб майда бўлакчаларга парчаланди.

— Сен — Қизил Армиясан, — деди у. — Сен — менинг қизил армиямсан. Бундай қилишинг мумкинми сени? Наҳотки мени ташлаб кетсанг? Нима учун?

Қизнинг баладпарвоз гаплари уни довдиратиб қўймади, довдиратган бошқа нарса эди. Маълум бўлди-

ки, кимдир унга ҳамон муҳтож, кимгадир ҳимоячи, дўст, ўртоқ сифатида керак экан.

— Қўйиб юбор қўлимни.

— Аввал пистолетни ташла.

— У жанговор ҳолатда турибди. Отилиб кетиши мумкин.

Плужников Мирранинг ўрнидан туришига ёрдамлашди. У ҳар бир дақиқада унинг қўлини ушлаб олишга шай бўлиб пинжига тиқилиб олганди. Плужников бир оз кулимсираб пистолетни предохранителга қўйди, тепкини қўйиб юбориб пистолетни чўнтагига солди ва машъалани қўлига олди.

— Кетдикми?

Мирра уни қўлидан ушлаб ёнма-ён борарди. Туйнук ёнига келганда тўхтади:

— Ҳеч кимга айтмайман. Ҳатто Христя холага ҳам.

У индамасдан, худди ёш бола сингари, Мирранинг бошини силади ва машъалани қумга тиқиб ўчирди.

— Хайрли тун! — туйнукка кирар экан, шивирлади Мирра.

Плужников ҳам унинг кетидан ертўлага кирди. Старшина ҳамон хуррак отар, жинчироқ милтиллаб ёнмоқда эди. У ўз скамейкасига ўтиб шинель ёпиниб олди, бундан кейин нима қилиш кераклиги ҳақида яхшилаб ўйламоқчи эди-ю, аммо ухлаб қолди. Тиниқиб, хотиржам ухлади.

Плужников эрталаб ҳамма билан баробар уйғонди. Шунча кундан бери илк бор скамейка устини йиғиштирди.

— Тузалиб қолай дедингизми, ўртоқ лейтенант? — ишонқирамай, кулимсираб сўради старшина.

— Сув топилдими? Уч кружкагина бўлса ҳам майли.

— Сув, сув бор! — ҳовлиқиб қолди Степан Матвеевич.

— Менга қуйиб юборасиз, Волков, — Плужников яланғоч баданидаги чирий бошлаган гимнастёркасини бир неча кунлар давомида биринчи марта ечди. Майкаси эса, аллақачон бинтга айланиб кетган. Пачоқланган чамадонни очиб ичкийим, совун ва сочиқ олди. — Мирра, ёзлик гимнастёркамнинг ёқасига оқ ҳошия тикиб бергин.

Ертўла йўлагига чиқиб, ҳафсала билан узоқ ювин-

ди, бугун биринчи марта онгли равишда сувни аямади. Ювиниб бўлгач, яна индамай қайтиб келди ва янги устара билан дастпанжаси келишмаса ҳам яхшилаб соқолини олди. Устарани ҳарбий билим юрти магазиндан зарур бўлгани учун эмас, керак бўлиб қолар деб олиб қўйган эди. Устара тиғи тегиб у ер-бу ери кесилган ерига озгина атир суртиб, Мирра узатган гимнастёркани кийди ва камарни белига маҳкам тортиб боғлади. Столга ўтирди. Болаларникига ўхшаш озгин бўйни гимнастёркасининг кенг ёқасидан беўхшов чиқиб турарди.

— Ахборот беринг.

Ўтирганлар бир-бирларига қарашди. Старшина иккиланиб сўради:

— Нима ҳақида?

— Ҳаммаси ҳақида.— Қатъий ва чўрт кесиб гапирди Плужников.— Бизникилар қаерда, душман қаерда.

— Хўш...— чайналди старшина.— Душманнинг қаердалиги маълум: юқорида. Бизникилар... бизникиларнинг қаердалиги номаълум.

— Нима учун номаълум?

— Бизникиларнинг қаердалиги кўришиб турибдику,— қовоғини солиб гапирди Федорчук.— Пастда. Немислар — юқорида, бизникилар — пастда.

Плужников унинг гапларига эътибор бермади. У старшина билан худди ўзининг ўринбосаридек гаплашар ва буни ҳар томонлама таъкидлашга интиларди.

— Нима сабабдан бизникилар қаердалигини билмайсиз?

Айбдорларча хўрсинди Степан Матвеевич:

— Разведка қилганимиз йўқ.

— Билиб турибман. Нима учун деб сўраяпман мен?

— Нима десам экан. Сиз бетоб бўлиб қолдингиз. Биз бўлсак, чиқадиган жойни беркитиб ташладик.

— Ким беркитди?

Старшина индамади. Христя хола ниманидир тушунтирмақчи бўлган эди, Мирра тўхтатди уни.

— Ким беркитди деб сўраяпман мен?

— Хўш, мен бўлсам-чи! — баланд овоз билан деди Федорчук.

— Тушунмадим.

— Мен.

— Яна тушунмадим, — аввалги оҳангда старший сержантга қарамасдан гапирди Плужников.

— Старший сержант Федорчук.

— Гап бундай, ўртоқ старший сержант, яна бир соатдан кейин юқорига йўл очиқлиги ҳақида менга ахборот берасиз.

— Кундўз куни қила олмайман бу ишни.

— Яна бир соатдан кейин вазифани бажарганингиз ҳақида ахборот берасиз, — такрорлади Плужников. — «Қила олмайман», «хоҳламайман», «қўлимдан келмайди» деган сўзларни урушнинг охиригача унутишни буюраман. Биз — Қизил Армиянинг оддий бир бўлинимасимиз, вассалом.

Бундан бир соат аввал уйқудан турган пайтда нима дейишини билмас, аммо албатта гапириш кераклигини тушунарди. У атайлаб мана шу дақиқани орқага суршига ҳаракат қилди, чунки шу дақиқа ҳамма нарсани жой-жойига қўяр ёки бўлмасам бу одамларга буйруқ беришдан маҳрум қиларди уни. Шунинг учун ҳам ювиниш, кийиниш ва соқол олишни ўйлаб чиқарди: гапирадиган гапини ўйлади ва унга тайёргарлик кўрди. Ҳеч қандай шубҳа ва иккиланишсиз жангни давом эттиришга тайёргарлик кўраётганди у. Тақдир тақозоси билан кўрган-кечирганлари орқада — кечаги кунда қолиб кетганди.

2

Уша куни Федорчук Плужниковнинг топширигини бажарди: юқорига олиб чиқадиган йўл очилди. Уша тун улар жуфт-жуфт бўлишиб атрофни синчиклаб разведка қилишди: Плужников қизил аскар Волков билан, Федорчук эса, старшина билан ҳамроҳ эди. Қалъа ҳамон тирик, у курашни давом эттирар, аҳён-аҳёнда шиддат билан отилган ўқ овозлари эшитилар, аммо бу отишмалар улардан анча узоқда — Муховец дарёсининг нариги қирғоғида бўлаётганди. Шу боисдан ҳам ҳеч ким билан алоқа боғлашнинг иложи бўлмади. Иккала группа ҳам на ўз одамларини, на бегоналарни учрата олмай қайтиб келди.

— Ҳаммаёқда ҳалок бўлганлар, — хўрсинди Степан Матвеевич. — Биродарларимиздан жуда кўп киши ҳалок бўлибди. Жуда кўп!

Плужников кундуз куни яна қидирув ишини давом эттирди. Тирик қолган ҳимоячилар майда группаларга бўлиниб ер остига — чуқур ғорларга чекинганларини билгани учун улар билан алоқа боғлашга унчалик умид қилмасди у. Аммо у немисларни топиши, улар турган жойни, харобага айланган қалъа ичида уларнинг қандай ҳаракат қилишларини аниқлаши лозим эди. Акс ҳолда улар эгаллаган ўта мустаҳкам, ишончли, ажойиб позиция ўз-ўзидан бефойда.

Бу разведкага унинг ўзи борди. Тересполь дарвозаси ёнидаги харобазорда бир суткага яқин яшириниб ётди. Немислар ҳар куни эрталаб аниқ белгиланган вақтда қалъага худди шу дарвозадан ўтишарди. Кечқурун ҳам, соқчиларни кўпайтириб, аниқ белгиланган пайтда қайтишарди. Кўринишдан уларнинг тактикаси ўзгарган: улар энди ҳужум қилишга интилишмас, қаршилик кўрсатаётган нуқтани топиб, огнемётчиларни чақирришарди. Бу немислар қандайдир пакана, шу пайтгача Плужников рўбару келган немисларга мутлақо ўхшамас, автоматлари ҳам кичкина эди: карабинлар одатдаги қуролга ўхшаб қолганди.

— Ё мени бўйим ўсган, ёки немислар қурушиб кичкина тортиб кетишган,— ҳазиломуз гапирди кечқурун Плужников.— Нимадир ўзгарган уларда, аммо нималигини била олмаяпман. Степан Матвеевич, эртага сиз билан биргалашиб борамиз. Сиз ҳам бир кўринг.

Қоронғи тушгач, улар старшина икксвлари 84-полк казармасининг ёниб харобага айланган ҳужрасига ўтиб олишди: Степан Матвеевич бу казармаларни жуда яхши биларди. Эртaroқ қулай жой топиб яхшилаб жойлашиб олишди: Плужников Буг дарёси соҳилларини, старшина Холмск дарвозаси атрофини — қалъанинг ички томонини кузатди.

Тонг палласи, ҳаво очиқ, осойишталик. Фақат аҳён-аҳёнда, қаердадир, ташқари кўтарма ёнидаги Кобринск истеҳкомида бирдан отишма пайдо бўлар ва яна бирдан тўхтарди. Немислар ертўлаларга қарата ҳар эҳтимолга қарши отишяптими ёки қалъа ҳимоячилари ҳанузгача қаршилик кўрсатишяптими, мана шуни билмасди Плужников.

— Ўртоқ лейтенант!— кескин шивирлаб чақирди старшина.

Плужников унинг ёнига келиб, бўйинини чўзиб қара-

ди: шундай ёнгинасида немис автоматчилари саф торган. Уларнинг кўриниши, қуроллари, ўзларини тутишлари, қилиқлари кўпни кўрган, тажрибали солдатларнинг қилиқларига ўхшаб кетарди. Немислар гужанак ҳам бўлишмаган, бўйлари ҳам кичраймаган, лейтенант Плужников уларни бир умрга қандай эслаб қолган бўлса, худди ана шундай эди улар.

Уч офицер саф тортган солдатлар ёнига келди. Қисқа команда берилиши билан сафдагилар тўғриланди ва командир олдинда келаётган новча, ёши ўтиброк қолган унвони катта офицерга рапорт берди. Катта офицер рапортни қабул қилиб олди ва саф тортиб турган солдатлар томон юра бошлади. Бошқа офицерлар унинг кетидан боришарди: улардан бири қутичалар кўтариб олган. Катта офицер ана шу қутичаларни сафдан чиқиб яна жойига тураётган солдатларга бирма-бир улашиб беряпти.

— Орден тақяпти,— фаҳмлади Плужников.— Мукофотни жанг майдонида беряпти. Сен аблаҳ немисга мукофотни кўрсатиб қўяман...

У ҳозир бир ўзи эмаслигини ҳам, жанг қилиш учун чиқмаганини ҳам, орқа томондаги казарма харобалари ноқулай позиция эканини ҳам унутди. Саф тортиб турган бу новча йигитлар крестларни нима учун, кимларни ўлдирганлари учун олаётганларини бир зум кўз ўнгига келтирди. Ҳалок бўлганларни, оғир ярадор бўлиб ўлганларни, ақлдан озганларни эслади. Эслади-ю, автоматини кўтарди.

Ўн қадамча масофадан қисқа навбат билан кетмакет отилган ўқ нишонга тўппа-тўғри борди. Мукофот бераётган катта офицер ва унинг ёнидаги иккита ёрдамчи ҳам шу заҳотиёқ ер тишлашди. Сафдаги мукофот олганлардан ҳам кимлардир йиқилди. Аммо бу йигитлар мукофотни бекорга олишмаган экан: бир оз саросимадан сўнг Плужников автомати бир зум тўхташи билан, ҳар томонга тарқалиб кетишди ва панага ўтиб олиб ҳамма автоматлардан харобага қараб ўқ уза бошлашди.

Агар старшина бўлмаганда бу ердан тирик кетиш амримаҳол эди: қутурган немислар ҳеч нарсадан тап тортмай улар атрофини ўраб олишди. Степан Матвеевич бу бинони аввалдан яхши билгани учун Плужниковни тезда олиб чиқиб кетди. Улар отишма пайтидаги

югур-югур ва гала-говурдан фойдаланиб ҳовли орқали югуриб келиб ўз туйнукларига лип этиб кириб олишди. Казарма харобасининг ҳар бир бурчагини немис автоматчилари ҳамон ўққа туттишарди.

— Немис ўзгармапти. — Плужников кулмоқчи бўлди, аммо қақраб кетган томоғи хириллагани учун кулмай қўя қолди. — Старшина, агар сиз бўлмаганингизда менинг аҳволим танг бўларди.

— Анови эшикни полкда фақат старшиналар билишарди, — хўрсинди Степан Матвеевич. — Мана, ўша билганимиз асқотди ҳозир.

Старшина этигини аранг ечди: қон шимган пайтава кўпчиб кетганди. Христя хола қўлларини силкитиб жаврай кетди.

— Ҳечқаси йўқ, Яновна, — деди старшина, — сезяпман, эт ёпишиб қолибди. Суяк бутун лекин. Суяк бутун бўлса бўлди, эт ўсиб, ямоқ жойлар битиб кетади.

— Шундай қилишнинг нима кераги бор эди, а? — асабийланиб сўради Федорчук. — Отибсизлару қочибсизлар, нима учун? Нима, шу билан тезроқ тугармиди уруш? Уруш эмас, биз тезроқ тугаймиз. Уруш бўлса ўз вақт-соатига бориб тугайверади, биз бўлсак...

У жимиб қолди, бошқалар ҳам лом-мим дейишмади. Ҳозир ҳаммани галаба нашидаси ва жанговарлик завқи чулғаб олганди, шу боисдан ҳам бадқовоқ старший сержант билан ади-бади айтишиб ўтиришмади.

Тўртинчи кунга борганда Федорчук йўқолиб қолди. У яширин пост-секретга боришни нистамай суеткашлик қилганда Плужников қаттиқ койиб ташлаганди уни.

— Бўпти, майли, бораман, бораман, — тўнгиллади старший сержант. — Бу кузатишларнинг кимга кераги бор экан...

Секретга борган одам куни бўйи ўша ерда бўлиши керак: эрта тонгдан қоронғи кечгача. Жанговор ҳаракатга ўтишдан аввал душман ҳақида иложи борица ҳамма нарсани билишга интиларди Плужников. Федорчук эрта тонгда кетган бўйича оқшомда ҳам, тунда ҳам қайтмади. Ташвишланган Плужников номаълум томонга йўқолиб кетган старший сержантни қидиришга аҳд қилди.

— Автоматни қолдир, — деди у Волковга. — Карбинни ол.

Гарчи ўзи автоматини олган бўлса ҳам, мана шу

сафарги ҳамлага ҳамроҳига карабин олишни буюрди. У олдиндан сезиш, кўнгилга келиш деган гапларга ишонмасди, аммо мана шундай буйруқ бергани учун кейинчалик афсусланмади, гарчи карабин билан эмаклаш анча қийин бўлса ҳам. Плужников итдаткор Волковга милтиқни шарақлатма, бошингни кўтарма деб бора-боргунча гиди-биди қилди. У милтиқ шарақлагани учун эмас, старший сержант Федорчукдан ҳеч қандай из топиша олмагани учун асабийлашаётганди.

Улар Тересполь дарвозаси устидаги ярим харобага айланган минорага киришганда тонг ёриша бошлаганди. Аввалги кузатишлар шуни кўрсатдики, немислар минора устига чиқишмайди, шунинг учун ҳам Плужников баландликдан туриб атрофни хотиржам кузатишни ва бирон жойдан старший сержантнинг топишни мўлжал қилди. Тирикми, ярадорми ёки ўликми — топиб хотиржам бўлиш керак, чунки номаълум ғойиб бўлгандан ёмон йўқ.

Плужников Волковга дарёнинг нариги соҳили ва Буг дарёси устидаги кўприкни кузатишни буюриб, ўзи ўйдим-чуқур бўлиб кетган қалъа ҳовлисига диққат билан қарай бошлади. Ҳовлида аялақанча мурдалар ҳамон чўзилиб ётибди, уларнинг биронтаси Федорчук эмасмикин деб, ҳаммасини олидан туриб бирма-бир қараб чиқди Плужников. Аммо Федорчук улар орасида кўринмади, мурдалар ҳам анча эски, аста-секин чирий бошлагани билиниб турарди.

— Немислар...

Бу сўзни Волков шу қадар секин шивирладики, агар Плужников немисларни хаёлан узлуксиз кутиб турмаганда унинг шивирлаганини эшитмасди ҳам. У астагина бошқа томонга ўтиб мўралади. Унтача немис нариги қиргоқда, кўприк ёнида турарди. Улар ўзларини ниҳоятда эркин тутиб кулишар, нималарнидир гапиришиб валақлашар, бериги соҳилга қараб қўлларини силкитишарди. Плужников бўйнини чиқариб пастга, миноранинг энг пастига кўз қирини ташлади ва шу ондаёқ ўйлаб турган, аммо кўришга юраги дов бермай турган нарсасини кўрди.

Минорадан чиққан Федорчук кўприк устидан юриб немислар томон борарди. Қўлларини баланд кўтарган, мушти билан қисиб ушлаган оқ дока латталар салмоқли ва оғир қадам ташлашига монанд силкиниб кетяпти.

У асирликка ўз хоҳиши билан, шундай хотиржам ўтиб борардики, худди оғир ва ёқимсиз ишдан сўнг уйига қайтаётган одамга ўхшарди. Унинг бутун туриш-турмуши содиқ хизматкор бўлишга тайёрлигини кўрсатиб турганини немислар ҳам сўзсиз тушунишди, шу боисдан ҳам кўриб, ҳазиллашиб кутиб олишди уни. Милтиқларини ҳатто елкаларидан ҳам олишгани йўқ.

— Уртоқ Федорчук, — таажжубланиб деди Волков. — Уртоқ старший сержант...

— Уртоқ?.. — Плужников унга қарамай милтиққа қўлини чўзди:

— Милтиқни бер.

Волков одатдагидек имирсилаб, тўсатдан қотиб қолди. Қулт этиб ютинди.

— Нима учун?

— Милтиқни бер! Тез бўл!

Федорчук немисларга яқинлашиб қолгани учун Плужников шошмоқда эди. Нишонга яхши отарди у, аммо ҳозир, бехато отиш ниҳоятда зарур бўлган пайтда тепкини ҳаддан зиёд қаттиқ босиб юборди, чунки Федорчук кўприкдан ўтган, немисларга етишига тўрт қадам масофа қолган эди.

Ўқ старший сержантнинг орқа томонидаги ерга тегди. Немислар якка отилган ўқ овозини эшитишмадими ёки унчалик эътибор беришмадими, ҳар қалай, уларнинг ҳатти-ҳаракатларида ўзгариш бўлмади. Бу жаранглаб отилган ўқ — Федорчукка аталган ўқ, унинг гимнастёрка остида бир зум нам тортиб қолган кенг елкаси кутаётган ўқ эди. Ўқ овозини эшита солиб у ўзини четга олди, йиқилди, тўрт эмаклаб немислар томон бора бошлади, немислар бўлса хахолаб кулишар, у яқинлашган сари орқаларига тисарилишар, у гоҳ ерга йиқилар, ўзини у ёқ-бу ёққа отар, оқ латта ушлаган қўлларини немисларга чўзарди.

Иккинчи ўқ Федорчук тиз чўкиб турган пайтда этиб борди. У олдинга ташланиб ғужанак бўлди, ер тирнаб эмаклади, тушуниб бўлмайдиган гаплар билан ғайритабийй қичқирди. Немислар бўлса ҳали ҳам ҳеч нарсага тушунишмай, ўлишни истамаган барзанги устидан кулиб, уни калака қилишарди. Кейинги учта ўқни Плужников ўқув юртидаги тез отиш бўйича мусобақада отгандек отгани учун, ҳеч ким ҳеч нарсанинг фарқига бора олмай қолди.

Немислар палапартиш ўт очиб жавоб қайтаришди. Бу пайт Плужников ва ўзини йўқотиб қўйган Волков пастга — вайронага айланган казематга тушиб олишганди. Қаердадир юқорида бир неча мина портлади. Волков қандайдир бир тешикка биқиниб олмоқчи эди. лекин Плужников уни у ердан судраб яна қаёққадир югуришди. йиқилишди, эмаклашди ва ҳовлини кесиб ўтиб шикастланган броневик орқасидаги чуқурликка яширинишди.

— Кўрдингми, — бўғилиб деди Плужников. — Аблаҳ экан у. Разил. Сотқин.

Волков жавдираган юмалоқ кўзларини пирпиратиб нима гаплигини тушунмаса ҳам бошнини қимирлатди. Плужников бўлса ўша гапни қайта-қайта такрорларди:

— Сотқин. Аблаҳ. Рўмолча билан кетяпти-я, кўрдингми? Докалар топ-тоза. Христя холаникини ўғирлаганга ўхшайди. Жирканч ҳаёти учун ҳамма нарсани сотади у, ҳамма нарсани. Биз икковимизни ҳам сотиб юбориши мумкин эди. Заҳарли илон-ей, рўмолча билан кетяпти-я? Қандай кетаётганини кўрдингми сен, Волков? Хотиржам кетяпти-я, аввалдан режа қилиб қўйган экан.

Унинг ниҳоятда гапиргиси келарди ҳозир. У душманларни қийратган, аммо ҳеч қачон ўзида бундай гапиришга, тушунтиришга эҳтиёж сезмаганди. Ҳозир эса, гапирмай иложи йўқ. Бир дастурхон атрофида бир неча бор бирга ўтирган одамни отиб ташлагани учун виждони мутлақо азобланмасди. Аксинча у, ғазаб ва қувончдан қаттиқ ҳаяжонга келган ва шу боисдан тўхтовсиз гапирарди.

Армия хизматига қирқ биринчи йилнинг май ойида чақирилиб, хизматнинг биринчи йилини ўтказаяётган қизил аскар Вася Волков унинг бир дона сўзини эшитмаса ҳам, итоаткорона бош қимирлатарди. У бир марта ҳам жангда қатнашмаган, унинг учун ҳатто немис солдатлари ҳам аввало инсон, уларни отиш мумкин эмас, ҳеч бўлмаганда буйруқ берилмагунча отмаслик керак, деб ўйларди. У кўрган биринчи ўлим эса, Вася Волков аллақанча кун бирга бўлган, тинч ва осойишта ҳаётининг яхши, ёмон кунларини биргалашиб бошидан кечирган кишининг ўлими эди. Худди шу одамни бошқалардан кўра яқинроқ билар, чунки уруш бошлангунга қадар бир полкда хизмат қилишиб, бир казармада

ухлашарди. Шу одам вайсай-вайсай қурол билан муомала қилишга ўргатган, ширин чой билан меҳмон қилган ва зерикарли нарядлар пайтида бир озгина ухлаб олишга рухсат этганди унга.

Ҳозир бўлса у одам дарёнинг нариги қирғоғида дока ушлаган қўлларини олдинга чўзганча мук тушиб ётибди. Гарчи Волков старший сержантнинг немислар ёнига нима учун борганини тушунмаса ҳам, Федорчук ҳақида ёмон ўйга боришни истамасди. Старший сержант Федорчукнинг бундай қилишига биронта сабаб бор, деб ўйларди Волков, шундай бўлгандан кейин аввал сабабини билиб, ундан кейин елкасидан отиш керак деб ҳисобларди у. Аммо бу озгин, гапга тушунмайдиган, даҳшатли лейтенант ҳеч нарсани тушунишни истамайди. Уларнинг ёнида пайдо бўлган биринчи кундан оқ қуролини кўрсатиб, отиб ташлайман деб ҳаммага дўқ қила бошлади.

Мана шуларни ўйлар экан, Волков ўзини ёлғиз ҳис эта бошлади, бу ёлғизлик ғайритабiiй ва аламли эди. Бу ҳолат Волковга ўзини инсон ва жангчи деб ҳисоблашга ҳалал берар, унинг билан Плужников ўртасидаги ўтиб бўлмас девордек туюларди. Энди Волков ўз командиридан қўрқа бошлади. Унинг гапларига тушунмагани учун ўзига ҳам ишонмай қўйди.

Тересполь дарвозаси орқали ўтиб, қалъада немислар пайдо бўлишди: бир взводча эди улар. Саф тортиб келишди ва бирдан тарқалишиб Тересполь дарвозаси ёнидаги айланма казарма ҳужраларини титкидаша бошлашди: орадан кўп ўтмай у ердан портлаган гранаталар ва огнемётнинг бўғиқ овози эшитилди. Немислар бошқа томонни қидираётганлари учун Плужников ҳали севинишга улгурмаган ҳам эди, ўша дарвозадан яна бир отряд немис солдатлари чиқиб келди. Чиқиб келди-ю, тезгина занжирли ҳалқа ташкил қилиб, 333-полк казарма харобаси томон юрди. У ердан ҳам портлаган овозлар, огнемётларнинг гувиллагани эшитилди.

Немисларнинг худди мана шу отряди эртами, кечми, уларга қарши чиқиши керак эди. Зудлик билан чекиниш зарур бўлиб қолди, чекинганда ҳам ўз одамлари ёнига, ертўлага олиб кирадиган туйнукка эмас, костел орқасидаги казарма харобалари томон чуқур ер остига чекиниш керак, чунки ҳовлининг мана шу қисми душманга яққол кўриниб туради.

Плужников қаерга, қандай қилиб чекиниш кераклигини жангчига яхшилаб тушунтирди. Волков унинг ҳамма гапларини жим туриб итоаткорона тинглади, ҳеч нарсани қайтариб сўрамади, аниқламади ҳам, ҳатто бошини ҳам қимирлатгани йўқ. Унинг бу қилиғи Плужниковга ёқмаган бўлса ҳам, вақт кетказиб суриштириб ўтирмади. Жангчи қуролсиз бўлгани учун (унинг қуролини Плужников минора тепасидаёқ ташлаб юборган эди) ўзини ноқулай ҳис қилар, балки қўрқарди ҳам. Плужников унга далда бериш мақсадида кўзини қисиб илжайиб қўйди, аммо бу кўз қисиш ва илжайиш Волковни эмас, ундан кўра довюракроқ жангчини ҳам чўчитиб юбориши мумкин эди.

— Бўпти, қурол топамиз сенга, — тезгина кулишдан тўхтаб қовоғини солиб тўнғиллади Плужников. — Қани, олға! Кейинги чуқурликкача югуриб борасан.

Улар қисқа-қисқа югуриб очиқ жойдан ўтиб олишди ва харобалар орасига яширинишди. Бу ер хавф-хатардан анча холми бўлиб, бир оз дам олиш ва у ёқ-бу ёқни кузатиш мумкин эди. — Қўрқма, бу ерда топиша олмайди.

Плужников яна кулишга ҳаракат қилди, Волков эса яна чурқ этмади. У ўзи умуман камгап бўлгани учун Плужников таажжубланмасди, лекин ҳозир нима учундир Сальниковни эслади ва хўрсинди.

Қаердадир харобалар ортида — орқада, немисларнинг қидирув группаси қолган томонда эмас, олдинда, немислар бўлиши мумкин бўлмаган жойда ғала-ғовур, одамларнинг юргани ва тушуниб бўлмайдиган овозлар эшитилди. Эпитилаётган овозга қараганда, анчагина одам борга ўхшайди, уларнинг яширинмай юришидан маълумки, бизнинг одамлар эмас. Кўринишдан бу томонга яна қандайдир немис отряди келаётган бўлса керак, уларнинг қайси томонга кетаётганларини аниқламоқ учун Плужников диққат билан қулоқ тута бошлади. Аммо ҳеч қаердан ҳеч қандай одам кўринмади, тушуниб бўлмайдиган ғала-ғовур, овозлар шитир-шитирлар аввалгидек давом этаверди, на узоқлашарди, на яқинлашарди.

— Шу ерда ўтириб тур, — деди Плужников. — Мен келгунча ҳеч ерга жилма.

Волков яна лом-мим демади, ғайритабний жиддийлашган кўз-ла кўзларини унга тикди.

— Кутиб ўтир, — такрорлади Плужников.

У харобалар оралаб аста биқиниб кета бошлади, синган ғишт уюмлари устидан биронта ғиштни нарибери қилмай ўтди, очиқ жой келганда югурди, тўхтади, жим туриб атрофга қулоқ солди. У ўша тушуниб бўлмайдиган ғала-ғовур томон боряпти, мана, яқинлашган сари масала ойдинлашяпти, Плужников уларнинг кимлар эканини фаҳмлади ҳам. Фаҳмлади, аммо ишонгиси келмади.

Сўнгги метрлар қолганда парчаланган ғишт ва тошдек қотиб қолган шувоқ бўлаклари тиззаларини қонатиб юборса ҳам эмаклади. Пана жой топиб ўтиб олди, автоматини жанговар ҳолатга келтириб атрофга қарай бошлади.

Қалъа ҳовлисида одамлар ишлашарди. Улар бомба ва снарядлар портлашидан ҳосил бўлган чуқур ва варонкаларга чирий бошлаган мурдаларни келтириб ғишт парчалари ва қум ташлаб кўмишарди. Шу қалар шошмасдан, бефарқ ва ҳорғин ишлашардики, мурдаларнинг кимлигига мутлақо эътибор беришмас, уларнинг на ҳужжатларини ва на нишонларини олишарди. Ишлаётганлар ёнида соқчиларни кўрмади Плужников, шундан маълум бўлдики, булар асирлар экан. Буни у югуриб кетаётган пайтидаёқ фаҳмлаган эди, аммо нима учундир ўзи фаҳмлаган нарсага ўзининг ишонгиси келмади, уч қадам нарида, кўзга таниш қадрдон формада ўз одамлари, совет кишилари билан юзма-юз рўбарў бўлишдан қўрқди шекилли. Улар совет кишилари бўлгани билан ўзимизникилар эмасди энди, Қизил Армиянинг кадр офицери лейтенант Плужниковдан «АСИР» деган даҳшатли ва хунук сўз ажратиб турарди уларни.

Плужников уларнинг қандай ишлаётганларини анчагача кузатиб турди: худди автоматлар каби тўхтамасдан, тамомила бефарқ ишлашарди. Юришлари худди букирга ўхшайди, оёқларини бирданига уч ҳисса қариб кетган одамга ўхшаб судраб босишади. Қаерда турганларини аниқлаш ёки чамалаб кўриш аңқовга ўхшаб хаёлларига ҳам келмайди. Кам сонли соқчилар группаси эриниб кузатарди уларни. Плужников бир нарсага тушунмасди, нима учун бу асирлар қочиб кетишмайди, қочиб яшириниш, озодликка чиқиш учун ҳаракат қилишмайди. У ўзининг бу саволига жавоб то-

па олмагач, немислар асир тушганларга қандайдир укол қилиб, уларни — кечаги актив курашчиларни озодлик ва қурол ҳақида ўйламайдиган итоаткор хизматкорларга айлантириб қўяди деган мулоҳазага ҳам борди. Унинг бу мулоҳазасини ҳозир ўз кўзи билан кўраётганлари қисман тасдиқлар ва бу нарса совет кишининг шарафи ва гурури деган унинг шахсий тасаввурига мутлақо қарама-қарши эди.

Асирларнинг сусткашлиги ва итоаткорлигини ўзи-ча мулоҳаза этгач, Плужников уларга бошқача назар билан қарай бошлади. Оғир бетоб кишиларга раҳм қилгандай, уларга ҳам раҳми келди, ачинди. Бирдан у Сальников ҳақида ўйлаб, уни ишлаётганлар орасидан излади, топа олмагани учун хурсанд бўлди. Сальников тирикми ёки ҳалок бўлганми — беҳабар эди у, ҳар қалай кўринмасди бу ерда, демак, уни итоаткор ижрочи-га айлантиришмаган. Аммо қандайдир бошқа бир таниш бор эди бу ерда. Ўзи гавдали, имирсилаб юради. Плужников унга разм солиб, кимлигини эшлашга кўп ҳаракат қилди.

Гавдали асир эса, гўё ўчакишгандай Плужниковдан икки қадам нарида катта белкурак билан гишт парчаларини тўпларди. Яқин юриб, белкураги билан қулоқни қоматга келтирса ҳам бу томонга юзини мутлақо ўгирмади...

Шундай бўлса ҳам уни таниб олди Плужников. Таниди-ю, бирдан костелда бўлган жангларни, тунда у ердан чиқиб кетишгани ва мана шу жангчининг фамилиясини эслади. Бу жангчи ерли аҳолидан, армия сафига октябрь ойида эмас, май ойида ўз ихтиёри билан ёзилганидан афсусланганди ўшанда. Сальниковнинг таъкидлашича бу жангчи ўша тундаги отишма пайтида ҳалок бўлган. Плужников буларнинг ҳаммасини аниқ ёдга туширгач, жангчининг ёнига яқин келишини кутиб турди ва чақирди:

— Прижнюк!

У чўчиб кетди-ю, кенг елкалари янада пастроқ эгилди. Қўрқувдан турган ерида итоаткорона қотиб қолди.

— Бу менман, Прижнюк, лейтенант Плужниковман. Костель эсингда борми?

Асир ўгирилмади, ўзининг собиқ командири овозини эшитаётганини билдирмасликка уринди. Увадаси

чиққан ифлос гимнастёркаси билан таранг қопланган кенг, итоаткор елкасини ердаги белкурак томон эгиб индамай тураверди. Елканинг бу қадар эгилиб, таранг тортилиб қотиб туришига қараганда ҳозир ниманидир кутаётганга ўхшарди. Буни бирдан англади Плужников: Прижнюк қўрқув ва даҳшат билан ҳимоясиз кенг елкасига ўқ келиб тегишини кутяпти, мана шунинг учун ҳам унинг елкаси зўрма-зўраки букир бўлиб итоаткорона эгилган.

— Сальниковни кўрдингми? Асирликда учратдингми Сальниковни? Жавоб бер, ҳеч ким йўқми бу ерда.

— Лазаретда у.

— Қаерда?

— Лагерь лазаретида.

— Нима, касалми?

Прижнюк индамади.

— Нима бўлган унга? Нима учун лазаретда?

— Ўртоқ командир, ўртоқ командир...— ўғрига ўхшаб аланглаб, тўсатдан шивирлади Прижнюк.— Нобуд қилманг мени, ўртоқ командир, худо ҳаққи, ялинаман, мени нобуд қилманг. Бизга, ҳаракат қилиб яхши ишлаганларга енгиллик беришар экан. Шу ерликларга уйларига жавоб беришармиш, албатта жавоб берамиз дейишди...

— Бўпти, оби дийдангни бас қил,— даргазаб бўлиб гапини чўрт кесди Плужников.— Ушаларнинг хизматини қилавер, озодликка эриш, уйингга жўна, барибир сен одам эмассан. Аммо битта иш қиласан, Прижнюк. Ё шу ишни қиласан, ёки бўлмасам отиб ташлайман сен жин ургурни.

— Раҳм қилинг...— зорланиб нола қилди асир, аммо Плужников унга бўлган раҳм-шафқатни йўқотган эди.

— Айтганимни қиласанми деб сўраяпман? Ё бунга танла, ё уни. Мен сен билан ҳазил қилаётганим йўқ.

— Нима ҳам қила олардим мен, нима? Эрксиз одамман мен.

— Сальниковга пистолет берасан. Сўнг айтасан унга, қалъада ишлайман деб улардан илтимос қилсин. Тушундингми?

Прижнюк лом-мим демади.

— Мабодо бермасанг, билиб қўй, Прижнюк, ер остидан бўлса ҳам қидириб топаман сени. Ма, ушла.

Плужников қулочини ёзиб пистолетини тўппа-тўғри Прижнюкнинг белкурагига улоқтирди. Пистолет белкуракка тегиб жаранглаши билан Прижнюк ён томонга бир сакради-ю, овози борича бақриб қочиб кетди:

— Бу ёққа! Бу ёққа келинлар, одам бор бу ерда! Жаноб немис, бу ёққа келинг! Лейтенант бор бу ерда, совет лейтенанти!

Бу воқеа шундай кутилмаганда содир бўлдики, Плужников бир неча дақиқа ўзини йўқотиб қўйди. Эс-ҳушини йиғган пайтда эса, Прижнюк у отиш мумкин бўлган доирадан чиқиб кетган, нағалли этикларини дўқиллатиб лагерь соқчилари у томон югуриб келишарди, бир марта огоҳлантирувчи ўқ ҳам узишганди улар.

Қуролсиз ва ҳаддан зиёд қўрқоқ бўлган Волков ёнига чекиниш мумкин эмасди, шунинг учун Плужников бошқа томонга қоча бошлади. Немислар кўп бўлгани учун у ўқ отиб ўзини ҳимоя қилишга уринмади, жон-жаҳди билан улардан узоқлашишга, ичкариликдаги бирон казематга яшириниб қоронғи тушгунча пойлаб ётишга ва тунда Волковни топиб, сўнг ўз одамлари ёнига кетишга ҳаракат қилди.

У осонгина қутулиб кетди: қоронғи ертўлаларга тушиш унчалик хуш келмасди немисларга, ундан кейин харобазор орқали югуришнинг ҳам ўзи бўлмасди. Улар ҳайҳайлашиб унинг кетидан ўқ узишди, осмонга ракета отишди, бу ракетани Плужников бежавотир жойдан — ертўладан туриб кузатарди.

Ўйлайдиган вақт келганди энди. Аммо нима учундир Плужников ертўланинг мана шу андак қоронғи жойида на отиб ташланган Федорчук ҳақида, на ўзини йўқотиб қўйган Волков ҳақида ва на қаддини итоаткорона буккан Прижнюк ҳақида ўйлай олди. Улар ҳақида ўйлай олмагани, ўйлашни истамаганликдан эмасди, албатта, у бошқа муҳимроқ нарсалар ҳақида — немислар ҳақида тўхтовсиз ўйлаш билан банд эди.

Улар Плужниковга яна бошқача бўлиб кўринди бугун. Улардаги кеккайиш ўз кучига ишонч, юзсизлик, ҳеч нарсадан тап тортмаслик, ҳужум пайтидаги қайсарлик, таъқиб пайтидаги тиришқоқлик ва қўл жангидаги шиддатни кўрмади. Йўқ, агар шу пайтгача у жанг қилган немислар бўлганда борми, Прижнюк бақиргандан кейин уни тирик қўйиб юборишмасди. У немислар

бўлганда, қўл кўтариб келаётган қизил аскарни кутиб соҳилдаги ялангликда индамай туришмас, ўқ овозини эшитиб хахолаб кулишмасди. Қочоқ отиб ташлангандан кейин эса, Волков икковини секингина бежазо қочиби қолишларига йўл қўйишмаган бўларди, албатта.

У немислар ва бу немислар... Унинг ҳеч нарсадан хабари бўлмаса ҳам, қалъани забт этиш пайтидаги немислар билан ҳозирги немислар ўртасидаги фарқни ўзича мулоҳаза қила бошлади. Эҳтимол у, актив «штурмчи» немислар қалъадан олиб кетилиб, уларнинг ўрнига бошқа тоифадаги, бошқа жанговар руҳдаги немислар келган бўлса ажаб эмас. Уларда ташаббус йўқ, таваккал қилишдан ва қоронғи ертўлалардан отилаётган ўқдан очиқ-ойдин кўрқишади.

Плужников ўзича шундай хулосага келгач, фақат кайфи чоғ бўлиб қолмай, бир оз сурбетлашди ҳам. Унинг янги ўйлаб топган режасини амалда синаб кўришни тақозо этарди, шунинг учун ҳам аввал қилиши мумкин бўлмаган ишни ҳозир қилишга онгли равишда жазм қилди: яширинган жойидан қоматини, баланд кўтариб, этикларини атайлаб тақиллатган ҳолда ташқарига чиқа бошлади.

Ертўладан ташқарига шу ҳолда чиқди у: фақат қўлидаги автоматини отишга шай қилиб қўйган эди. Ташқарида немислар йўқ экан, бу ҳолат унинг гумонини тасдиқлар ва вазифани анча соддалаштирарди. Энди старшина билан маслаҳатлашиб қаршилик кўрсатишининг янги тактикасини — шахсан уларнинг фашистлар Германияси билан жанг қилиш тактикасини ўйлайдиган пайт келган эди.

Плужников мана шу ҳақида ўйлаб, асирларни анча узоқдан айланиб ўтди. Харобалар орқасидан ҳамон мунгли овозлар эшитиларди. У нариги томонда Волковни қолдириб кетган жойга келди. Бу жойлар унга анча таниш бўлгани сабабли харобалар орасида мўлжални аниқ олди ва қийшайиб қолган ғишт девор бўлагини тезда топди. Волковни у мана шу ғишт девор орқасига яшириб кетган эди. Ғишт девор турибди, аммо Волков унинг орқасида ҳам, ёнида ҳам йўқ, қаёққадир ғойиб бўлган.

Плужников кўзларига ишонмай, ғишт деворни қўли билан ушлаб кўрди, ён-атрофдаги харобаларни ҳам изғиб чиқди, ҳар бир казематни кўздан кечирди,

жанг кўрмаган, тажрибасиз, галати кўзли, киприкларини деярли юмайдиган жангчини ҳатто овоз чиқариб чақирди, аммо ҳеч қаердан топа олмади.

Волков тушуниб бўлмайдиган сирли ҳолатда, ўздан на бир кийим, на бир томчи қон, на ном, на нишон қолдирмай ғойиб бўлган эди.

3

— Демак, Федорчукни йўқ қилдинг,— хўрсинди Степан Матвеевич.— Йигитчага бўлса одамнинг раҳми келади, бола бечорага қийин бўладиган бўлди, ўртоқ лейтенант, ёшлигидан кўрқоқ ўсган у.

Индамас Вася Волковни яна бир неча бор эсга олишди, Федорчук ҳақида эса, бошқа гапиришмади. Бамисоли у бу ерда бўлмаган, мана шу стол атрофида ўтириб бирга овқатланмаган, бурчакдаги каравотда ухламагандек эди. Фақат икковлари қолгандагина Мирра ундан сўради:

— Отиб ташладингми?

Бу сўзни у тутулиб зўрға гапирди. Чунки бу сўз унинг учун бегона, улар оиласида бундай гапиришга одатланишмаган. Оилада фақат болалар ва нон ҳақида, иш ва чарчашлик ҳақида, ўтин ва картошка ҳақида гапиришарди. Ундан кейин яна тез-тез бўлиб тургани учун касаллик ҳақида ҳам гапиришарди.

— Отиб ташладингми?

Плужников бош силкитиб қўйди. Федорчукка эмас, унга раҳми келиб сўраётганини биларди Плужников. Бўлган воқеанинг қанчалик оғирлигидан Мирра даҳшатга келаётган бўлса ҳам, унинг ўзи ҳеч қандай оғирлик сезмади, бир оз чарчаган эди, холос.

— Вой худойим-ей!— хўрсинди Мирра.— Вой худойим-ей, болаларинг ақлдан озади энди!

У бу гапни худди кексалардек босиқ ва аламли гапирди. Шунингдек яна кексаларга ўхшаб унинг бошини ўзига тортди ва пешонасидан, икки кўзидан уч марта ўпди.

— Сени ғаминг менга бўлсин, сени дардинг менга бўлсин, бахтсизлигинг ҳам менга бўлсин.

Болалардан биронтаси бетоб бўлиб қолганда унинг онаси мана шундай гапирарди. Болалар эса, жуда кўп эди, доимо оч-яланғоч эди улар, она бечора на ўз

гамини, на бетоблигини ўйларди: бошқаларнинг дарди-ю, бошқаларнинг гами етиб ортарди унга. Аммо она, ҳамма қизларига аввало ўз ташвиши ҳақида эмас, ўзгалар ташвиши ҳақида ўйлашни ўргатган эди. Шунингдек, Миррага ҳам насиҳат қилар экан, доимо хўрсиниб қўярди:

— Сен умр бўйи ўзгалар ташвишини тортасан: ўз ташвишинг бўлмайди, қизим.

Мирра болалик пайтидан бошлаб, менинг қисматим — бахтли опа-сингилларимдан биронтасига энага бўлиш деган фикрга кўникиб қолган эди. Кўниккани учун ортиқча қайғурмасди ҳам, чунки унинг ўзига хос устунлиги бор — аввало у эркин.

Христя хола бўлса ертўлани айланиб, каламушлар кемириб ташлаган сухариларни қайта-қайта санарди ва ўзича пичирлаб қўярди:

— Икки киши йўқ. Икки киши йўқ. Икки киши йўқ.

Сўнгги пайтларда Христя хола қийналиб зўрга юрарди. Ертўла анча салқин, зах бўлганидан холанинг оёқлари шишиб кетди, қуёш кўрмагани, очиқ ҳавога чиқмагани, камҳаракат бўлгани учун ўзи ҳам илвиллаб қолди, ухлай олмас, нафаси қисарди. Саломатлиги бирдан путурдан кетганини, кундан-кунга аҳволи ёмонлашаётганини биларди хола, шу сабабдан ҳеч кимга билдирмай кетишга қарор қилди у. Ўзига ачинмасди хола, ҳадемай она ёрдамсиз, аёл кишининг маслаҳатсиз ёлғиз ўзи қоладиган қизга раҳми келиб туни бўйи йиғлаб чиқарди.

Холанинг ўзи ҳам сўққабош эди. Уч фарзанди гўдаклик пайтидаёқ оламдан ўтиб кетган, эри ишлаб пул топама деб кетган бўйича дом-дараксиз йўқолди, уйни қарзлар эвазига олиб қўйишди, шундан сўнг Христя хола очликдан ўлиб қолмаслик учун Брестга келиб қолди. Бировларнинг эшигида хизматкорлик қилди, хуллас, Қизил Армия келгунча бир амаллаб кун кечирди. Мана шу қувноқ, сахий, адолатли Қизил Армия Христя холага ҳаётида биринчи марта доимий ил берди, мўлчилик, серобчиликни кўрди, таниш-билиш биродарлар орттирди, ўзи алоҳида хонага эга бўлди.

— Улар — худонинг аскарлари, — одатдан ташқари тинч бўлган Брест бозорларидагиларга ғурур билан

тушунтирарди Христя хола,— уларга сиғининглар, панлар.

Холанинг ўзи эса кўпдан буён худога сиғинмасди, бунинг сабаби худога ишонмаганидан эмас, қаттиқ хафа бўлганидан эди. Болаларидан ва эридан жудо қилган буюк адолатсизликдан хафа бўлиб, худога қиладиган ҳар қандай нола-ю, тоат-ибодатини бирдан тўхтатди, қўйди. Ҳатто ҳозир, аҳволи ниҳоятда мушкуллашган пайтда Қизил Армия учун, ёшгина лейтенант учун, ўз яҳудий худоси шафқатсизлик қилган қиз учун тоат-ибодат қилгиси келган бўлса ҳам ўзини тийди хола. Мана шундай фикр-ўйлар ва ички кураш билан тўлиб-тошган хола буларнинг бари тез кунда тугашини кутарди. У ҳамма ишни, казематдаги гап-сўзларга ортиқ қулоқ солмасдан, кўп йиллик меҳнат кўникмаси ва интизоми асосида қиларди.

— Бошқа немис келган деб ўйлаяпсизми?

Ертўла доимий салқин бўлгани учун старшинанинг ўқ теккан оёғи зирқираб оғрирди. Шишиб кетган оёқ тўхтовсиз ловилласа ҳам, Степан Матвеевич бу ҳақда ҳеч кимга гапирмайди. У қайсарлик қилиб ўз саломатлигига ҳамон қаттиқ ишонар, чунки унинг ўйлашича, суяк бутун бўлгандан кейин яранинг ўрнига бошқа эт битиб кетиши аниқ.

— Нима учун улар менинг орқамдан югуришмади? — фикр юритарди Плужников. — Доимо югуришарди, энди эса қўйиб юборишди. Нима сабабдан?

— Немисларни ўзгартирмаган бўлишлари ҳам мумкин,— ўйлаб туриб деди старшина. — Ертўлаларга тушманглар деб уларга буйруқ берган бўлишлари мумкин.

— Бўлиши мумкин,— хўрсинди Плужников. — Фақат мен билишим керак. Улар тўғрисида ҳамма нарса ни билишим керак.

Бир оз нафасини ростлагач, сирли суратда ғойиб бўлган Волковни қидириш учун Плужников ҳеч кимга билдирмай юқорига чиқиб кетди. Чангдан ва мурданинг сассиқ ҳидидан нафаси қайтиб, яна эмаклади, атрофга қулоқ тутди, чақирди, аммо ҳеч қандай жавоб бўлмади.

Кутилмаган учрашув содир бўлди. Бутун қолғақ девор орқасидан ўзаро гаплашиб чиқиб келган иккита немис Плужниковга рўбарў бўлиб қолди. Уларнинг карабинлари елкасига осилганди, агар борди-ю, қўлла-

рида бўлганда ҳам, Плужников биринчи бўлиб отишга улгурарди. У ўзида яшин тезлигида ҳаракат қилиш хислатини тарбиялаган бўлиб, кўп балолардан мана шу нарса асраб келарди уни.

Иккинчи немис тасодиф туфайли тирик қолди, аввал бундай тасодиф учун Плужников ҳаёт билан видолашиши мумкин эди. Унинг автомати қисқа навбат билан ўқ чиқарганда биринчи немис ғишт устига йиқилди, сўнг эса ўқ қийшайиб затворга қадалиб қолди. Плужников талвасаланиб затворни туртиб ўқни чиқаргунча иккинчи немис уни отиб ташлаши ёки қочиб кетиши мумкин эди, аммо бунинг ўрнига у тиз чўкиб, тикилиб қолган ўқни чиқариб ташлашини кутиб тураверди.

Қуёш аллақачон ботган бўлса ҳам, ҳали анча ёруғ эди: бу немислар бугун нима учундир қалъанинг снаряд портлашидан шудгорга айланган жимжит, ўлик ҳовлисидан чиқиб кетишга кечикишибди. Мана энди биринчи немис титрашни ҳам тўхтатди, иккинчиси эса Плужников қаршисида тиз чўкканча бошини қуйи эгиб индамай турибди.

Плужников ҳам индамасди. Тиз чўккан душманни ота олмаслигини фаҳмлаганди у, орқасига чўрт бурилиб харобалар орасида ғойиб бўлиши учун эса, нимадир халал берарди. Йўқолган жангчидан ҳам муҳимроқ бўлган масала халал берарди унга: нима учун немислар, мана бу тиз чўкиб тургани каби итоаткор бўлиб қолишди. У ўзи учун жанг тамом бўлди деб ҳисобламайди, шунинг учун ҳам душман ҳақида ҳамма нарсани билиши шарт. Маълумот тахмин ёки гумон бўлиши мумкин эмас, реал ҳақиқат бўлиши керак! Бу маълумот унинг қаршисида ўлимни кутяпти ҳозир.

— Комм,— деди у автомат билан қайси томонга юришни кўрсатиб.

Немис йўлда кетар экан, орқасига тез-тез қайрилиб нималарнидир гапирди, аммо Плужниковнинг немис сўзларини эслашга вақти йўқ эди ҳозир. Отишма бошланиб, орқадан ҳайҳайлаб қувиб қолмасин деб асирни энг яқин йўлдан туйнук томон ҳайдаб кетяпти. Бўғинини ичига тортиб, қаддини букканча олдинда лўкиллаб борарди немис.

Улар шу зайлда ҳовлини кесиб ўтиб, ертўлага етиб боришди, хира ёритилган казематга биринчи бўлиб не-

мис кирди. Бу ерда у сөрсөқол старшина, икки аёл ва узун ёғоч столни кўриб бирдан жим бўлиб қолди. Қадди букчайган, ўлардай қўрқиб кетган, ёши ҳам бир жойларга бориб қолган душманга таажжуб билан тикилиб улар ҳам индамай туришарди.

— «Тил» тутиб келдим,— деди Плужников ва бола-ларга хос тантанаворлик билан Миррага қаради.— Ма-на ҳозир ҳамма жумбоқни ҳал қиламиз, Степан Матвеевич.

Немис яна ютина-ютина, сўзларни чайнаб, йиғлоқи овоз билан гапира кетди. У қалтираётган қўлларини олдинга чўзиб кафтини дам старшинага, дам Плужни-ковга кўрсатарди.

— Ҳеч нарса тушунмаяпман,— боши гангиб деди Плужников.— Валдир-валдир қилади яланг.

— Ишчимаан деяпти,— фаҳмлади старшина.— Қа-ранг, қўлини кўрсатяпти?

— Лянгзам,— деди Плужников.— Битте, лянгзам.

У зўр бериб немисча ибораларни эсламоқчи бўлди, лекин айрим сўзларнигина эслади, холос. Немис шо-шиб бошини қимирлатганча, бир неча иборани секин дона-дона қилиб гапирди, сўнг яна бирдан энтикиб лаби лабига тегмай вайсай кетди.

— Қўрқиб кетибди,— хўрсинди Христя хола.— Қалтирашини қаранг.

— Солдат эмасман, деяпти у,— деди тўсатдан Мир-ра.— Қоровул экан.

— Уларнинг тилини тушунасанми?— таажжублан-ди Степан Матвеевич.

— Кўп эмас, озроқ.

— Солдат эмасман дегани — нима дегани?— чими-рилди Плужников.— Бўлмасам бизнинг қалъада нима қилиб юрибди?

— Нихт зольдат!— қичқирди немис.— Нихт золь-дат, нихт вермахт!

— Ана холос,— боши қотиб деди старшина.— Бал-ки, у, бизнинг асирларимизни қўриқлар?

Мирра саволни таржима қилди. Немис бош қимир-латиб эшитиб турди, Мирра гапириб бериши билан яна бидирлай кетди.

— Асирларни бошқалар қўриқлар экан,— ўзига унчалик ишонқирамай таржима қилди Мирра.— Улар-га қалъадан чиқиш ва киришни қўриқлаш топширил-

ган. Улар соқчилар командаси. Ҳақиқий немис экан у, қалъани эса, фюрернинг ватандошлари, қирқ бешинчи дивизиядан бўлган австрияликлар забот этишибди. У — ишчи экан, апрель ойида армияга чақирилганман дейди.

— Мен айтдим-ку, ишчиман деяпти деб! — ўзидан мамнун бўлиб таъкидлади старшина.

— Ишчи, пролстариат бўлса, қандай қилиб у бизга қарши... — Пяужников индамай, қўл силтаб қўя қолди. — Майли, бу ҳақда сўрамай қўя қол. Сўраб кўр-чи, қалъада жанговар қисмлар борми ёки уларни олиб кетишганми?

— Жанговар қисмларни немисчасига нима дейилди?

-- Билмадим... солдатлар борми деб сўрай қол.

Сўзларни аста-секин топиб, таржима қила бошлади Мирра. Немис бошини қуйи эгиб диққат билан тинглади унинг гапини. Нималарнидир қайта-қайта сўраб аниқлаб олди, сўнг гоҳ кўкрагига муштлаб, гоҳ «ту-ту-ту!» лаб автоматчи қиёфасига кириб гапирар кетди.

— Қалъада ҳақиқий солдатлар: сапёрлар, автоматчилар ва огнемётчилар қолишибди. Қачон русларни сезиб қолишса, уларни чақиришади, буйруқ шундай экан. Аммо у — солдат эмас, қоровул хизматчиси, одамларга бирон марта ҳам ўқ узмаган.

Немис қўлларини силтаб яна нималарнидир вайсаяди. Сўнг бирдан Христина Яновнага бармоқлари билан нўписа қилгандай, шошмасдан, виқор билан ғижимланган мундири чўнтагидан автомобиль резинасидан ясалган қора пакет олди. Пакетдан тўртта расм олиб стол устига қўйди.

— Болалари, — хўрсинди Христя хола. — Болаларини кўрсатяпти!

— Киндер! — қичқирди немис. — Майн киндер! Драй!

Кўримсиз ингичка кўкрагига бармоғини ғурур билан ниқтарди у: қўллари қалтирашдан тўхтаган эди.

Мирра ва Христя хола расмларни томоша қилишди, жуда муҳим нарсаларни сўрагандек, болалар, булка нон, соғлиқ, мактабда қўйиладиган баҳолар, шамоллаш, нонушта ва ҳоказолар ҳақида аёлларга хос тафсилот ва ширин калом билан сўрадилар. Эркаклар эса, бу яхши қўшничилик суҳбатини тугатиш пайти келган

да нима бўлишини ўйлаб бир четда жим туришарди. Ниҳоят старшина, қарамасдан гапирди:

— Бу ишни сиз бажаришингизга тўғри келади, ўртоқ лейтенант: мана бу оёқ билан менга қийинроқ бўлса керак. Қўйиб юбориш хавфли: бизга келадиган йўлни билади.

Плужников бошини қимирлатди. Унинг юраги бирдан орзиқиб кетди, ноилож инграгандай бўлди ва у автомати тузалган пайтда немисни отиб ташламаганига — биринчи марта қаттиқ ачинди. Бу фикр уни беҳузур қилди: ҳатто ҳозир ҳам жаллодликка ярамас эди у.

— Кечирасан-да мени,— айбдорларча деди старшина.— Оёқ лаънати, тушунасан-ку...

— Тушунаман, тушунаман!— шошиб унинг гапини бўлди Плужников.— Ўқ тиқилиб қолди-да ўшанда...

Гапни шартта тўхтатиб ўрнидан турди ва қўлига автоматини олди:

— Комм!

Ҳатто жинчироқнинг милтилаган нурида ҳам немиснинг ранги қанчалик ўчиб кетгани яққол кўзга ташланди. Ранги ўчди, қомати янада букчайди, ҳовлиқиб расмларни йиғиштира бошлади. Қўллари ўзига бўйсунмас, тўхтовсиз қалтирар, панжалари букилмасдан расм сирғалиб чиқиб кетарди.

— Форвертс!— автоматини юқори кўтариб қичқирди Плужников.

Яна бир дақиқа турса, ўзида журъат йўқолишини сезарди Плужников. Эгилган гавда ва қалтираётган қўлларга қарашга тоқат қолмаганди унда.

— Форвертс!

Немис стол ёнида бир гандираклаб тургач, туйнук томон аста юра бошлади.

— Расмларингни қолдирдинг!— безовталанди Христя хола.— Тўхтаб тур.

Хола шишган оёгини оқсатиб немисга етиб олди ва расмларни мундир чўнтагига ўзи тиқиб қўйди. Немис турган жойида чайқалиб, кетаётган томонига маъносиз қарарди.

— Комм!— Плужников асирни автомат учи билан туртди.

Бундан кейин нима бўлишини икковлари ҳам яхши билишарди.

Немис гандираклар, оёғини зўрға судраб босар, гижимланган мудир итагини қалтироқ қўллари билан ҳимармоқчи бўларди. Бирдан унинг орқаси терлаб, мундиридан қора доғ ўрмалай бошлади, тернинг кўнгилни беҳузур қилувчи сассиқ иси орқадан эргашарди.

Плужников эса уни ўлдириши керак. Юқорига олиб чиқиб, мана шу терлаган, уч болани ўз ҳимоясида асраган букир елкани мўлжалга олиб тепкини босади. Бу немис урушга ўз хоҳиши билан келмаган, албатта, чанг, тўзон ва сасиган мурда ҳиди анқиб ётган бу даҳшатли харобазорга ҳам ўз ихтиёри билан келмаган. Плужников бунини яхши тушунар, тушуниб туриб бешафқат олдинга ҳайдарди уни:

— Шнелль! Шнелль!

Орқасига қарамаса ҳам, Мирранинг касал оёғини судраб изма-из келаётганини биларди у. Бажарилиши лозим бўлган ишни бажараётганда бир ўзига қийин бўлмасин деб келяпти Мирра. У ишни юқорида бажариб, орқага қайтади, сўнг икковлари шу ерда — қоронғиликда учрашишади. Қоронғида учрашишгани айни муддао — қизнинг кўзларини кўрмайди. Кўнгилда ғашлик бўлмаслиги учун Мирра бирон нарсани гапирди унга.

— Қани чиқ, тез бўл!

Немис туйнукдан ўта олмаётганди. Унинг мажолсизланган қўллари гиштдан сирғаниб чиқар ва пиқиллаб йиғлаганча Плужниковга келиб уриларди. Жуда ёмон — қўланса ҳид келарди ундан: унча-мунча сассиқ ҳидни писанд қилмайдиган Плужников ҳам тирик жондан таралаётган қўланса мурда ҳидига зўрға бардош бераётганди.

— Чиқ деяпман!..

Плужников бир амаллаб юқорига итариб чиқарди уни. Немис бир қадам ташлаши билан оёқлари майишиб тиззалаб қолди. Плужников унинг тумшугига автоматини тираган эди, ёнбошга ўгирилди-ю, ғужанак бўлиб индамай ётаверди.

Мирра ертўлада турганича, қоронғида кўзга илинмайдиган туйнукка тикилиб ўқ овозини даҳшат билан кутарди. Кутди, кутди, ўқ овозидан дарак бўлмади.

Туйнукда нимадир шивирлади ва Плужников юқоридан пастга сакраб тушди. Шу заҳотиёқ у ёнида Мирра турганини сезди.

— Биласанми, мен одамга қараб ўқ уза олмас эканман.

Совуққина қўллар унинг бошини пайпаслаб аста ўзига тортди.

Юзи қизнинг кўз ёшларидан намланган юзига тегди.

— Биз учун нима кўргилик бу? Нима учун, а, нима учун? Нима ёмонлик қилдик биз? Ҳали биз ҳеч нарса қила олганимиз йўқ-ку, ҳеч нарса!

Юзини унинг кўксига қўйиб йиғларди Мирра. Плужников қизнинг озғин елкаларини беўхшовгина силади.

— Синглим, сенга нима бўлди? Қўй, йиғлама!

— Қўрқдим мен. Ўша мўйсафидни отиб ташлайсанми деб қўрқдим. — У бирдан Плужниковни қаттиқ қучоқлаб, шоша-пиша бир неча марта ўпди. — Раҳмат сенга, раҳмат, раҳмат. Отмаганингни айтма уларга, бу нарса икковимизнинг ўртамизда сир бўлиб қола қолсин. Гўёки бу ишни сен, мен учун қилгансан, майлими?

Дарҳақиқат, сен учун қилдим деб айтмоқчи бўлдию, лекин айтмади, чунки немисни у ҳар қалай ўзи учун, нима бўлганда ҳам пок виждон билан қолиш учун отмаган эди.

— Улар сўрашмайди.

Дарҳақиқат, улар ҳеч нарса сўрашмади ва яна ҳамма нарса аввалгидек давом этаверди. Фақат энди стол атрофи бемалолроқ бўлиб қолган, тунаш эса, илгаригидек: Христя хола билан Мирра икковлари, старшина тахта устида, Плужников эса скамейкада ухлайди.

Христя хола бу тун ҳам ухлай олмади. Старшинанинг уйқусидаги оҳ-воҳини, ёш лейтенантнинг тишларини даҳшатли ғичирлатишини, каламушларнинг қоронғида шитир-шитир қилиб югуришлари ва чийиллашларини, Мирранинг унсиз хўрсинишини — ҳаммасини эшитиб ётди. Унинг кўзларидан шашқатор бўлиб ёш томчилар, қўллари банд бўлгани учун кўз ёшларини анчадан буён артмасди: чап қўли қаттиқ зирқираб сал кўтаришга ҳам имкон бермас, ўнг қўлида эса Мирра ухлаб ётарди. Юздан юмалаб келиб пастга чак-чак томаётган кўз ёшлари эски пахталик нимчани ҳўл қилиб юборган.

Холанинг оёқ-қўллари, бели, айниқса юраги қаттиқ оғрирди. Яқинда ўлсам керак, ўлганда ҳам юқо-

рида, қуёшни кўриб ўламан, деб ўйларди ҳозир Христа хола. Қандай бўлмасин, албатта, қуёшни кўриб ўлиш керак, чунки қуёшда исинишни жуда-жуда истайди у. Бунинг учун, яъни қуёш нурини кўриш учун эса, куч-қувват борлигида, бировнинг ёрдамисиз, юқорига чиқа оладиган пайтда кетиш керак. Куч-қувватдан борми ҳали, кетишга кечиккани йўқми — буларни эртага албатта синаб кўради.

Мана шу ўй-хаёллар билан хола пинакка кетди ва шунча тунлар давомида қўлида ухлаб чиқаётган қизнинг тимқора сочларидан уйқу аралаш ўпди. Эрта тонгда ўрнидан турди ва нонуштагача туйнукдан бир амаллаб сирғалиб ертўла йўлагига ўтди.

Бу ерда машъала ёнмоқда эди. Сув анча бемалол бўлиб қолгани туфайли, Плужников ювиняпти, Мирра эса сув қуйиб турибди унга. Мирра сувни озгина-озгинадан у айтган жойга эмас, мутлақо бошқа ёққа қуяр, унинг бу ишидан Плужников аччиғланар, қиз эса куларди.

— Қаёққа кетяпсиз, Христа хола?

— Туйнукка, туйнукка кетяпман, — шоша-пиша тушунтирди хола. — Соф ҳаводан нафас олмоқчиман.

— Кузатиб қўяйми? — сўради Миррочка.

— Ҳожати йўқ. Лейтенантингни ювинтиравер.

— Ювинтириш қаёқда, эрмак қиляпти! — аччиғланиб деди Плужников.

Улар яна кулишди, Христа хола эса, деворни ушлаганча, шишган оёғини аста-аста босиб, туйнук томон юра бошлади. Бировнинг ёрдамисиз ўзи кетаётгани ва оз бўлса ҳам ҳали куч-қуввати борлигидан хурсанд эди у.

«Балки кетмасман бугун. Балки яна бир кун кутиб турарман, балки озгина яшарман яна».

Христа хола туйнук ёнига келиб қолганди, аммо юқоридаги шовқин-суронни биринчи бўлиб хола эмас, Плужников эшитди. Тушуниб бўлмайдиган бу шовқин-суронни эшита солиб хавотирланди ва шу заҳотиёқ туйнукка итарди қизни:

— Тез бўл!

Мирра ҳеч нарсани сўрамасдан ва имирсиламасдан казематга шўнғиди: айтган нарсани қилишга одатланиб қолганди у. Плужников бу нотаниш шовқинни ҳая-

жон билан эшитар экан, бир сўз айтишга улгурди, холос:

— Христа хола, қайтинг орқага!

Туйнук қаттиқ гумбурлаб кетди ва иссиқ ҳаво тўлкини Плузниковнинг кўкрагига урилди. У димиқиб ерга йиқилди, оғзини катта очиб зўрга нафас ола бошлади, пайсаллаб туйнукни топди ва бир амаллаб ўзини ичкарига олди. Аланга ҳаддан ташқари ёруғ шуъла таратди, ғишт гумбазларни, қочаётган каламушларни, чанг ва қурумга тўлиб кетган полни ва Христа хола-нинг қотиб қолган танасини бир дақиқа ёритди-ю, ертўлага олов қуюни отилиб кирди. Кейинги дақиқада эса, инсон боласи чидамайдиган даҳшатли қичқириқ эшитилди, аланга қўйнида қолиб кетган Христа хола йўлак бўйлаб югура бошлади. Гарчи одам этининг жизғанақ бўлган ҳиди таралаётган бўлса ҳам, Христа хола ҳамон югурар, қичқирар, нажот сўрарди. Огнемётнинг минг градуслик алангасида ёниб тугаётган бўлса ҳам югурарди у. Сўнг, бамисоли эриб кетгандек, тўсатдан йиқилди ва жим бўлиб қолди, фақат алангада эриган ғишт кукушлари қонга ўхшаб ҳар замонда юқоридан чак-чак томарди.

Ҳатто казематни ҳам куюнди иси босиб кетди. Степан Матвеевич туйнукка ғишт тиқиб, устидан эски пахталик ёпиб қўйса ҳам қурум ҳиди, одам этининг куюнди ҳиди келаверди.

Мирра қичқириб-қичқириб энди бир бурчакда жимгина ўтирарди. Гоҳ-гоҳ қалтираб кетарди: бундай пайтда у ўрнидан туриб кетар, эркаклардан ўзини четга олиб каземат ичида у ёқдан-бу ёққа югурарди. Ҳозир у эркакларга бегонасираб қарар, кўз илғамас тўсиқнинг нариги томонида уларни, бериги томонда ўзини ҳис этарди. Эҳтимол, бу тўсиқ аввал ҳам бор эди, аммо у пайтда ораликда хожатбарор — Христа хола бор эди. Христа хола иссиқ бағрида олиб ётарди уни, Христа хола овқатлантирарди, Христа хола вайсай-вайсай ҳеч нарсадан, ҳатто каламушлардан ҳам қўрқмасликка ўргатарди, тунда унинг ёнига келган каламушларни ҳайдарди, шунинг учун ҳам Мирра хотиржам ухларди. Эрталаб турганда кийинишига, протезини боғлашга, ювинишга ва у ёқ-бу ёғига қарашига ҳам Христа хола ёрдам берарди. Керак бўлганда эркакларни икки оғиз нордон гап билан четлаштирарди,

Мирра эса унинг ҳомийлигида бемалол яшаётганди.

Энди у ҳомий киши йўқ. Энди Мирра ёлғиз. У бугун ўзи ва эркаклар ўртасидаги кўз илгамас тўсиқни биринчи марта ҳис қилди. Энди у ожиза эди ва бу жисмоний ожизлик ҳисси ўзининг бутун оғирлиги билан унинг озгин елкасидан босяпти.

— Демак, билиб қолишибди улар,— хўрсинди Степан Матвеевич.— Қанча эҳтиёт бўлмайлик, қанча кўмилиб ётмайлик, барибир билиб қолишибди.

— Айб менда!— Плужников ўрнидан сапчиб туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.— Мен, фақат мен айбдорман! Кеча мен...

Миррага рўбарў келиб, жим бўлиб қолди у. Мирра унга қарамаётганди, у ўз хаёли билан банд, унинг учун мана шу хаёллардан бўлак нарса йўқ эди ҳозир. Плужников учун эса, Мирра ҳам, унинг кечаги ташаккури ҳам, қачонлардир, ҳозир Христя холанинг хоки ётган жойда «Коля!» деб қичқирган овози ҳам, ҳаммаси бор. Урталарида пайдо бўлган сир, унинг шивирлашлари, юзларига келиб урилган нафаси — булар бари немисни тириклай қўйиб юборганман, кейин у огнемётчиларни бошлаб келган деб эътироф этишига йўл қўймади. Бу эътирофнинг энди кераги йўқ ва у ҳеч нарсани ўзгартира олмасди.

— Лейтенант, сен нима учун айбдорман деясан?

Степан Матвеевич шу вақтга қадар Плужниковга ёши ва тутган мавқеи тақоза этадиган соддалик билан камдан-кам мурожаат этарди. У доимо унинг командирлигини алоҳида таъкидлаб, уставда ёзилган қоида бўйича гаплашарди. Бугун эса устав йўқ, икки ёш ва оёғи чириётган ҳорғин мўйсафид бор эди, холос.

— Хўш, нима учун сен айбдорсан?

— Мен бу ерга келишим билан бахтсизлик бошланди. Христя хола ҳам, Волков ҳам, ҳатто анови... аблаҳ ҳам, ҳаммаси мен туфайли... Мен келгунча тинчгина яшаётган эдинглар-ку.

— Каламушлар ҳам тинч яшашади. Тинч турганимиз учун уларнинг кўпайиб кетганини кўрдингми? Айбдорни бошқа томондан қидиряпсан, лейтенант. Масалан мен, сендан миннатдорман. Агар сен бўлмаганингда, биронта ҳам немисни ўлдиролмаган бўлар-

дим. Мана ҳозир, назаримда ўлдиргандайман. Ўлдирдим шекилли, а? Холмск дарвозаси ёнида?

Холмск дарвозаси ёнида старшина ҳеч кимни ўлдирмаган эди: унинг бир марта кетма-кет отишга улгурган ўқларининг ҳаммаси осмонга кетганди. Лекин ана шу ўқларнинг биронтаси душманга теккан деб жуда ишонгиси келарди унинг, Плужников ҳам шу фикрни тасдиқлади:

— Менимча иккитасига теккан эди.

— Иккиталигини билмайман-у, аммо биттасининг қулагани аниқ. Ана шу биттаси учун раҳмат сенга, лейтенант. Демак, уларни ўлдириш менинг ҳам қўлимдан келади. Демак, бу ерда бекорга ўтирганим йўк...

Ўша куни улар казематларидан ташқарига чиқишмади. Немислардан қўрққанлари учун эмас, немислар ертўлага киргани журъат ҳам этиша олмасди, огнемётнинг оловли оқими қолдирган даҳшатни кўришга юраклари дов бермади ўша куни.

— Эртага борамиз,— деди старшина.— Қувватим эртага ҳам етади. Эҳ, Яновна, Яновна, ўша туйнукка бир оз кечикиб борсанг нима қиларди, а... Демак, улар Тересполь дарвозаси орқали қалъага киришади, шундайми?

— Ҳа, Тересполь дарвозаси орқали. Нима эди?

— Шундай. Билиб қўяй девдим-да.

Старшина Миррага кўз қирини ташлади ва жим бўлиб қолди. Сўнг унинг ёнига келиб қўлтиғидан олди ва скамейкага таклиф қилди.

— Мана бундай ўтир-чи.

Итоатгўйлик билан ўтирди Мирра. У куни бўйи Христа хола ва ўзининг ожизлиги ҳақида ўйлайвериб чарчаган эди.

— Сен менинг ёнимда ухлайсан.

Мирра шартта қаддини ростлади:

— Нега энди?

— Оббо сен-ей, чўчима, қизим,— Степан Матвеевич зўрма-зўраки илжайди.— Кекса одамман-ку, мен. Кексаман, бунинг устига бетобман. Яновнага ўхшаб, ёнингга келган каламушларни ҳайдаб ўтираман.

Мирра бошини қуйи эгди, ўгирилди, пешонасини унга тиради. Старшина уни қучди ва аста гапирди:

— Лейтенант ухлаганда икковимиз гаплашиб ҳам

олишимиз керак. Ҳадемай у билан ёлғиз ўзинг қола-сан. Жавоб қайтарма, нима деётганимни биламан.

Бу тўн ёстиқ вазифасини ўтаётган эски пахталик нимчани бошқа кўз ёшлари нам қилди. Старшина узоқ гапирди, Мирра йиғлай-йиғлай толиқиб ухлаб қолди. Степан Матвеевич ҳам қизнинг елкасидан қучганича тонгга яқин бир оз мудради.

Узоқ ётмади у: бир оз мудраб чарчоқни кетказган бўлди ва андак тиниққан бош билан бугун босиб ўтиши лозим бўлган йўлни бошидан оёғигача хотиржам ва пухта ўйлаб чиқди. Ҳамма нарса чуқур ўйланган ҳолда шубҳасиз, иккиланмай ҳал қилинган, ҳозир эса, айрим майда-чуйда жойларини аниқлаб олди, холос. Старшина Миррани уйғотиб юбормаслик учун аста ўрнидан турди ва гранаталарни олиб бир-бирига боғлай бошлади.

— Нимани портлатмоқчисиз? — старшина қилаётган ишни кўриб сўради Плужников.

— Топаман. — Степан Матвеевич ухлаб ётган қизга имо қилиб, аста гапирди. — Сен хафа қилма уни, Николай.

Плужниковнинг эти жунжикарди. У шинелга ўралиб ҳомуза тортиди.

— Тушунмаяпман.

— Хафа қилма, — қатъийлик билан такрорлади старшина. — У жуда ёш ҳали. Бунинг устига ногирон, тушуниш керак. Бир ўзини қолдирма: агар кетмоқчи бўлсанг, аввал у ҳақда ўйла. Қалъадан биргалашиб чиқиб кетинглар, бир ўзи қолса, хароб бўлади.

— Сиз-чи... Сиз нима қиласиз?

— Оёғим заҳарланган, Николай. Ҳозирча қувватим бор, оёғимни боса оламан, юқорига чиқиб олай. Ҳамон ўладиган бўлгандан кейин, ётиб қолгунча, отиб қолиш керак.

— Степан Матвеевич...

— Тамом, ўртоқ лейтенант, старшина урушиб бўлди. Энди сенинг буйруғинг ўтмайди, менинг буйруғим муҳимроқ ҳозир. Сенга сўнгги буйруғим шундай: қизни асра, ўзинг ҳам омон қол. Яша. Уларни доғда қолдир. Ҳаммамиз учун яша.

У ўрнидан туриб бир-бирига боғланган гранаталарни қўйнига тиқди ва шишган оёғини аранг судраб туйнук томон юрди. Плужников нималарнидир гапирди,

ишонтирмоқчи бўлди, аммо старшина унинг гапларини эшитмади: асосий гап айтилган эди. Туйнук оғзидаги гиштларни олиб ташлади у.

— Демак, улар қалъага Тересполь дарвозаси орқали киришади, дейсан-да, а? Хўп, алвидо, ўғлим. Яшанглар сизлар!

Шундай деди-ю, туйнукдан чиқди. Очилган туйнукдан сассиқ куюнди ҳиди кела бошлади.

— Салом, тонг.

Мирра ўрнидан туриб ўтирибди. У пахтали камзулга ўралиб олган. Плужников эса, туйнук ёнида индамай турарди.

— Нима сасияпти, а...

Мирра туйнукдан ўпирилган қора жойни кўрди-ю, индамай қолди. Плужников бирдан автоматини қўлига олди:

— Мен юқорига кетдим. Туйнукка яқин келма!

— Коля!

Бу мутлақо бошқача: саросимада қолган одамнинг ожизлик билан қичқирган овози эди. Плужников тўхтади:

— Старшина кетиб қолди. Гранаталарни олди-ю, кетди. Кетидан қувиб етаман.

— Қувиб етамин, — у шоша-пиша тимирскиланиб қолди. — Фақат биргалашиб.

— Қандай қилиб, сен... — дудуқланди Плужников.

— Оқсоқлигимни биламан, — аста гапирди Мирра. — Аммо бу туғма, нима ҳам қила олардим. Бу ерда бир ўзим қолгани қўрқаман. Жуда ҳам қўрқаман. Бир ўзим қола олмайман бу ерда, ўзим бир амаллаб чиқиб оламан.

— Кетдик.

У машъалани ёндирди ва икковлари казематдан чиқиб кетишди. Ҳаммаёқни қуюқ аччиқ тутун босиб ётганидан нафас олиш ниҳоятда оғир эди. Каламушлар куйган суяклар устида гужғон ўйнашарди. Христя холадан мана шулардан бошқа нарса қолмаган эди.

— Қарама, — деди Плужников. — Қайтиб келганимиздан кейин кўмиб қўяман.

Туйнукдаги гиштлар кечаги огнемёт алангасидан эриб кетган эди. Плужников аввал ўзи чиқди-да, у ёқ-

бу ёққа қараб, сўнг Миррага ёрдамлашди. Мирра туйнукдан чиқишга қийналар, қовушмас, эриб силлиқланган ғиштлардан оёғи тойиб кетарди. Плужников уни туйнукнинг оғзигача олиб келди-да, сўнг ҳар эҳтимолга қарши бир оз ушлаб турди ўша ерда.

— Тўхтаб тур бир оз.

У яна атрофни кўздан кечирди: қуёш ҳали чиқмаган, немислар билан учрашиш эҳтимолдан бир оз узоқроқ, гарчи шундай бўлса ҳам, таваккал қилишни истамади Плужников.

— Чиқавер.

Мирра бир оз ҳаяллаб қолди. Плужников уни шоширмоқчи бўлиб орқасига ўгирилган эди, оппоқ оқарган озғин чеҳрани, унга қўрқув ва ҳаяжон билан тикилиб турган катта-катта икки шахло кўзни кўрди. Кўрди-ю, лол қолди: Миррани у ёруғликда биринчи марта кўраётган эди.

— Буни қара, қандай экансан-а, сен!

Мирра кўзини ерга тикди, туйнукдан чиқиб ғишга ўтирди ва тиззаларини кўйлаги билан беркитди. У ҳам Плужниковга милтиллаган жинчироқ нурида эмас, ёруғликда биринчи марта, кўз қири билан, пардадек тўсилган узун киприкларини ўқтин-ўқтин кўтариб, ўғринча нигоҳ ташлаётган эди.

Тинчлик пайти бўлганда бошқа қизлар орасида балки уни сезмаган бўларди. Умуман Мирра кўзга ташланадиган қиз эмасди, фақат унинг катта-катта ғамгин кўзлари-ю, узун киприклари кўзга ташланарди. Аммо бу ерда ундан гўзалроқ кимса йўқ эди.

— Буни қара, қандай экансан-а, сен.

— Ҳа, шундайман,— аччиқланиб деди у.— Бундай қарама менга, илтимос. Агар қарсанг, туйнукка қайтиб кириб кетаман.

— Хўп, майли,— кулди у.— Мен қарамайман, фақат сен гапимга кирсанг бўлгани.

Плужников ярим ағанаган девор устига чиқиб қаради: остин-устун бўлиб кетган зим-зиё ҳовлида старшина ҳам, немислар ҳам кўринмасди.

— Бу ёққа кел.

Мирра ғиштларга қоқила-суқила унинг ёнига борди. У Мирранинг елкасидан қучоқлаб, бошини пастга эгди.

— Бошингни паст қил. Минорали дарвозани кўряпсанми? Ўша Тересполь дарвозаси.

— Виламан.

— Нима учундир старшина ўша дарвозани сўраганди мендан.

Мирра ҳеч нарса демади. Атрофга боқиб, таниш қалъани дам танир, дам танимасди. Комендатура биноси харобага айланибди, вайрон бўлган костел мудҳиш зимистонни эслатарди, атрофни тўлдириб ўсаётган каштанлардан қуруқ поялар қолибди. Бу ёруғ жаҳонда биронта тирик жон қолмагандек.

— Қандай даҳшат,— хўрсинди Мирра.— Ер остида турганингда, юқорида кимдир бор, кимдир тирикдек туюлар экан.

— Албатта бор,— деди у.— Омади юришиб тирик қолганлар фақат ўзимиз бўлмасак керак. Қаердадир, кимлардир бор, акс ҳолда отишма бўлмаган бўларди, кимлардир бор, мен уларни топаман.

— Топ, топа қол,— аста илтимос қилди у.— Топсанг яхши бўларди.

— Немислар,— деди у.— Ҳовлиқма, ўзингни бос. Бошингни кўтарма.

Тересполь дарвозасидан патруль чиқди, дарвоза қаъридан уч немис чиқиб келди ва бир оз тўхтаб тургач Холмск дарвозаси томон аста юриб кетди. Қаердандир анча узоқдан узук-юлуқ қўшиқ эшитилди: бамисоли бу қўшиқ эмас, бир гала одам бўкираётгандек эди. Қўшиқ борган сари яқинлашиб, дўпиллаган оёқ овозлари ҳам эшитила бошлади, маълум бўлдики, қўшиқ айтиб келаётган немис отряди ҳозир Тересполь дарвозасининг пештоқи остидан ўтади.

— Степан Матвеевич кўринмайди-ку?— ташвишланиб сўради Мирра.

Плужников жавоб бермади. Немис колоннасининг учи дарвозага кириб келди: улар қўшиқни баланд қичқирганча, уч қатордан бўлиб ўтишарди. Худди шу пайт юқоридан — шикастланган минора устидан қандайдир қора шарпа пастга ўзини отди. У ҳавода бир зум кўринди-ю, тўппа-тўғри кетаётган немислар устига тушди. Икки боғлам гранатанинг кучли портлаши тонгги сокинликни бузиб юборди.

— Ана Степан Матвеевич!— қичқирди Плужников.— Ана, кўрдингми, Мирра! Ана у!..

Улар кун бўйи казематда бир-бирларига лом-мим демасдан ўтиришди. У-бу деб гаплашиш у ёқда турсин, ер тагидан бир-бирлари билан иложи борича учрашиб қолмасликка ҳаракат қилишарди. Агар биттаси стол ёнига келиб қолса, иккинчиси, албатта, бурчакка бориб турарди, стол ёнига ўтиришадиган бўлишса, албатта иккаласи бир-бирларидан узоқроқ — бири столнинг у бошида, иккинчиси бу бошида ўтиришарди. Бир-бирига қарашга икковининг юраги дов бермас, айниқса қўллари қоронғиликда тасодифан учрашиб қолишдан қўрқишарди.

Старшина ҳалок бўлгач, Мирра ертўлага тушмайман деб туриб олди, Қичқирарди, бақирарди, йиғларди у, портлашдан бесаранжом бўлган немислар эса, харобаларни тити-пити қилишни яна бошлаб юборишди, ертўлаларга гранаталар улоқтириб, огнемётлардан олов пуркашди. Ҳовлига югуриб чиққан немислар ҳар томонга ўрмалаб кетишди, баъзилари ҳадемай улар ёнига келиб қолишлари мумкин, Мирра бўлса қичқирар, гиштларга ўзини урар, Плужников қанча уринса ҳам тинчпта олмасди уни. Шу пайт немисларнинг шовқин-сурони, оёқ товушлари, қуроолларнинг шарақ-шуруғини эшитаётгандек бўлди у ва Миррани даст кўтариб туйнук ёнига олиб келди.

— Қўйиб юбор,— у бирдан типирчилашни тўхтатди.— Қўйиб юбор деяпман. Эшитяпсанми?

— Йўқ.

Ниҳоятда енгил эди қиз, гарчи шундай бўлса ҳам, бу ихчам ва енгил юкдан унинг юраги бениҳоя қаттиқ ура бошладди. Қизнинг юзи унга жуда яқин турганидан юзига оқиб тушган кўз ёшларини кўрди, иссиқ нафасини сизди ва бағрига тортиб олишдан чўчиб, қўлини тик ушлаган ҳолда кўтариб кетди. Қиз эса унга тик қараб олган, унинг чуқур қора кўзларида Плужников тушунмайдиган қандайдир қўрқув бор эди.

— Қўйиб юбор,— яна бир марта астагина сўради у.— Илтимос қиламан.

Плужников туйнук ёнига борганда қўлдан туширди уни. Ҳақиқатан ҳам немисларнинг овози эшитилипти-

ми деб сўнгги бор яна у ёқ-бу ёққа қаради ва аста шивирлади:

— Туш.

Мирра тушишга уриниб бир оз ҳаяллади, қизнинг оёғи протез эканлиги, пастга сакраб тўша олмаслиги дарров унинг эсига тушди ва тўхтатди:

— Тўхта, аввал мен тушаман.

— Йўқ! — қўрқиб кетди қиз. — Йўқ, йўқ!

— Қўрқма, улгурамиз!

У туйнукдан сирғалиб кириб пастга сакради ва Миррани чақирди:

— Кел! Тезроқ!

Мирранинг оёғи гиштан сирғалиб пастга тушиб кетган эди, Плузников ушлаб қолди ва бир дақиқа бағрига босиб турди. Қиз юзини унинг елкасига босиб итоаткорона индамай турди, сўнг бирдан юлқиниб уни ўзидан итарди ва оёғини судраб йўлакдан юриб кетди. У бўлса ташқаридан келаётган шов-шувни эшитмоқчи бўлиб туйнук ёнида қолди, аммо ўз юрагининг гупиллаб уришидан бўлак овозни эшитмади. Казематга қайтиб келгандан кейин эса, гапиришга журъат этмади. Гапиришни ниҳоятда истарди у, аммо, таажжубки, нима учундир гапира олмас, кўзларини ҳам олиб қочарди. Бутун жаҳонда икковидан бўлак ҳеч ким йўқдек туюларди унга.

Ҳозир уни бир-бирига қарама-қарши ғалати ҳислар қамраб олганди. Христя хола ва Степан Матвеевич ҳалокатидан кейинги қайғу ва ёнидаги ҳилола, ожиз қиз туфайли пайдо бўлган нозик қувонч; немисларга нафрат ва қиз боланинг нотаниш, ғалати илиқ тафтини сезиш, душманни йўқ қилишга бўлган ўжар истак ва бошқа киши ҳаёти учун жавобгарлик масъулияти — булар бари бутун — яхлит ҳолда унинг қалбидан жой олган эди. У ҳеч қачон ўзини бундай кучли ва жасоратли ҳис этмаганди, аммо ҳозир фақат бир нарса унинг қўлидан келмасди: қўлини қиз болага теккизолмасди. Гарчи буни истаса ҳам иложи йўқ эди.

— Ол, е, — астагина гапирди Мирра.

Юқорида аллақачон қуёш ботган бўлса керак. Улар эса куни бўйи очдан-оչ индамай ўтиришди. Ниҳоят, Мирра егулик нарсаларни олди ва ўзи биринчи сўзни айтди. Шундай бўлса ҳам, икковлари столнинг икки чеккасида ўтириб овқатланишди.

— Сен ётиб дамингни ол. Мен ухламайман.
— Мен ҳам ухламайман,— шошиб деди Мирра.
— Нега?
— Ҳзим. Шундай.
— Каламушлардан қўрқасанми? Қўрқма, мен уларни ҳайдайман.
— Сен ҳар кеча уҳламасликка аҳд қилдингми? — хўрсинди Мирра.— Хавотир олма, мен энди ўрганиб қолдим.

— Эртага йўлни разведка қиламан-да, кейин сени шаҳарга олиб бориб қўяман.

— Ҳзинг-чи?

— Ҳзим яна қайтиб келаман. Бу ерда қурол, ўқдорилар бор, жанг қилиш мумкин.

— Жанг...— яна хўрсинди Мирра.— Бир ўзинг ҳаммага қарши-я? Бир ўзинг нима ҳам қила оласан?

— Ғалаба қиламан.

Плужников бу гапни тўсатдан, ўйламай гапирди ва худди шундай гапиргани учун таажжубланди. Сўнг ўжарлик билан такрорлади яна:

— Ғалаба қиламан. Чунки, агар инсон мағлуб бўлишни истамас экан, уни енгиш мумкин эмас. Ҳлдириш мумкин, аммо енгиш мумкин эмас, фашистлар эса, инсон эмас, демак мен уларни енгишим керак.

— Чалкашиб кетдинг-а!— қатъиятсизлик билан кулди Мирра ва шу ондаёқ жиддийлашди: ис босган, зимистон ва мудҳиш кезематдаги бу кулги ноўрин туюлди унга.

— Тўғри-да ахир, инсонни асло енгиш мумкин эмас,— салмоқланиб аста гапирди Плужников.— Мана, Степан Матвеевични енгишдими улар? Ёки Володька Денишчикни? Анови, ертўлада учратган фельдшерничи: эсингдами, мен сенга у ҳақда гапириб бергандим? Йўқ! Енгиша олмади. Улар ҳалок бўлишди, холос. Лекин мағлуб бўлганлари йўқ.

— Мана шунинг ўзи етарли-да.

— Йўқ, мен бошқа нарса ҳақида гапиряпман. Мана, Прижнюкни олайлик, уни тириклай ўлдиришди. Инсонни эса, жисмоний ўлдириш мумкин, аммо мағлуб этиш мумкин эмас. Инсон ўлимдан юқори туради, билдингми, юқори туради.

Плужников жим бўлиб қолди, бу гапларни унинг учун эмас, ўзгача учун мағрурланиб айтаётганини билар-

ди Мирра. Мағрурланар, айна вақтда чўчирди ҳам, чунки Плужников ўзи учун олиб қолган ягона йўл — бу ўлим эди. Бу нарсага ўзини самимият ва ҳаяжон билан ҳукм қилганига, қиз ва бу буйруққа бўйсунмаётганига амин бўлган. Мирра ўрнидан туриб унинг ёнига келди ва елкасидан қучоқлади. Шу дақиқаларда у билан бирга бўлгиси, тақдирига шерик бўлгиси келарди. У билан бирга бўлиш — унинг сочларини, елкасини силаш, деб тушунар эди Мирра.

Аммо Плужников тўсатдан уни ўзидан четлаштириб, столнинг нариги бошига борди ва бегона овоз билан гапирди:

— Эртага йўлни разведка қиламан, индинга эса, сен кетасан.

Лекин Мирра бу гапни ҳам эшитди, ҳам эшитмади. Унинг ичидан бир нарса узилиб кетгандек бўлди, чунки Плужников ўз гапи билан унинг майиб эканлигини, буни ҳамон эсдан чиқармаганлигини билдирди. Уни яна ёлғизлик даҳшати қамраб олди ва у скамейкага ўтириб ёш болалар сингари бошини қўлига қўйганча аччиқ-аччиқ йиғлади.

— Нима бўлди сенга? — таажжубланиб сўради Плужников. — Нега йиғлайсан?

— Тинч қўй мени, — энтикиб қаттиқ гапирди Мирра. — Мени шу ерда қолдиргин-да, ўзинг хоҳлаган жойингга кетавер. Раҳм қилма менга. Кераги йўқ!

У бир оз истиҳола билан қиз ёнига борди ва худди ёш болаларни эркалагандек, унинг бошини беўхшов силади.

— Тегма менга! — Мирра унинг қўлини силтаб ташлаб, бирдан ўрнидан туриб кетди. — Бу ерга тушиб қолганим учун айбдор эмасман-ку, мен! Тирик қолганим учун, оёғим оқсоқ бўлгани учун айбдорманми! Йўқ, айбдор эмасман. Раҳм қилма менга!

У Николайни итариб ташлаб ўз жойига борди ва кўрпага мук тушиб йиғлай бошлади. Плужников унинг тепасига бориб қандай ўксиб йиғлаётгани ва хўрсинаётганини бир оз эшитиб турди, сўнг старшинанинг камзулини олиб елкасига ташлаб қўйди. Мирра чўрт ўгирилиб камзулни улоқтириб ташлади, у яна ёпиб қўйди, Мирра яна улоқтириб ташлади, у яна бошқатдан ёпиб қўйди. Мирра камзулни бошқа улоқтирмади, мунгли хўрсиниб камзул остида гужанак бўлганча тинчлан-

ди. Плужников ўзича кулиб қўйди-да, стол ёнига келиб ўтирди. Баданига иссиқ югурган Мирранинг қандай нафас олаётганини бир оз эшитди ва чарм сумкадан унинг илтимосига кўра Степан Матвеевич чишиб берган қалъа схемасини олди. Схемани ёзиб қўйиб, эртага қилинадиган разведканинг маршрутларини яхшилаб ўрганди. Шу ўтиришда бошини столга қўйиб, ухлаб қолди.

— Мени кечирасан, — деди эрталаб Мирра.

— Нима учун?

— Ҳаммаси учун. Ҳўнграб йиғлаганим, маза-бемаза гапларни гапирганим учун. Энди бундай қилмайман.

— Қиласан, — кулди у. — Албатта, қиласан, чунки сен ҳали жуда кичкинасан.

Унинг овозидаги меҳрибонлик қизда ҳам унга нисбатан меҳр туйғусини уйғотди, қизнинг дардли юраги унга талпинди. Қиз уни эркаламоқчи бўлиб қўлини кўтарди-ю, аммо яна ўзини тутди, юзини ўгириб олди. Плужников ҳам қовоғини солиб ундан ўгирилди ва нари кетди. Мирранинг унга ҳам, ўзига ҳам раҳми келди, яна овоз чиқармасдан йиғлай бошлади.

Кечаги портлаш немисларни ҳаддан зиёд чўчитиб юбордими ёки бирон нарсага тайёргарлик кўришдими, ҳар қалай бугун бошқа кунларга қараганда кўпроқ ивирсиб юришди. Тересполь дарвозаси ёнида майдонни тозалаш ишлари авж олган, ҳар томонда патруллар, Плужников ўрганиб қолган асирлар эса кўринмас, овозлари ҳам эшитилмасди. Уч қуббали дарвоза ёнида ҳам нимадир қилишарди улар, ўша томондан мотор овозлари эшитилиб турарди. Плужников кўрғоннинг шимоли-ғарб томонига чиқиб қарашга аҳд қилди: Муховец дарёси орқали кўрғоннинг ташқи томонига чиқиб кетиш йўлини аниқламоқчи эди у.

Плужников жуда эҳтиёткорлик билан, яланглик ва очик жойлардан ўзини панага олиб ўтар, чунки унинг таваккал қилишга имконияти ҳам, ҳаққи ҳам йўқ эди. Гарчи патруль кўринмаса ҳам, баъзи жойлардан ҳатто эмаклаб ўтди у. Душман билан отишишни ва у ёқдан бу ёққа югуришни истамасди у бугун, унинг нияти — кечаси қалъадан бир амаллаб чиқиб кетадиган йўл таскиш, сўнг биринчи учраган ўз одамларимизга қизни топиб қайтиш эди.

Бу нарсани унга васият қилган старшина ҳақ эка-

нини жуда яхши англарди Плужников. Ана шуни англагани учун ҳам имконияти борича бу ишни амалга оширишга ҳаракат қилар, ўзи эса, қиз кетгач остинустун бўлиб ётган қалъада ёлғиз қолишнини ўйлаб юраги алланечук бўлар, ҳатто қўрқарди. Гражданча кийим топиб, Мирра билан ўзи ҳам кетиши мумкин, албатта. Қалъадан чиққач, бир амаллаб ўрмонга етиб олади, ўрмонда ўз қисмларидан ажраб қолган жангчилар ва Қизил Армия командирларининг бўлишлари турган гап. Бу нарса қочоқликка ҳам, буйруққа ҳоинлик қилишга ҳам кирмайди: у ҳеч қайси рўйхатда йўқ, эркин одам. Худди мана шу эркинлик кўп масалаларни мустақил ҳал этишга, ҳарбий нуқтаи назардан мақсадга мувофиқ йўлни танлашга мажбур этарди уни. Ҳарбий нуқтаи назардан эса, унинг қалъада қолгани маъқул, чунки бу ерда ўқ-дори ҳам, ейишга овқат ҳам, яширинадиган жой ҳам бор. Нотаниш ўрмонда уёқдан бу ёққа югуриб юриш ўрнига бу ерда жанг қилиши мумкин.

Ниҳоят у ертўлага етиб олди ва Муховец дарёси буриладиган жойни мўлжаллаб кета бошлади. Уч қуббали дарвоза ёнида тракторларини тариллатиб ишлаётган немислар уни кўра олмасдилар, шунинг учун ҳам у дарё бўйига боришга, иложи бўлса, унинг нариги бетига ўтишга аҳд қилганди. Ҳозир у мана шу ният билан туйнук ва тешиклардан тушаётган нур баралла ёритиб тургани учун ертўладан кетиб борапти.

— Тўхта!

Плужников жойида қотиб қолди. Овоз шунчалик шиддат билан янградик, буйруқ соф рус тилида айтилганини ҳам фаҳмлай олмади. У ҳали нима гаплигини фаҳмлаб улгурмаган ҳам эдики, кўкрагига автомат стволининг учи тиралди:

— Ташла қуролни.

— Йигитлар...— ҳаяжондан энтикиб кетди Плужников.— Йигитлар, ўзимизникилар, азизларим...

— Биз-ку азизлармиз-а, ўзинг кимсан?

— Мен ўзимизникиларданман, ўзимизники! Лейтенант Плужниковман...

Улар уни ёруғликдан ўтиб қоронғиликка эндигина кирган пайтида тўхтатишди, шу боисдан ҳам қаршисидаги шарпадан бўлак нарсани кўрмади у. Орқа томонда — туйнукда яна кимдир турарди, Плужников уни мутлақо кўрмаса ҳам, одам борлигини яққол сезарди.

— Лейтенант дейсанми? Қани, ёруғроққа чиққинчи, лейтенант.

— Чиқаман, чиқаман!— хурсанд бўлиб гапирди Плужников.— Сизлар неча кишисизлар, йигитлар?

— Ҳозир санаб кўрамиз.

Улар икки киши эди: соч-соқоллари ўсиб кетган, эгниларида увадаси чиққан пахталик. Ўзларини таништиришди:

— Сержант Небогатов.

— Ефрейтор Климков.

— Режалар қандай, лейтенант?— қисқа танишувдан сўнг сўради Небогатов.— Бизнинг планимиз — Беловежск ўрмонларига ёриб ўтиш. Аллақачон кетардикку, ўқ-доримиз йўқ. Мен сени шундай... йўлини қилиб тўхтатдим.

— Ҳар эҳтимолга қарши мен унинг орқасидан шай бўлиб турдим,— мийиғида кулиб қўйди Климков.— Қўлимда гитлерчилардан ўлжа олинган пичоқ бор эди.

Унинг қайиш белбоғида қора чарм қинли немис ханжари осилиб турарди.

— Биргалашиб ёриб ўтамиз.— Ўз одамларини учратгандан хурсанд бўлган Плужников қалъада қолиб охиригача жанг қилиш ҳақидаги режасини дарров унутди.— Ўқ-доридан йигитлар, хотиржам бўлинглар, етарлича бор. Тамадди қилгани консерва ҳам топилади.

— Консерва дейсанми?— Ишонмай қайта сўради ефрейтор.— Ишинг жойида-ку, лейтенант.

— Аввал консервага бошла,— илжайиб деди сержант Небогатов.— Охирги марта қачон овқатланганимиз эсимда ҳам йўқ. Нима дуч келса каламушга ўхшаб ғажиб юрибмиз.

Плужников уларни яқин йўл билан ўз ертўласи томон бошлади. Унча-мунча одам сезмайдиган туйнукни кўрсатди, огнемёт ҳужуми ва Христа холанинг ҳалок бўлгани ҳақида сўзлаб берди. Улар ёнига огнемётчиларни бошлаб келган немис ҳақида гапириб ўтирмади: асирни нима учун қўйиб юборганини бу дарғазаб, очлик ва ҳорғинликдан қорайиб кетган кишиларга гапириш бефойда эди.

— Мирра!— ертўладан туриб қичқирди Плужников.— Мирра, бу биз, қўрқма!

— Мирраси ким бўлди яна?— ҳушёрланди сержант.

У казематга биринчи бўлиб кирди ва Плужников билан ефрейтор ҳали кириб улгурмаеданоқ таажжубланиб қичқирди:

— Миррочка, наҳотки сен бўлсанг? Кўзларимга ишонгим келмаяпти!

— Небогатов?..— ҳайратланди Мирра.— Толя Небогатов? Тирикмисан?

— Улаксаман, Мирра!— кулди сержант.— Қуриб, қоқ бўлиб қолганман.

Қувончдан кўзлари чақнаб кетган Мирра, яшириб қўйгани-ю, топган-тутганларининг ҳаммасини келтириб стол устига қўя бошлади. Плужников уларга ҳамма нарсани бирдан ейишни тақиқламоқчи бўлган эди, сержант, меъерини биламиз деб ишонтирди уни. Небогатов жуда очилиб, Миррага ҳазил-мўтоиба гаплар гапирар бошлади, ефрейтор эса индамас, ер остидан қарарди қизга. Унинг қарашлари дўстона эмаслигини пайқади Плужников.

— Мен сенга айтсам, сен бу ерда жуда шоҳона яшаётган экансан, лейтенант.

Плужниковга бу гап ёқмади. Ефрейтор бир оз индамай турди-да, Мирра стол ёнидан нари кетиши билан қовоғини уюб сўради:

— Нима, у ҳам биз билан кетадими?

— Албатта кетади!— деб хитоб қилди Плужников.— У жуда жасур, яхши қиз. Фақат каламушлардан қўрққани ёмон.

Аmmo Климков гапни ҳазилга буриб юбормоқчи эмасди. У Небогатов билан кўз уриштириб олди, Плужников тушундики, улар ўртасидаги муносабатда ҳарбий унвон роль ўйнамайди.

— У оқсоқ.

— Нима қилибди? Жуда унчалик айтадиган...

Плужников дудуқланиб қолди. Мирранинг оқсоқлигини инкор этиш бефойда, агар борди-ю, Мирра мутлақо соғ бўлганда ҳам, бу хўмрайган ефрейтор уни бирга олиб кетишга рози бўлмасди: буни дарров фаҳмлади Плужников.

— Мен ўзим уни биринчи учраган уйлардан бирига олиб бориб қўймоқчи эдим.

— Биринчи ўққа дегин!— дағаллик билан чўрт кес-

ди Климов.— Уй қолдими ҳозир, қаерда уй бўлса, ўша ерда немислар. Биз кетганимизда ҳам уйларни узоқроқдан айланиб ўтишимиз керак, бўлмасам ҳарбий форма дарров кўзга ташланади.

— Жуда ғалати гап бўлди-ку! Ахир унинг бир ўзини ташлаб кета олмаймиз-ку, тўғрими?

— Ўзи кетсин. Лекин фақат биз кетгандан кейин, бўлмасам биринчи сўроқ, биринчи қийноқ пайтидаёқ сотиб қўяди. Нега индамайсан, сержант?

— Бирга олиб кетиш мумкин эмас,— зўрма-зўраки гапирди Небогатов.

— Ташлаб кетиш-чи? Ташлаб кетиш мумкинми? Мен сендан сўраяпман, сержант?

Бўш ертўлада овоз жаранглаб узоқ-узоқларга кетар, шунинг учун ҳам Мирра уларнинг ҳар бир сўзини аниқ эшитиб турарди. Бунинг устига улар ўзларини тута олмай қаттиқ бақиришар, гўё ҳозир унинг тақдир эмас, бошқа бир муҳим масалани ҳал қилишаётгандек эди.

Улар ташлаб кетгач, ёлғиз ўзи қолишини ўйлаб Мирранинг юраги алланечук бўлаётган бўлса ҳам, ammo ҳозир асосий нарса унинг ўз тақдир эмасди. Бундай даҳшатли ҳолдан қатъий назар, унинг учун энг асосий нарса — улар келтираётган далилга Плужниковнинг нима деб жавоб қайтариши эди. Мирра казематнинг қоронғи бурчагида гужанак бўлиб ўтириб олган, унинг атрофида шовқиндан ҳам, одамлардан ҳам қўрқмайдиган бўлиб қолган каламушлар гужгон ўйнашарди. Мирра ҳозир фақат унинг овозини эшитар ва унинг сўзларига эътибор қилар, чунки Плужниковни ҳам ўз домига тортаётган сотқинлик унинг ўз тақдирига нисбатан даҳшатлироқ эди.

— Ўзинг ўйлаб кўр ахир, лейтенант, бу ортқча ташвиш-ку бизга? — аста гапирди Небогатов.— Ташқарига чиқиб олганимиздан кейин у ёғи шир дала, икки километрча эмаклаб кетишга тўғри келади. Эмаклай оладими у?

— Оқсоқ оёқ билан-а? — қўшиб қўйди ефрейтор.

— Нима деяпсизлар-а! — ғазабини зўрага босиб, баланд овоз билан гапирди Плужников.— Ўзингиз, фақат ўзингиз ҳақингизда гапирасиз! Фақат ўз жонингизни ўйлаяпсиз! У ҳақда-чи? У ҳақда ўйлаш хаёлингизга келадими, йўқми?

— Уйлаган, ўйламаганда...

— Йўқ, ўйлашимиз керак! Уйлашга мажбурмиз!

— Биронта уйнинг яқинига бора олмайсан, — хўрсиниб гапирди сержант. — Яқинлашиш мумкин эмас, билдингми? Биз ҳаракат қилиб кўрдик-ку, ахир, кечакундуз баббаравар ҳамма жойга соқчи, патрул қўйиб ташлашган. Қалъанинг тўрт томонини ҳалқадек ўраб туришибди, ким кўринса ё тутиб олишяпти, ёки ўша жойнинг ўзидаёқ отиб ташлашяпти. Сен бўлса ўйлаш керак дейсан.

— Биз — Қизил Армиямиз, — аста гапирди Плужников. — Тушунасизларми буни, Қизил Армия!

— Қизил Армия! — ...ефрейтор заҳархандалик билан қаттиқ кулди. — Бир йўла комсомолни ҳам эслай қол энди, лейтенант!

— Мен уни унутганим йўқ! — қичқирди Плужников. — Билетим мана — қалбимда! Мен уни ҳаётим — жоним билан бирга қўшиб бераман! Фақат жоним билан бирга!

— Сен айтган Қизил Армия йўқ энди! — Климқоз овозининг борича бақирган эди, стол устида ёниб турган жинчиروқнинг нозик алангаси чайқалиб кетди. — Қизил Армия ҳам йўқ, комсомол ҳам йўқ! Йўқ!

— Учир овозингни!

Бирдан жимжит бўлиб қолди. Небогатов мийғида кулди:

— Қўмондонлик қиялсанми?

— Қўмондонлик эмас, унвоним сизларникидан катта бўлгани учун буйруқ қиялман, — ўзини босиб, аста гапирди Плужников. — Буюраман: атрофни разведка қилиб, шаҳарга кетиш имконияти топилсин ва қиз олиб бориб қўйилсин. Ана ундан кейин ўз жонимиз ҳақида ўйлайверамиз.

— Гап шундай, дегин? — илжайишда давом этиб сўради Небогатов. — Борди-ю, буйруғингга бўйсунмасак-чи? Шикоят қилсанми? Устимиздан рапорт ёзсанми?

— Шошмай тур, Толя, — унинг гапини бўлди Климков. — Жанжаллашиш — ғирт аҳмоқлик-ку: бир-биримизга керак бўламиз ҳали.

— Биз жанжаллашаётганимиз йўқ...

— Энг биринчи галдаги вазифа шу: Миррани ша-

ҳарга жўнатиш. Қолган гапларни кейин гаплашавера-миз.

— Кимлигингни сира била олмаяпман: жинними-сан ё контузия бўлганмисан?

— Ўзингни бос, Толя!— Ефрейтор столнинг нариги томонидан эгилиб гапира бошлади.— Менга қара, лейтенант, бу мажруҳ, маймоқ оёқни нима қиласан? Дурустроқ қиз бўлганда ҳам майли эди, олиб кетсанг арзирди. Энди шу маймоқни деб...

Унинг жун босиб кетган башараси Плужниковнинг шундайгина ёнида турарди. Қулочини кенг чўзмай, унинг башарасига бир туширди Плужников. Ефрейтор орқага тисланди-ю, шу заҳотиёқ ханжар сопига қўл югуртирди. Плужников автоматини ола солиб, затвор-ни шарақлатди:

— Столга! Столга қўй қўлинггни!

Ефрейтор ханжардан аста қўлини бўшатиб, столга ўтирди ва чандир қўлини олдинга чўзди. Уларнинг автоматиди ўқ йўқлиги Плужниковга маълум, аммо улар икки киши, у бўлса бир ўзи.

— Аблаҳ,— оғир нафас олиб гапирди Климков.— Палид одам экансан, лейтенант... Жононинг билан ертўлага тушиб олиб уруш тугашини кутяпсанми?

— Қани, туйнукдан битта-битта чиқинглар-чи,— қатъий буюрди Плужников.— Огоҳлантириб қўяй: мен ҳазилни ёмон кўраман, автоматим ўқланган.

Автомат стволини чиқиш томондаги харобага қаратиб тепкини босди. Ўқ овозидан каземат ичи умбурлаб кетди. Небогатов билан Климков ўринларидан туришди.

— Биз қуролсиз кета олмаймиз,— аста гапирди Небогатов.

— Олинглар автоматингларни.— Улар индамай ўқи йўқ ППШларни қўлга олишди. Климков туйнук ёнига биринчи келди-ю, турган жойида бир оз депсиниб олди, нимадир айтмоқчи бўлди-ю, айта олмади ва казематдан чиқиб кетди.

— Юқорига чиқадиган йўл — ўнг томонда, йўлакнинг охирида,— деди Плужников сержантга.

Сержант индамай бош чайқади. У шундоққина туйнук ёнида турган бўлса ҳам, чиқишга шошилмасди.

— Нега тўхтаб қолдинг? Гапимиз тамом бўлган.

— Сен ўқ ваъда қилган эдинг, лейтенант. Ўқ берсанг, шу бугун тундаёқ қалъадан чиқиб кетар эдик.

Лом-мим демади Плужников.

— Йўқ дема, лейтенант,— ялиниб гапирди Небогатов.— Ўқсиз биз ҳалок бўламиз.

Плужников қоронгиликка кирди-ю, очилмаган ўқ яшикни оёғи билан суриб сержант ёнига келтирди. Ғишт полга ишқаланган темир, кишининг ғашига тегадиган даражада ғичирлади.

— Раҳмат,— яшикни кўтарди Небогатов.— Сенга сўз бераман, шу бугун тундаёқ қалъадан чиқиб кетамиз. Лекин шуни айтиб қўяй, лейтенант, сен барибир аҳмоқсан...

Шу гапни айтди-ю, туйнукка шўнғиди.

Плужников автомат предохранителини беихтиёр тушириб, одатдаги жойига — туйнук ёнига тираб қўйди ва стол ёнига келиб скамейкага ҳорғин ўтирди. Климов ва Небогатов ертўлада автоматларини ўқлаб олиб казематга бостириб келадилар деган фикр хаёлига мутлақо келмаса ҳам, аммо нима учундир кўнгли ғаш эди. Кутилмаган учрашув туфайли яқиндагина содир бўлган қувонч ўрнини нохуш ўкинч эгаллаши Плужниковни анча гангитиб қўйди. Гўё ўша иккови ундаги бўлган ишончининг бир қисмини юлиб олиб кетгандек ва бу йўқотиш унга анча сезиларли таъсир этиб, аламли дарддек азоб берарди. Қалбдаги ғазаб йўқолиб, қандайдир ноаниқ, зирқираган оғриқ қолган эди юракда.

Кимдир шиддатли хўрсинди. Бошини кўтариб қараган эди, ёнида Мирра турганини кўрди у.

— Кетишди,— хўрсинди у.— Мен уларга ўқ бердим. Бугун тунда қалъадан чиқиб кетишмоқчи.

— Мен тиз чўка олмайман,— қандайдир чўзиқ ва қалтироқ овоз билан гапирди тўсатдан Мирра.— Тиз чўка олмайман мен, иложим йўқ, чунки оёғим протез. Лекин барибир қаршингда тиз чўкаман, таъзим қиламан сенга...

Мирранинг ўпкаси тўлиб томоғига тикилди, овоз чиқара олмай жим бўлиб қолди. Унинг ёнида индамай турар, икки қўлини кўкрагига қаттиқ босганича титраётган лабларини тишлар, юзларидан эса ёш юмалаб тушарди. Плужников унинг кўз ёшларини артмоқчи бўлиб қўл чўзган эди, қўлни маҳкам ушлаганича, жаза-

вага тушиб кетма-кет ўпа бошлади Мирра. Қўрқиб кетган Плузников қўлини тортиб олмоқчи эди, Мирра икки қўли билан кўкрагига қаттиқ қисиб қўйиб юбормади. Бундан анча аввал ҳам ертўлада Плузниковнинг пистолет тутган қўлини худди ҳозиргидек қўйиб юбормаган эди.

— Мен қўрқиб кетдим, шундай қўрқдимки.

— Мени улар билан кетади деб қўрқдингми?

— Йўқ, бу унча даҳшатли эмас. Мен сени — мен ўйлаган одам бўлиб чиқмайсанми деб қўрққан эдим.

— Қандай сен ўйлаган?

— Мен севган одам. Гапирма, илтимос қиламан, гапирмай тур! Мен ўзимнинг қандайлигимни биламан ва уни бир зум ҳам унутмайман. Умр бўйи менга ҳамма — катталар ҳам, кичиклар ҳам раҳм қилиб келган. Раҳм қилганда, биласанми нима бўлади? Гўё ёнларидегининг ярмини менга бергандек бўлишади. Сенчи, сен мени деб қолдинг бу ерда, уларни ҳайдаб юбординг-у, мени ташлаб кетмадинг, уларнинг айтганини қилиб, немислар томонга юбормадинг мени! Ҳаммасини, ҳар бир сўзни эшитдим мен!

Мирра унинг қўлларини кўкрагига қаттиқ босганича йиғлар, безгак тутган одамдек титраб гапирар ва яна гапирарди. Унинг учун ҳамма нарса бирдан чиппакка чиққандек бўлди: ҳар нарсадан хавфсирайдиган қўрқоқлик ҳам, тортинчоқлик ва уятчанлик ҳам. Алангали миннатдорчилик ҳисси гўё кишанларни эритиб юборгандек бўлди, самимий севги туйғуси ва назокат эса, ҳамма нарсани унутишга мажбур қилди уни. Шунинг учун ҳам у, ҳеч нарсани ўйламай, ҳеч нарсага умид қилмай қалбида борини тўкиб сола бошлади.

— Мен умрим бино бўлиб кимнидир севишни орзу ҳам қилмаган эдим! Чунки болалигимдан бошлаб менга доимо фақат бир нарсани таъкидлашарди: сен — майибсан, бахтсизсан, бошқа қизларга ўхшамайсан. Ҳатто ўз туққан онам ҳам шуни айтгани-айтган эди. Мана шунга кўниксин, ортиқ азобланмасин деб ўйларди балки. Шундай бўлди, ана шу гапларга кўникиб, ортиқ изтироб чекмадим мен. Шунинг учун бўлса керак, қизлар билан дўстлашмадим, фақат ўғил болалар билан дўстлашдим, чунки қизлар доимо севгимуҳаббатдан гапиришади, орзу қилишади, қандайдир

режалар тузишади. Мен-чи, мен, нимани ҳам гапирман, нимани ҳам орзу қиламан? Балки ҳозир мен мутлақо бўлмағур гапларни гапирётгандирман, лекин сен буни яхши тушунасан, тўғрими? Мен гапирмасдан тура олмайман ҳозир, чунки, агар мен гапирмасам, сен гапира бошлайсан, севги изҳор этишга топган вақтини қара деб куласан мендан. Вақтнинг шундай бўлганига биз айбдор эмасмиз-ку ахир? Биласанми, Коля, жим туришдан қўрқаман мен, лекин билсанг, гапиришга мадорим йўқ, мадорим йўғ-у, гапиряпман, чунки жимликдан, сен бирон нарса дейишингдан қўрқаман...

Плужников уни бағрига босиб, шишиб кетган титроқ лабларидан авайлаб ўпди. Қизнинг лаблари қон эди.

— Улар сени аврашаётганда қичқириб юбормаслик учун лабимни тишлаб турган эдм.

— Оғридимми?

— Мени ҳеч ким ҳеч қачон ўпмаган эди. Юқорида уруш кетяпти, мен бўлса шундай бахтли, шундай бахтлиманки, севинчимдан юрагим ёрилиб кетай деяпти.— Мирра унинг бағрига бошини қўйиб, аста, деярли овоз чиқармай сўзларди.— Сен энди туни бўйи стол ёнида ўтириб чиқма, хўпми? Ётиб дамингни ол, мен ёнингда ўтириб туни бўйи каламушларни ҳайдайман, туни бўйи, қанча яшаш насиб этган бўлса бутун ҳаётим бўйи, Коля...

2

Улар энди тўхтовсиз гаплашишса ҳам гаплари тугамасди. Пахтали камзул ва шинелга ўралиб ёнма-ён ётишар, бир-бирларининг ҳароратлари билан исинишар, юраклари ҳам бараварига гоҳ гурсиллаб, гоҳ ҳорғин урарди.

— Синглинг сенга ўхшайдими?

— Ўхшамаса керак. Ойимга ўхшайди, мен эса дадамга ўхшайман.

— Демак, даданг жуда чиройли одам бўлган экан. Айни муддао.

— Нима учун?

— Чунки, иқболи баланд невара бобосига ўхшаган бўлади.

— Ўша иқболи баланд қиз бўлса-чи?

— У ҳам бобосига ўхшаган бўлади. Сен менга айт-чи... фақат тўғриси айт, эшитяпсанми? Тўғриси.

— Жудаям тўғрисини айтайми?

— Жудаям тўғрисини.

Унинг устини яхшилаб ёпиб қўйишга овора бўлиб, бир оз жим қолди Мирра.

— Ойинг мени кўрганда хафа бўладими, йўқми?

Бу гапни паст овоз билан, юраги дов бермай гапирганидан Плужников англадики, саволнинг жавоби унинг учун жуда муҳим эди. Қизни бағрига маҳкам босиб жавоб берди у:

— Ойим сени жонидан ҳам яхши кўради.

— Сен рост гапираман деб ваъда бергансан.

— Ростини айтяпман. Икковлари ҳам сени жуда жуда яхши кўришади. Ойим ҳам, синглим ҳам.

— Балки, Москвада менга ҳақиқий протез ясаб беришар. Шундай бўлса рақс тушишни ҳам ўрганар эдим.

— Москвада сени энг зўр врачларга кўрсатамиз, балки...

— Фойдаси йўқ, энг зўри бўлганда ҳам фақат протез ясаб бериши мумкин.

— Протез бўлганда ҳам энг яхшисини тайёрлатамиз; юрганингда ҳеч ким сени оёғи протез экан деб ўйламайди.

— Сен жуда озгинсан, — соқоли ўсган юзларидан майин силади у. — Биласанми, Москвага бирдан кетмаймиз, аввал Брестда бир оз турамиз, ойим сени парваришлаб бир оз семиртирадилар. Мен эса, сабзига тўйдираман сени.

— Нима мен қуёнмидимки сабзига тўйдираман.

— Сабзи — жуда фойдали нарса, чунки унда, ойимнинг айтишларига қараганда, темир моддаси жуда кўп бўлар экан. Озгина семирганингдан кейин Москвага кетамиз. Қизил Майдонни, Кремлни, Мавзолейни томоша қиламан.

— Метрони-чи?

— Метрони ҳам. Ундан кейин, албатта, театрларга ҳам борамиз. Мен ҳали бирон марта ҳақиқий театрни кўрмаганман. Бизга Минскдан театр келиб турарди, лекин барибир театрни ўз биносида кўрмагандан кейин у ҳақиқий театр эмас-да, тўғрими?

— Албатта. Биз театрларнинг ҳаммасини Москвада кўрамиз-да, сўнг жўнаб кетамиз.

— Брестгами?

— Қаерга юборишса, ўша ерга кетамиз. Эринг Қизил Армиянинг кадр камандири эканини унутдингми?

— Эрим...— хурсанд бўлиб астагина кулди у.— Худди туш кўраётганга ўхшайман. Қучоқла мени, эржоним, қаттиқ-қаттиқ қучоқла.

Улар учун ҳозир гўё уруш ҳам бўлмаётгандек, бу жой ерости ҳам эмас, каламушлар ҳам, қоронғилик ҳам йўқ. Фақат икковлари-ю, ер ва осмон бор, холос.

— Сен, қачон бўлмасин, лайлакларни кўрганми-сан?

— Лайлакларни? Қандай лайлакларни?

— Айтишларича, улар оппоқ бўлар экан.

— Билмадим. Шаҳарда сира ҳам кўрмаганман, ўзим эса, шаҳардан бошқа жойга бормаганман. Нега тўсатдан улар ҳақида сўраб қолдинг?

— Ўзим, шундай. Эсимга тушиб кетди.

— Совқотмадингми?

— Йўқ. Сен-чи?

— Йўқ. Мен ҳам совқотмадим. Биласанми, нима учун сўраяпман? Ўша охирги тунда Степан Матвеевич сени қотиб қолган деб айтган эди менга.

— Қандай қилиб қотиб қоламан?

— Бехос бошланган уруш ва қайғу-ҳасратдан қонинг қотиб қолган бўлса керак-да... Степан Матвеевич айтдики, ўшанда, баъзи эркаклар қаттиқ ҳаяжонланганларида томирларидаги қонлари қотиб қолади, бундай пайтда уларга фақат аёллар ёрдам бера оладилар, ўз ҳароратлари билан уларни иситадилар деган эди. Мен ҳам аёл бўлиб ўз ҳароратим билан кимнидир исита олишим хаёлимга келмабди ўшанда... Оз бўлса ҳам ҳароратим исита олдимми сени?

— Ҳароратинг тафтидан эриб кетаманми деб қўрқяпман.

— Ҳазиллашяпсан.

— Йўқ. мен тўғриси айтяпман: ёнингда туриб эриб кетишдан қўрқяпман. Юқорида, бизнинг қалъамиз устида бўлса фашистлар юришибди. Биласанми, улар нимадир қилишмоқчи: Тересполь дарвозаси ёнидаги майдонни тозалашяпти. Ҳозир турганимиздан кейин, мен юқорига чиқиб қарайман.

— Коля, кераги йўқ, азизим. Яна бир кун, фақат бир кун сендан хавотир олмай яшашга имкон бер менга.

— Йўқ, Миррочка, шундай қилишим керак, бўлмасам улар ўзларини худди қалъанинг хўжайинларидек ҳис қилишади.

— Демак, мен яна минутлар, секундларни санаб юрагимни ҳовучлаб, қайтасанми ё...

— Қайтаман. Фараз қилки, мен ишга кетяпман. Эрлар ишга кетишади-ку одатда, тўғрими? Ана шунга ўхшаб мен ҳам ишга кетяпман. Лекин менинг ишим ўзинг билганингдек, мана шунақа.

Плужников ҳали юқорига кўтарилмай туриб двигателнинг гуриллаган овозини эшитди ва ер титраётганини сизди: тракторлар Тересполь дарвозаси ёнига йирик калибрли қалъа тўпларини судраб келишадиган эди. Теварак-атрофда ивирсиб айлашиб юрган немислар кўп бўлгани учун, таваккал қилмай, орқасига қайтмоқчи бўлди Плужников. Аммо улар ўз ишлари билан банд бўлганлари учун, Плужников олисдаги харобалар томон аста юриб кетди. Ўша томонларда ёлғиз-ярим патрулни учратиш мумкин, ундан ортиқчасига умид боғламаса ҳам бўлади ҳозир:

Ўтган сафар у муюлиш ортидаги Муховец дарёси соҳили билан қизилқани учун чапроқ томондан юрган эди. Ҳозир эса Миррадан ажралиш ҳақида ўйламасди ҳам. Ундан айрилиш ҳақида ўйлашнинг ўзи даҳшатли эди. Шу боисдан ҳам у, ўнг томондаги, уч аркли дарвозага олиб чиқадиган ертўлага бурилди. Ўша ерда немислар у ёқдан бу ёққа бориб-келиб туришарди, чна ўша жойда қалъанинг ҳақиқий хўжайини кимлигини уларга кўрсатиб қўйиш мумкин.

Ҳозир у, Небогатов автоматини унинг кўкрагига тираган пайтдагига қараганда анча эҳтиётлик билан кетарди. Немислар билан рўбарў келиб қолишдан қўрқмас, аммо оёқ товушини эшитиб ёки бўлмасам тирқишларидан кўриб қолишмасин деб оҳиста ҳаракат қиларди у. Очиқ жойлардан югуриб ўтар, қоронғи туйнуклар ёнида узоқ тўхтаб атрофга қулоқ соларди.

Мана шундай қоронғи туйнукларнинг бирида у, шапиллаб келаётган товушни эшитиб қолди. Кимдир у томон, кекса одамдек оёғини судраб, чиқаётган товушга ҳам эътибор қилмай салмоқлаб қадам ташлаб келарди. Плужников автомат предохранителини овоз чиқармай аста туширди ва сон-саноқсиз тешик-тирқишлардан тушаётган нур баралла ёритиб турган ер ў-

ладан ҳеч нарсага парво қилмай келаётган одам кимлигини билмоқчи бўлиб кутиб турди. Орадан кўп ўтмай жуда яқин жойдан оғир хўрсиниш ва ташвишли овоз эшитилди:

— Совқотдим. Совқотдим.

Соф рус тилида айтилган бу сўз ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмади. Плужников у томон энди қадам ташламоқчи бўлган эди, улгуролмай қолди. Номаълум шахс аянчли овоз билан маъносиз, узуқ-юлуқ қўшиқ бошлади:

Васька — саман той,
Шурка — бурун той,
Ванька — тўриқ той,
Сенька — қоратўриқ...

Плужников турган жойида қотиб қолди. Қандай даҳшат ва умидсиз зулмат сезиларди бу қўшиқда. Номаълум шахс бўлса, аянчли овози билан қайта-қайта такрорларди.

Васька — саман той,
Шурка — бурун той,
Ванька — тўриқ той,
Сенька — қоратўриқ...

Қулаган ғиштларнинг шарақа-шуруқи, хириллаган нафас эшитилди ва номаълум қўшиқчи муюлишдан ўтиб нур тушиб турган жойга — Плужниковнинг ёнгинасига келиб қолди. Плужников дарров таниди уни, ғишт кукунидан қизғиш тусга кирган сочлари башарасини тўсиб турган бўлса ҳам таниди. Таниди ва у томон қадам ташлади:

— Волков? Вася Волков?

Волков лом-мим демасди. Маъносиз кўзларини аяқовга ўхшаб тикиб, турган жойида гандиракларди.

— Волков, кўзингни очсанг-чи! Бу мен, Плужниковман! Лейтенант Плужников!

Шурка — бурун той,

— Вася, бу менман, менман-ку, ахир!

Васька — саман той.

— Кўзингни оча қолсанг-чи, Волков, оч кўзингни!— Плужников унинг ёқасидан ушлаб тебратди.— Бу менман, мен, лейтенант Плужников, сенинг командирингман!

Волковнинг маъносиз кўзларида бир зум ниманидир фаҳмлаш учқуни йилтирагандек бўлди. Бу ерга, ертўлага қандай қилиб, қаердан келиб қолди у? Нима билан кун кечирди, қаерда тунади, шу пайтгача қандай қилиб немисларга дуч келмади? Шу гаплар бари Плужниковнинг дилидан бир ўтди-ю, аммо у бошқа нарса ҳақида сўради:

— Волков, ўшанда сен нима учун кетиб қолганинг?— сўради-ю, жим бўлиб қолди, чунки саволига жавоб кутмаётган эди. Волковнинг кўзларидаги одам тушуниб бўлмайдиган даҳшат саволнинг жавобини англатарди: ана шу даҳшатдан қочмоқчи бўларди Волков. Иродага бўйсунмайдиган бу ғайритабиий даҳшат Волков учун лейтенант Плужников қиёфасида гавдаланарди.

— Вася, ўзингни бос. Вася...

Волков Плужниковни тўсатдан қаттиқ зарб билан итариб юборди ва даҳшатдан нафаси бўғзига текилиб чинқирганча ўпирилган рахна орқали Муховец дарёсининг қуёш нури чарақлаб турган соҳили томон югурди. Плужников орқаси билан деворга урилиб йиқилиб тушди ва ўрнидан сакраб турганда Волков ертўлада йўқ эди. У аллақачон юқорига чиқиб олган, кенглик ва қуёш нурига ўпкаси тўлиб Плужниковни унутган ва касалланган онгги ўзида асраб қолган ягона қўшиқни яна айта бошлади.

Васька — саман той,

Шурка — бурун той...

Плужников ўпирилган рахна томон ўзини отди ва яқиндан келаётган бегона оёқ товушини ҳайвонларга хос бўлган олтинчи сезги билан пайқади. Деворга биқиниб турган эди, оёқ товушлари дўпир-дўпир қилиб боши устидан ўтиб кетди.

Шурка — бурун той...

— Хальт! Цурюк!

Ванька — тўриқ той...

Ўқ овози эшитилди, Волковнинг худди болаларники сингари аянчли чинқириғи ўқ овозидан ҳам баландроқ эди. Плужников емирилган ғиштлар оралаб ўзини олға отди ва тирқишдан ташқарига қаради, ҳали ўлим талвасасида инграётган Волковнинг тепасида учта шарпани кўрди ва тепкини босди.

Ўқ кимга теккан-тегмаганлигини суриштириб ўтирмади, бунга имконият ҳам йўқ эди, тегди деб ўйлагиси келарди унинг. У ертўлалар бўйлаб югуриб кетди, деразадан сакраб, ён томондаги харобаларга ўзини урди. Қаердадир, жуда яқин жойда немислар тўс-тўполон кўтариб югуриб қолишди, автоматлардан ертўлага қараб отилган ўқ овозларининг акс-садоси эшитилди, бир неча жойда портлаш юз берди. Аммо Плужников харобалар ичига яшириниб, яна қутулиб қолди. Анча наридаги чуқурликда нафасини ростлаб олгач, очиқ майдонда илонга ўхшаб ўрмалаб ўтди ва ўз туйнугига шўнғиди.

Волков билан учрашганлиги ҳақида Миррага айтгиси келмади, бусиз ҳам унинг ғам-алами кўп эди. Шунинг учун ҳам у ҳаяжонли учрашув ва харобалар оралаб тўхтовсиз югуришдан сўнг ўзига келиб олиш учун туйнук ёнида юқоридаги шовқин-суронни эшитиб одатдагидан кўра кўпроқ турди. Волковнинг сўнги, қандайдир ғайритабиий даҳшат билан тикилганини эслади. Волков ундан умуман одамни учратиб қолгани учун эмас, шахсан уни — лейтенант Плужниковни учратиб қолгани учун даҳшатга тушганини фаҳмларди ва бунинг учун ўзини айбдор ҳис қилмасди. Бекордан-бекорга ҳалок бўлган ёшгина йигитчага ачинарди, холос. Уруш ўз қонунига анчагина ўргатиб қўйган эди уни.

Плужников нафасини ростлаб олгач, қоронғида йўлни аниқ мўлжаллаб, рахна томон аста юра бошлади. Пайпаслаб рахнани топди ва овоз чиқармай унинг ичига кирди, кирди-ю, жойида қотиб қолди: ғира-шира ёритилган каземат ичидан қиз боланинг майин овози эшитиларди:

Гўзал, мафтункор кўзлар,
Менинг умр тилагим.
Эркалашлар ва ширин сўзлар,
Тўлдирдилар бахтга юрагим.

Яқиндагина бошқа ертўлада айтилган ва фожиали узилиб қолган қўшиқ билан бу — ўйчан, майин қиз қўшиғи ўртасида жуда катта фарқ бор эди. Тўсатдан пайдо бўлган қандайдир оғриқ юракни чангаллагандек бўлди ва у инграб юбормаслик учун тишини тишига қўйди.

Денгизларга тушайин, майли,
Кўкка учиш менга ҳеч гапмас,
Не десанг сен, барин берайин,
Фақат, жоним, мени севсанг бас...

Ҳозир бу қўшиқни куйлаётган одам, бахтли эди. Жуда ҳам бахтли эди. Худди мана шу кашфиёт, мана шу фикр тушуниб бўлмайдиган алам билан унинг юрагини чангаллаётган эди. Уруш ҳамма нарсани, ҳатто уларнинг илк муҳаббатларини ҳам остин-устин қилиб юборди.

Плужников казематга астагина кирди ва қўшиқчини чўчитиб юбормаслик учун автоматини кўкрагига маҳкам босиб деворга аста суянди. Портловчи моддадан заҳарланган томоғини хириллашдан аранг тутиб қўшиқ тингларди у. Ҳозир кўнгли ниманидир истар. аммо нималигини ўзи ҳам билмасди. Кейин билса, йиғламоқчи экан, кулиб қўя қолди. Кўзда ёш қолмаган эди.

Қанча ҳаракат қилмасин автомат шарақлаб кетди ва шу заҳотиёқ қўшиқ айтишдан тўхтади қиз. У стол ёнига келди. Мирра бутун вужуди билан, назокат, меҳрибонлик ва соддалик билан ўзини ташлади унга.

— Ҳозир мен сени овқатлантираман, — у қоронғиликдан стеллаж ёнига борди. — Биласанми, бу ярамас каламушлар қотган ноннинг ҳаммасини еб қўйишибди. Озгина қолибди.

— Бу қўшиқни қаердан биласан сен?

— Рувим амаким ўргатган эдилар. Биринчи Май Сайрамида унга патефон ва пластинка совға қилишган эди. У — ажойиб скрипкачи... — кулиб юборди Мирра. — Нега гапириб ўтирибман сенга? Сен ўзинг танийсан-ку Рувим амакимни.

— Танийман?

— Танийсан, албатта, — Мирра ейдиган нарсаларни олиб келиб, стол устига ҳафсала билан қўймоқда

эди. Дастурхон безаш одатини маросим сифатида жуда қадрларди у.— Агар Рувим амаким бўлмаганда биз бир-биримиз билан ҳеч қачон учрашмаган бўлар эдик. Тасаввур этасанми, ҳеч қачон, қандай даҳшат! Вой, худойим-ей, баъзан нималарга боғлиқ бўлмайди инсон бахти! Агар ўшанда сенга ёққан музикани чалишмаганда...

— Агар ўшанда қорним очиб ресторанга кирмаганимда,— жилмайди у.

— Агар ўшанда тўсатдан бошқа поездга ўтирганингда...

— Мен ростдан ҳам бошқа поездга ўтиргандим ўшанда,— деди Плужников ва мана шу ярим қоронғи казематгача босиб ўтган узоқ ўтмишни бирма-бир эслаб бир оз жимиб қолди.— Биласанми, мен нима учун бошқа поездга чиққан эдим?

— Нима учун чиққан эдинг?— Мирра унинг гапини эшитмоқчи бўлиб, икки қўлини иягига тираганча қаршисига ўтириб олди.

— Севиб қолган эдим. Ўттиз соат давомиди.

Плужников унга Валя ҳақида ва томоғи қақраб сув ичгиси келган пайтдаги кўрган тушлари ҳақида гапириб берди. Мирра унинг ҳикоясини эшитиб бўлгач, хўрсиниб қўйди.

— Ўша Валя жуда яхши қиз бўлса керак.

— Қаердан биласан, балки ундай эмасдир?

— Чунки у, сени севиб қолган,— шу қисқа таъриф етарли бўлса керак деб гапирди Мирра.— Эртага мен сени нима билан овқатлантираман? Агар уйда кўкнори уруғи бўлмаса — бу очлик деган сўз эмас. Нон бўлмаса, ана уни очлик деса бўлади.

— Нон бўлмасами?— Плужников старшина чизган схемани олди.— Нонвойхона қаердалиги сенинг эсингда борми?

— Нонвойхона Муховец дарёсининг нариги бетида. Мана бу ерда озиқ-овқат склади ва ошхона бор,— Мирра Муховец дарёси соҳилидаги айланма казармани кўрсатди.— Мен у ерга Христя хола билан бориб турардим.

— Овқатни қаердан топганикин-а...— хаёл суриб деди Плужников.

— Ким?

Волков ҳақида ўйлаётгани Плужников. Волковни

у ўша Мирра кўрсатган ошхона ва склад ёнида учратган эди. Миррага у ҳақда гапириб ўтирмади, бошқача тушунтириб қўя қолди:

— Сержант Небогатов эсимга тушиб кетди.

Мирра суриштириб ўтирмади.

Бу ердаги ҳаёт икир-чикир шодликлардан иборат эди: Христя хола ҳаётлик пайтида қайтарилган жойига узун қора ипли игна санчиб қўйилган пилотка топиб олганди Плужников. Аёллар шу арзимаган қора ипга роса суюнишганди. Ўшандан буён Плужников нима топса ҳаммасини казематга олиб келарди: тароқ ва тугмачалар, чизимча ва мажақланган котелок, умуман фойдаси тегадиган майда-чуйдаларни қидириб топишни яхши кўрарди у. Нон излаб топиш вазифаси эса, ҳатто қувонтириб юборди уни.

Лекин бу яқин орада бундай қидирув ишлари билан шуғулланишнинг имконияти йўқ, чунки қалъада санқиб юрган немислар ҳаддан ташқари кўп эди. Улар Тересполь дарвозаси олдидаги тозаланган майдонга истеҳкомлардан ўлжа олган бизнинг оғир тўпларимизни судраб келишди. Немислар ҳамма йўллари қоровулдашар, ҳаробазорларни бирма-бир огнемётдан ўққа тутиб, граната ташлаб портлатишар, қоронғи казематлар борми, ҳамма жойни тит-пит қилишарди. Бир куни Плужников қўрғоннинг шарқ томонидаги унга нотаниш бўлган харобадан соқоллари ўсиб, устидаги мундири дабдала бўлиб кетган учта қуролсиз кишини немислар олиб чиққанини кўриб қолди. Булар — ўзимизнинг совет кишилари эди. Қалъанинг ўша томонига бирон марта ҳам бормагани учун қаттиқ афсусланди Плужников.

— Нон учун ҳеч қаерга бормаيسان, — қисқа муддатли осойишталикдан сўнг немислар харобазорларни титишаётганини билиб гапни чўрт кесди Мирра. — Бир амаллаб кунимиз ўтар.

— Шундай бўладиганга ўхшайди, — деди Плужников. — Аммо лекин чиқиб, аста қарайман, нима учун улар бунчалик гимирлаб қолишди.

— Эҳтиёт бўламан деб ваъда бер менга.

— Ваъда бераман.

— Йўқ, қасам ичасан! — жаҳли чиқиб гапирди Мирра. — Худди ҳозиргидек тирик қайтаман деб айт.

— Хўп, майли, қасам ичаман.

— Йўқ, мен айтганимни айт.

— Сен доимо омон бўлгин,— итоаткорона деди Плужников ва унинг юзларидан ўпди. Сўнг автоматни қўлига олиб юқорига чиқиб кетди.

Уша кунни немислар хийла саросимада бўлишди. Отрядлари у ёқдан бу ёққа юриб тўхтовсиз машқ қилди, ҳамма жойда патруллар кўзга ташланар, айниқса, Тересполь дарвозаси ёнида кўп эди улар. Плужников ҳақиқатан ҳам бирон жойга силжишнинг иложини топа олмади, орқага қайтмоқчи бўлди-ю, сўнгги дақиқада ўз режасини ўзгартириб костелга бир амаллаб кирмоқчи бўлди. Агар у бу ишни удалай олса, у ердан юқорироқ кўтарилиши ва душманнинг ниятини, нима иш бошламоқчи бўлаётганини кузатиши мумкин.

Чуқурларда сабр-тоқат билан нафасини ростлаб, эҳтиёт чорасини кўрган ҳолда тирсак ва тиззалари шилиниб, синиқ гишт парчалари юзларини тилиб юборса ҳам ер бағирлаб узоқ эмаклади у. Бундай эмаклаш анчадан буён тўғри келмаганди унга. Қаердадир жуда яқин жойда немислар изғиб юришар, уларнинг овозлари, оёқларининг дупур-дупури ва қуроолларининг шарақлагани аниқ эшитилиб турарди. Мўлжалдан адашмаслик учун у бошини астагина кўтариб олдинга қаради ва костелга етиб борганда ҳам унга югуриб кирмай, эмаклаб кирди, сўнг яқинроқдаги тоқчага биқиниб жим бўлиб қолди.

Йиғиб олинмаган мурдалардан таралаётган сассиқ ҳид қатлам-қатлам бўлиб костел ичини тутиб кетганди. Плужников сассиқдан бўғилиб қолмаслик учун бурнини бекитиб у ёқ-бу ёқни кўздан кечирди. Унинг кўзлари ёруғликдан қўра ярим қоронғиликка жуда ўрганиб қолганди. Кираверишдаги станокли пулемёт ва унинг атрофида чўзилиб ётган еттита мурдага разм солди: уларнинг деярли ҳаммаси кўк петлицали чегарачилар формасида эди. Атрофда сочилиб ётган бўш гильзалар ва лента қутичаларидан бошқа ҳеч вақо йўқ эди, булар — йигитларнинг сўнгги патронлари қолгунча жанг қилганларидан далолат бериб турарди. Пулемёт бўлса, қачонлардир унинг пулемёти турган жойнинг худди ўзида турарди, фақат ўпирилган жой бир оз кенгайтирилибди, холос.

Плужников буларнинг ҳаммасини бир қарашдаёқ

англаб олди ва бу ерда ортиқ тўхтамай ичкарига қараб юрди. Уткир елимшак ҳид унинг кўнглини беҳузур қилар, томоғини бўғар, баъзида ҳушдан кетаётгандек сезарди ўзини. Вайрон бўлган, гишт ва кесак парчалари остида кўмилиб қолган пиллапояга етиб келгач, юқорига кўтарилди. Юқоридаги майдончада яна иккита чирий бошлаган мурда ётарди, у уларнинг ёнида тўхтамай юқорига кўтарилаверди.

Шундай қилиб у энг баланд жойга чиқиб олди: бу ер шабада бўлгани учун бир оз дам олиб нафасни ростлаш мумкин эди. Энди у карниздан юриб синган деразага ўтиб олиши керак: ўша жойдан қўрғоннинг жанубий қисми ва Тересполь дарвозаси атрофи кўзга яққол ташланади.

Яхшиямки у ҳали жойидан жилмаган эди, пастда — костелнинг қоронғи тубида гумбурлаган оёқ овозлари эшитилиб қолди. Плужников деворга ёпишганча қотиб қолди: вазият ниҳоятда ноқулай, ётиш ҳам, яшириниш ҳам мумкин эмас, агар борди-ю, немислар пиллапоядан яна бир айланма кўтарилишса борми, у билан рўпарама-рўпара келиб қолишади. Бу туришда у мутлақо қаршилик кўрсатиши, жанг қилиши мумкин эмас.

Пастдан қаҳқаҳа кулги ва гўнғир-гўнғир овозлар эшитиларди: қулоққа келиб урилаётган сўзларни англаб бўлмасди, Плужников немисларнинг нима ҳақда гапираётганларини билишга интилмади ҳам. У ноқулай вазиятда нафасини ичига ютганича қимир этмай турар, келаётган оёқ товушларига қулоқ тутар, немислар у томон яқинлашяптиларми ёки ҳамон жойларида депсиниб туришибдими-билмасди. Улар тўхтовсиз нималарнидир вайсашарди. Сўнг зажигалканинг «чирқ» этган овози эшитилди ва орадан кўп ўтмай куйган латта ҳиди Плужниковнинг димоғига урилди. Немислар нима учун латта тутатаётганини аввалига тушунмади у, бунинг сабабини англагач, таранг тортишган асаблар бир оз бўшашди: немислар сассиқ мурда ҳидини йўқотиш учун латта тутатишаётганди, шундай бўлгач, елимшак мурда ҳиди билан тўлиб кетган костел ичкарисига уларнинг кприши амри маҳол эди. Оёқ тапир-тупири тўхтаб, фақат гўнғир-гўнғир овоз эшитила бошлади: патруллар нима учундир тирик жон зоти қолмаган, бўм-бўш костелни қўриқламоқчи бў-

либ кираверишга жойлашиб олишди. Плужников эса нафасини ростлаб, у ёқ-бу ёқни кўздан кечирди.

У юриб ўтмоқчи бўлган карниз энсиз, усти девор шuvoғидан кўчиб тушган кесаклар ва гишт парчалари билан тўлиб кетганди. Плужниковнинг шу жойдан ўтишдан бошқа иложи йўқ эди. Пиллапоянинг энг охирида бундан ортиқ қаққайиб туриш мумкин эмас, эртами, кечми бу немислар бўлмаса, улардан бошқаси — чидамлироқлари сассиқ ҳидга қарамай ичкарига кирсалар, кўриб қолишлари аниқ. У ерда бўлса, ҳаётини хавф остида қолдириб кўрмоқчи бўлган нарсаларини дераза тоқчасидан туриб кузатиши мумкин.

Плужников карниз устидан ўтишда анча қийналди. Бутун танаси билан деворга ёпишган ҳолда тешик ва ёрилган жойлардан маҳкам ушлаб, ўпирилган чуқур устидан мувозанатни сақлаб ўтарди. Икки марта оёгини тираган шuvoқ кўчиб, тарақа-туриқ бўлиб кетди. Нафас ҳам олмай жим бўлиб қоларди у бундай пайтда. Аммо пастда гўнғир-гўнғир вайсаш ҳамон давом этарди. Ниҳоят у дераза тоқчасига етиб олди ва яхшилаб жойлашиб олгач, ташқарига назар ташлади.

Айланма казарманинг эгри-бугри бўлиб кетган деворларини, унинг ортида илонизи бўлиб оқаётган Буг дарёсини ва нариги соҳилдаги вайронага айланган биноларни кўрди у. Тересполь дарвозаси ёнидаги кўприқдан бошланган йўл ва дарвоза олдидаги майдонга оғир тўплар ўрнатилган. Йўл устида ва майдондаги қатор териб қўйилган тўплар ёнида немислар жуда кўп эди, уларнинг катта бир қисми йўлнинг икки четига саф тортиб, ўртада йўлак ҳосил қилган, майдондагилар эса, каре — аниқ тўртбурчак шаклида сафга тизилишган, каре ўртасида бир нечта фигура турибли, афтидан улар офицер бўлса керак. Ҳозирги саф тортиш, немислар крест улашаётган ва улар старшина икковлари тум-тарақай қилиб юборган пайтдаги саф тортишга мутлақо ўхшамас эди. Бугунгиси анча тартибли ва тантанавор эди. Немислар нима сабабдан бундай тантанали намоиш — парад қилаётганларини ўйлаб тагига ета олмасди Плужников.

Қаердандир музыка овози эшитилди: у оркестрнинг қаерда турганини кўрмаса ҳам, марш музыкасини чалаётганини фаҳмлаб олди. Солдат шеренгалари ҳосил қилган йўлакда иккита қиёфа пайдо бўлди: улардан

бири қора плашда, иккинчиси — биринчисига нисбатан гавдали ва семизроқ бўлиб, устида қандайдир ҳарбий формага ўхшаш кийими бор эди. Ана шу иккита қиёфадан бир оз орқароқда яна бир неча киши келар эди. Плужников уларнинг генераллар ва олий мартабали амалдорлар эканини аниқлади. Олдинда келаётган иккитаси генералларга ўхшамасди, аммо уларга қилинаётган иззат-ҳурмат, улар шаънига чалинаётган музыка — булар ҳаммаси нөмислар бу ерда, унинг, Плужниковнинг қалъасида қандайдир олий меҳмонларни кутаётганидан далолат берарди.

Эҳ, милтиқ нақадар зарур эди унга шу пайтда! Олдин милтиқ, оптик нишони бўлмаса ҳам майли! Отишни ўринлатарди у, агар мана шу келаётган меҳмонларнинг биронтасига тегмаган тақдирда ҳам, уларни саросимага солар, парадни бузиб юборар, шодликларига путур етказарди ва уларга қалъанинг кимники эканлиги, у ҳали бўйсунмагани, жанг қилаётганини яна бир бор эслатиб қўйган бўларди. Афсуски, милтиғи йўқ эди унинг, бундай узоқ масофадан туриб автоматдан отиш бефойда. Ўйлаб иш қилмагани учун ўзини шивирлаб койиди, жаҳл билан муштини гиштга урди ва кузатишда давом этди.

Тересполь дарвозасининг вайрон бўлган минораси орқасига ўтган одамлар унинг кўзидан ғойиб бўлишди ва бир оздан сўнг яна пайдо бўлишди: энди улар тўртбурчак шаклида саф тортган солдатлар ўртасига келиб қолишганди. Музыка тўхтади, офицерлардан бири шахдам қадамлар билан келганлар қаршисига пешвоз чиқиб рапорт берди. Плужников рапортни эшитмади, аммо фашистча саломлашгандаги қўлларнинг юқорига кўтарилишини кўрди. Меҳмонлар рапортни қабул қилгач, солдатлар сафини айланиб чиқишди ва қатор турган тўплар ёнига боришди. Улар тўпларни диққат билан кўздан кечиришар экан, рапорт топширган офицер эҳтиром билан нималарнидир тушунтирдиларга.

Қирқ биринчи йил ёзининг охирларида Бресть қалъасига ким келиб кетганини билмаганди Плужников. Агар билганда борми, саф тортган фашистларга қараб автомат дискасидаги ўқнинг ҳаммасини отган бўлур эди. 22 июнь соат учдан ўн беш минут ўтганда мана шу қалъага отилган дастлабки тўп, ваҳшийларча

ҳужум ўша узоқда турган одамнинг буйруғи билан бошланганини билмасди у. Плужников ҳозир қарши-сида Германия фюрери Адольф Гитлер ва Италия фашистларининг дучеси Бенито Муссолини турганини ҳам хаёлига келтирмасди.

3

Плужников кўп кунлардан буён ғиштлар билан овора эди. Ҳар бир ғиштни алоҳида қўлга олиб, астагина қўйишга тўғри келарди. У патруллар эътиборини тортишдан қўрқиб эмас, бегона қадам шарпаси, овозлар ва ҳарбий анжом шарақ-шуриғи эшитилмай қолишидан хавотир олиб мана шундай эҳтиёт чорасини кўраётган эди. У ўзи гувоҳ бўлган ўша ҳарбий параддан сўнг, қалъада немислар анча камайиб қолишган. Иш давомида у, хаёлни бир зум ҳам бошқа нарсага бўлмай ташқарига диққат билан қулоқ тутар, баъзида эса ғиштни қўлида бир оз тутиб туриб, сўнг аста жойига қўярди. Вайрон бўлган жуда кўп жойларни кавлаб ташлади у, аммо ҳозирча мурдалар-у, ишдан чиққан қурооллардан бошқа ҳеч нарса топа олмади. Омборхонадан ҳам, ошхонадан ҳам дарак йўқ. Уларнинг қотган ноилари ва концентратлари аллақачон тамом бўлган, оз миқдорда қандлари қолган, холос, гўшти консервани эса, Мирра қийналиб истеъмол қиларди. Шунинг учун ҳам у шиддат билан, ҳар куни тўхтамасдан ланнати ғиштларни бир жойдан иккинчи жойга олиб қўярди.

Эрта тушган куз тўхтовсиз ёққан ёмғирлар билан бошланди. Ёмғир ниҳоятда майда бўлиб, ёғётгани деярли эшитилмас, аммо куни бўйи пахталик шу қадар ивиб кетардики, уни бирон ерда қуритишнинг иложи йўқ эди. У қаердандир яна тўртта пахталик чопон топиб олди. Мирра унинг эғнидаги ҳўл бўлган пахталикни ечиб, қуруғига пешма-пеш алмаштириб турарди. Аммо ҳар куни у олиб келаётган намлик казематга аста-секин ўрнашиб кундан-кун кўпайиб борди. Энди у суткасига икки марта қурол тозалашга мажбур бўлди.

Аввалгига нисбатан анча камайиб қолганди немислар. Тўғри, кундуз кунлари қалъани ҳали ҳам илгаригидек қўриқлашарди, аммо харобазорга эътибор қилишмасди, қоидани бузган икки немис эса, энди ҳеч

кимга ҳеч нарсани айтиб бериша олмайди: Плужников автомат тепкисини бир босишдаёқ икковини ҳам ер тишлатган эди. Ушанда анчагина югуришга тўғри келганди унга, чунки немислар саросимага тушиб, харобаларни ағдар-тўнтар қилиб ташлашди. Плужников бир чеккадаги казематда немисларнинг тинчишини анчагача пойлаб ётиб, сўнг тунда Мирра ёнига қайтиб келди.

— Отма, илтимос қиламан,— қийналиб, чарчаб қайтган Плужниковни ноз билан эркалаб шивирлади Мирра.— Сен учун қанчалар қўрққанимни билсанг эди. Шундай қўрқаманки!

Қалъада гражданча кийинган одамлар пайдо бўлишди: улар тўда-тўда бўлиб келишар, от-уловлари ҳам бор эди. Улар ўйдим-чуқур жойларни текислаб, мурдалар ва гишт парчаларини таший бошладилар. Плужников уларнинг костелни тозалаганларини ва ҳалок бўлганлар еттита чегарачи мурдасини аравага солиб олиб кетаётганларини ўз кўзи билан кўрди. Плужников улар билан алоқа боғлашга уриниб кўрмоқчи бўлди, аммо немислар уларни алоҳида сезгирлик билан кузатишар, ёнларидан бир зум ҳам жилишмасди. Кўринишдан у одамлар шу атрофдаги қишлоқдан ҳайдаб келтирилган колхозчилар эди. У бир пайтлар ҳужумга ўтиб жанг қилган Оқ саройнинг орқа томонида бир гуруҳ аёлларни ҳам кўрди. Соқчилар улардан ҳам кўз-қулоқ бўлиб туришарди. Аёллар синмаган бутун гиштларни йиғиб, йўл чеккасига қатор териб қўйишарди. Кечга томон машиналар келди, аёллар уларга гишт ортишди ва машиналар жўнаб кетди, аёлларни эса бир тўда қилиб дарвоза ичкарисига ҳайдашди. Эртасига аёллар яна келишди ва бутун гиштларни йиғишни давом эттиришди. Плужников уларни кун бўйи кузатган бўлса ҳам, фақат тушликка ярим соат вақт берилишини аниқлади, холос. На гаплашишнинг, на чақиришнинг ва на имо-ишора билан ўзи ҳақида бирон белги беришнинг иложини топа олмади. Ҳолбуки, кунни бўйи мана шундай имкониятни кутиб ўтирганди у. Мирра тозаям ташвишланганди ўшанда.

— Балки улар шаҳардан келишгандир? Эҳ, агар онамга менинг тириклигим ҳақида хабар берилганда жуда ажойиб бўларди-да!

Лекин Плужников на аёлларга-ю, на эркаларга

бирон гап айтишнинг иложини топа олди ва бу бефойда ҳаракатни йиғиштириб қўйди. Аввало нон топиш керак эди.

У ўзи кавлаган чуқурнинг тубигача тушиб, ғишларни доира шаклида баланд қилиб териб қўйди ва аста ишлай бошлади. У теварак-атрофга қулоқ солиш билан бирга, бирон бир кутилмаган нохушликка дуч келиб қолмаслик учун юқорига ҳам дам-бадам қараб қўярди. У энди тезда совқотиб, тезда чарчаб қолар, нафаси қисар, юраги ҳам одатдаги ритмни ўзгартириб, қовурғани тешгудек даражада қаттиқ тепарди. Шундай пайтларда у ишни тўхтата солиб ётиб олар ва юракнинг ўз ҳолига келишини қаноат билан кутарди.

Плужников синган ғишлар орасида қандайдир юмалоқ — қутичага ўхшаган нарсани сезиб қолди. Сабр қилиб аста кавлаган эди, деярли ҳаммаси пачоқ бўлиб кетган қутичалар экан: ерга озгина оқ порошок тўкилди. Порошокдан бир чимдим олиб, ҳидлаган эди, сесканиб кетди: хушбўй лаззатли ҳид тўсатдан узоқ ўтмишни — онасини ёдига туширди.

— Упа,— бутун қолган ягона қутичани олиб келган пайтда кулиб гапирди Мирра.— Наҳотки ёруғ дунёда упа қўядиган, лабини бўяйдиган, сочини жингалак қйладиган аёллар ҳали ҳам бўлса? Мен ҳам ҳаётимда биринчи бўлиб бурнимга упа суртсаммикин?

— Жуда кўп у ерда. Пешонангга, юзларингга ҳам етади.

— Кўп дедингми?— ниманидир эслаб жиддийлашди у.— Тўхта, тўхта. Ошхонада военторгнинг дўкончаси бор эди. Бор, бор эди, эсимда. Демак, шу атрофда ҳам омбор бор. Узоқ эмас, жуда яқин жойда.

Плужников шундай жазавага тушиб кавлардики, баъзан ҳатто хавф-хатарни ҳам унутиб қўярди. Нафаси қайтиб, тирноқлари синиб, бармоқлари қонталашиб кетса ҳам, қандайдир бош суяклар, синган шиша ва яшик бўлақларини атрофга улоқтириб тўхтамасдан ковларди. Ниҳоят, у, гарчи кўзи билан кўрмаган бўлса ҳам, ғишт тагида босилиб ётган қопни пайпаслаб аниқлади.

Ярим тунгача у, ўша қопни пайпаслаб атрофидаги тупроқ ва ғишларни олиб ташлай бошлади. Ковлаган жойга икки марта ғишт ағанаб тушиб қилган меҳнатини чиппакка чиқарди, икки мартасида ҳам у умидсиз-

ликка тушмай, яна қайтадан ғиштларни бирма-бир олиб қўйди. Ниҳоят у, оғзи маҳкам боғланган қопни безарар, бутунлигича тортиб олди. Ханжари билан қоп оғзидаги канопни кесиб, ичига қўлини тикқан эди, ҳарбийлар учун махсус тайёрланадиган тўртбурчак шаклдаги ғадир-будир қаттиқ нон — сухари эканини сездди.

Осмондаги қора булутлар паст сузиб юргани учун, чуқурлик ичи қоронғи бўлиб қолди. У сухарини олиб, юзига яқин келтирди: кўзи кўрмай туриб, ўткир жавдар нон иси димоғига урилди. Нон ҳидини у суқланиб ҳидлар, совуқдан эмас, хурсанд бўлганидан тўхтовсиз титраётганини сезмасди ўзи. Қўлидаги қотган нонни ялаган эди, шўр таъмини сезгандек бўлди, нима эканини тушунмай яна ялади ва шундан сўнг фаҳмлади: ғадир-будир солдат сухариси устига унинг кўз ёшлари томаётган экан. Бу кўз ёшлари унинг эсидан шу қадар чиқиб кетган эдики, юзидан юмалаб тушаётганини сезмасди ҳам.

Улар эртасига куни бўйи сухари кемиришди. Бу кун улар ҳаётидаги энг бахтли кунлардан бири эди. Миррага шундай қувонч бағишлагани учун Плужников ниҳоятда бахтиёр сезарди ўзини. Сўнгги пайтларда у кўпинча Мирранинг йиғлаб ўтиргани устига келиб қоларди. Уни кўриб Мирра шу заҳотиёқ кула бошлар, ҳазиллашмоқчи бўлар, аммо унинг қалбидаги қандайдир нохушликни Плужников сезиб турарди. Мирра ҳеч қачон шикоят қилмас, доимо осойишта, оғир юрар, баъзан ҳатто вақтичоғ бўларди, кечалари эса, у ухлаган пайтда, кўз ёшларидан, муҳаббатидан ва дил хасталиқдан энтика-энтика мулойимгина эркаларди уни. Унинг бу ҳолатини ҳар куни бир хил овқат ейишдан деб ўйларди Плужников, чунки кўнгли беҳузур бўлганини зўрма-зўраки яшираётганини сезганди у. Унинг учун консервадан бошқа бирон нарса излаб топмоқчи бўларди-ю, аммо қаердан, нимани топишини билмасди.

— Бир хаёл сурсак нима дейсан? Фараз қилайлик мен сеҳргарман.

— Сен ростдан ҳам сеҳргарсан,— деди Мирра.— Сен бахт ато этдинг менга, сеҳргардан бошқа ким бахтли эта оларди мени?

— Мана, сеҳргар қаршингда турибди, тила тила-

гингни. Нимани истар эдинг ҳозир? Майли, амалга ошиши мумкин бўлмаса ҳам айтавер.

— Қиймаланган чўртанбалиқ ва биттагина тузланган бодринг.

Унинг миясига бир бебош фикр келди, лекин у бу ҳақда Миррага тушунтириб ўтирмади. Кейинги кун, одатдагидан эртарақ, тонг қоронғисида қўлига тўрт дона сухари олиб юқорига отланди Плужников.

— Борма бугун,— юраги дов бермай илтимос қилди Мирра.— Илтимос қиламан, борма бугун.

— Бўлди, дам олиш тугади,— ҳазил билан қутулмоқчи бўлди Плужников.

— Борма,— қандайдир ғамгин овозда такрорлади Мирра.— Илтимос қиламан, ёнимда бўлгин, шундай ҳам жуда кам кўраман сени.

— Бу ерда қолганим билан барибир кўрмайсан-ку мени.

Улар мойни эҳтиёт қилиб кейинги пайтларда фақат битта лип-лип чироқни ёқишарди, холос. Чор атрофдан қора зимистон ўраб турар, улар анчадан буён кўр одамдек пайпаслаб кун кечиришарди.

— Яхшиямки кўрмайсан мени,— хўрсинди Мирра.— Ҳозир хунугим чиқиб, кўрганда қўрқадиган бўлиб қолганман.

— Сен — гўзалларнинг гўзалисан,— деди-да, Плужников уни бағрига босиб ўпди ва ташқарига чиқди.

Плужников юқорига чиққанда энди тонг ота бошлаган эди. У бир оз атрофга қулоқ солиб турди. Бир маромда шивирлаб ёғаетган ёмғирдан бошқа ҳеч нарса эшитмади, сўнг астагина Оқ сарой томон юрди. Йўлдан эсон-омон кесиб ўтиб, ғишт уюмлари орқали чуқур ертўлага етиб олди.

Урушнинг дастлабки соатларида худди мана шу ерларга ярадорларни яширишган эди. Старший лейтенант ҳам шу ерда оламдан ўтганди. Плужников бир пайтлар старший лейтенантнинг ҳалок бўлганига мутлақо ишонмаганди. Мурдаларни олиб чиқиб кетишган бўлса ҳам, ўткир ҳид сақланиб қолган. Плужников бамисоли урушнинг дастлабки соатларида ётган ярадорларга тегиб кетмай дегандек, қоронғида эҳтиёт бўлиб юрди. Бегона кўзлардан йироқ, аммо кузатиш учун қулай бўлган шинак қидирарди Плужников. Ертўладаги қора зимистон туфайли тешиклар, туйнуқлар ва

ёриқ жойлар кузатиш учун унча қулай эмасди. У ши-наклардан ўзига ёққанини танлаб, гишт устига ўтир-ди ва ёнига автоматини қўйганича узоқ кузатишга ҳо-зирлик кўрди.

Табиатан у ўта ҳаракатчан ва шиддатли одам, ле-кин доимо хавф-хатар ичида юриш унда сабр-тоқат ҳиссини уйғотган эди. Тоқат билан кутарди у, кутган-да ҳам беҳаракат, қимир этмасди. Унинг бу хатти-ҳаракати ўлжасига кўз тиккан жониворни эслатарди. Қачонлардир, уруш бошланмасдан аввал ҳарбий би-лим юртининг бошлиғи қабул қилмоқчи бўлганда ку-тиб бегоқат бўлганини, ҳафсала билан тозалаб йилтил-латилган этигини, янги, юмшоқ, озода гимнастёркаси-ни эслади. «Бир йилдан кейин сизни билим юртига чақириб оламиз...» Бир йилдан кейин? Шундан буён жуда узоқ вақт — бутун бир давр ўтди, аммо йил ҳали тугагани йўқ... Давр йилга нисбатан қисқароқ экан, чунки давр ҳис этилади, йилда эса яшамоқ керак.

Булардан ташқари у онаси ва Верочка ҳақида ўйла-ди. Немисларни Россиянинг ичкарасига ёриб киргани-ни биларди у, аммо Москвани босиб олди деган фикрни ўйлаш у ёқда турсин, хаёлига яқин йўлатмасди. Улар Минскни босиб ўтиб, Смоленск атрофларигача бориш-лари мумкин, лекин Москва остоналарида пайдо бўл-дилар деган гапнинг ўзи бемаънилик. Қизил Армия шиддатли жанглар олиб бориб, фашист дивизиялари-нинг танобини тортиб қўяётганини тасаввур этарди у. Немисларнинг обдан адабини бергач, баҳоргача бу ерга — Бресть қалъасига Қизил Армиянинг қайтиб келишига ишончи комил эди. Баҳоргача ҳали анча вақт бор, гарчи шундай бўлса ҳам ана шу пайтгача яшашни, Қизил Армияни кутиб олиб, қалъа таслим бўлмади деб ахборот беришни, Миррани Москвага — онаси ёнига жўнатишни ва ўзи жангчиларга қўшилиб фарбга — Германияга кетишни мўлжаллаб қўйганди.

Ниҳоят у оёқ овозларини эшитди. Оёқ овозлари солдатларники сингари бир маромда чиқмай, тапира-тупир пала-партиш эди. Оқ сарой томон аёллар колон-наси келарди. Тапира-тупир колоннанинг олдида учта, ортида тўртта, ҳар икки ёнида учтадан олтига соқчи бор. Орқа ва олди томондаги соқчилар автомат, икки ёнидагилар милтиқ ушлаб олишган. Милтиқлар узоқ-дан унинг кўзига ниҳоятда узун ва беўхшов кўринди,

колонна яқинлашганда қараса, учига тўрт қиррали найза ўрнатилган ўзимизнинг милтиқлар экан. Маълум бўлдики, аёлларни қўриқлаётган фақат немислар эмас, улар ичида душман томонга қочиб ўтган Федорчук сингарилар ҳам бор.

Буйруқ берилиши билан колонна тўхтади. Соқчилар жой-жойларига кетишди, аёллар бўлса тўғри Плужников турган жойдаги харобалар томон юра бошлашган эди, у аста тисланиб ўзини қоронғиликка олди. Аёллар ўзаро аста гаплашиб, иш бошлаш олдидан нафасни ростламоқчи бўлишди, биров гишт тахлаб устига ўтирди, биров оёқ кийимини алмаштирди, яна бошқа биров рўмолини ечиб қайта ўради. Плужников жуда ҳам яқиндан кўрди уларни, пальто ва пахталикларидан оқиб тушаётган сув томчиларини, ярмигача рўмол билан ўралган юзларини ҳам кўрди, овозларини эшитди, ammo бу аёлларнинг ёшларини ва ким эканликларини аниқлай олмади. Ҳамма аёлларнинг юзи бир хилда ҳорғин ва ташвишли кўринди. Сўзлар ҳам турлича: айрим узук-юлуқ рус ибораларидан ташқари белорусча, яна қандайдир тушунмиш қийин бўлган полякча ҳамда яҳудийча сўзлар ҳам эшитиларди. Плужников ҳозир уларни чақириши, ҳатто гаплашиши ҳам мумкин, чунки бу яқин ўртада соқчи йўқ, лекин у таваккал қилишни истамасди бугун. У бу ишни келгуси сафар, нотаниш ертўлани ва чекиниш йўлини яхшилаб ўрганиб олгандан кейин қиладиган бўлди.

У қараб турган тешик бирдан қоронғилашиб қолди. Аввалига у нима бўлганини тушунмай бирдан орқага тисланди ва ичкарироқ кетди. Тешик яна ёришди, лекин бу сафар нур йўналиши бошқачароқ шаклда эди. У бўйинини чўзиб қаради ва тешик олдида икки учи бир-бирига боғлаб қўйилган кичкина тугунчани кўрди. Аёллардан кимдир у тугунчани ёмғирдан пана жойга — ертўла деразаси ёнига қўйган эди.

Аёллар гишт тахлашни бошлашлари билан, тугунчани аста олди у, ичини очди, тагида оқ матога ўралган яна кичик тугунча бор экан, уни ҳам очди ва овоз чиқармай ўзича кулди: унинг ҳеч қачон бундай омади келмаган, ҳеч қачон. Тугунча ичида пўстлоғи артилмай пиширилган олтита картошка, пиёз ва бир чимдим туз бор экан.

Плужников тўхтовсиз ёғаётган куз ёмғирида ивиб,

қоматлари букчайган ғамгин аёлларга миннатдор бўлиб қаради. Ана шу аёллардан кимдир ўзи билмаган ҳолда, унга бебаҳо совға ҳадя этди. У бир оз ўйлаб тургач, рўмолчага учта сухари солиб худди аввалгидек тугди ва тешик ёнига қўйиб қўйди. Картошка ва пиёз ўралган латтани эса қўлтиғига қисиб, ертўланинг энг четдаги қоронғи ҳужраси томон кетди. Ярим тунгача ўша ерда сухари кемириб ўтириб, бугун Мирранинг қанчалик хурсанд бўлиши ҳақида ўйлади.

— Сен ростдан ҳам сеҳргармисан дейман?

У Оқ саройдаги ертўла, аёллар ва тугунча ҳақида гапириб берди. Мирра унинг гапларини тинглаб картошкани ер экан зўрма-зўраки ўзини мажбур қилаётгандек туюларди. Картошка учун суюнишга бамисоли нимадир халал бераётгандек, безовталаниб бошқа нарса ҳақида ўйларди Мирра.

— Хурсанд эмасмисан дейман?

— Йўқ, нега. Раҳмат олиб келганинг учун. Ол, е ўз улушингни.

— Булар бари сенга, гапимни қайтарма. Мен дуч келган нарсани еб кетавераман, сени эса, кўриб юрибман, кўнглинг айнияти, қийналяпсан.

— Соддасан,— қандайдир ғалати алам билан дармонсизланиб гапирди Мирра.— Вой худойим-ей, намунача содда бўлмасанг.

Мирра у томон эгилиб пешонасини унинг кўксига қўйди ва аста пиқиллаб йиғлай бошлади. Ҳали еб тамомланмаган картошка устига кўз ёшлари томчилади.

— Нима бўлди сенга, Миррочка? Айт, нима бўлди?

Мирра бошини қўтариб унинг юзига узоқ тикилди.

Плужников унинг хира чироқ нури ёритиб турган юзидаги катта-катта ғамли кўзларини кўрди: кўз ёшларида кичик жинчироқ пилигининг липиллаётгани акс этарди.

— Миррочка...

— Биз видолашишимиз керак,— гўё бор қувватини сарфлаб аранг сўзлаётган одамдек астагина гапирди Мирра.— Азизим, менинг ёлғизим, меҳрибон эрим, видолашадиган пайт келди сен билан.

— Видолашамиз деяпсанми? — ҳеч нарсани тушунмасди у.— Нима учун видолашамиз? Нима учун? Нима сабабдан? Нима, касал бўлиб қолдингми? Нега индамайсан, жавоб бер ахир!

— Яқинда бола кўрамиз.

— Бола кўрамиз? Қандай қилиб?..

Бу янгилик унинг учун устидан совуқ сув қуйгандек бўлди. У тўсатдан қандайдир қўрқув сезди ўзида, бу — кишини ақлдан оздирувчи ёлғизлик даҳшати эди.

— Кўрдингми, мен ҳам худди бошқа аёллар сингари аёлман,— Мирранинг овозида бемавруд айтилган ғалати ғурур жарангларди.— Мен — соғлом аёлман, юз бериши лозим бўлган нарса юз берди. Тўғрироғи бу жуда улкан бахт бўлса керак, бахт учун эса, нимадан дир кечиш лозим.

— Кетма,— умидсизланиб гапирди Плужников.— Фақат кетмасанг бўлгани.

Нима дейётганини ўзи ҳам билмас, умидсизлик қамраб олганди уни. Мирра астагина бош чайқади:

— Кетмасам бўлмайди.

— Ҳа, ҳа, тушунаман, тушунаман.

У ҳозирданоқ Миррадан узоқлашиб, ёлғизлик гирдобига ғарқ бўлди. Мирра унга яқин бориб суйкалди, унинг ич-ичига кириб кетган юз-кўзларидан силади, ўпди: у эса, тош сингари қотиб қолгандек, индамай ўтирарди.

Шу аҳволда узоқ ўтиришди улар. Уни ҳам ўзи сингари кўниксин деб, Мирра ҳеч нарсани гапириб, тушунтириб, исботлаб ўтирмади. Плужников эса, овозининг борица бақиргиси, юқорига чиқиб, дискдаги ўқларнинг ҳаммасини немисларга отгиси ва ҳалок бўлгиси келарди, чунки ҳозир у чекаётган алам ўлимдан ҳам даҳшатлироқ эди. Лекин у, булар бари ўтиб кетар деган умидда, сабр-тоқат билан кутарди. Бардош бериш мумкин бўлган нарсага бардош бера олар, мумкин бўлмаганига бардош бериш ҳам унинг қўлидан келарди.

Ниҳоят у чуқур «уф» тортиб, аста қимирлаб қўйди. Мирра худди шуни кутиб тургандек, бирдан паст, ғамгин овоз билан, абадий видолашаётган одам сингари гапира бошлади:

— Агар мана шу кичкинтой, ўшанинг ташвиши бўлмаганда, Коля, мен сени ҳеч қачон ёлғиз ташлаб кетмас эдим. Мен сендан олдинроқ ўламан-у, лекин бахтли бўлиб ўламан деб ўйлардим. Сен — менинг ҳаётим, қуёшим, қувончимсан, нима бўлса — бари сенсан. Лекин бола туғилиши керак, албатта туғилиши керак,

Коленька! Унинг одамлар олдида ҳеч қандай айби йўқ. Соғлом бўлиб туғилиши керак у, албатта, соғлом бўлиши керак, бу ерда бўлса... Бу ерда мен секунд сайин унинг заифлашаётганини сезяпман. Унинг қуввати энди меники эмас, Коля, уники! Худо барибир аёлга озгина бахт-у, жуда кўп бурч ато этади. Мен бахтли эдим, шундай бахтли эдимки, дунёда ҳеч бир аёл менчалик бахтли бўлмаса керак, чунки бу бахтни менга сен, ёлғиз сен бердинг. Ҳа, жангу жадалга қарамай, бостириб келган немисларга қарамай, менинг тақдиримга қарамай, дунёдаги барча нарсаларга қарамай бахтиёр эта олдинг мени! Биламан, мендан кўра сенга қийинроқ, чунки сен ёлғиз қоласан, мен бўлсам сенинг бир бўлагингни, келажагингни ўзим билан бирга олиб кетаман. Биламан, ҳозир ҳаётимизнинг энг даҳшатли дақиқалари, лекин биз бунга чидашимиз, ўзимиз учун бўлмаса ҳам кичкинтой учун, унинг яшаши учун чидашимиз керак. Сен ташвишланма, мен ўзим ҳаммасини ўйлаб қўйганман. Сен мени фақат ўша, ишлаётган аёллар ёнига етиб олишимга кўмаклашасан, улар эса мени қалъадан чиқиб кетишимга ёрдам беришади.

— Ундан кейин-чи?

— Хавотир олма, у томонда онам бор, қариндош-уруғларим бор. Ҳеч кимнинг қариндош-уруғи яҳудийларникидек кўп бўлмайди.

— Аёлларни саф қилиб олиб юришади.

— Битта ортиқча аёлни ким ҳам сезарди дейсан! Хавотир олма, азизим, ҳаммаси яхши бўлади. Уйчи ўйлагунча, таваккалчи ишини битиради. Михась амаким шундай дердилар: эсингдами, у киши бир пайтлар ўз фойтунида бизни қалъага олиб келган эди? Йўл четидаги симёғочларни томоша қилиб, биринчи марта қўлингга урилиб кетгандим ўшанда.

У ўзини зўрлаб кулган ҳолда гапирар, кўзларидан эса тўхтовсиз ёш оқарди. Кўз ёшлари Плужниковнинг қўлларига ҳам томчиларди. Плужников қанча уринмасин, йиғлай олмади, чунки унинг сўнгги кўз ёшлари солдат сухариси устига томчиллаган, энди мутлақо кўз ёши қолмаганди унда. Шу боисдан бўлса керак унинг ичи ёнар, юрагини лангачлаб турган чўғ камраб олгандек эди.

— Сен кетишинг керак, — деди у. — Онанг ёнига

етиб олиб, ўғлимизни катта қилишинг керак. Агар борди-ю, тирик қолсам...

— Коля!

— Агар тирик қолсам, сизларни излаб топаман,— қатъий такрорлади у.— Агар тирик қолиш насиб этмаса, унда ўғлимга биз ҳақимизда, мана шу ертўлада, тошлар остида қолиб кетганларнинг ҳаммаси ҳақида гапириб берасан.

— Мана шу тошларга келиб сиғинади у.

— Сиғинишнинг кераги йўқ. Эсласа бас.

Улар қоронғида йўлга чиқиб, гарчи Мирра учун юриш қийин бўлса ҳам, Оқ сарой харобасига эсон-омон етиб олишди. Ниҳоятда ҳолсизланган Мирра юришни унутаётган, йўл ҳам унинг ясама оёғига тўғри келмасди. Плужников баъзи жойларда уни қўлида кўтариб юрса-да, қийналмади: бу қадрдон иссиқ бадан шу қадар озиб кетгандики, худди қушдек енгил бўлиб қолган эди. У разведка қилиб бўлгач, ертўладан чиқадиган жойни ҳамда охириги марта унга қарайдиган тирқишни Миррага кўрсатди, сўнг уни тиззасига ўтқазиб у ёқ-бу ёғини яхшилаб ўради ва хайрлашиш пайтигача қўйиб юбормади. Шу ернинг ўзида сўнгги бор хайрлашишгач, Мирра астагина ертўладан чиқди.

Ишлаётган кўп аёллар сингари Мирра ҳам устига пахталик камзул кийиб, рўмолини томоғининг остидан боғлаб олган, шунинг учун ҳам унга ҳеч ким эътибор қилмади. Ҳамма ўз иши билан банд эди. У ҳам бир чеккага ўтиб олиб ишлай бошлади.

— Нега туртиниб — суртицяпсан? — пўнчиллаб сўради қандайдир бир аёл.— Оёғинг оғрийдимидейман?

Иккинчи аёл эса афсусланиб хўрсинди:

— Вой худойим-ей, оқсоқни ҳам олишибди-я, яра-маслар. Кўп юрма сен, анови ерга бориб гиштларни тахла.

Гиштни йўл четида тахлашарди. Мирра у томонга боришни истамас, чунки у ер Плужниковдан анча узоқ эди. Одамлар уни ўз одамимиз деб ўйлашаётгани учун ўзича севинди ва улар билан баҳслашиб ўтирмади. Мирра оқсоқлигини билдирмасликка ҳаракат қилиб аёллар айтган жойга кетди ва бутун гиштларни устма-уст тахлай бошлади.

Плужников унинг йўл томон кетаётганини ва у ерга бориб гишт тахлаётганини кўриб турди. Сўнг бошқа

аёллар тўсиб қолишганда, кўздан йўқотиб қўйди уни, яна топиб олди, яна кўздан йўқотди ва шундан кейин унинг қаердалигини аниқлай олмади. Лекин барибир бошқа кўра олмайман деб умидсизликка тушса ҳам, кўз узмай қараб тураверди. Тақдир уни бу сафар энг даҳшатли, энг шафқатсиз нарсадан эртаб қолди деб ўйлар ва бунга шубҳа қилмасди Плужников.

Соқчилар келганда, кеч кириб қолганди. Бу пайтгача Мирра уларни гулхан ёқиб исиниб ўтирганларида ва ағдарилмай қолган девор панасига биқиниб турганларида узоқдан кўрганди. Мана ҳозир пайдо бўлишадими-ю, бекорчиликдан совқотган барзанги гавдаларини лўкиллади у ёқдан бу ёққа югуриб қолишди.

— Хотинлар! Сафланинлар! Тезроқ, тезроқ!

Соқчилар бошлиғи немислардан бўлиб, улар гулхан ёнида шошмасдан, бамайлихотир ўтиришар, аёлларни сафлаётганлар эса, оч-кўкранг камзул кийиб, найзали милтиқ билан қурулланган одамлар эди. Улар аста-секин сафланаётган аёллар ёнида уймаланишиб, рус тилида буйруқ беришарди.

— Тўртта-тўрттадан бўлиб сафланинлар!

Мирра колоннанинг ўртасига кириб олишга ҳаракат қилар, тўрттадан бўлиб сафланаётган аёллар эса, уни беихтиёр туртиб четга чиқаришарди, шу тариқа у колоннанинг чап томонига ўтиб қолди. Мирра тап тортмай ўзини яна тўда ичига урар, қолдан тойган аёллар эса, сен бу тўртликдан эмассан деб вайсаб уни яна суриб чиқаришарди. Шундай қилиб у колонна охирида бир ўзи қолди.

— Нега бир-бирларингни туртасанлар? — жаҳл билан қичқирди новча соқчи: у бошқаларга қараганда кўпроқ бақириб, кўпроқ ҳаракат қиларди. — Ҳар ким ўз тўртлигини топиб олсин! Тезроқ, хотинлар, тезроқ!

— Биз тўрттадан турдик, — кимнингдир норози овози эшитилди. — Мана бу ерда битта одам ортиқча бўлиб қолди.

— Нега ортиқча бўлади? Қаердан келибди? Ортиқча бўлиши мумкин эмас. Яхшироқ аниқланлар!

— Мана, мана бу ерда...

Мирранинг юраги шиддат билан дукиллаб ура бошлади. Соқчи сафланганлар олдидан юриб, унга яқинлашди. У бор кучини тўплаб соқчига зўрма-зўраки илжайди.

— Қаердан келиб қолдинг сен?— унинг қаршисида тўхтаб, таажжуб билан сўради соқчи.

— Наҳотки танимаётган бўлсангиз? Шаҳардан келганман.

— Шаҳардан?

— Кетайлик, кетаверайлик!— Плужников бу ҳолни, албатта кузатиб турибди, деган хаёлда шиддат билан қичқирди Мирра.— Кетаверайлик, кетаётганда аниқ-ласа бўлмайдами?

— Тўғри айтяпти, кетаверайлик!— норози бўлиб ғала-ғовур бошлашди аёллар.— Қуни бўйи ишлаб совқотди ҳамма! Нега энди тиқилинч қилиясизлар қизга: камаймапти, кўпайибди-ку!

— Кўпайибди?..— боши қотиб такрорлади соқчи.— Демак, кўпайган? Хўш, сен қаердан кўпайгансан?

У бирдан қизнинг пахталик камзулидан ушлаб ўзига тортди: Мирра йиқилиб тушай деб ўзини зўрға тутиб қолди.

— Ертўла иси келяптими дейман? Ертўла иси?.. Жаноб обер-ефрейтор! Ҳа, ярамас! Ертўладан эмаклаб чиққанга ўхшайсан? Жаноб обер-ефрейтор!

— Кетайлик,— энтикиб гўлдирарди Мирра, соқчи эса бақувват қўли билан унинг ёқасидан ушлаб қаттиқ силкитар, ҳимоясиз бош у ёқдан-бу ёққа лиқиллаб бориб келарди.— Кета қолайлик. Утиниб сўрайман сиздан...

— Қаердан келдинг? Айт, қаердан?

Соқчи уни бирдан қўйиб юборди-да, колоннанинг нариги бошидан улар томон шошмасдан келаётган қарироқ немисга пешвоз чиқди. Мирра ўша жойда бир дақиқа турди-да, сўнг кетма-кет соқчи орқасидан юра бошлади, чунки саф тортган аёллар уни Плужниковдан тўсишаётган эди.

— Жаноб обер-ефрейтор, мана у, ортиқча аёл, ертўладан эмаклаб чиққанга ўхшайди.

Унинг яна нималар ҳақида гапирганини Мирра эшитмасди энди. У фақат ёши ўтинқираган обер-ефрейторнинг бир бурдагина бефаришта башарасини кўрар, бошқалардан унчалик фарқ қилмайдиган бу ҳорғин башара қўрқинчли танишдек туюларди унга. У ҳамон ўзига иқрор бўлишга қўрқар, мўъжизага ўхшаш бирон воқеа содир бўлишига ишонарди. Аммо ҳеч қандай мўъжиза йўқ, немис бор эди, холос. Немиснинг ҳалиги

совуқ урган қизил бурунлиги эмас, бошқаси — ўз болаларининг расмини кўриб ўтириб қалтираб ўтакаси ёрылай дегани.

— Юде!— тугунли озгин бармоғини Миррага тираб қичқирди немис.— Юде! Бункер! Юде! Бункер!

— Намунча энди қиз болага ёпишмасаларинг?— бақириб-чақиришарди аёллар, соқчилар бўлса найзаларини ўқталиб у ёқдан бу ёққа югуришарди.— Кетайлик энди, совуқдан қотиб қоляпмиз-ку! Қизни қолдиринглар, ўзимизники у! Йўқ, нима деяпсиз, бизники эмас у! Бизники... Бизники эмас...

— Юде! Бункер! Юде! Бункер!— орқасига тисланиб қичқирарди немис, чунки Мирра энди ҳеч нарсани кўрмасдан ва эшитмасдан тўғри у томон борарди. Плужников турган шинакдан иложи борича нари кетишга интиларди. Афтидан, аёлларни олиб кетишди ёки олиб кетишмади, назарида шундай бўлиб туюлди унга, чунки унинг шанғиллаётган қулоғига «Юде!» «Бункер!» «Юде!» «Бункер!» деган иккита даҳшатли сўздан бошқа нарса эшитилмасди. Унинг юраги даҳшатни олдиндан сезгандек дам увишар, дам даҳшатли ура бошлар, бундай пайтда ҳаво етишмасди унга. У оғзини катта очгани бўйича немисни орқасига чекин-тириб олға томон кетаверди.

Уни ҳатто милтиқ қўндоғи билан кучлари борича уришганда ҳам, мутлақо оғриқни сезмади. Орқасидан қаттиқ зарб тушганда боши ғалати бўлиб чайқалиб кетди ва оғзи зум ўтмай қуюқ шўртанг нарсага тўлди. Лекин у шу зарбдан кейин ҳам юришда давом этар, нима учундир оғзидаги қонни туфлаб ташламас, ҳеч қандай куч ҳозир уни тўхтата олмайдиганга ўхшарди. Унинг елкасига ҳамон тўхтовсиз зарба тушар, қорнини бу зарбалардан беихтиёр ҳимоя қилиб борган сари пастга эгиларди. У энди ўз ичида яшаётган бола ҳақида эмас, орқада қолган, бир умрга айрилаётган инсон ҳақида ўйлар ва кучининг борича уни эҳтиётлашга интиларди. Ниҳоят уриб ағдарилди уни, у бўлса ҳали ҳам протезли оёғини ноқулай судраб олға томон эмакларди. Найзани орқасига икки марта санчиб олишганда ҳам эмаклаётганди у. Унинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетган бу икки даҳшатли оғриқ — илиқ ва нозик бадан сезган биринчи ҳамда охирги оғриқ эди... Унинг қаттиқ юмилган кўзлари олдида ёруғлиқ порлади, мана шу

даҳшатли ёруғликда у энди ҳеч қачон на боласи, на эри бўлмаслигини, умри хазон бўлганини кўрди. У бор кучини тўплаб қичқирмоқчи бўлган эди, қичқириқ ўрнига томоғидан қуюқ, елимга ўхшаган ёпишқоқ қон отилиб чиқди.

Ҳушдан кетаётиб, ўлим олди даҳшатида сузар экан, елкаси, орқаси, бошига тушаётган зарбаларни ҳамон эшитарди. Лекин уни уришаётгани йўқ, ҳали тирик бўлса ҳам, Оқ сарой тўсини ортидаги чуқурликка ташлаб, устига гишт ирғитишаётган эди.

Ёрнинг шундоққина устида неча кундан буён осилиб турган булутлар ёришиб, атрофга тарқалди ва яланглик бўзаргандек бўлди. Аллақачон ботган қуёшнинг олис шуъласи ўлда-жўлда қолиб текисланган йўл устини, вайрон бўлган бино бурчагини, бузилган тўсиқнинг бир бўлагини ва шошиб тўлатилган чуқурликни истар-истамас ёритди. Ёритди-ю, ғойиб бўлди, куз осмони яна қора булутлар билан қопланди.

БЕШИНЧИ ҚИСМ

1

У яна кунлар ҳисобини йўқотиб қўйди. Қоронғи зулмат ичида каламушларнинг сухари қолдиқларини кемираётганларини эшитиб ётар, ўридан туриб ўша сухариларни беркитиб қўйиш ва бугун қайси кун, нечанчи число эканини эслашга мадори йўқ эди. Шинель, пахталик ва камзулларини тўплаб уларнинг остига кириб, овқат емай, сув ичмай, неча кундан буён ётганини билмасди у. Ҳуши ўзига келганида, зўрға эмаклаб бориб сув ичди, ғалати беҳуш бўлди, яна ўзига келди, яна сув ичди. Сўнг бир амаллаб стол ёнига келди, ҳали каламушлар еб улгурмаган шакар ва сухарини топди, шакарни ҳовучлаб оғзига солди, ҳеч нарса егиси келмаётган бўлса ҳам сухарини курсиллатиб еди. Овқат ейишга ўзини мажбур қиларди у, чунки энди бетобликдан тузалди, бир оз оёққа туриши керак.

У кунлар ҳисобини йўқотиб қўйгани учун, қорни кўрганда таажжубланмади... Тун ярим кечадан оғиб қолган, қоронғи осмонда юлдузлар порлайди, қалъа эса оппоқ қор билан қопланган. У ўз туйнуги ёнида пахта-

лик камзулга ўралиб ўтириб олган, совуқ тоза ҳаводан тўйиб нафас оларди, ўлмай тирик қолганига оз бўлса-да, хурсанд.

Дармонсизлиги туфайли гандираклаётганини ҳисобга олганда, ташқаридан деярли соғлом бўлиб қайтди. Қора мойли шашка ёқиб бир котелок сув иситди, унинг ичига бир банка консерва қилинган гўшт ташлади ва биринчи марта иштаҳа билан овқатланди, сўнг ҳамма пахталик камзулларни устига ёпиб ётди. Энди яна ўз кучига ишонарди у, яна тун ва кунларни санай бошлади, лекин фақат бугун қайси число эканини аниқлай олмасди.

Ортамига куни бўйи қуролини тозалаб, дискаларга ўқ жойлади. У анчадан буён ўз участкасини айлангани йўқ, анчадан буён соқчиларни «ов»ламади, энди эса, ўч олиш иштиёқида ҳамлага ҳозирлик кўряпти. У тирик эди, ўзини ҳамон жимгина қор остида ётган Брест қалъасининг хўжайини ҳисобларди.

Бу асосий вазифадан ташқари унинг яна бошқа шахсий вазифаси ҳам бор. Мирра ҳақида ўйларди у. Уйлаганда ҳам, худди ўзидан-ўзи сир тутгандек, бамисоли тантанали буйруққа хилоф иш қилаётгандек, гўё кимдир ана шу буйруқнинг бажарилишини кузатиб тургандек ўйларди. Шу билан бирга ўша мартабали назоратчи доимо унинг ёнида туриб назорат қилаётгандек ҳис этарди ва шундай кун кечирарди. Шунинг учун ҳам нима ўйлаган бўлса, ўша назоратчини чалғитиб ўйлаётгандек бўларди. Бир нарсани ўйлаб, ўзича режа қилар ва шу режани амалга ошириш учун ўзидан-ўзи берухсат жўнаб қоларди.

У бирдан шаҳодатномасига номери ёзилган, ўзининг шахсий пистолетини топиш ҳаракатига тушиб қолди. У ўзининг дастлабки шахсий қуролини ҳарбий билим юртини тамом қилган куни сафда турганлар олдига чиқиб олган ва биринчи қўл жангги пайтидаёқ йўқотган. Ҳозир у ўша биринчи қўл жангини жуда яхши эслайди, чунки ўшанда пастки жағи мажақланган бадбашара немис унинг олдига алаҳлаб келиб, оёғидан тортар, мурдага ўхшаб совуқ тиржаяр, Сальниковдан эса дом-дарақ йўқ, назарида у энди ҳеч қачон келмайди ва уни бу даҳшатдан ҳеч қачон халос этмайди. Совуқ тер босиб уйғонар экан, у ўша биринчи кунни — Сальников ва Денишчик билан учрашганини,

ҳамда биринчи жангни аниқ эшлашга ҳаракат қилди. Шунингдек, унга берилган шахсий пистолетни шармандаларча йўқотганини ҳам эслади.

Костелгача ҳеч қандай шов-шувсиз, тинчгина етиб олди у. Унинг ичига кириши олдидан одати бўйича атрофга бир назар ташлаган эди, даҳшатли мусибатлар келтирувчи янгиликни кўриб, ҳангу манг бўлиб қолди. Қор гарчи кўп ёғмаган ва фақат гиштларни босиб ҳатлаб юрган бўлса ҳам, унинг ортидан из қолибди, изларни эса, йўқотиб бўлмайди. Яна қор ёрсагина бу излар босилиб, йўқ бўлиши мумкин, ҳаво эса, аксига олгандек, очиқ, мусаффо. Костелга келгандан энди хурсанд эмасди у, қайтиш эса, янада хавfli: из, ҳар қалай, изда, душманга йўл кўрсатади. У бир оз иккиланиб тургач, нима бўлса ҳам костелда бир неча кун тунашга ва ўз казематига қоронғи тушгач кетишга аҳд қилди. Балки, эрталабгача қор ёғиб, босилган изларни кўмиб юборса ажаб эмас.

Қишнинг соф совуқ ҳавоси пастқам ва хилват жойларнинг ҳаммасини шамоллатган: қачонлардир немисларни эшик олдида тўхтатиб, уни ўлимдан асраб қолган қўланса ҳид йўқ эди ҳозир. Тўғри, ўшанда то қоронғи тушгунча — намоёиш тугаб, меҳмонлар тарқалиб, солдатларни олиб кетгунларича юқорида, дераза токчасида биқиниб ўтиришга мажбур бўлган. Тимқоронғида карниздан юриб, мўъжиза туфайлигина ағанаб тушмади, эсон-омон етиб олди. Ушанда ҳамма иш жойида бўлганди, энди эса, аввалига қувонч бахш этган қор душманга шерик эди.

Тонг сукунатига хавотирланиб қулоқ тутар экан, тўхтовсиз мана шулар ҳақида ўйларди у. Совуқ ҳавода атрофдаги овозлар — машиналарнинг гувиллаши, қор устидан юргандаги ғарч-ғурчлар, уч аркли дарвоза ёнида бир-бирларига қор отиб ўйнаётган немис солдатларининг ўйин-кулгиси аниқ эшитила бошлади. Дастлаб бу овозларга ҳушёрлик билан қулоқ солди у, вақт ўтиши билан унинг диққат-эътибори аста-секин бўлиниб, костел унинг учун қандай хотиралар сақлагани ҳақида ўйлай бошлади. Костел ичига қараган сари жангда ҳалок бўлганлар ва фақат унинг хотирасида қолганлар шарпаси шафқатсизлик билан қуршаб ола бошлади уни.

У биринчи марта костел ичига сакраб тушган дера-

зани дарров топти. Бу худди ўша дераза, иккинчи деразага қараб ҳам ўтирмади у. Дастлаб ҳужумга ўтиш пайтида мана шу деразани ўзи танлаб, ўзи унинг қаршисида қўрқоқлик қилган, чегарачи эса, бу қўрқоқлик учун жонини қурбон қилди. Бу хил воқеаларни унутиб бўлармиди: у аслида қўрқоқ бўлмагани учун буларнинг ҳаммаси эсида бор. Ҳатто, унинг учун мўлжалланган ўқ ҳалок бўлган чегарачига тегиб, қуюқлашган қон унга сачраганини ҳам унутгани йўқ.

Лекин бу нарса кейин бўлган эди. Бундан олдин эса, тутун босган костелга ағдарилиб тушиб, кимнидир урди, кимнидир отди, қаердадир шу атрофда пастки жағи мажақланган бадбашара немис унинг оёғидан ушлаб олди. Пистолетини мана шундан аввал йўқотган... Аввалми ёки кейинми? Йўқ, аввал уни қўндоқ билан уришганда бир четга учиб кетганди, кейин ҳушига келиб қараса, пистолети йўқ. Демак, нима бўлган бўлса ҳаммаси мана шу атрофда, лойшувоқ кесаклари, майдаланган гишт ва кўкариб кетган бўш гильзалар айқаш-уйқаш бўлиб ётган жойда содир бўлган.

Гиштарни оёғи билан ў ёқ-бу ёққа туртиб, костел ичيني айланди у. Ҳар томонда автоматнинг ўқдан бўшаган магазинлари, пулемёт лентасининг узилиб қолган парчалари, мажақланган флягалар, ложалари майишиб, қўндоқлари синган милтиқлар, қўл пулемётининг занг босган ленталари — уруш чиқиндилари сочилиб ётарди. У қалбида авайлаб сақлаётган — бир пайтлар душманни ларзага солиб, ҳозир овозлари абадий тинган лаш-лушларни ушлаб кўрди. Аслида, уларни хотирада сақлаётганини ва улар ҳамон унинг қалбида жаранглаётганини билмасди у. Бу сокин кимсасизликда ёлғиз ўзимман деб ўйлаб турганди, сукунат йўқолиб, ёлғизлик чекинди, ўтмиш унинг ўзиники, бойлиги ва фахри эканини бирдан тушуниб етди. Демак, у ёлғиз эмас, чунки ҳаётнинг энг оғир ва жарангдор бўлаги ҳисобланган ўтмиш бор.

— Улмаيمان, — овозини чиқариб гапирди у. — Барибир ўлмаيمان, йигитлар.

Унинг овози ҳувиллаган казематда ғалати жаранглади. Овоз совуқ ҳавода сузиб, деворга астагина урилди ва ёрилиб шикастланган гумбаз томон баланд кўтарилди. У ўз овозига қулоқ солиб, турган жойида қотиб қолганича овозини кузатар экан, шу дақиқа ташқаридан

қандайдир ғала-говур эшитилгандек бўлди. Ҳали ҳеч нарсани тушунмай, апиқламай туриб дераза тоқчаси томон ўзини отди ва унинг бир чеккасига биқиниб аста бўйинини чўзиб қаради. Қаради-ю, шу оннинг ўзида унга ҳамроҳ бўлган ўтмиш тўсатдан ғойиб бўлди: немислар костелни аста-секин қуршаб олишаётган эди.

Улар ҳали ҳалқа учини бирлаштиришмаган, балки атайлаб шундай қилишгандир, балки шошганларидан ягона тирқишни — яланглик орқали ва Оқ сарой харобалари томон ўтадиган йўлни унутишгандир. Куппакундуз куни, оппоқ қор устидан қора шарпаннинг югуриб ўтиши ақлга тўғри келмайдиган иш, мутлақо мумкин эмас. Лекин у ҳозир бу ҳақда ўйлаб ўтирмади, у яшаши керак, агар ўладиган бўлса — эркин ўлиши керак. Кўп ўйлаб ўтирмай деразадан сакради ва қоматини тик тутиб, орқасига қарамай югуриб кетди. Ҳозир у бир дақиқани ҳам қўлдан бой бериши мумкин эмас. Ярим йўлга етганда ҳайқириқ ва ўқ овозларини эшитди, лекин йиқилмади, тўхтамай югуриб кетаверди, оёқлари ёнига келиб тушаётган ўқлар қорни тўзитиб юборарди. У харобазорга ўқдек отилиб кирди ва бир зум ҳам тўхтамай ичкарига югуриб кетди. Ташқаридаги оппоқ қордан сўнг ичкарига киргач, у ҳеч нарса кўрмай қолди, шундай бўлса ҳам деворларга урила-сурила югуриб кетаверди, кучининг борича югурди, яна югурди, сўнг бирдан тўхтади-ю, ўзини ерга ташлади. Югуришга мадори қолмади, нафас олишга ҳаво ҳам етишмасди, ҳозир шиддат билан ураётган юракдан бўлак ҳеч нарса йўқдек эди.

Лекин у нафасини ростлаб улгурмади. Қаердандир, анча узоқлардан, лекин гумбаз остидаги ертўладан ғўнғир-ғўнғир гап ва оёқ овозлари эшитила бошлади. У аранг ўрnidан туриб, гандираклаганча ичкарига — зимистон қаърига югуриб кетди. У ҳозир қаёққа кетаётгани билан иши йўқ, ана шу эшитилаётган овозлардан нари кетса бас.

Бу ертўлалар унга нотаниш. Бу жойларни кейинчалик яхшилаб ўрганмоқчи эди-ю, лекин бетоб бўлиб қолди. Миррани кузатиб қўйгандан буён бу жойларда бирон марта ҳам бўлгани йўқ. Шунинг учун ҳозир ўйдим-чуқурларга, дўнгликларга қоқила-суқила кўркўрона югурар, орқасидан қувиб келаётганларнинг тўпир-тўпири эшитилиб турарди. Унинг бир ўзи экан-

лигини билган немислар, мутлақо чўчимасдан ертўларни бир четдан хотиржам титкилаб чиқишаётганди.

Навбатдаги муюлишдан сўнг у рахна борлигини пайқаб қолди ва ўзини унинг ичига ташлади. Бу ердан кетиш керак, бир амаллаб айланма казарма харобаларига ёриб ўтиш керак, чунки немислар айланма казармани ўраб олишолмайди. Лекин казарманинг унга таниш бўлган қисми кесиб қўйилган. У рахнадан сакраб чиқди-да, қарама-қарши томонга — қўрғоннинг энг четдаги жануби-шарқ томонига югуриб кетди.

Уни яна бир бор очиқ яланликда югуришга журъат этиши немисларнинг хаёлларига ҳам келмаган бўлса керак. У орқасидан ўқ отилмай туриб, ҳовлининг деярли ҳаммасини кесиб ўтишга улгурди. У гўё ўзи атайлаб ўлим излаётгандек, қоматини тик тутиб, илонизи қилмай, йиқилмай тўппа-тўғри югурарди. Улим яна шафқат қилди унга: немислар отишни бирдан тўхта-тишди, казарма бўйлаб ҳай-ҳайлашиб югуриб, унинг олдидан кесиб чиқмоқчи бўлишди. Уни тирик асирга олиш ниятида отишни тўхтатишганди улар.

Кенг, катта рахнага у ҳар қалай биринчи бўлиб етиб келди ва унинг ичига яширинди. У ўз ҳаётини, озодликни асраётгани, ҳимоя қилаётгани учун ҳам вақтдан қандайдир лаҳзани ютди ва биринчи бўлиб етиб келди. Бу лаҳза орқага бир ўгирилиб қараганда, югуриш бефойда эканини англашга етарди, холос. У рахна ичида туриб автоматни елкасига тиради ва бир печа марта қисқа-қисқа ўқ узди. Мажолсизланган қўлларида сакраб ўйнарди автомат. Унинг отган ўқи ҳеч кимга тегмаган бўлса ҳам, немислар дарров тарқалишиб, ерга ётиб олишди. У немисларнинг ўт очиб жавоб қайтаришларини бир оз кутиб турди-да, яна бир неча бор ўқ узди, сўнг ўқи тугаёзган автоматни девордаги ғишт остига тиқиб, ён томондаги хонага ўзини отди.

Бу жой отхона эди: куюнди иси ҳам, совуқ ҳам таъсир этмаган гўнг ҳиди анқиб турарди. Девор тагидаги бурчакка анчагина қуриган гўнг уюб қўйилган экан. У ўйлаб ўтирмай, гўнгнинг музлаган устки қатламини олиб ташлаб, жон-жаҳди билан уни кавлай бошлади. Ҳамон ўқ овозлари эшитиларди ташқарида, у бўлса юмронқозиққа ўхшаб тўхтовсиз кавлар, гўнгнинг ичига чуқурроқ киришга интиларди. Қўшни хона-

дан гаплашган овоз ва оёқ товушларни эшитгандагина жим бўлиб қолди у.

Яқин ўртадаги ҳужраларни ағдар-тўнтар қилиб узоқ қидиришди: овозлар дам узоқлашар, дам жуда яқиндан эшитиларди. Гарчи ҳозир ниҳоятда қийин бўлса ҳам, нафас олмасдан қимирламай туришга интиларди у: жонсарак юрак асло тинчий демасди. Дармонсизликдан ва қўрқувдан тер босиб кетганди уни, чунки гўнг уюми томон отилган ҳар қандай дайди ўқ, унинг учун ўлим билан баробар эди. Ҳатто тасодифий қизиқиш ҳам унинг шу ердалигини билдириб қўйиши мумкин, лекин ҳозирча унинг бу ердан ҳеч қаерга кетмаганлиги, немисларнинг ақлига келгани йўқ.

Келди, келганда ҳам уларнинг ҳамма уринишлари чиппакка чиққандан сўнг, кечикиб келди. Уларнинг ўзаро шанғиллаб гаплашиб шу ерда тўпланиб туришгани эшитилди. Шундоққина боши устидан кимдир юраётганини сездди ва гўнг уюмига бутун вужуди билан янада сингиб кетди, ўша оғир ва салмоқли оёқ унинг бутун гавдаси бўйлаб юрди. Сўнг у ғалати вишиллаган овоз эшитди, ҳеч нарсага тушунмади, аммо шу дамдаёқ сирқираган оғриқ сездди: ўткир найза қовурға терини шилиб биқини ёнидан ўтиб кетган эди. Оғриқни сезиши билан совуқ тер чиқиб кетди ундан, ҳозир немис найзани суғуриб олади, унинг учи қон бўлганини кўришади, шу билан ҳамма нарса тамом бўлади. Лекин найза юқорига кўтарилиб яна уюмга санчилди, бу сафар елкасидан бир сантиметр наридан ўтиб кетди, яна юқорига кўтарилди, яна санчилди, сўнг устидаги оғирлик бирдан йўқ бўлиб, салмоқлаб босилган оёқ товушини эшитди, найза санчаётган немис унинг устидан пастга — отхона полига тушган эди.

Ҳатто, оёқ товушлари узоқлашиб, овозлар йўқолган пайтда ҳам қимирламай ётаверди у. Биқинидаги шилинган жой қаттиқ ачишарди, қон оқарди ундан, увишган қўл ва оёқлари аста-секин қотиб қолаётган бўлса ҳам қимирламай ётарди. Қутулиб қолганига ишонар, яна ишонгиси келмас, яна ишонар, лекин таваккал қилгиси келмасди, ҳушдан кетаётган бўлса ҳам, бутун вужудини қамраб олаётган жимликка бардош берарди. Уқтин-ўқтин у жаҳаннам қаърига тушиб кетгандек бўлар, яна қайтар, яна тушиб кетарди. У шу қадар қотиб қолган эдики, ярасидан қон оқаётган ёки тўхтаб қолган

нини ҳам сезмасди, шу ҳолатда қотиб қолганича бу уюмдан энди бир умр чиқа олмасам керак, деган хаёлга борарди баъзида, лекин шундай бўлса ҳам қоронги тушмагунча чиқмай ётаверди.

Ташқарига зўрга чиқиб олди у. Жон киритиш ва иситиш учун қўлларига урди, оёқларини ишқалади. Ярадан оқаётган қон тўхтаган, кўйлаги қуриб қолганди. У ярам қандай экан деб қараб ҳам ўтирмади, чунки уни боғлайдиган ҳеч ким ва ҳеч нареа йўқ эди. Уридан туриб бир неча қадам босди-ю, яна бирдан ўтириб қолди: оёқлари бўйсунмаётганди унга, қотиб қолган баданида шундай оғриқ бошландики, қичқириб юбормаслик учун енгини тишлади. Холбуки, кетиш, ўз казематига етиб олиш, унинг ичига кириб, қор ёггунча пойлаб ўтириш керак.

Гарчи оёқлари аввалгидек бўйсунмаётган бўлса ҳам у ўзини туришга мажбур қилди, оғриқ бир оз пасайган бўлишига қарамай ҳамон зирқираб турарди. У гандираклар судрала-судрала чиқадиган жойга етиб келди ва гишт орқасидаги автоматини топди, ташқарига чиқмасдан автомат дискасини алмаштирди. У ҳар доим ёнида ортиқча диск олиб юрмаса ҳам, бугун нима учундир олиб чиққан эди. Мана энди унинг яна қуроли бор. У ҳатто биринчи дискадаги ўқларни силкиб туширди ва чўнтагига солиб қўйди, саккизта экан, дискни эса, автоматни беркитган жойга — гиштар орасига яшириб қўйди.

Найзага қон юқмагани унинг бахти бўлди. Ё қон найзага юқиб улгурмади, ёки бўлмасам, найзани суғуриб олаётганда ўзи тозаланиб қолган. Нима бўлганда ҳам, унинг омади бор экан, ҳар бир қадамни ҳозир минг азоб билан ташлаётган бўлса ҳам, иши ўнгидан келгани учун мийғида кулиб қўярди.

У уйи томон борар, шу нарсагина унга куч бериб турарди ҳозир. Уйига — овқат, сув, иссиқ камзуллар бор жойга кетяпти. У жойдаги ҳамма нарса Миррани эслатиб турарди:

У Мирра ҳақида ўйлашдан тўхтамасди, ҳатто алаҳлаб ётган пайтда ҳам у ҳақда ўйлади. Сўнгги бор йўл ёқасида кўрганди уни: гишт тахлаётганди. Кейин эса, уни кўздан йўқотди. Лекин у, Мирра аёллар орасида, улар уни худди ўз одамлари сингари қабул қилишди деб биларди. Аёлларни сафга тизиб, нима учундир

узоқ турғизиб қўйишганини ҳам кўрди, сафдагилар орасидан ҳам Миррани топишга ҳаракат қилди, лекин кеч кириб, қоронғи тушиб қолгани учун, аёллар бири-бирига қўшилиб кетаверди, шу боисдан унинг қасрдалигини аниқлай олмади ва ўзича сафнинг ўртасига кириб олган бўлса керак деб ўйлади. Ундан кейин колоннани олиб кетишди, майдон ҳувиллаб бўшаб қолди: у яна бир оз қараб турди-да, сўнг ўз кулбасига қайтди. Йўлда келар экан, ғам ва шодлик курашарди унинг қалбида, Мирранинг қалъадан соғ-омон чиқиб кетиш шодлиги бу курашда голиб чиқарди. У ҳозир ҳам қувонарди бу нарсага, чунки бундан аввалгиларни ҳисобга олмаганда, бошқа ҳеч қандай қувонч бўлмаганди унда.

Ҳеч нарса англаёлмай, у бирдан тўхтади: қалъанинг унга ниҳоятда таниш, ҳар бир ғиштини биладиган қисмини мутлақо таниб бўлмасди. Лекин портлаш натижасида тартибсиз сочилиб, қор тегмаган тоза ғиштар унга мутлақо нотаниш эди.

Казематга олиб борадиган туйнуклар ҳам йўқ. Туйнук ҳам, каземат ҳам, қуроллар ҳам, овқат ҳам йўқ: ҳаммаси остин-устун бўлган ғишт тагида қолиб кетган. Бутун ўтган ҳаёти, келажакка бўлган умиди, ҳамма-ҳаммаси кўмилиб кетган эди.

Қор фақат унинг ўзига эмас, яширинадиган жойига ҳам хиёнат қилди: немислар туйнукни толиб, уни портлатиб юборишди, у бўлса бу портлашни ҳатто эшитгани ҳам йўқ. Энди унинг: дискига ўқ тўлатилган автомати, чўнтагидаги саккизта ўқ, елкасидаги пахталик камзули ва чўнтагидаги икки дона сухариси қолди, холос. Бошқа ҳеч нарса йўқ. Бирдан у тиззалари бўшашиб, ғишт устига вазмин ўтирди. Яна нима қолди экан, деган хаёл билан қимирламай узоқ ўтирди.

Унда эса, қаҳр-ғазабга тўла яшаш нстаги, ўлик қалъа ва нафрат бор эди. Шуңинг учун у ўрнидан турди-да, орқага, айланма казарманинг ертўлалари томон юрди.

2

Тунни у хилват ҳужранинг совуқ полида мудраб ўтказди. Совқотди, ўрнидан туриб юрди, яна ўтирди, совуқ турғазиб юбормагунча ўтираверди. Яширинади-

ган жой, овқат, қурол ва кийим-кечак қидириш керак. Бирон нарса топишига ишонарди у, шунинг учун ҳам тонг гира-шира ёришиши биланоқ ўрнидан туриб нота-ниш ертўлалар оралаб юриб кетди.

Энди у аввал эътибор бермайдиган нарсалар — милтиқ мойи солинган идиш, бир ёнги куйиб кетган пахталик камзул, ўқлар — ҳаммасини йиғиштириб ола бошлади. Уқларнинг қайси бири бўлмасин, хоҳ ўзимизники, хоҳ немисларники, ҳаммасини олиб яхшилаб артар ва калибрини калибрига тўғрилаб бошқа-бошқа чўнтагига санаб соларди. Уқ энди ҳисоб-китобли бўлиб қолгани учун, автоматини олдиндан битта-битта отадиган қилиб қўйди.

Қачонлардир сухари топганида қувонгани сингари битта топган нарсаси қувонтириб юборди уни, агар сухари топганида ҳозир ҳам ўша пайтдагидан кам қувонмаган бўларди. У бир магазин ўқи билан ўзи ўқланадиган СВТ маркали Тула милтиғини топиб олди. Унинг ичини очиб мойлади, сўнг қисмларини яна жой-жойига қўйиб, затворини шарақлатиб кўрди. Боёк худди янги милтиқники сингари ишлаяпти, фақат ярим автомат ҳолатда ишлайдими, ишламайдими, шуниси номаълум, чунки милтиқ ғишлар остида узоқ муддат занг босиб ётган. Бу милтиқнинг ана шундай инжиқ томонлари бор, буни у ҳарбий билим юртида ўқиган пайтидан билади. Билиш учун эса, фақат жанг пайтида сынаб кўриш керак: у яна янгидан магазинни тўлатди ва ўқни стволга жойлаб, отишга шай қилиб қўйди. Мана шу шодлик шарафига сўнгги сухарини еди: биринчисини эса, кечасиёқ тинчитиб қўйган эди.

Нотаниш ертўлада милтиқни ушлаганча у ёқдан бу ёққа юрарди у. Энсиз рахнага булутли қиш кунининг гира-шира ёруғи тушиб турибди. Сўнгги сухарининг ушоғини ҳам қолдирмай еб бўлиши билан, узоқдан тушуниб бўлмайдиган бегона овоз эшитилди. Рахна ёнига келиб, аста мўралади: унча узоқ бўлмаган масофада уч киши турарди. Улардан бирининг бўйи новча, қомати ҳам келишганроқ.

Нима учундир устига оч-кўкранг пахталик камзул кийган ўша новча танишдек туюлди унга. Йўқ, унинг ҳеч қандай таниш-паниш эмаслигини биларди у, лекин масала шунда эдики, ўша новчани кўриши билан, кеча қуруқ гўнг ичида ётганида елкасидан босганга ўхшаган

оғирлик ҳис қилди ўзида. Новчанинг милтиғи ҳам бошқаларникидан узунроқ, тўрт қиррали найзаси кўтарилган эди.

Зангор рангдаги совуқ найзани кўриши билан биқинида яна оғриқ сезгандек бўлди: лат еган қовурға қаттиқ сирқирай бошлади. Кеча найзага нима учун қон юкмаганлиги энди маълум бўлди: найзани у санчгану суғурган, унинг қиррасига юққан қонларни эса, суғуриб олиш пайтида пахталик камзул ўзига шимиб олган. Маълум бўлишича, кечаги унинг бахти — немис ханжарини эмас, ўзимизнинг тўрт қиррали найзани санчганларида экан, найза ўзида қон сақлаб қолмади, сотқинлик қилмади унга. Демак, найза айбдор эмас, найза тиғини унга санчган қўллар айбдор.

Милтиқни қўлига олди у: уни шу бугун топгани жуда яхши бўлди-да, мана, дарров асқотди. Ишқилиб панд бермаса бўлгани, нима қилганда ҳам СВТнинг инжиқлиги бор. У, орқасини ўгириб турган новчани кўз қисиб нишонга олди... Лекин кўз олди жимирлашиб, нишонга олинаётган гавда хиралашиб, яхши кўринмай қолди. У кўзини ишқалаб, яна нишонга олди, гавда яна хиралашиб кетди. Авваллари сира бундай бўлмаган, кўзи жуда ўткир эди. Ҳозир эса кўзи хиралашиб бораётганини дарров англаб олди... Унг кўзи кўпроқ хиралашиб қолганди.

Бунинг учун кўнглини ғаш қилишни ўзига эп кўрмади. У иккинчи кўзини ҳам очди-да, мушкани иккала кўзи билан тўғрилаб нишонга олаверди. Бундай кўзлашга одатланмаган бўлса ҳам, милтиқ стволини керак томонга тўғрилади-да, тепкини аста босди. Варанлаган ўқ овози билан бир пайтда, новчанинг қўлларини ёйиб ғиштга юзтубан йиқилганини кўрди у. Тепкини яна босган эди, автомати ишламай, иккинчи ўқ отилмади. Қайтадан ўқлашга эса, вақт йўқ, тезроқ бу ердан кетиш керак, чунки у бу ертўлаларни яхши билмайди.

Тез юриб борарди у, баъзида тўхтаб-тўхтаб ҳужра ва чиқадиган жойларга ҳам назар ташлаб ўтарди. Қаердандир орқа томондан овозлар ва автоматнинг кетма-кет тариллагани эшитилди. Немислар изма-из қувиб келишарди, агар унинг ўзи тасодифан биронта боши берк ҳужрага кириб қолмаса, ертўла ичида улардан узоқлашиб кетиш мумкин. Ҳужра-пужрага кириб

қолгудек бўлса, жанг қилишга тўғри келади, лекин бу жанг сўнггиси бўлади. Бир марта ана шундай жойга кириб қолганда, фаҳмлаб қолиб тезда чиқиб кетган, энди эса, шопмасликка жазм қилди у, чунки немислар химма тешик ва туйнукларни бирма-бир ёритиб ёки бўлмасам ўққа тутиб ертўла бўйлаб аста ҳаракат қилишяпти.

Ҳар нима бўлганда ҳам, ётиб дам оладиган жой топиш керак: бетўхтов кетаверишнинг имконияти йўқ, бирон жойга борганда немислар исканжага олишлари мумкин. Тимқоронги йўлакларни пайпаслаб, ана шундай яширинадиган жой қидирарди у. Шундай жой топиш керакки, ўша тешик ёки туйнук орқали орқага қайтиш мумкин бўлсин ёки бўлмасам, ўша жойда пойлаб ётиб немисларни ўтказиб юбориш керак-да, сўнгулар ёритиб, ўқ отиб текшириб кўришган ҳужраларнинг биронтасига кириб олиш лозим.

Қидириб-қидириб у шундай тешик топдики, унча-мунча одам сезмасди уни. Тешик ертўла деворининг поғонаси ортида ер бағирлаб жойлашганди. Утадиган жой — йўлак шу қадар қисқа эдики, шу ерда йўлак борлиги ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Кўндаланг рахна ниҳоятда тор, йўлакдан бир метр нарида бурчак ҳосил қилиб, чўрт бурилган: у ўша томонга — лаҳаддек тимқоронги, лаҳаддек жимжит жойга ёнбоши билан эмаклаб, сирғалиб ўтди. Утиб олгач, ҳужранинг катта-кичиклигини аниқламай туриб дарров туйнук томонга ўгирилди-ю, автоматни тўғрилади. Усталик билан, моҳирона ишланган йўлнинг у ёқ-бу ёғига қарамасданоқ, бу жойнинг ниҳоятда қулай эканини фаҳмлади дарров. Немисларнинг овози деярли эшитилмасди бу ерда, ҳозир устида у ётган қум эса, майнингина, ҳаттоки илиқ. Булар бари унга қўл келиб, ҳозирча ишнинг юришганидан далолат эди.

Оёқларнинг тапир-тупури қумга таъсир этиб, бутун танаси билан сезиб турарди уни. Олдиндагилар мана ҳозир қоронги йўлакка кириб келишяпти: қалин қум ортидан кетма-кет отилган ўқнинг бўғиқ овози эшитилди. Автоматни бир тириллатишди, энди ундан нарига — навбатдаги ҳужра томон югуришади. Югурганча ўтиб кетишди, қисқа йўлакда тўхташмади.

Немис этикларининг унинг қулоғида ўрнашиб қолган дупир-дупири борган сари узоқлашиб, аста сўна

бошлади. У энгил уф тортиб, автомат предохранителини тушириб қўйди.

— Утиб кетдиларингми, газандалар?

Қоронғилиқдан хириллаб чиқаётган овозни эшитиб, чўрт бурилди у. Юрак така-пука бўлиб кетганди:

— Ким у?

— Ўзинг-чи? Ўзинг кимсан?

— Ўзимизники!

— Мен ҳам, ҳаттоки сендан яқинман ўзимизникиларга! Неча кишисизлар?

— Бир ўзим.

— Энг охиргисимисан?

— Санаганим йўқ. Сен қаердасан ўзинг?

— Тўхта, чироқни ёқай. Шам жуда кам қолган, эҳтиёт қиламан, майли, бундай учрашув хурсандчилиги учун ёқса бўлади.

Чақилган гугурт зимистон қўйнидан рўдапо энг ичидаги озгин узун қўл ва бир тутам оқ оралаган қора соқолни юлиб олгандек бўлди. Озгин қўл ёқилган гугуртни яшиқ устидаги шам қолдигига олиб келди. Шам ёқилиши билан пахталик камзул устидан камарни маҳкам тортиб боғлаб олган арвоҳга ўхшаган озгин лавдани кўрди у. Ярим оқарган соч ўсиб елкага тушибди, икки қўл у томон чўзилган, фақат кўзларигина жавдирайди. У ўша чўзилган қўллар томон ўзини отди.

— Тўхта, биродар! Тўхта, азоб берма менга. Оёқларим ҳам қаттиқ огрийди, ўпишишни унутиб қўйганга ўхшаймиз. Қўлингни бер, биродарим, ҳамюртим, менинг совет солдатим, қўлингни бер. Бўлди, шундай қимирламасдан тур, бир тикилиб кўриб олай сени. Енгиша олмади, а, бизни, газандалар? На автомат билан, на портлагич моддалар билан ва на тўплар билан, барибир енгиша олмади бизни. Енгиша олмади!..

Озиб, ҳолдан тойган бу одам тантанавор кулар, кўз ёшлари эса, соқоллари устидан юмалаб тушарди. Кулар, қалтирар, гапирар ва яна гапирар ва яна гапирарди:

— Сен мени кечир, биродар, кўзларимдан ёш оқаётгани учун кечир, азизим. Шундай қилишга ҳаққим бор мени. Уч ҳафтадан буён инсон боласини кўрганам йўқ, зимистонда ётибман, кўриш у ёқда турсин, овозини ҳам эшитганим йўқ, энди ўзим билан ўзим гаплаша бошлаган эдим. Ҳа, ундан кейин бир оз камқувват бў-

либ қолганман, бу бор гап. Шундай бўлгач, аввал гапириб олай, яхшилаб қарай сенга, кейин танишаверамиз. Аввал тўйиб қарай-чи юзингга. Қандай қилиб тирик қолдинг-а, азизим, укагинам, қандай азобларни бошингдан кечирдинг, қандай чидадинг ҳаммасига?

— Чидадим,— қаршисидаги мана шу соқоли оқариб кетган одам сингари шодликдан йиғлай олмагани учун афсусланиб гапирди у.— Демак, бир ўзингсан, шундайми?

— Аввалига жуда кўпчилик эдик. Мана шу уяни топиб, унга йўл қазиб келдик. Кейин тўртта қолдик. Бундан уч ҳафта аввал — охиргиси ҳам қайтиб келмади. Мана, ўшандан буён ёлғиз ётибман. Оёғим худди йўққа ўхшайди. Тиззам билан эмаклаб сурилишим мумкину, лекин юра олмайман. Юриб бўлдим назаримда.

— Кимсан ўзинг?

— Шу ҳақда ўйлаб кўрдим. Кимман мен энди? Немислар топиб олса-ю, мен ўзимни отиб ташлашга улгуролмай қолсам, ким дейман ўзимни. Мен шундай демоқчи эдим: рус солдатиман мен. Исмин ҳам, унвоним ҳам рус солдати. Тўғри ўйлаган эканманми?

— Немисларга айтмоқчи бўлган бўлсанг — тўғри. Мен ўзимизникиман-ку, лейтенант, Плужников.

— Қайси полкдансан?

— Ҳали рўйхатдан ўтмаган эдим,— кулиб қўйди Плужников.— Сўзлаш навбати менданми энди?

— Ҳа, энди сендан.

Плужников ўзи ҳақида ҳеч нарсани яширмай, тафсилотларга берилмасдан гапириб берди. Ҳалигача ўзини таништиришни истамаётган бу ярадор жангчи унинг қўлидан ушлаганича гапларини диққат билан тинглади. У жуда камқувват бўлиб қилтиллаб қолган, бу нарса унинг қўллари ҳолсизланаётганидан ҳам кўриниб турарди.

— Мана энди танишсак ҳам бўлади,— Плужников ҳикоясини тугатгандан сўнг гапирди ярадор жангчи.— Старшина Семишний. Могилёвданман.

Семишнийнинг яраланганига анча бўлганди: ўқ орқа умуртқасига теккани сабабли, оёқлар аста-секин ишдан чиқиб, жонсиз бўлиб қолганди. Оёқларини мутлақо қимирлата олмас, лекин ҳамон бир амаллаб судгарди. Агар инграмоқчи бўлса ҳам, фақат тушида

инграр, бошқа пайт чидар, ҳатто куларди ҳам. Унинг жанговар ўртоқлари кетишарди-ю, орқага қайтишмасди, у бўлса ўлим билан олишар, яшашга интиларди. Сув уч кун аввал тамом бўлган, бир оз ўқ-дори ва егулик овқат қолган эди, холос. Плужников тунда чиқиб икки челақ сув олиб келди.

— Сен жисмоний машқ билан шуғуллангин,— деди Семишник эртасига эрталаб.— Биз энди ўзимизга бепарво бўлмаслигимиз керак, чунки санчасть йўқ, ёлғиз ўзимиз қолганмиз.

У ўзи бир кунда уч марта машқ қиларди. Утириб эгилар, қўлларини буки-ёзиб ҳаракат қилар, нафаси тикилиб қолгунча машқни тўхтатмасди.

— Ҳа, кўринишдан фақат икковимиз қолганга ўхшаймиз,— хўрсинди Плужников.— Биласанми, агар ҳар бир киши ўзига-ўзи буйруқ бериб, ана шу буйруқни сидқидилдан бажарганда эди, уруш ёздаёқ, мана шу ернинг ўзида — чегарада тугаган бўларди.

— Сен, фақат ўзимизгина довюрәк деб ўйлаясанми?— кулимсиради старшина.— Йўқ, оғайни, мен бу гапингга қўшилмайман, қўшила олмайман. Шу ердан Москвагача неча чақиримлигини биласанми? Мингдан кўп бўлса керак. Ана шу ҳар бир чақиримда сен ва менга ўхшаганлар бор, уларнинг довюрәклиги, душманга бўлган ғазоби бошқаларникидан кам эмас. Буйруқ масаласида ҳам нотўғри гапирдинг, ҳар бир киши ўз буйруғини эмас, берган қасамёдни бажариши керак. Қасам нима ўзи? Қасам бу — байроқ ёнида туриб онт ичиш демакдир.— Бирдан ўта жиддийлашиб, дарғазаб ҳолда гапира бошлади у:— Онт ичдингми, бажар уни! Биронта немисни ўлдирмасдан орқангга қайтма. Ҳар бир ўлдирилган аблаҳ учун икки кун отпуска бераман, менинг қонуним ана шундай.

Плужников кетишга ҳозирлик кўра бошлади. Старшина уни кузатиб турар экан, милтиллаган шам нурида унинг кўзлари ғайритабиий ярқиради.

— Сўрамайсанми, нима учун мен сенга буйруқ беряпман?

— Чунки сен — гарнизон бошлиғисан-да,— кулимсиради Плужников.

— Шундай қилишга ҳаққим бор мени,— аста, лекин жуда кескин гапирди Семишний.— Сизларни ўлимга юборишга ҳаққим бор. Қани, бора қол энди.

Семишний шамни пуфлаб ўчирди.

Бу сафар у старшинанинг буйруғини бажара олмади: немислар анча узоқда юришгани учун, беҳато отишга кўзи етмади ва отмай қўя қолди. У узоқдаги шарпани нишонга олар экан, теккиза олмаслигини билар, чунки кейинги пайтда унинг кўзлари хиралашиб, яхши кўрмайдиган бўлиб қолганди. Энди душман билан тасодифан рўбарў келиб қолишга умид қиларди, холос.

Лекин у айланма казарманинг бу қисмида ҳеч ким билан рўбарў келмади. Немислар бошқа жойда туришар, уларнинг орқа томонида эса, аллақанча қора шарпалар кўзга ташланарди. Бу қора шарпалар ўша — Мирра билан қалъадан чиқиб кетган аёллар бўлса керак деб ўйлаганди у ва уларга яқинроқ бормоқчи бўлди. Балки биронта аёлни аста чақириб гаплашиш, Мирра ҳақида билиш, ўзининг соғ-саломатлиги ҳақида айтиб юборишнинг иложи бўлар.

Ғишт синиқлари қалашиб ётган зинапоядан у бир амаллаб ертўла йўлагига тушиб олди. Йўлак ҳам ғишт бўлакларига тўлиб кетганлиги туфайли, энгашиб юришга тўғри келди. Кўп ўтмай йўлакни мутлақо беркитиб қўйган уюмга дуч келди ва немислар изни сезиб қолмасликларидан илгари бу ердан чиқиб кетиш ҳаракатида шоша-пиша орқага қайтди. Йўлак қоронғи бўлгани учун деворни қўли билан пайпаслаб юра бошлади ва бирдан бўш жойга чиқиб қолди: ўнг томонга йўл кетган эди. У ўша йўлга ўтиб, муюлишдан бир неча қадам ташлаши билан ҳувиллаб ётган казематга кўзи тушди. Юқоридан, ингичка тешикдан тушаётган нур ёруғида казематни кўздан кечирди: каземат бўмбўш, фақат шинак қаршисидаги девор ёнига ёзиб қўйилган шинель устида кийимлари дабдала, ўзи қовжираган мурда ётарди.

У ўрнидан туриб кетмоқчи эди-ю, лекин скелетга айланган мурда тагида ҳали иш берадиган, тирикларга хизмат қилиши мумкин бўлган шинель ётарди. Старшина Семишний совқотиб ётибди, унинг ўзи ҳам битта пахталик камзул тагида ухлай олмаяпти. У жасадга қўл теккиза олмай бир оз иккиланиб турди, лекин шинелни олиш керак, чунки у мурда учун мутлақо керак эмас.

— Кечир мени, биродар.

У солдат кийимининг этагидан ушлади-да, шинелни жасади остидан астагина суғуриб олди.

Шинелга ўрнашиб қолган мурда исини кетказиш мақсадида уни бир-икки силтаб қоқди, сўнг ёйиб у ёқ-бу ёғига қаради ва аллақачонлар қотиб сарғиш рангга кирган қон доғини кўрди. Шинелни тахламоқчи бўлди-ю, яна ундаги сарғиш доғга қаради, қўлини настига тушириб, каземат ичини аста кўздан кечири бошлади. У бирдан казематни ҳам: шинелни ҳам, бурчакда ётган жасадни ҳам, унинг кўкрагидаги қора соқолни ҳам таниб қолди ва овози қалтираб гапирди:

— Салом, Володька.

Бир оз турди-да, Володька Денишчик жасади устига шинелни яхшилаб ёпди, атрофини ғишт билан бостириб казематдан чиқди.

— Уликлар совуқни сезмайди,— деди Семишний, Плужников кўрганлари ҳақида гапириб берар экан.— Уликлар совуқни сезмайди, лейтенант.

Ўзи эса, ҳамма шинель ва пахталик камзуллар остида совқотар, бу гапи билан Плужниковнинг қилган ишини маъқуллалаяптими, ёки танбеҳ бераяптими, тушуниб бўлмасди. Улимга у жуда хотиржамлик билан қарар, ўзи ҳақида совқотаяпман деб гапирмас, ҳаётдан кўз юмаяпман, ўляпман дерди.

— Улим мени аста-секин майдалаб тугатмоқчи бўляпти, Коля. Улиму совуқ нарса, шинель билан иситиб бўлмайди уни.

Унинг оёқлари кундан-кун жонсизлана борди. У энди мутлақо эмаклай олмас, қадини тиклаб зўрга ўтирса ҳам, машқни тўхтатмас, ўта қатъийлик ва қайсарлик билан давом эттирарди. Таслим бўлгиси келмасди унинг, танасининг ҳар бир миллиметрини ўлим панжасига қаттиқ жанг билан топширарди.

— Агар инграй бошласам, туртиб уйғотгин. Уйғонмасам отиб ташлайвер.

— Сен, нима деяпсан ўзи, старшина?

— Улик ҳолда ҳам душман қўлига тушишга ҳаққим йўқлигини айтаяпман сенга. Бу уларга ҳаддан зиёд шодлик бўлади.

— Бу шодликни ўзи ҳам етади уларга,— хўрсинди Плужников.

— Бу шодликни улар ҳали кўрганлари йўқ!— Семишний лейтенантни тўсатдан ўзига тортди.— Мўъ-

табар нарсани душманга бериб бўлмайди, ўлсанг ўл-у, лекин бермагин.

— Ҳеч нарса тушунмаяпман. Мўътабар деганинг нима у?

— Вақти келади — айтаман. Айтгунимча, менинг гапларимни илоҳий деб қабул эт. Ишон менга, ўз номидан гапираётганим йўқ. Бир оз дам олгандирсан-а? Автоматни қўлингга олгину — юқорига, юқорига чиқ, лейтенант! Қалъа тириклигини билиб қўйишсин. На фақат тиригимиз, ўлигимиз ҳам даҳшат солсин уларга! Бундан кейин Россияга бурун тикмасликни нева-ра, эвараларига ҳам айтиб қўйишсин!

Плужников уни ақлдан озаётган бўлса керак деб шубҳаланди. Ундаги қаҳр, даргазаблик борган сари авж олар ва у лейтенантни шиддат билан юқорига ҳайдарди. Плужников баҳслашиб ўтирмади: кўпдан буён унда шафқатсизликдан бўлак ҳеч нарса қолмаганди, лекин ундаги шафқатсизлик совуққон ва мақсадга йўналтирилган эди.

Янги, 1942 йилнинг биринчи куни унинг омади келди. Немислар янги йилда қилинган кайфдан сўнг ё ҳушёрликни йўқотдиларми ёки бўлмасам жонсиз қалъанинг тубсиз, қоронғи туйнукларидан эҳтиёт бўлишни билмайдиган янгилари келишганми, ҳар қалай панадан туриб иккитасини ер тишлатди.

У, немислар таъқибидан қочиб, ертўлалар ичида узоқ юрди ва анча узоқлашиб кетди улардан, чунки майдалаб ёғаётган қор изни бир зумда текислар, энди уни тажрибали искович ит ҳам топа олмасди.

Таъқиб қилувчиларни у ўз ғорларидан анча узоққа Холмск дарвозаси томонга адаштириб борди. Шу ерга келганда изни мутлақо йўқотган немислар у ёқдан-бу ёққа югуришиб, бақириб-чақиринишди, ўқ узишди ва орқага қайтиб кетишди.

Старшинани хурсанд қилишни чин юракдан истарди у, чунки кейинги кунларда старшина ўзини анча олдириб қўйган эди. Тез-тез ҳушидан кетиб, беқиёс оғриқдан қаттиқ чинқирар, ўзига келгач эса, жон талвасасида қалтирар, тер томчилари лабида қотиб қоларди. Аллақачон жонсиз бўлиб қолган баданидаги ҳаёт учқунларини ўткир иродагина тутиб турарди.

— Қўринишдан мен, унғача яшай олмасам ке-

рак,— ҳушидан кетиб, сўнг яна ўзига келганда алам билан гапирди у.— Сенга қоладиган кўринади.

— Нима менга қолади?

— Улаётган пайтимда айтаман. Нима, уруш тамом бўлдимми?

— Тамом бўлганга ўхшамаяпти.

— Нега ўтирибсан бўлмасам? Уқинг борми?

— Бор,— деди Плужников, қор бўралиб турган янги йил тонгги ертўладан чиқиб кетар экан.

Ҳозир эса кеч кирган, ўлим тўшагида ётган одамнинг вақтини чоғ қилиш учун шошяпти у. Лекин ҳали туйнукка етмасданоқ, анча наридаги кирадиган жойдан инграган овоз эшитди. Овозининг борича қичқираётган Семишний эканлиги аниқ, ҳатто қалин қор уюми ҳам унинг овозини тўса олмаяпти.

Плужников шоша-пиша туйнукка сакраб тушди ва қоронғи зимистонда шам қолдигини пайпаслаб топиб, ёқди. Бу энди унинг тамом бўлгани, яна бир азиз ва яқин киши ҳаёт билан видолашяпти деб ўйлади ва Семишнийни овоз чиқариб чақирмади. Латта олиб старшинанинг пешонасидаги терларини артди ва ёнида ҳайрон бўлганча туриб қолди. Немислар бу овозни эшитдиларми ёки эшитмадиларми ҳозир унга барибир эди. У одамларни кузатавериб чарчади, жанг қилавериб чарчади, яшашдан ҳам чарчади.

Семишний инграшни тўсатдан чўрт кесди-ю, жим бўлиб қолди. Энди тамом бўлди деб ўйлади Плужников. Лекин у кўзини очди:

— Алахлаб бақирдимми?

— Ҳа, бақирдинг.

— Нега уйғотмадинг?— Плужников индамади. Семишний хўрсинди. Тушунарли.— Ўзингни авайлагансан, раҳм қилгансан. Қани айт-чи, ўзингни авайлашга ҳаққинг борми сени? Она-Еримизни душман оёқ ости қилса-ю, биз ўзимизни авайлаб ўтирсак...

Семишний қийналиб гапирар, нафаси қисиб сўзларни аниқ айта олмасди. Ўлим ҳиқилдоғига келиб қолган, қўллари қимирламас, жовдираган кўзларигина тирик эди, холос.

— Биз ўзимизни аямадик, бурчимизни виждонан бажардик. Охиригача шундай, шундай бўлиши керак. Улимингдан аввал ўлдиришларига асло йўл қўйма,

асло йўл қўйма, солдат. Фақат шундай бўлиши керак. Улимдан ўлимнинг фарқи бор. Фақат шундай.

— Мадорим қолмади, Семишний, — аста гапирди Плужников. — Ортиқ кучим йўқ.

— Кучим йўқ деясанми? Ҳозир куч-қувват пайдо бўлади сенда, ҳозир шундай бир куч берайки сенга! Кўкрагимдаги тугмаларни еч. Пахталик, гимнастёрка — ҳаммасини еч. Ечдингми? Қўлингни тиқ. Хўш? Сездингми? Кучни сезясанми?

Плужников ҳеч нарсага тушунмай, иккиланган ҳолда унинг устидаги пахталик ва гимнастёркасини ечиб, қўнига қўлини тиқди. Совуқ олиб, дағаллашиб кетган бармоқлари пайпаслаш қийин бўлган силлиқ шойи байроқни сезди.

— Уша биринчи кундан буён ўзим билан олиб юрибман, — старшинанинг овози титраб кетди, лекин у ўпкаси тўлиб келаётган йиғини базўр тўхтатиб гапирди. — Полк байроғи, бу, лейтенант. Ана шу байроқ номидан буйруқ берган эдим мен сенга. Ушанинг номи, қуввати туфайли ўлим билан олишиб яшаётган эдим. Мана энди сенинг навбатинг келди. Ўлсанг-ўл-у, лекин немисларга берма. Бу сенинг ҳам, менинг ҳам шарафшонимиз эмас, Ватанимизнинг шарафи, шони! Дог туширма унга, лейтенант.

— Дог туширмайман.

— Қайтар орқамдан: қасамёд қиламан...

— Қасамёд қиламан, — деди Плужников.

— ... Ҳеч қачон, на тирик на ўлик ҳолда ..

— На тирик, на ўлик ҳолда...

— Совет Социалистик республикалари Иттифоқи бўлган Ватанимнинг...

— Совет Социалистик республикалари Иттифоқи бўлган Ватанимнинг...

— Жанговар байроғини душманга топширмайман!

— Душманга топширмайман, — Плужников унинг гапини такрорлар экан, тиз чўкиб старшинанинг созуқ кўкрагидаги шойи байроқни ўпди.

— Ўлганимдан кейин, ичингдан ўраб оласан, деди Семишний. — Унгача тегма. У билан бирга яшадим, ўлиш пайтида ҳам мен билан бирга бўлсин.

Икковлари ҳам жим бўлиб қолишди. Ҳам тантанавор, ҳам қайгули эди бу жимлик. Ниҳоят Плужников жимликни бузди:

— Иккитасини ўлдирдим бугун. Ташқарида қор бўралапти, жуда қулай.

— Қалъани топширмадик биз,— аста гапирди старшина.— Топширмадик.

— Топширмадик,— унинг гапини тасдиқлади Плужников.— Топширмайман ҳам.

Бир соатдан сўнг старшина Семишнийнинг жони узилди. Ўлими олдидан бошқа ҳеч нарса демади. Ҳали тирик бўлса керак деб, Плужников унинг ёнида узоқ ўтирди, лекин у аллақачон ҳаётдан кўз юмганди.

У старшинадан байроқни ечиб олди-да, ярим белигача ечинди ва байроқни белига яхшилаб ўради. Совуқ шойи тезда исиди ва у ҳаяжон билан қандайдир илиқлик сеза бошлади. Бу илиқлик Семишнийни дафн этаётган пайтда ҳам, ундан кейин унинг жойида ҳамма пахталикни ёпиниб ётганда ҳам тарк этмади уни.

У энди ҳеч нарсадан — на немислардан, на ўлимдан ва на совуқдан қўрқмаслиги ҳақида ўйлаб ётарди. Энди у «мен» деган тушунчадан юқорироқ турадиган нарсани ҳис этарди ўзида. Бу — Ватанимнинг ўтмиши ва келажаги ўртасида боғловчи звено бўлган унинг шахси эди. Дарвоқе, ўша мўътабар Ватанимнинг бир парчаси сифатида шойи байроқ унинг кўкрагини иситиб турарди ҳозир. Бу шахс ким ўзи, унинг номи нима, қаерда, қай ҳолда яшаган, кимни севган, қандай ҳалок бўлгани билан ҳеч кимнинг ҳеч қачон иши бўлмаганлигини яхши англади у. Унинг учун бир нарса муҳим эди: ўтмиш ва келажакни ягона занжирга боғловчи звено ниҳоятда мустаҳкам. Мана шу мустаҳкам абадиятни жуда аниқ биларди у.

Юқорида бўлса, тўхтовсиз қор бўралар, ертўла ва сўқмоқларни оқ поёндозга буркар, жимжит қишлоқлар-у, култепаларни қорга кўмар, бўшаб қолган шаҳар кўчалари бўйлаб изғиб юрарди.

Лекин энди партизан гулханлари ёна бршлаган, унга ўхшаб ўзларини енгилмас ҳисоблаганлар қор бўрони панасида гулхан шуъласи атрофига аста тўпланишарди. Немислар бўлса, қоронғилиқдан, қор бўронидан ва тушуниб бўлмайдиган бу халқдан даҳшатга тушиб уйларга, йўл четларига биқинишарди.

Хатинь даҳшати содир бўлмаган, Белоруссиянинг ҳар тўрт кишисидан биттаси ҳалок бўлмаганди ҳали. Ўша тўрттанинг биттаси душманга қараб ўқ узарди

ҳозир. Бу тупроқ немис армияси учун дўзахга айланган. Ана шу дўзахнинг муқаддимаси — Брест қалъаси эди.

Брестдан то Москвага қадар қор бўралар, немис ўликлари-ю, ишдан чиққан ҳарбий техникасини кўмиб ташларди. Унинг тенгдошлари бўлган бошқа лейтенантлар ротани ҳужумга бошлаб душманни тилка-пора қилар, у томон, таслим бўлмаган ватаннинг таслим бўлмаган ўғлони томон келишарди.

3

Апрель ойининг эрта тонгида собиқ скрипкачи ва собиқ одам Рувим Свицкий бошини қуйи осилтирган ҳолда танк ва машиналарнинг ғилдираги эзиб юборган лой йўлдан шошганча кетиб борарди. Қарши томондан немис машиналари тўхтовсиз келар, машина ойнасига урилаётган қуёш нури у ёқдан бу ёққа ликиллаб ўйнардди.

Энди у бошқа миёғлаб яҳудийлар қатори геттода — алоҳида ажратилган жойда яшар, скрипка чалмас, ҳарбий маҳбуслар лагериди ўтин арраларди. Унинг ингичка бармоқлари қўполлашиб, қўллари қалтирайдиган бўлиб қолган, қалбидаги музика аллақачон сўнган эди. У ҳар қуни эрта билан ишга шошиб бориб, кечқурун шошиб қайтарди.

Ён томонда машина бирдан тормоз бериб тўхтади. Унинг бесўнақай, сезгир қулоқлари бу тўхтаган енгил машина эканини беҳато аниқлаган бўлса ҳам, ўша томонга қарамади. Қараш ҳам, қулоқ солиш ҳам ман этилганлиги сабабли, тўхтамасдан йиртиқ ковуши билан лой кечиб кетаверди.

— Юде! Русча гапира оласанми?

— Худди шундай, жаноб майор.

— Утир машинага.

Свицкий орқа ўриндиқнинг бир чеккасига омонатгина ўтирди. Уриндиқда кимдир ўтирарди: Свицкий ерга тикилган бўйича бошини кўтармади, лекин шундай бўлса ҳам, машинанинг Каштан кўчасига бурилганини ва уни қалъага олиб кетишаётганини сизди. Гарчи энди бундан ортиқ чўчиш ва қўрқишга мутлақо ўрин қолмаган бўлса ҳам, нима учундир қаттиқ қўрқди. Қўрққанидан шундай ғужанак бўлиб олдики, ҳатто машина тўхтаганда ҳам қимир этмади.

— Туш пастга!

Свицкий шоша-пиша машинадан тушди. Генералнинг қора «хорьх» маркали машинаси хароба ўртасида турарди. Харобазордаги ертўлага олиб тушадиган туйнук, бу туйнукни ўраб олган немис солдатларини ва бир оз нарироқда устига накидка ёпиб қўйилган иккита жасадни кўришга улгурди у. Накидка остидан бесўнақай немис этиклари чиқиб турарди. Ундан нарироқда немис солдатлари ўраб турган харобанинг ва икки жасаднинг нариги томонида аёллар ғишт тахлашарди: аёлларни унутган соқчилар бу томонга, қора «хорьх»га қарашарди ҳозир.

Буйруқ янграши билан солдатлар сафга тизилдилар ва ёш лейтенант келиб генералга рапорт берди. У қаттиқ гапириб рапорт берарди, Свицкийнинг тушунишича, пастда, ертўлада рус солдати бор экан: бугун эрталаб у иккита немис соқчисини отиб ташлабди, лекин уни қувиб келиб, казематга қамашибди, казематнинг чиқиб кетиш мумкин бўлган бошқа йўли йўқ экан. Рапортни қабул қилиб олган генерал, майорга ниманидир аста гапирди.

— Юде!

Свицкий тезда бош кийимини олди. У энди ундан нима талаб қилинаётганини сезгандек бўлди.

— Анови ерда, ертўлада қандайдир фанатик, рус солдати ўтирибди. Уша ерга тушиб, уни ихтиёрий равишда қуролини топширишга кўндирасан. Агар ўша ерда у билан қоладиган бўлсанг, огнемётдан ўт очиб икковингни ҳам ёндириб юборамиз, бир ўзинг қайтиб чиқадиган бўлсанг, отиб ташлаймиз. Фонус беринглар унга.

Свицкий қоқила-суқила ғишт парчалари устидан юриб қоронғи ертўлага туша бошлади. Аста-секин сўниб борарди ёруғлик, лекин кўп ўтмай, оёқ остидаги ғишт парчалари тугаб, ғишт билан тўлатиб ташланган йўлакка дуч келди. Свицкий фонусни ёқиши билан, қоронғиликдан бўғиқ овоз эшитилди.

— Тўхта! Отиб ташлайман!

— Отманг!— келган жойида тўхтаб қичқирди Свицкий.— Мен немис эмасман! Илтимос қиламан, отманг! Улар юборишди мени!

— Юзингни ёрит-чи.

Свицкий фонусни итоаткорона юзига қаратган эди, шилпиқ кўзларнинг пирпираётгани кўринди.

— Тўғри юр! Фақат оёғинг остини ёрит.

— Отманг,— йўлақдан аста юрар экан, ёлбориб гапирди Свицкий.— Улар сизни юқорига чиқсин деб айтгани юборишди мени. Агар сиз рад этадиган бўлсангиз, сизни ёқиб юборишармиш, мени бўлса, отиб ташлашади...

Қаердадир, жуда яқин жойда оғир нафас олаётган одам шарпасини сезиб, у бирдан жим бўлиб қолди.

— Фонусни ўчир.

Свицкий фонус тугмасини пайпаслаб топди. Чироқ ўчиб, ҳаммаёқ зимистонга айланди.

— Кимсан ўзинг?

— Кимсан деяпсизми? Яҳудийман.

— Тилмочмисан?

— Нима аҳамияти бор буни?— оғир хўрсинди Свицкий.— Менинг кимлигимнинг нима аҳамияти бор? Яҳудий эканлигимни ҳам унутиб қўйган эдим, лекин эслатиб қўйишди буни менга. Энди яна яҳудийман. Фақат оддий яҳудийман, холос. Улар сизни ёндириб, мени отиб ташлашади.

— Билмай тузоққа тушиб қолдим,— аламли гапирарди овоз.— Кўзим ёруғда яхши кўрмайдиган бўлиб қолган, ана шундан фойдаланиб тузоққа плинтиришди.

— Жуда кўп улар.

— Барибир ўқим тамом бўлган. Бизникилар қаерда? Ҳеч нарса эшитмадингми бизникилар тўғрисида?

— Биласизми, шов-шув гаплар юрибди,— Свицкий овозини пасайтириб шивирлай бошлади.— Яхши гаплар, германларни Москва яқинида тор-мор қилишганмиш, жуда қаттиқ савашибди.

— Москва-чи? Москва ўзимиздами? Немислар олишмабдими Москвани?

— Йўқ, йўқ, нима деяпсиз ўзи! Мен буни аниқ биламан. Москва яқинида бошлаб немисларнинг адабини беришган. Тушунапсизми, Москва остоналарида.

Қоронғиликда тўсатдан кулги эшитилди. Хириллаган таятанавор кулги эди бу. Кутилмаган бу кулгидан Свицкий ўзини йўқотиб, довдираб қолди.

— Энди чиқсам бўлар экан. Чиқаману сўнгги мар-

та уларнинг кўзларига қарайман. Менга ёрдам бериб юборгин, ўртоқ.

— Ўртоқ!— Свицкийнинг томоғидан гарғарага ўхшаган ғалати овоз чиқди.— Ўртоқ дедингизми сиз?.. Вой, худойим-ей, бу сўзни энди мутлақо эшитмасман деб ўйлаган эдим!

— Ёрдам бер менга. Оёғимга бир нарса бўлганга ўхшайди, негадир боса олмаяпман, елкангни тут, суяниб оламан.

Қотиб кетган суяк қўллар скрипкачининг елкасини қисиб ушлади ва калта-калта олинаётган нафас Свицкийнинг юзларига урилди.

— Кетдик. Чироқни ёқма, мен қоронғида кўравераман.

Улар йўлакдан аста юриб кетишди. Унинг ' нафас олишидан бу нотаниш одам ҳар бир қадамни қанчалик азоб билан, қийналиб босаётганини сезарди Свицкий.

— Бизникиларга айтасан, —секин гапирди нотаниш одам.— Бизникилар қайтиб келганда айтасан, мен яшириб қўйган...— бирдан жим бўлди у.— Йўқ, сен айтасанки, қалъа таслим бўлмади дейсан. Қидиришсин. Ҳамма казематларни қараб чиқишсин. Қалъа таслим бўлмади. Қон тўкди, лекин таслим бўлмади. Мен унинг сўнгги томчисиман... Бугун нечанчи число?

— Ун иккинчи апрель.

— Йигирма ёш,— кулди номаълум одам.— Мен бир йўла етти кунга адашган эканман...

— Йигирма ёш деганингиз нима у?

Номаълум одам жавоб қайтармади, то юқорига чиққунча индамай кетишди улар. Упирилган жойдаги уюмга зўрға кўтарилиб, туйнукдан ўтишди, сўнг худди шу жойда номаълум одам Свицкийнинг елкасидан қўлини олиб, қаддини ростлади ва қўлларини кўкрагига қовуштирди. Скрипкачи шошганча ўзини четга олиб унга қаради ва хилват казематдан олиб чиққан одамни биринчи марта кўрди.

Ертўлага кираверишда ақл бовар қилмайдиган даражада озиб кетган, неча ёшдалиги ноаниқ одам турарди. Бошланг, оқарган узун сочлари елкасига тушган. Белидан камар боғланган устидаги пахталик камзулига ғишт ранги сингиб кетган, шимининг йиртиғи-

дан қон қотиб қолган тиззалари, учи узилиб тушган этикдан эса, совуқ олиб дўмбира бўлиб кетган бармоқлари чиқиб турибди. Қоматини тик тутиб, бошини баланд кўтариб мағрур турар, кўр бўлиб қолган кўзларини қуёшдан узмасди у. Киприклари пирпирамасдан қотиб турган мана шу кўзлардан тўхтовсиз ёш оқарди ҳозир.

Ҳамма жим. Солдат ва офицерлар, генераллар ҳам жим. Ишларини тўхтатган анча наридаги аёллар ҳам, уларни қўриқлаётган солдатлар ҳам жим. Ҳамма ҳайкалдек қотиб турган мана шу қоматга тикилган эди. Сўнг генерал ниманидир паст овоз билан гапирди.

— Фамилиянгиз ва унвонингизни айтинг, — таржима қилди Свицкий.

— Мен — рус солдатиман.

Хириллаган баланд овоз унга берилган буғруқдан ҳам баландроқ эди. Бу одам жуда кўп вақт ҳеч ким билан гаплашмай яшагани учун ўз овозини бошқаролмай қолганди. Свицкий унинг жавобини таржима қилди, генерал яна ниманидир сўради.

— Жаноб генерал ҳарбий унвонингиз ва фамилиянгизни айтишни қаттиқ илтимос қилиптилар.

Свицкийнинг овози қалтиради, энтикиб гапира олмай қолди ва у тўхтовсиз оқаётган кўз ёшларини титроқ қўллари билан киртайган юзларига сурганича ўзини тўхтата олмай йиғларди.

Номаълум одам тўсатдан бошини бурган эди, унинг қимирламайдиган кўзлари генералга рўбарў келиб қолди ва шу пайт ғалати тантанавор истеҳзо билан ўсиб кетган қалин соқол бир оз қимирлаб қўйди.

— Хўш, генерал, рус чақиримида неча қадам борлигини аниқлаб олгандирсиз энди?

Бу унинг сўнгги сўзлари эди. Свицкий яна генералнинг қандайдир саволларини таржима қилди, лекин у, кўрмаётган бўлса ҳам, лом-мим демай қуёшга тикилганча тураверди.

Санитар машина келиб тўхтади. Врач ва замбил кўтарган иккита санитар шошганча сакраб тушди ундан. Генерал имо қилиши билан врач ва санитарлар номаълум солдат томон югуриб келишди. Санитарлар замбилни ёзишди, врач нималарнидир гапирди, номаълум солдат индамай врачни ўзидан четлаштирди ва машина томон юра бошлади.

У ҳеч нарсани кўрмасдан, ишлаб турган машина моторининг овозини мўлжаллаб қатъий ва тўғри юриб кетди. Ҳамма ўз жойида қимирламасдан турар, фақат унинг ўзи, шишган ва совуқ олган оёғини машаққат билан босиб борарди.

Немис лейтенанти тўсатдан, худди парад пайтидаги сингари, шиддат билан бақриб буйруқ берди. Солдатлар товонларини бир-бирига жуфтлаб, тантана билан қўлларидаги қурооларни бўй-бастлари бўйича тик тутиб «на караул» ҳолатини олдилар. Немис генерали ҳам бир оз кечикиброқ қўлини бош кийими томон кўтарди.

У бўлса, ҳозир унга энг олий ҳарбий ҳурматни билдираётган душманлар сафи ўртасидан гандираклаб аста кетиб борапти. Унга билдирилаётган бу ҳурматни кўрмасди у, борди-ю, кўрганда ҳам, бунинг аҳамияти йўқ эди энди. Бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай ҳурматдан ҳам, шон-шуҳратдан ҳам, ўлимдан ҳам юқори турарди у.

Хотинлар, худди марҳумга аза очгандай, даҳшатли увиллаша бошлашди. Улар совуқ апрель тонгида бирин-кетин ерга тиз чўкиб хўнграшар, унга, бўйсунмаган қалъанинг энг сўнгги ҳимоячисига қўл чўзиб, болалари ерга теккунча таъзим қилишарди.

У бўлса, оёғини бирин-кетин судраб босганича, ишлаб турган мотор томон қоқилиб, туртиниб зўрға борарди. Этигининг таг чарми қайрилиб узилиб тушди, унинг ортидан энди қонли из қола бошлади. У эса ҳамон кетар, қандай яшаган бўлса ана шундай мағрур кетарди. Фақат мўлжаллаган маррасига етгандагина йиқилди у.

Машина ёнида.

Орқасини ерга бериб, қулочини кенг ёзиб, кўрмайдиган бўлиб қолган кўзларини қуёшга тикканича чалқанча ётарди у. Ҳаётидан сўнг ҳам ўлимни писанд қилмади, эркин йиқилди.

ЭПИЛОГ

Ватанимизнинг ғарбий чеккасида Брест қалъаси жойлашган. Москвадан унча узоқ эмас: поезд бир суткадан кўпроқ юради. Фақат саёҳатчиларгина эмас,

чет элга кетаётган ёки қайтаётганларнинг ҳаммаси қалъада, албатта, тўхтаб ўтади. Бу ерда ҳеч ким баланд овози билан гапирмайди: қирқ биринчи йилнинг ўша кунлари даҳшатли гумбур-гумбур қулоқларни қомагга келтирган, қалъа тошлари эса, жуда кўп воқеаларнинг гувоҳи бўлган. Сипо экскурсоводлар гуруҳларини жанг бўлган жойлардан бошлаб юрганда, сиз ҳам 333-полк ертўласига тушиб огнемёт ўтидан эриган гиштларни ушлаб кўришингиз ёки бўлмасам собиқ гостел гумбази остида хаёлга чўмиб туришингиз мумкин.

Шошманг. Эсланг уларни. Таъзим қилинг.

Музейда эса сизга, қачонлардир ўқ отган қуролларни ва кимдир ўша 22 июнь тонгида оёғини тиқиб ипини боғлаган солдат бошмоғини кўрсатишади. Сизга ҳимоячиларнинг шахсий буюмларини кўрсатишади ва ташналикдан ақлдан озсалар ҳам, сувни гўдакларга бермай, пулемётга қуйганлари ҳақида гапириб беришади. Сиз, қалъадан топилган, ҳозирча ягона, байроқ ёнида, албатта тўхтайсиз. Байроқларни ҳамон қидиришяпти, чунки қалъа таслим бўлмаган, немислар биронта ҳам байроқни қўлга тушириша олмаган.

Қалъа жон олиб, жон берди. Таслим бўлмади.

Тарихчилар афсонани ёқтиришмайди, лекин сизга урушнинг фақат ўнинчи ойидагина немислар қўлга ололган номаълум ҳимоячи ҳақида, албатта, гапириб беришади. Урушнинг ўнинчи ойи 1942 йил апрелда. У номаълум инсон салкам бир йил давомида душман армиясига қарши жанг қилди, жанг қилганда ҳам яқка ўзи, кунни тунга, тунни кунга улаб, на ўнгидан, на сўлидан ва на ортидан нажот кутмасдан, ҳеч қандай буйруқсиз, уйдан хат-хабар олмай жанг қилди. Унинг исми ва фамилияси ҳам, унвони ҳам бизга етиб келмаган. Лекин биз шу нарсани аниқ биламизки, у — рус солдати эди.

Музейда жуда кўп экспонатлар сақланади. Бу экспонатларнинг ҳаммасини териб қўядиган бўлса, музей залларига сиғмайди: уларнинг кўп қисми эҳтиёт қилиб асраб қўйилган. Агар ўша асраб қўйилган экспонатларни кўздан кечирадиган бўлсангиз, аёллар туфлисининг бир бўлагига жойлашган кичкина ёғоч протезга кўзингиз тушади. Уни Оқ сарой панжара-тўсиғи яқинидаги чуқурликдан топиб олишган. Қалъа ҳимоя-

чилари инженер бошқармаси биносини Оқ сарой деб аташарди.

Ҳар йили 22 июнда Брест қалъаси уруш бошланган кунни тантанавор ва маънос нишонлайди. Тирик қолган ҳимоячилар келиб гулчамбарлар қўйишади, фахрий қоровуллар қимир этмай туради.

Ҳар йили 22 июнь куни тонгги поезд билан Брестга кекса бир аёл келади. У аёл гавжум вокзалдан ҳеч қаерга шошилмайди, қалъада бирон марта ҳам бўлмаган. У вокзал майдонига осилган мармар тош тахта ёнига келади:

1941 ЙИЛНИНГ

22 ИЮНИДАН 2 ИЮЛИГА ҚАДАР

ЛЕЙТЕНАНТ НИКОЛАЙ (фамилияси номаълум)

ВА СТАРШИНА ПАВЕЛ ВАСНЕВ РАҲБАРЛИГИДА

ҲАРБИЙ ХИЗМАТЧИЛАР ВА ТЕМИР ЙЎЛЧИЛАР ВОКЗАЛНИ
ҚАҲРАМОНОНА ҲИМОЯ ҚИЛГАНЛАР.

Кекса аёл куни бўйи мана шу ёзувни ўқийди. Унинг ёнида худди фахрий қоровулда тургандек туради. Кетади. Гул олиб келади. Яна туради, яна ўқийди. Етти ҳарфдан иборат бўлган бу номни ўқийди:

«Н И К О Л А Й».

Гавжум вокзал ўзининг одатий ҳаёти билан яшайди. Поездлар келади, кетади, дикторлар билетни эсдан чиқарманглар деб одамларни огоҳлантиришади, музика янграйди, кулги эшитилади. Мармар тош тахта ёнида эса кекса аёл жим туради.

У аёлга ҳеч нарсани тушунтиришнинг ҳожати йўқ: фарзандларимизнинг қаерда ётгани унчалик муҳим бўлмаса керак. Энг муҳими — уларнинг нима учун ҳалок бўлганларида.

МУНДАРИЖА

Тонглар эди сокин бу ерда. *Ҳайдар Иброҳимов таржимаси.*
Рўйхатларда йўқ эди номи. *Элбек Мусаев таржимаси.*

На узбекском языке

*Библиотека дружбы
Проза народов СССР*

Васильев Борис Львович

А ЗОРИ ЗДЕСЬ ТИХИЕ. ПОВЕСТЬ В СПИСКАХ НЕ ЗНАЧИЛСЯ. РОМАН

Перевод с издания издательства „Карелия“,
Петрозаводск, 1975 год и издательства „Советский писатель“,
Москва, 1975 год

Редактор *М. Мирзоедов*
Серия рассказов *И. Кириакиди*
Рассом *А. Холиқов*
Расмлар редактори *И. Кириакиди*
Техн. редактор *Н. Жураева*
Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 1394

Ўсмахонага берилди 5. 01. 81. Ўсишга рухсат этилди 15. 12. 81. Формати 84×108^{1/2}. Ўсмахона қозоғи № 3. Мактаб гарнитураси. Юқори босма, Шартли босма л. 20,16+0,74 вкл. Нашр л. 20,19×0,81 вкл. Тиражи 30000. Зака? № 452. Вақоси 1 с. 60 т. Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1- босмахонасида босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси 21.